

ДОНИШГОҲИ МИЛЛИИ ТОҶИКИСТОН

Бо ҳуқуқи дастнавис

ВБД: 891.550-3 (81.2 (2Т))

АБДУРАҲМОНОВА МАСТУРА АМИРАЛИЕВНА

**СЕРМАЪНОИИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВ ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ
МУОСИРИ ТОҶИКӢ**

ДИССЕРТАТСИЯ

барои дарёфти дараҷаи илмии доктори илмҳои филологӣ аз рӯйи
ихтисоси 10.02.01 – Забони тоҷикӣ

Мушовири илмӣ:

доктори илмҳои филологӣ,
профессор Хочаев Д.

ДУШАНБЕ – 2025

МУНДАРИЧА

МУҚАДДИМА.....	4-20
БОБИ I. МАСЪАЛАИ СЕРМАӢНОИИ ҶУМЛАӢОИ ПАЙРАВ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ УМУМӢ ВА ТОҶИК.....	21-101
1.1. Масъалаҳои назарии сермаӢноии ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии умумӣ ва тоҷик.....	21-29
1.2. Давраи аввали омӯзиши масъалаҳои сермаӢноии ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии умумӣ ва тоҷик.....	29-52
1.3. Давраи дуюми омӯзиши масъалаҳои сермаӢноии ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии умумӣ ва тоҷик.....	52-82
1.4. Меъёрҳои таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик.....	83-101
БОБИ II. СЕРМАӢНОИИ ҶУМЛАӢОИ ПАЙРАВИ ЯКУЗВА ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИКӢ.....	102-175
2.1. Баъзе масъалаҳои сермаӢноии ҷумлаҳои пайрави якузва.....	102-110
2.2. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он.....	110-133
2.3. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави пуркунанда ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он.....	133-146
2.4. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мубтадо ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он.....	146-164
2.5. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хабар ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он.....	164-175
БОБИ III. СЕРМАӢНОИИ ҶУМЛАӢОИ ПАЙРАВИ ДУУЗВА...176-300	
3.1. Омӯзиши ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забоншиносии тоҷик.....	176-179
3.2. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави ҳоли тарзи амал ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он	179-201
3.3. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави микдору дараҷа ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он	202-221

3.4. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави монандӣ ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он	221-232
3.5. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави сабаб ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он	232-242
3.6. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мақсад ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он	242-250
3.7. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он	251-260
3.8. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави макон ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он	260-269
3.9. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави шарт ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он	269-277
3.10. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави ҳилоф ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он	278-288
3.11. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави натиҷа ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он	288-300
ХУЛОСА.....	301-308
ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ	
ТАҲҚИҚ.....	309-310
Рӯйхати адабиёт.....	311-343

МУҚАДДИМА

Мубрамии мавзуи таҳқиқ. Омӯзиши амиқ ва ҳамаҷонибаи хусусиятҳои сохтори маъноии наҳви забони тоҷикӣ, чараёни тақомули сохтори он аз он нуқтаи назар хеле муҳим аст, ки тамоюлҳо дар дигаргуниҳои ба охиштагӣ ва дар назари аввал ноаён воқеъшаванда дар он нишон дода шуда, барои чудо намудани давраҳои ташаккули забон ёрӣ мерасонад.

Насри бадеии ҳар як давра нишондиҳандаи дигаргуниҳои дар забон зоҳиршаванда буда, маҳз тавассути таҳлили матни осори насри бадеӣ дигаргуниҳои дар забон мушоҳидашаванда бо далел будани зуҳурот ё баръакс асос надоштани онҳоро собит месозад. Забон ҳамчун зуҳуроти зинда ва ҳамеша дар тақомулу инкишоф таҷассумкунандаи руҳияи замон, иҷтимоӣёт ва таърихи миллат буда, асари ин дигаргуниҳо дар насри бадеӣ чун инъикоскунандаи воқеияти зиндагӣ ифода меёбад. Ба зами ин, ҳар як давраи инкишофи забон дар таркиби луғавӣ, сохтори морфологию синтаксисии худ махсусиятҳои дорад, ки барои тақомули ин қисмати забон саҳм гузошта, пояи рушди минбаъдаи онро ба вуҷуд меорад. Ҳамин аст, ки ин иртиботро дар таҳқиқоти худ мушоҳида намуда, Н. Маъсумӣ ба чунин хулоса меояд: “Чи тавре ки аз характеристикаи умумии хусусиятҳои грамматикӣ забони адабии ибтидоӣ асри XX маълум мешавад, сарфи назар аз мавҷудияти баъзе хусусиятҳои фарқкунандаи грамматикӣ ва услубӣ, ин марҳилаи инкишофи забони адабӣ бо вазъият ва тағйироти умумии сифатии худ ба забони ҳозираи адабии тоҷик наздикии бевосита дорад” [Маъсумӣ Н., 1980, с. 141].

Сохтори наҳвии забони тоҷикӣ чун яке аз мавзӯҳои калидии илми забоншиносии тоҷик бахшҳои гуногунро фаро гирифта, яке аз паҳлуҳои

асосии он омӯзиши масъалаҳои синкретизм, аз ҷумла, сермаъноӣ ва тобиши иловагии маъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аст.

Ҳанӯз хеле барвақт академик Л.В.Шерба навишта буд, ки: «Бояд дар хотир дошт, ки танҳо ҳолатҳои ниҳони фаҳмиши маъно равшан ҳастанд. Маъноҳои муайян ва равшан дар зинаи тафаккури гӯянда боқӣ мемонанд, барои шунаванда бошад, онҳо ҳамеша калаванд, ноаён ва духӯраанд ва маҳз ҳамин ҷиҳати духӯрагии маъно бояд таваҷҷуҳи забоншиносро ба худ ҷалб намояд» [Шерба Л. В., 1958, с. 35-36].

Масъалаи сермаъноӣ ё тобиши иловагии маъно дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки яке аз омилҳои асосии муайян намудани хели ҷумлаи пайрав аст, бунёди таснифоти ҷумлаҳои пайрави забонро ташкил медиҳад, зеро муайян кардани маъноии ҷумлаи пайрав боиси дуруст муайян намудани хели ҷумлаи пайрав мегардад. Ҷумлаи мураккаби тобеъ ҳамчун қолаби муҳимми ифодаи фикр, мулоҳизаронии мантиқӣ, ҳадафмандии нутқ буда, донишмандон он барои соҳибзабон аз шартҳои асосии равонӣ ва дурустии гуфтор аст.

Маълум аст, ки дар омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ масъалаи хеле мураккаб ва то ҳанӯз ҳам дар забоншиносии тоҷикӣ рус то ба охир омӯхтанашуда, муайян намудани хелҳои ҷумлаҳои пайрав, сарҳади сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ба шумор рафта, муҳаққиқон нуқтаи назари ягонро пайравӣ ва дастгирӣ намеkunанд. Бахши асосӣ ва хеле муҳимми ин масъаларо низ маъноии асосӣ ва дуюмдараҷа – тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав, ташкил медиҳад.

Омӯзиши ҳамаҷониба ва дақиқи монографияи масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав, дуруст муайян намудани маъноии асосӣ ва тобиши маъноӣ дар онҳо ба масъалаҳои дигари синкретии ҷумлаҳои пайрав, аз қабили муродифот, муқобилмаъноӣ роҳ мекушояд. Агарчи ҳамаи масъалаҳои синкретии ҷумлаҳои пайрав ба ҳам алоқамандии ногузастанӣ доранд, дар маркази масъалаи мазкур муайян намудани маъноии асосӣ қарор мегирад, зеро бидуни муайян намудани маъноии

асосӣ масъалаҳои дигари ба ҷумлаҳои пайрав вобаста ғайриимкон аст. Бе омӯзиши ин масъала мо наметавонем дар ҷудо кардани хели ҷумлаҳои пайрав, ҷудо кардани сарҳади он бо сарҷумла, муродифоти ҷумлаҳои пайрав байни ҳам ва хелҳои дигари воҳидҳои сохтории наҳв ҳулосаҳои дурусту дақиқ барорем.

Муҳаққиқи наҳви забони тоҷикӣ шодравон профессор Д.Тоҷиев таъкид мекунад, ки “Классификатсияи ҷумлаҳои пайрави забони тоҷикӣ нисбатан шартӣ буда, дар асоси ҷиҳатҳои умумии онҳо ба амал омадааст, ҳол он ки ҷумлаҳои пайрав маъно ва тобишҳои хеле гуногунро ифода мекунанд ва онҳоро бо таснифи муайяни забон дар бар гирифтани хеле душвор аст. Баъзан муносибатҳои маъноии чунин ҷумлаҳо ба дараҷае мураккаб мешаванд, ки онҳоро ба ягон типҳои ҷумлаи пайрав ворид намудан имкон надорад” [Тоҷиев Д., 1970, с.12-15].

Аз ҷониби дигар, маҳз омӯзиши ҳамаҷонибаи сермаъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба ошкор намудани табиати забон ҳамчун омили баёни фикр ва мулоҳизаронии мантиқӣ мусоидат менамояд. Гӯянда вобаста ба шароит ва вазъияти нутқ фикри худро иброз намуда, бар ивази суханони худ акси садоро интизор мешавад, аммо акси садо, пеш аз ҳама, ба он вобаста аст, ки шунаванда онро чӣ гуна дарк ва қабул мекунад. Дар нутқи мо бо тавассути истифодаи ғайриихтиёр ё ҳадафмандонаи имкониятҳои сохторию маъноии воҳидҳои забон назаре баён мешавад, ки акси садои онро интизорем. Адабиёти бадеӣ ҳамчун инъикоскунандаи ҳунар ва дониши нависанда ҳолатҳои ба мо нишон медиҳад, ки кадом қолаби наҳвӣ бо фарогирии маъноҳои порчаҳои ҷумла, кадом тобиши маъноиро ба вучуд овардааст, ин имконияти забон то кадом андоза ба чараён гирифтани муколама, мубодилаи афкор ва умуман, воқеъ шудани нутқ мусоидат менамояд.

Бинобар ин омӯзиши ҷиҳатҳои маъноию сохтории ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва таҳлили онҳо дар адабиёти бадеӣ, ки нишондиҳандаи вазъиятҳои амалишавии забон дар шакли нутқ аст, аз

масъалаҳои марказӣ ва муҳимми илми забоншиносии муосир боқӣ мемонад ва ин масъала таҳқиқи амиқ ва ҳамаҷонибаро талаб мекунад, ки ҳадафи муаллифи диссертатсияи мазкур ҳамин аст.

Дарачаи таҳқиқи мавзӯ. Наҳви забони тоҷикӣ яке аз бахшҳои умдаи илми грамматикаи забони адабии тоҷикӣ буда, масъалаҳои баҳсталаби хеле зиёд дорад. Ҳанӯз аз давраҳои аввали таҳқиқи масъалаҳои он таваҷҷуҳи муҳаққиқонро дар муқоиса бо қисматҳои дигари забон бештар ба худ ҷалб намудааст. Ҳамчунин масъалаи маъно, сермаъноии ҷумлаҳои пайрав яке аз мавзӯҳои хеле баҳсталаб аст, ки бо масъалаи аз ҳама асосии баҳси ҷумлаҳои мураккаби тобеъ – таснифоти ҷумлаҳои пайрав, иртиботи бевосита дорад. Бинобар ин, дарачаи омӯзиши масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав аз худи масъалаи омӯзиши таснифоти ҷумлаҳои пайрав сарчашма мегирад. Таснифоти ҷумлаҳои пайрав бошад, дар забоншиносии тоҷик аз аввалин китобҳои дарсии забони тоҷикӣ дар солҳои 20-уми садаи XX оғоз мегардад. Гарчанде дар қайдҳои китобҳои аввалини дар ин давра таълифгардида муаллифон масъалаҳои таснифоти ҷумлаҳои пайрав ва маънои онҳоро бевосита ба баҳси илмӣ нақашаанд ва бо муҳаққиқони дигар мубодилаи афкор накардаанд, истиноде барои ин ва ё он тарзи таснифот наовардаанд, аммо маълум мешавад, ки таснифоти ҷумлаҳои пайравро дар заминаи назарияҳои забоншиносии пешини форсӣ ва муосири рус инкишоф додаанд.

Дар мавриди ҷумлаҳои пайрав бори нахуст дар китоби “Сарфу наҳв”-и Сайидризо Ализода қайдҳо ба назар мерасад. Муаллиф дар баҳши “Ҷумлаи шартӣ ва ҷазоӣ” дар хусуси баъзе хелҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ маълумот дода, умуман, ҷумлаҳои мураккабро чунин таъриф медиҳад: “Куллиятан ду ҷумлае, ки ба якдигар вобаста бошанд, ҳамчун ибтидоӣ ва мутаммима, шартӣ ва ҷазоӣ, ҷумлаи тааллуқия номида мешаванд” [Ализода С., 2010, с. 82].

Дар китоби дарсии дигар, ки дар бораи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ маълумот медиҳад, пас аз 10 соли “Сарфу наҳв” ба таъъ расидааст ва ба калами А.М. Беленитский ва Б. Ҳочизода мансуб буда, дар он дар бораи ҳелҳои гуногуни ҷумлаҳои мураккаби тобеъ маълумот оварда шудааст. Муаллифон ин гурӯҳи ҷумлаҳоро “Ҷумлаҳои пайвасти тобеъ” [Беленитский А. М., 2010, с. 45] гуфтаанд ва дар зерин он нӯҳ хели ҷумлаҳои пайравро шарҳ додаанд. Агарчи дар ин китоб ҳанӯз ҷумлаҳои пайрави якуз ва дуз аз ҳам ҷудо карда нашудаанд ва ҳуди навиҳои ҷумлаҳои пайрав низ ба пуррагӣ шарҳ наёфтаанд, вале дар омӯзиши минбаъдаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ он як манбаи муътамад аст. Маълумоти бештаре дар хусуси ин китоб ва силсилаи китобҳои дарсии муаллифони мазкур мо дар фаслҳои дахлдори рисола зикр хоҳем намуд.

Соли 1938 муаллифони китоби дарсии забони тоҷикӣ ҳамчун забони дуум (барои русзабонон) [Арзуманов С. Д., 1938] С. Д. Арзуманов ва С. Нестеренко ба масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб бештар таваҷҷуҳ намуда, бисёр масъалаҳоро дар муқоиса бо маводи забони русӣ зикр меkunанд. Бо вучуди ин, китоби мазкур яке аз аввалин китобҳои дарсӣ ба забони тоҷикӣ аст, ки дар он оид ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ маълумоти нисбатан муфассал оварда шудааст.

Аввалин ишораҳо дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав дар китобҳои дарсии солҳои сиюм танҳо дар китоби дарсии Беленитский ва Ҳочизода ба мушоҳида мерасанд, ки муаллифон монандии ҷумлаҳои пайрави шартро бо замон ва ҷумлаҳои пайрави мақсадро бо сабаб ишора карда, фарқи онҳоро нишон додаанд [Беленитский, Ҳочизода, 1936., с.55-56]. С. Арзуманов ва С. Нестеренко [Арзуманов С. Д. , 1938] бошанд, дар мавриди роҳҳои гуногуни ифодаи як маъно бештар маълумот медиҳанд.

Ҳамин гуна омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва масъалаҳои сермаъноии онҳо зина ба зина дар китобҳои дарсии солҳои гуногун инкишоф дода мешавад, аз ҷумла, дар китобҳои дарсии мактабҳои миёна

ва омӯзишгоҳу донишгоҳҳои равияи филологӣ давра ба давра маълумот мукамал гардида, масъалаи мазкур то ба омӯзиши илмӣ омада расидааст.

Ҳар як даҳсолаи омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ бо хусусиятҳои аз ҳам фарқ мекунад. Дар китобҳои дарсии солҳои 40-уми асри XX аллакай маълумот дар бораи ҷумлаҳои пайрав хеле мушаххас мешавад. Бори аввал дар китоби Л. Бузургзода “Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ” [Бузургзода Л., 1942] (ки барои хонандагони омӯзишгоҳҳои педагогии ғоибона пешбинӣ шудааст) муносибати ҳелҳои ҷумлаҳои пайрав бо аъзоҳои ҷумла зикр карда мешавад. Муаллиф дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав низ ишораҳо дорад. Ӯ нахустин бор умумияти маъноии ҷумлаҳои пайрави натиҷаро бо ҷумлаи пайрави сабаб зикр мекунад, ки дар солҳои баъдина маҳз ҳамин масъала ба яке аз баҳсҳои асосии омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ таъдир мегардад.

Китоби дигари дарсии дар ин солҳо нашршуда ба қалами А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров бо номи “Грамматикаи забони тоҷикӣ”. Синтаксис. Қисми 2 мансуб аст, ки маълумот дар мавриди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ хеле равшантар ва пурратар аст.

Дар ин китоб бори аввал дар бораи тобиши маъноӣ иловагӣ ҷумлаи пайрави тарзи амал ишораҳо ба назар мерасанд. Китоби дарсии мазкур солҳои 1945, 1948, 1950 бознашр мешавад ва маълумоти дар наشري аввал овардашуда дар нашрҳои минбаъда такрор мешаванд. Муаллифон аз наشري аввал сар карда ба таснифоти ҷумлаҳои пайрав бештар таваҷҷуҳ намуда, ба назарияи таснифоти ҷумлаҳои пайрав диққат додаанд. Зикр кардан бамаврид аст, ки дар ин китоб маълумотҳои нисбатан нав ба назар мерасад, ки дар китобҳои солҳои қаблӣ зикр нашудаанд.

Метавон гуфт, ки ҳамин маълумот барои омӯзиши минбаъдаи тобишҳои маъноӣ иловагӣ ҷумлаҳои пайрав роҳ кушодааст.

Соли 1951 китоби дарсии нисбатан мукамал бо номи “Учебник таджикского языка для взрослых” [Арзуманов С. Д., 1951] ба таъбирасад, ки ин таваҷҷуҳи махсусро ба забони тоҷикӣ нишон медиҳад.

Китобҳои дарсии солҳои 50-ум як таҳаввулотӣ навро дар илми забоншиносии тоҷик ба миён меорад. Минбаъд китобҳои дарсӣ ва таҳқиқоти ба соҳаҳои гуногуни забони тоҷикӣ бахшидашуда қомилан ба мактаби забоншиносии шуравӣ пайравӣ мекунад. Ба ин раванд ҳам таҳқиқоти дар забоншиносии рус анҷомдодашуда ва ҳам таҳқиқоти олимони русу шуравӣ, ки ба синтаксиси забони форсӣ бахшида шудаанд, таъсон медиҳанд.

Махсусан, таҳқиқоти А. Шафӯӣ “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони муосири форсӣ: ҷумлаи пайрави муайянқунанда” (1953), “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони муосири форсӣ” (1967), Ю. А. Рубинчик “Ҷумлаҳои мураккаб бо пайрави муайянқунанда дар забони муосири форсӣ” (1959) дар аксари таҳқиқоти минбаъдаи забоншиносони тоҷик ёдрас қарда мешаванд.

Аз солҳои 60-уми садаи ХХ қар карда омӯзиши синтаксиси ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикиро ба ду ғурӯҳ ҷудо қардан мумкин аст. Яке, дар доираи таълифоти китобҳои дарсӣ ва дигаре, таҳқиқоти илмӣ ба масъалаҳои гуногуни синтаксиси ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бахшидашуда.

Таъкид қардан бамаврид аст, ки дар китобҳои дарсии барои мактабҳои миёна ва олии равияи омӯзгорӣ, филологӣ таълифшуда дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав маълумоте ба назар намерасад, ба истиснои “Забони адабии ҳозираи тоҷик”. Синтаксис. Қисми 2. Китоби дарсӣ барои факултаҳои филологии мактабҳои олӣ. Нашри сеюми тақмилёфта [Забони адабии ҳозираи тоҷик., 1995], ки соли 1995 зери таҳрири профессор Ш. Рустамов нашр шудааст. Муаллифони ин китоби дарсӣ дар бораи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав маълумоти хеле арзишманд медиҳанд. Дар Грамматикаи академии соли

1989 [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 222] низ дар бораи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав маълумот оварда мешавад.

Муаллифони таҳқиқоти илмӣ бошанд на ҳамеша дар хусуси тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав иброи назар намудаанд. Чунончи, М. Н. Қосимова [Қосимова М., 1961], Ш. Рустамов [Рустамов Ш., 1968], Ҷ. Рустамов [Рустамов Ҷ., 1998] дар таҳқиқоти монографияшон дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав бевосита иброи назар нанамудаанд.

Баръакс, муаллифони як силсила таҳқиқоти илмӣ ин масъаларо аз мадди назари хеш дур накардаанд. Аз ҷумла, нахвиносон Д. Тоҷиев, Х. Ҳусейнов, С. Атобуллоев, Ф. Зикриёев, К. Қаландаров, Д. Хочаев, Р. Асоев, В. Абдулазизов дар таълифоти солҳои гуногун дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав андеша баён намудаанд, муфасссал дар ин маврид дар боби аввали рисола ва дар фаслҳои оид ба ҳелҳои ҷудогонаи ҷумлаҳои пайрав маълумоти зарурӣ оварда хоҳад шуд.

Робитаи таҳқиқ бо барномаҳо ва мавзӯҳои илмӣ. Масъалаҳои асосии дар диссертатсия мавриди таҳлил қароргирифта бо барномаҳо (лоиҳаҳо) ва мавзӯҳои таҳқиқоти илмӣ иртиботи зич доранд. Диссертатсия дар доираи самту бахшҳои алоҳидаи қорҳои илмӣ-таҳқиқотии кафедраи забони адабии муосири тоҷикӣ факултети филологияи Донишгоҳи миллии Тоҷикистон анҷом ёфтааст.

ТАВСИФИ УМУМИИ ТАҲҚИҚ

Мақсади таҳқиқ. Ҳадафи асосии паҷуҳиши илмиро муқаррар намудани ҳодисаи сермаъноӣ (полисемия)-и ҷумлаҳои пайрав дар забони адабии муосири тоҷикӣ ташкил медиҳад. Дар ин замина маънои асосӣ, тобишҳои маъноӣ, омилҳои асосии сермаъношавии ҷумлаҳои пайрави якузва ва дуузва муайян карда шуда, меъёрҳои асосии таснифоти

ҷумлаҳои пайрав дар заминаи зоҳиршавии тобишҳои гуногуни маъноӣ нишон дода мешавад.

Вазифаҳои таҳқиқ. Ҷиҳати ноил шудан ба ҳадафи худ ҳалли вазифаҳои зерин зарур аст:

- омӯзиши масъалаҳои назарии таҳқиқи сермаъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ;
- дараҷаи омӯзиш ва баррасии масъалаҳои асосии таснифоти ҷумлаҳои пайрави якузв ва дуузв;
- баррасӣ ва омӯзиши ҳодисаҳои синкретизм дар забоншиносии муосир;
- муайян намудани меъёрҳои ҷудо кардани масъалаи тобишҳои семантикӣ ва синтаксисии ҷумлаҳои пайрав дар забони тоҷикӣ;
- таҳқиқи хусусиятҳо, омилҳои асосии сермаъношавии ҷумлаҳои пайрави якузв дар асоси насри бадеии муосир;
- муайян намудани омилҳои асосии сермаъношавии ҷумлаҳои пайрави дуузв ва зоҳиршавии онҳо дар забони адабии тоҷикӣ дар асоси маводи насри бадеии муосир;
- таҳлил, тасниф ва баррасии тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави якузв ва дуузв;
- муайян намудани нақши воситаҳои грамматикӣ, мувофиқати шаклҳои феълӣ – хабарҳо, калимаҳои ҳамнисбат ва омилҳои дигар дар зоҳиршавии сермаъноии ҷумлаҳои пайрави якузв ва дуузв;
- ошкор намудани имкониятҳои забони тоҷикӣ дар ифодаи фикрҳои гуногун дар қолаби ягона;
- муайян намудани имконоти қолабҳои наҳвии забони тоҷикӣ дар ифодаи хулосабарориҳои фикрӣ;
- ошкор кардани алоқамандии матн ва вазъияти нутқ дар зоҳиршавии сермаъноии ҷумлаи пайрав.

Объекти таҳқиқ. Кори диссертатсиониро дар асоси маводи насри муосири тоҷик ошкор намудани ҳодисаи сермаъноӣ дар ҷумлаҳои

пайрави якузва ва дуузва, ҳамчунин муайян намудани воситаҳо ва омилҳои сермаъношавии онҳо дар забони тоҷикӣ ташкил медиҳад.

Предмети таҳқиқ. Предмети таҳқиқи диссертациониро муайян намудани сермаъноии ҷумлаҳои пайрави якузва ва дуузва, воситаҳо ва омилҳои сермаъноии онҳо дар забони адабии муосири тоҷикӣ дар асоси маводи осори насрии нависандагони муосир ташкил медиҳад.

Асосҳои назарии таҳқиқ. Асарҳои илмию назарии олимони забоншинос доир ба синтаксис, масъалаҳои омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва хелҳои ҷудогонаи он, масъалаҳои меъёри таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, пайвандакҳои тобеъкунанда, хусусиятҳои синтаксисии забони классикии форсу тоҷик, таҳқиқоти назариячиёни синтаксиси забонҳои тоҷикӣ, русӣ, форсӣ асосҳои назарии таҳқиқро ташкил медиҳанд. Аз ин рӯ, ҳангоми баррасии масъалаҳои муҳиму умуминазарии мавзуи диссертатсия асарҳои олимону муҳаққиқон П. Е. Басистов [292], Ф. И. Буслаев [197], А. М. Пешковский [252], В. А. Богородитский [194], Н. С. Поспелов [253; 254; 255], А. К. Федоров [276], В. В. Виноградов [200; 201; 202; 203;], Ю. А. Рубинчик [260; 261; 262], А. Шафой [283; 284], В. А. Белошапкова [186; 187; 188; 189], А. Г. Руднев [263], Л. С. Пейсиков [249; 250], Н. М. Шанский [279; 280], Н. Гвоздев [204; 205], В. В. Бабайтсева [181; 182], В. Н. Мигирин [237; 238], С. И. Дружинина [213], Н. Маъсумӣ [96; 97; 98], Б. Ниёзмуҳаммадов [114; 115; 117; 120; 122; 124], В. С. Расторгуева [256; 257; 259], О. Ю. Никулина [245], Д. Тоҷиев [144; 147; 150; 151; 152; 153], Х. Ҳусейнов [167; 169; 170; 172], М. Н. Қосимова [89; 90; 91], Ш. Рустамов [135; 137; 139], А. Муминов [107], Ҳ. Маҷидов [94; 95], Б. Камолиддинов [75; 76; 77; 79], С. Атобуллоев [47; 48; 50; 51; 52], Ф. Зикриёев [69; 70], К. Қаландаров [84; 87; 88], М. Норматов [128; 129; 131], Д. Ҳочаев [156; 157; 158; 159; 160; 161; 162; 163; 164; 165], Р. Асоев [43; 44; 45; 46], В. Абдулазизов [35; 36; 37; 38], З. Мухторов [109], М. Ҷ. Мирзоева [104; 105; 106], Ф. Шарипова [282] ва дигарон ҳамчун заминаи назарию методологӣ ба кор бурда шуданд.

Асосҳои методологии таҳқиқ. Дар таҳқиқи илмии мазкур методи тасвири лингвистӣ чун методи асосӣ ба кор рафта, ҳамчунин, дар таъба ба методологияи илми забоншиносони муосир дар рисола аносири методҳои маъмули таҳқиқи забоншиносӣ – таҳлили муқоисавӣ, таҳлили сохторию семантикӣ, таҳлили семантикию услубӣ, мавриди истифода қарор гирифтаанд.

Сарчашмаҳои таҳқиқ. Барои таҳияву таълифи диссертатсия маводи таҳқиқ аз матни асарҳои насри нависандагони муосири тоҷик – романҳои “Ғуломон”, “Дохунда”, повестҳои “Одина”, “Марги судхӯр”, “Ятим” ва “Ёддоштҳо”-и Садриддин Айнӣ, романҳои “Духтари оташ”, “Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро”, “Тахти вожгун”, “Шодӣ”-и Ҷалол Иқромӣ, романҳои “Восеъ”, “Навобод”, “Субҳи ҷавонии мо”, “Фирдавсӣ”-и Сотим Улуғзода, романи “Палатаи кунҷакӣ”, повести “Дар он дунё”-и Фазлиддин Муҳаммадиев, романи “Гардиши девбод”-и Абдулҳамид Самад, повести “Дарди ишқ”-и Кароматулло Мирзоев, романи “Ҳайҷо”-и Урун Кӯҳзод ва баъзе нависандагони дигар, ки дар ҷойҳои иқтибосовардашуда зикр гардидаанд, ба таври васеъ истифода гардид. Ҳамчунин, барои муқоиса гоҳо дар асоси таҳқиқоти олимони дигар мисолҳо аз шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ, насри классикӣ оварда шудаанд.

Навгони илми таҳқиқ. Дар диссертатсия бори нахуст хусусиятҳои сермаъноии ҷумлаҳои пайрави якува ва дууза ба сурати мукамал ва алоҳида мавриди таҳқиқи монографӣ қарор дода шудааст. Дар асоси баррасии назари муҳаққиқони гуногун, таҳлили мисолҳои фаровон аз насри бадеии муосир хусусияти сермаъноии синтаксисӣ, фарқи он аз тобишҳои семантикии ҳуди ҷумлаи пайрав баррасӣ гардида, таъсири он ба ҷудо ва муайян намудани хели ҷумлаи пайрав нишон дода шудааст. Дар муқоиса бо баъзе ҳодисаҳои дигари синкретӣ муҳим будани ҳодисаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дар шинохти онҳо, нақши ҳелҳо, тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрав дар муҳокимаронии мантиқӣ

зикр гардида, таъсири омилҳои гуногуни маъноӣ ва сохтори ҷумлаи мураккаб таҳқиқ карда шудааст. Ҳамчунин, нишон дода шудааст, ки вобаста ба махсусияти фикрронии мантиқӣ омилҳои сермаъношавӣ дар ҳелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав якхела нестанд, онҳо вобаста ба робитаи мантиқии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, муносибатҳои сабабу натиҷагӣ, замонӣ, шартӣ, ҳилофӣ, муайянкунандагӣ дар ҳелҳои ҷудогонаи ҷумлаҳои пайрав аз ҳам фарқ мекунанд.

Нуктаҳои асосии ба ҳимоя пешниҳодшаванда:

1. Муқаррар карда шуд, ки масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав дар баробари ҳуди омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба миён омада, ба принципҳои таснифоти ҷумлаҳои пайрав иртиботи ногузастанӣ дорад. Бинобар ин дар тамоми давраҳои омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ яке аз самтҳои асосии онро масъалаи маъноии ҷумлаи пайрав ташкил додааст.

2. Дар омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик ҳаҷми мактаби забоншиносии рус зиёд аст, зеро дар принциби таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ забоншиносони тоҷик ба назарияи таснифоти забоншиносони рус такя кардаанд, аммо таснифоти ҳелҳои ҷумлаи пайрав қомилан бо назардошти табиати забони тоҷикӣ сурат гирифтааст.

3. Яке аз марҳалаҳои асосии омӯзиши сохтор ва маъноии ҷумлаҳои пайрави забони тоҷикиро таҳияи китобҳои дарсӣ барои муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олӣ ташкил медиҳанд. Ибтидои таснифоти сохтори маъноии ҷумлаҳои пайравро марҳуми муаллифону мураббӣ китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимии аввалин, ки таҳияшон аз солҳои 20-уми садаи XX оғоз мешаванд, гузоштаанд.

4. Омӯзиши нисбатан мукамал ва ҳамаҷонибаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик аз солҳои 60-уми садаи XX оғоз гардида, яке аз самтҳои асосии онро масъалаи принципҳои

таснифоти ҷумлаҳои пайрав ва масъалаҳои муайян намудани маънои синтаксисии ҷумлаи пайрав ташкил додааст. Дар ин миён бештар аз ҳама ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба баҳс кашида шудааст.

5. Масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии тоҷик бояд ба таври системавӣ омӯхта шавад. Масъалаи маънои ҷумлаи пайравро дар ду самт таҳқиқ кардан ва онҳоро аз ҳам ҷудо намудан муҳим аст. Масъалаи тобишҳои семантикии ҷумлаи пайрав аз тобишҳои маънои синтаксисии он аз ҳам фарқ мекунанд ва ду ҳодисаи ҷудогона мебошанд.

6. Дар зоҳир кардани тобишҳои маъноӣ ҷумлаҳои пайрави якҷузъа аз ҷумлаҳои пайрави дуҷузъа фарқи кулӣ надоранд. Зоҳир шудани тобишҳои маънои синтаксисӣ дар ҷумлаҳои пайрави якузъа ба омилҳое вобастагӣ доранд, ки дар ҷудо кардани сарҳади сарҷумла ва ҷумлаи пайрав нақши муҳим доранд.

7. Тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави якузъа ба муайян намудани хели ҷумлаи пайрав таъсир мерасонад, вале шартӣ асосии муайян намудани хели ҷумлаи пайрав ба саволгузориҳои дуруст аз сарҷумла ба ҷумлаи пайрав сар мезанад ва омили муайянкунандаи хели ҷумлаи пайрав мебошад.

8. Ҷумлаҳои пайрави якузъа тобишҳои маъноии гуногун гирифта метавонанд. Қисмати зиёди ин гуна ҷумлаҳо тобишҳои маъноии махсуси ҷумлаҳои пайрави дуҷузъаро доранд. Маъноҳои иловагии ҳолӣ дар ҷумлаҳои пайрави якузъа мавҷуданд. Маъноҳои иловагии ҳолӣ дар ҷумлаҳои пайрави мазкур бештар дар вазъияти нутқ зоҳир мешаванд. Омили асосии сермаъноии ҷумлаҳои пайрави якузъа мутобиқати шаклҳои феълӣ, калима ва таркибҳои ҳамнисбат ва ҷойи ҷумлаи пайрав нисбат ба сарҷумла аст.

9. Хусусиятҳои гуногуни сохторӣ ва маъноии ҷумлаҳои пайрави хабар, мубтадо ва муайянкунанда дар натиҷаи марҳала ба марҳала омӯхта шудани онҳо ошкор карда шуда, табиати сохторию маъноии ҳар

яке аз ҷумлаҳои пайрав боиси пайдоиш тобишҳои маъноияшон мегардад.

10. Гурӯҳи аз ҳама калони ҷумлаҳои пайравро ҷумлаҳои пайрави ҳол ташкил медиҳанд. Омӯзиши махсусиятҳо ва таснифоти онҳо дар забоншиносии тоҷик аз баҳши мубрамтарини ҷумлаҳои мураккаб ба шумор меравад. Мактаби забоншиносии тоҷик дар меъёри таснифоти ҷумлаҳои пайрави ҳол, асосан, ба мактаби забоншиносии рус така кардааст. Бунёди омӯзиши ҷумлаҳои пайрави ҳол ба солҳои 60-70-уми садаи XX рост меояд, аммо онҳо ҳамеша дар мадди назари муҳаққиқони тоҷик қарор доранд.

11. Мавзӯи асосии омӯзиши ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забоншиносии тоҷик аз масъалаҳои то ҳол баҳснок боқӣ мемонад. Таснифоти ҳелҳои ҷумлаи пайрав ва муқаррар будани миқдори онҳо аз мавзӯи асосии омӯзиши ҷумлаи мураккаби тобеъ дар забоншиносӣ ба шумор меравад.

12. Тобишҳои маъноӣ синтаксисии ҷумлаҳои пайрави ҳол аз муносибатҳои мантиқии баёни фикр дар вазъияҳои гуногуни нутқ сарчашма мегирад ва инъикоскунандаи ҳамин муносибатҳои мубодилаи афкор ба шумор меравад.

13. Дар ҳелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрави ҳол тобишҳои маъноӣ, асосан, дар иртибот ба муносибатҳо ва робитаҳои маъноиву мантиқии ҳелҳои ҷумлаҳои пайрав зоҳир мешаванд. Аксарияти навъҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол тобиши маъноӣ иловагӣ мегиранд, ҳеле кам мушоҳида мешавад, ки ягон ҳели ҷумлаи пайрави ҳол тобиши маъноӣ надошта бошад.

14. Аксарияти ҷумлаҳои пайрави ҳол метавонанд чанд тобиши маъноиро баробар зоҳир кунанд. Ин масъала ҳадафи гӯянда ва шунавандаро вобаста ба матн ва вазъияти нутқ ба ҳам мепайвандад.

Аҳаммияти назарӣ ва амалии таҳқиқ. Таҳқиқи мазкур барои омӯзиши табиати ҷумлаҳои пайрави якуз ва дууз муосидат намуда,

ба масъалаи таснифоти ҷумлаҳои пайрав ва хелҳои он равшанӣ меандозад. Натиҷаи таҳқиқро дар омӯзиши минбаъдаи хелҳои ҷумлаҳои пайрав, принсипи таснифоти онҳо истифода намудан мумкин аст. Натиҷаи таҳқиқ дар омӯзиши хусусиятҳои синтаксисии забони тоҷикӣ, тамоюлҳои инкишофи сохторӣ ва семантикии наҳви забони тоҷикӣ мусоидат менамояд. Арзиши дигари назарии қор дар он зоҳир мешавад, ки дастовардҳои онро барои омӯзиши ҷараёни таҳаввули сохтории забони тоҷикӣ дар давраҳои гуногуни инкишофи забони тоҷикӣ, хусусиятҳои сохтории ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, таъсири адабиёти бадеӣ ба ҷараёни рушди забон истифода намудан мумкин аст. Маводи рисола, ҳамчунин, дар омӯзиши хелҳои ҷудогонаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, масъалаҳои гуногуни синкретизм дар онҳо, аз ҷумла муносибатҳои сермаъноӣ, муродифот, зидмаъноии синтаксисӣ метавонанд истифода шаванд.

Аҳаммияти амалии таҳқиқ дар он ифода меёбад, ки натиҷаҳои он ҳангоми таълими курсҳои таҳассусии гуногун оид ба аъзоҳои ҷумла, ҷумлаҳои мураккаби тобеъ метавонад истифода шавад. Маводи рисола, ҳамчунин, ҳангоми навиштани китобҳои дарсӣ ва дастуру васоити таълимӣ доир ба синтаксиси забони тоҷикӣ, метавон мавриди истифода қарор дод. Қисматҳои алоҳидаи қори илмиро ҳамчун маводи боэътимод ҳангоми хондани курсу семинарҳои махсус доир ба проблемаҳои синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб, сермаъноии ҷумлаҳои пайрав, услубиёти забони тоҷикӣ дар факултетҳои филологияи муассисаҳои таҳсилоти олии ба қор бурдан мумкин аст.

Мутобиқати мавзӯи диссертатсия бо шиносномаи ихтисоси илмӣ. Мавзӯ, мундариҷа ва муҳтавои диссертатсияи мазкур бо шиносномаи ихтисоси илмӣ 10.02.01 – Забони тоҷикӣ мувофиқат мекунад.

Саҳми шахсии доктараби дараҷаи илмӣ дар таҳқиқ. Интихоб ва бандубасти илмӣ мавзӯ дар мувофиқа бо мушовирони илмӣ сурат гирифта, саҳми доктараб дар муайян намудани ҳадафҳои асосӣ,

коркарди мавод, таҳлилу баррасӣ ва хулосабарориҳои илмӣ мавзӯи интиҳобшуда зоҳир мегардад. Таҳқиқ бевосита аз ҷониби доктара ба анҷом расонида шуда, он дар илмӣ забоншиносии тоҷик пажӯҳиши нав ва дорои мубрамияти хос махсуб меёбад. Дар рафти таҳқиқ ҳалли масъалаҳои муҳими дар пеш гузошташуда, аз ҷумла, муқаррар намудани ҳодисаҳои сермаъноӣ дар ҷумлаҳои пайрави якуз ва дууз ва омилҳои сермаъношавии онҳо ба даст омадааст.

Тасвиби амалии натиҷаҳои таҳқиқ. Мавзӯи диссертатсия актуалӣ буда, дар шӯрои олимони Донишгоҳи миллии Тоҷикистон (суратҷаласаи № 2 аз 30.09.2011) тасдиқ карда шудааст.

Диссертатсия дар ҷаласаи муштараки кафедраҳои забони адабии муносири тоҷикӣ, таърихи забон ва типология, забони тоҷикӣ ва усули таълими забон ва адабиёти тоҷик ва услубшиносӣ ва таҳрири адабӣ (суратҷаласаи № 9 аз 06.03.2025) муҳокима гардида, ба ҳимоя тавсия шудааст.

Муҳтаво ва натиҷаҳои диссертатсия дар семинару конференсияҳои сатҳи ҷумҳуриявӣ “Масъалаҳои мубрами таърихи афкори забоншиносии тоҷикӣ (Душанбе, 2017), “Масъалаҳои мубрами наҳви забони тоҷикӣ” (Душанбе, 2018), “Масъалаҳои сарфи забони тоҷикӣ ва усули таълими онҳо” (Душанбе, 2019), “Масъалаҳои мубрами луғатшиносии тоҷик: мушкилот ва дурнамо” (Душанбе, 2023), “Масъалаҳои услубшиносӣ ва ҳусни баён: мушкилот ва дурнамо” (Душанбе, 2024) ва байналмилалӣ “Медиалингвистика ва услубшиносӣ: проблема ва дурнамо” (Душанбе, 2020), “Сотим Улуғзода ва адабу фарҳанги милли” (Душанбе, 2021), “Рушди забони адабии тоҷик дар замони Истиқлол: мушкилот ва дурнамо” (Душанбе, 2022), дар шакли маърузаҳои илмӣ ироа гардидаанд.

Наشري таълифоти илмӣ дар мавзӯи диссертатсия. Доктараби дараҷаи илмӣ доир ба мавзӯи диссертатсия 28 мақолаи илмӣ, аз ҷумла 15 мақола дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи КОА-и назди

Президенти Ҷумҳурии Тоҷикистон ва 13 мақола дар маҷаллаҳои дигари илмӣ ба таъби расонидааст.

Сохтор ва ҳаҷми диссертатсия. Диссертатсия аз муқаддима, 3 боб, 20 фасл, хулоса ва рӯйхати адабиёт иборат буда, 343 саҳифаи чопи компютери ро дар бар мегирад.

БОБИ I

МАСЪАЛАИ СЕРМАӢНОИИ ҶУМЛАӢОИ ПАЙРАВ ДАР ЗАБОНШИНОСИИ УМУМӢ ВА ТОҶИК

1.1. Масъалаҳои назарии сермаӢноии ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии умумӣ ва тоҷик

Мавзуи сермаӢноӣ яке аз масъалаҳои муҳим ва асосии илми забоншиносӣ буда, дар қисматҳои гуногуни он соҳа: лексикология, синтаксис ва услубшиносӣ омӯхта мешавад. СермаӢноӣ ё ки полисемия аз ҳодисаҳои ниҳоят сершохаи системаи забон ба шумор рафта, тамоми қабатҳои онро фаро мегирад. “Ҳарчанд он ҳодиса, пеш аз ҳама, ба калимаҳо нисбат дорад, воҳидҳои дигари забон, чун воҳидҳои фразеологӣ, морфологӣ, синтаксисӣ ва ҳодисаҳои мухталифи нутқ низ сермаӢно шуда метавонанд” [Мачидов Ҳ., 2007, с. 46].

Дар забоншиносии рус В. В. Виноградов [Виноградов В. В. , 1941], Н. М. Шанский [Шанский Н. М., 1964], Л. С. Пейсиков [Пейсиков Л. С., 1975] ва баъдан муҳаққиқони зиёди дигар дар мавриди сермаӢноӣ ва тобишҳои услубии маъно дар бахши лексикология таҳқиқоти ҷудогона ва мукамал анҷом додаанд. Дар забоншиносии тоҷик аз гуфтаҳои муаллифону мураттибони луғатҳои пешин сар карда то имрӯз силсилаи таҳқиқот сурат гирифтааст. Аввалин таҳқиқ дар ин самт дар забоншиносии муосири тоҷикӣ аз ҷониби Д.Тоҷиев [Таджиев Д. Т. , 1952], Н. Маъсумӣ [Маъсумӣ Н. , 1959] ва А. Муъминов [Муъминов А., 1972] анҷом дода шуда буд. Д.Тоҷиев дар мавриди сермаӢноии луғавӣ таҳқиқоти ҷуриданӣ анҷом додааст. Ӯ дар мақолаи “Слово об – вода в современном таджикском языке” маъноҳои калимаи “об”-ро дар забони тоҷикӣ шарҳ медиҳад. Муҳаққиқ маъноҳои аслию маҷозии калимаи об,

маъноҳои онро дар таркиби воҳидҳои фразеологӣ, зарбулмасалу мақолҳо низ дида мебарояд ва дар 119 мавриди гуногун истифода шудани онро собит менамояд [Таджиев Д. Т., 1952, с.42 -60]. Забоншинос А. Муъминов рисолаеро бо унвони “Полисемия дар забони тоҷикӣ” таълиф намуда, махсусиятҳои калимаҳои сермаъно, фарқи калимаҳои сермаъно аз омонимҳо, омилҳои сермаъношавии калимаҳоро қайд кардааст. Мавсуф ду омилҳои сермаъношавии калимаҳоро зикр намуда, чунин менависад: “Як қатор калимаҳо дар давоми асрҳо тағйири маъно кардаанд, яъне маънои аввалаашонро гум карда, маънои нав гирифтаанд, ки ин протсессро омилҳои ғайризабонии маъно ба амал овардааст, вале омилҳои ғайризабонӣ бевосита маънои калимаро тағйир намедиханд, балки бо қонунҳои забон мутобик мешаванд, пас маънои калима тағйир меёбад. Сабаби дуум омилҳои забонии тағйири маъно мебошад” [Муъминов А., 1972, с. 23].

Баъдан олимони зиёде ҳангоми таҳқиқи забони осори шоирону нависандагон ин масъаларо баррасӣ намудаанд. Ҳоло таҳқиқоти нисбатан мукамал дар ин самт дар забоншиносии тоҷик ба қалами муҳаққиқон А. Муъминов ва Ҳ. Маҷидов тааллуқ дорад. [Муъминов А., 1972; Маҷидов Ҳ., 2007].

Масъалаи сермаъноӣ ё полисемияи воҳидҳои грамматикӣ дар забоншиносии умумӣ ва тоҷику форс то андозае таваҷҷуҳи муҳаққиқони соҳаро ба худ ҷалб намудааст. Аз ибтидои омӯзиш ва таҳқиқи воҳидҳои грамматикии забон сар карда вобаста ба қолабҳо ва шаклҳои онҳо, омилҳои гуногуни ифодаи онҳо мавриди пажӯҳишҳои олимони ҷудогона қарор гирифтааст.

Аслан, омӯзиши ҳодисаи сермаъноӣ дар ҳама қабатҳои забон баробари ба миён омадани зарурати воқеӣ сурат гирифта, зина ба зина паҳлӯҳои нав ба нави он ошкор карда мешавад. Дар ҳар як давраи омӯзиши ин масъала ба миён омадани проблемаҳои нав боиси боз ҳам бештар гардидани таваҷҷуҳи муҳаққиқони забоншинос мегардад.

Полисемия яке аз масъалаҳои муҳимми забоншиносӣ буда, ба чараёни умумии омӯзиши таркиби луғавӣ, воҳидҳои фразеологӣ, унсурҳои калимасозӣ, шаклу воситаҳои грамматикӣ ва қолабҳои ифодаи фикр алоқаманд аст. Агар зарурати омӯзиши ҳодисаи муродифоти луғавию грамматикӣ бо масъалаҳои хусни баён ва услубиёти нутқ бештар алоқаманд бошад, мавзӯи сермаъноӣ бо мақсади баёни фикр иртибот пайдо мекунад, ки ин ба маъно ва мантиқи сухан вобаста буда, муҳиммияти бештар дорад. Чунонки профессор Х. Мачидов таъкид мекунад: “Талаботи ҷасоҳати сухан бо системаи маъноии забон, ҳосатан, категорияҳои сермаъноӣ, муродифот ва мутаҷодоти он алоқамандии бевосита дорад. Дар назар бояд дошт, ки ин категорияҳо, ҳарчанд ки дар сатҳҳои муҳталифи забон зоҳир шуда метавонанд, яъне на фақат воҳидҳои луғавӣ сермаъно гардида, муродиф ва мутаҷодҳо доранд, ҳамчунин, воҳидҳои фразеологӣ, калимасоз, морфологӣ ва синтаксисӣ низ ин категорияҳоро дошта метавонанд, лекин амали онҳо дар ҳамаи ин воҳидҳову сатҳҳои онҳо якранг нест” [Мачидов Х., 2014, с. 76].

Бинобар ин, сермаъноӣ дар воҳидҳои гуногуни забон, дар сатҳҳои муҳталифи сохтори грамматикӣ он мушоҳида мешавад ва аз масъалаҳои асосии баҳси забоншиносӣ ва услубшиносӣ ба шумор меравад ва омӯзиши он дар рушди меъёрҳои забони адабӣ, бегуфтугӯ, нақши муҳим дорад.

Дар забоншиносии умумӣ солҳост, ки як масъалаи дигар ҳам муҳаққиқонро бетараф намегузорад. Ин масъала назарияи ба ҳам гузаштан, омезиш ёфтани маъноҳо аст. Назарияи ба ҳам гузаштани маъноҳо, ҳамдигарро иваз кардани шаклҳои грамматикӣ, қолабҳои грамматикӣ дар забоншиносии рус баробари омӯзиши назарияи грамматика дар забоншиносии рус пайдо шудааст. Аслан, ҳуди назарияи баргардандагӣ (теория переходности, трансформация)-ро ҳанӯз А. М. Пешковский пешниҳод намуда буд. Муҳаққиқ дар муқаддимаи “Русская грамматика в научном освещении” таъкид мекунад, ки “Ин тағйироти

охирин то андозае ба назарияи мавзуи омӯзиши масъалаи грамматика таъсири худро расонидааст: хусусияти гузарандагии бисёр зухуроти синтаксисӣ чудо карда шудааст, вале ба ҷобачогузориҳои ҳамаи зухурот аз рӯйи рубрикаҳо камтар таваҷҷуҳ шудааст” [Пешковский А. М., 1956, с. 10].

Агарчи, аслан, андешаҳои А. М. Пешковский бевосита ба синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб дахл надоштанд ва бештар ба масъалаҳои ҳамдигарро иваз кардани шаклҳои морфологӣ ва ибораву ҷумлаҳои сода бахшида шуда буданд, бо вучуди ин маҳз ҳамин оғоз забоншиносони баъдинаро водор намуд, ки ин масъаларо дар қисмати нисбатан хусусияти устувори қолабидошта – синтаксис, ривоч диҳанд. Баъдтар ин назария дар таҳқиқоти В. Н. Мигирин инкишоф дода шуд, аммо дар ин ҷо аз ду паҳлуи масъалаи назарияи гузарандагӣ (теория переходности) ба масъалаи гузарандагии диахронӣ бештар таваҷҷуҳ карда шуда буд. Масъалаи синхронии ин назария, яъне имконияти ҳамзамон – синхронӣ, вучуд доштани ду шакл, ки яке дигареро инкор намекунад, мавриди таваҷҷуҳ қарор нагирифт.

В. Н. Мигирин ин зухуротро ҳамчун ҷараёни таҳаввулотӣ дар сохтори морфологӣ ва синтаксисии забон баррасӣ намуда ба трансформатсияи ҷумлаҳои пайрав ба ибора, инчунин, ба ифодаҳои ғайрипредикативӣ бештар таваҷҷуҳ зоҳир намуда, [Мигирин В. Н. , 1954] ҳангоми аз як ҳиссаи нутқ ба ҳиссаи дигари нутқ гузаштани калимаҳоро низ трансформатсия номидааст [Мигирин В.Н., 1971]. Муаллиф зухуроти масъалаи мазкурро дар сохтори ҷумлаҳои сода низ таҳқиқ намудааст [Мигирин В. Н. , 1968]. Асоси назарияи В. Н. Мигиринро таҳқиқи масъала дар ҷараёни инкишофи таърихӣ забон ташкил меод, яъне масъалаи назарии гузарандагиро ӯ чун зухуроти диахронӣ шарҳ медиҳад.

Бо масъалаи мазкур баъдтар дар забоншиносии рус махсус В. В. Бабайтсева машғул шуда, барои аз ҳам ҷудо кардани якчанд зухуроти ба ҳам наздик, аммо аз ҳам қомилан фарқкунанда асоси мустаҳками

назариявӣ гузошт, зеро дар таҳқиқоти то ин давра анҷомёфта ин зухурот бо номҳои гуногун “назарияи гузарандагӣ” (теория переходности), трансформатсия, контоминатсия зикр карда мешуданд.

В. В. Бабайтсева худ низ иқро менамояд, ки аз ҳам чудо кардан ин зухурот дар аввал барои ӯ низ мушкил буд: “Дар таҳқиқоти “Переходные конструкции в синтаксисе” ман гузарандагии диахрониро, трансформатсия ва гузарандагии синхрониро “контоминатсия” номидаам, баъдтар, ба хотири якмаъно набуданашон аз ин истилоҳот даст кашидам. Истилоҳи “трансформатсия” дар грамматикаи трансформатсионӣ мавриди истифодаи васеъ қарор гирифта, истилоҳи “контоминатсия” бошад, барои ифодаи омезиши аломатҳо дар конструксияҳо, ки бештар хусусияти инфиродӣ доранд, мавриди қарор гирифтааст” [Бабайцева В. В., 2000, с. 87].

Синкретизм дар забоншиносӣ ба маъноҳои васеъ ва маҳдуд фаҳмида мешавад. Дар фаҳмиши васеъ он ҳодисаҳои сермаъноӣ, муродифот ва омонимияро дар бар мегирад ва бо онҳо робитаи хеле устувор дорад. О.Ю. Никулина онро чунин шарҳ медиҳад: “Синкретизм ба маънии васеаш ҳамчун воҳиди ба ҷузъҳо ҷудонашаванда, яклукт фаҳмида мешавад. Дар чунин фаҳмиши синкретизм тамоми зухуроти асимметрии аломатҳои забонро фаҳмидан мумкин аст: омонимҳо, сермаъноӣ, синонимҳо, вариантнокӣ ва ғ., ки амалан ҳамаи забоншиносон чунин мешуморанд, зеро дар ҳамаи ин зухурот ба ҷузъҳо ҷудонашавандагии ягон ҷиҳати аломат – ё мундариҷавӣ, ё шаклӣ ба назар мерасад” [Никулина О. Ю., 2009, с. 12]. Ба маънои маҳдуд ё дақиқаш онро бо ин ҳодисаҳо монанд шарҳ додан мумкин аст ва ин ҳодиса дар тамоми сатҳҳои забон вучуд дорад. “Аммо ҳангоми таҳлили воҳидҳои мушаххаси забонӣ фаҳмиши дигари синкретизм низ истифода мешавад, махсусан, ба маънои маҳдудтараш, маҳз ҳамчун якҷояшавии вазифаҳо ё маъноҳо дар як воҳиди ифодашаванда на танҳо аз нигоҳи парадигматикӣ, инчунин, аз нигоҳи синтагматикӣ. Дар робита ба ин

зарурати маҳдуд намудани ин навъи дуализми асимметрии аломати забонӣ аз дигар навъҳои бо инҳо омехта пеш меояд” [Никулина О. Ю. , 2009, с. 13]. Дар мавриди синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб ва сермаъноии ҷумлаҳои пайрав онро чунин шарҳ додан мукин аст, ки сермаъноии ҷумлаҳои пайрав тавассути пайвандакҳо ва воситаҳои дигари грамматикӣ алоқаи сарҷумла ва ҷумлаи пайрав сурат мегирад, аммо дар синкретизм ҳамин маъноҳо тавассути муносибати мантиқию маъноӣ истифода меёбанд. Ба андешаи О. Ю. Никулина, ин ҳодисаи забониро чунин истифода намудан ва фаҳмидан мувофиқи мақсад аст: “Истилоҳи “синкретизм”-ро дар мавриди муносибатҳои мантиқию семантикӣ, ки дар сатҳи ҷумлаҳои мураккаб ба вучуд меоянд, истифода кардан мувофиқи мақсад аст. Сермаъноӣ дар сатҳи пайвандакҳо, ки аксарияташон, асосан, дорои чандин маъно мебошанд, амалӣ мешавад” [Никулина О. Ю., 2009, с. 14].

Дар мисолҳои зерин ин зухуроти синкретизм ва сермаъноиро метавон муқоиса намуд: *Ҷонзоде нест, ки аз вай ба дили худ қувват гирад* [Айнӣ 7,103]; *Дар заминкане, ки анбори хӯроқвории лашкар буд, ҳуди маҳсум рост истода, фармонҳо меод* [Иқромӣ Ҷ.,237]); *Ҷавононе, ки ханӯз хонадор нашуда буданд, бо нияти фоли нек косаи оби никохро гирифта талош карда нӯшиданд* [Айнӣ С.,4, 135].

Дар ҷумлаи аввал аз маънои мантиқии сарҷумла “Ҷонзоде нест” чунин маъниро интизор шудан ва ё баровардан мумкин аст: кадом ҷонзод?, ҷонзод чӣ кор кунад? Инҳо маъноҳои синкретии ҷумлаи мазкуранд, ки мо дар худ ҳулоса карда метавонем, аммо ҳар кадоме аз пайвандаки “ки” ва “то” дар ҷумла бевосита истифода шаванд, маънои мушаххаси ҷумлаи пайрав ҳосил мешавад. Мо маъноҳои ин ҷумлаи мураккаби тобеъро аз истифодаи пайвандак равшантар мефаҳмем, аммо махсусияти маънои синкретӣ дар он аст, ки гӯянда, воқеан, кадоме аз фикрҳоро ҳадафи сухани худ қарор додааст ва ё шунаванда аз ин гуфтаҳо чӣ фаҳмидааст.

Дар ҷумлаи дуюм низ сарҷумлаи *Дар заминкане худӣ маҳсум рост истода, фармонҳо меод*, калимаи “заминкан” метавонад вобаста ба мақсад ва фаҳмиши мо мантиқан саволи кадом заминкан ва дар кучо?-ро талаб кунад, ки дар мавриди аввал бар эзоҳи он ҷумлаи пайрави муайянкунанда меояд, дар мавриди дуюм, ки тобиши иловагии маъноӣ аст, ҷумлаи пайрави макон меояд. Ҳамин маъноҳои дар фикри мо пайдошуда, ки аз қисмати аввали ҷумла фаҳмида, тасаввур карда мешавад, муносибати синкретӣ аст, вале маводи амалии забон (давоми ҷумла), ки маънои мушаххас аз он бармеояд, ба ҳодисаи сермаъноӣ мансуб мегардад. О. Ю. Никулина онро хулоса карда синкретизмро чунин шарҳ медиҳад: “Синкретизм дар синтаксис ин зухуротест, ки робитаи мантиқӣ ва хронологии муносибатҳои ҳақиқати воқеиро бо ёрии воситаҳои забонӣ инъикос мекунад [Никулина О. Ю., 2009, с. 14].

Азбаски ҳодисаи синкретизм масъалаи бевоситаи таҳқиқоти мо нест, бо ин маълумот иктифо мекунем ва таваҷҷуҳи асосиро ба масъалаи худӣ сермаъноии ҷумлаҳои пайрав ва таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ равона мекунем.

Масъалаи сермаъноии наҳвӣ, ки омили асосии инкишофи омӯзиши сермаъноии ҷумлаҳои пайрав аст, аз силсилаи таҳқиқоти гуногун маншаъ мегирад, ки роҳу воситаҳои онро ба чунин гурӯҳҳо ҷудо кардан мумкин аст:

1. Дар китобҳои дарсӣ, дастур ва васоити таълимӣ, мақолаҳои характери илмию методидошта, ки бо мақсади такмили дониши забон омӯзон, тавсияҳо ба таълимгирандагону омӯзгорон таҳия мегарданд, масъалаи тобиши маъноии ҷумлаҳои пайрав ишора карда мешаванд. Бояд гуфт, ки дар ин силсилаи таҳқиқот истилоҳи “сермаъноӣ” ё “полисемия” ишора намегарданд.

2. Дар мавриди нишон додани хусусиятҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ тавассути таҳлили осори бадеии шоиру нависандагони ҷудогона,

нишон додани сабки хосаи эҷодкорон ишораҳо ба масъалаи сермаъноӣ бо таъкиди тобиши маъноӣ сурат гирифтааст.

3. Дар мавриди таҳқиқи воҳидҳои гуногуни сарф ва наҳви тоҷикӣ, аз қабилӣ пайвандакҳо, воситаҳои алоқаи грамматикӣ ба тобишҳои маъноии онҳо таваҷҷуҳ карда мешавад.

4. Ҳангоми таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобӣ, ҳелҳои он, ҷумлаҳои ҷудогонаи пайрав, сохтор, қолаб ва маъноҳои онҳо масъалаи сермаъноӣ зикр карда мешавад. Дар аксари ин гуна таҳқиқот низ мафҳуми сермаъноӣ бо истилоҳи “тобишҳои маъноӣ” ифода карда шудааст.

5. Ҳангоми таҳқиқи масъалаҳои муродифоти наҳвӣ аз ҷониби муҳаққиқон ба масъалаи тобиши маъноӣ низ таваҷҷуҳ зоҳир мегардад, аммо яке аз масъалаҳои печида дар ин маврид он аст, ки дар баъзе таҳқиқоти дар ин самт анҷомёфта сарҳади мушаххас байни сермаъноӣ ва муродифот гузошта намешавад.

6. Дар забоншиносии умумӣ ва тоҷик муҳаққиқон ба назарияи омӯзиши масъалаи сермаъноӣ таваҷҷуҳ намуда, мураккаб будани ин мавзӯ ва ба омӯзиши махсус ниёз доштани онро таъкид менамоянд [Белошапкина В. А. , 1967; Бабайцева В. В., 2000; Дружинина С. И. , 2009; Тоҷиев Д. , 1970, с. 12-15; Қаландаров К. , 2004; Ҳоҷаев Д. , 2021; Асоев Р. , 2010].

Азбаски таҳияи китобу дастурҳои таълимӣ ба забони тоҷикӣ ба таври мунтазам танҳо баъд аз инқилоби октябр сурат гирифт, оғози таҳқиқоти масъалаҳои гуногуни грамматикаи забони тоҷикӣ низ аз ҳамон давра зухур меёбад ва дар аввалин китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ ишораҳои хеле ҷузъӣ ба назар мерасанд ки, бешубҳа, ба таҳқиқоти нисбатан дақиқи солҳои баъдина замина гузоштаанд. Муаллифони ин таълифот аз хусуси сермаъноӣ, тобишҳои маъноӣ бевосита чизе нагуфта бошанд ҳам, назари онҳо дар мавриди роҳу

воситаҳои алоқа ва зикри маъноӣ аъзоҳои ҷумла ва ҷумлаҳои пайрав муҳим аст.

1.2. Давраи аввали омӯзиши масъалаҳои сермаъноӣ ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии умумӣ ва тоҷик

Таваҷҷуҳ ба масъалаи сермаъноӣ ҷумлаҳои пайрав бо масъалаи меъёрҳои таснифоти ин гурӯҳи ҷумлаҳо вобастагии кавию бевосита дорад. Аз ин нуқтаи назар бигирем, омӯзиши ин масъала дар забоншиносии умумӣ хеле барвақт пайдо шуда, оғози он ба нимаҳои дуҷуми асри XIX рост меояд. Ҳанӯз соли 1869 Ф. И. Буслаев дар китоби “Историческая грамматика русского языка” ҷумлаҳои мураккаби пайваст ва тобеъро ҷудо намуда, ифодаи маъноӣ тобеъ ва пайвастро дар онҳо ба хусусияти пайвандакҳо ва саволгузорӣ алоқаманд доништа буд. Ҳамчунин, муҳаққиқ сарҷумла ва ҷумлаи пайравро ҷудо намуда, қайд мекунад, ки муносибатҳои монандӣ, қиёсӣ, сабабу натиҷа метавонанд бо роҳи тобеъ шудани як ҷумла ба ҷумлаи дигар ифода карда шаванд [Буслаев Ф. И. , 1959. , с. 329-330].

Дар баробари ин, бояд тазаққур дод, ки олими рус В.В. Виноградов дар таҳқиқоти илмӣ ба таърихи таҳқиқи наҳви забони русӣ бахшидаи худ - “Из истории изучения русского синтаксиса” [Виноградов В. В., 1958] бурду боҳти наҳвшиносии русро то охири асри XIX баён кардааст. Ў чунин мепиндорад, ки он назарияи сермаъноӣ ҷумлаҳои пайрав, ки гӯё аз ҷониби забоншиносони асри XIX-и рус пешниҳод гардида буд, асоси илмӣ надорад, зеро масъалаи асоси бештари илмӣ доштаи полисемияи ҷумлаҳои пайрав хеле дертар пайдо шуд.

Баъдан низ дар таҳқиқоти замони шуравӣ, махсусан, аз оғози солҳои 40 ва 50-уми садаи XX таваҷҷуҳи махсус ба омӯзиши ҷумлаҳои пайрав зоҳир карда мешавад. Дар “Грамматика русского языка”

[Грамматика русского языка.,1954] аввалин маротиба таснифоти илмийи комили ҷумлаҳои мураккаби тобеъ оварда шуда, муаллифон чунин андешаро таъкид мекунанд, ки истилоҳи сарҷумла ва ҷумлаи пайрав шартӣ буда, ҳеҷ кадоме аз онҳо дар алоҳидагӣ фикри итмомёфта нестанд. Ҳамчунин, муаллифон таъкид мекунанд, ки: “Муносибатҳои синтаксисӣ байни ҷузъҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ хеле гуногунранг аст. Дар аксар мавридҳо барои ифодаи тобишҳои гуногуни ҳамон як муносибат пайвандакҳои гуногун метавонанд истифода шаванд” [Грамматика русского языка., 1954, с. 269]. Дар ҷойи дигар зикр менамоянд, ки “... ҷумлаҳои пайрав бо сарҷумла дар муносибати гуногун қарор дошта метавонанд, ки дар иртибот ба он сохтори ҷумла тарзи ифодаи махсус мегиранд” [Грамматика русского языка., 1954, с. 269].

Дар китоби мазкур ба бисёр масъалаҳои алоқаватӣ ҷумлаи пайрав ба сарҷумла равшанӣ андохта мешавад. Ҷумлаҳои пайравро аз рӯйи муносибат доштани онҳо ба як аъзои ҷумла, ба гурӯҳи аъзоҳои ҷумла ва ба тамоми сарҷумла фарқ мекунанд ва 13 хели ҷумлаҳои пайравро нишон медиҳанд [Грамматика русского языка., 1954, с. 270].

Муаллифон ҷумлаҳои пайравро тавзеҳ дода, ба тобишҳои иловагии маъноии баъзеи онҳо ишораҳо мекунанд [Грамматика русского языка. , 1954, с. 273].

Муаллифони китоби “Современный русский язык”. (Синтаксис) пайвандакҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъро таҳлил намуда, омили асосии тобишҳои маъноии иловагӣ пайдо кардани ҷумлаи пайравро ба пайвандакҳои тобеъкунанда ва калимаҳои ҳамнисбат алоқаманд медонанд [Современный русский язык, 1957, с. 365-366]. Муаллифони ин китоб хелҳои ҷумлаҳои пайравро дар таъкид ба пайвандакҳои тобеъкунанда шарҳ медиҳанд, онҳо хелҳои ҷумлаҳои пайравро дар фаслу бобҳои ҷудогона наоварда, балки ба тӯфайли пайвандакҳои тобеъкунанда кадом маъноро соҳиб шудани ҷумлаи пайравро қайд мекунанд.

Яке аз чанбаҳои хеле муҳим дар ин китоб он аст, ки ба баъзе масъалаҳои баҳсноки наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дахл карда мешавад. Чунончи, баҳси хеле ҷолиб дар мавриди муносибати сабабу натиҷа эзоҳ меёбад [Современный русский язык., 1957, с. 360]. Воқеан, шарҳи овардаи муаллифон дар ин маврид баҳсталаб аст, бинобар ин дар грамматикаҳои солҳои баъдина масъалаи муносибати сабабу натиҷа ба баҳси тулониё табдил ёфтааст.

Қайдҳои муаллифон дар хусуси бар шарҳи яке аз аъзоҳо ё гурӯҳи аъзоҳои сарҷумла омадани ҷумлаҳои пайрав низ хеле равшан шарҳ дода мешавад.

Имконияти сермаъноии пайвандакҳои тобеъкунандаро муаллифон зикр намуда, нави ҷумлаи пайравро ба он вобаста медонанд: “Ба сифати маъноҳои дуҷумлараҷа дар ҷумлаҳо бо пайвандакҳо ҳам замон, шарт, сабабу натиҷа, муқоиса ифода шуда метавонад” [Современный русский язык. , 1957, с. 371]. Дар ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо ёрии пайвандаки “*как*” зоҳир гардидани тобишҳои нави маъноиро қайд мекунад.

Дар китоби мазкур калимаҳои ҳамнисбат низ мисли пайвандакҳо шарҳ дода мешаванд, вале дар ин ҷо дар хусуси тобишҳои маъноӣ ишораи назаррас мушоҳида намегардад.

Масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик аз солҳои 20-уми садаи 20 оғоз шуда буд. Гарчанде ки масъалаи сермаъноии наҳвӣ дар онҳо баррасӣ нагардидааст, аммо ин асарҳо ҳамчун аввалин кӯшишҳои таҳқиқи масъалаҳои наҳв арзиши баланди илмӣ доранд.

Аввалин китобҳои дарсӣ оид ба сарфу наҳви забони тоҷикӣ пас аз Инқилоби Октябр навишта шуданд. Соли 1926 китоби “Сарфу наҳви забони тоҷикӣ”-и Сайидризо Ализода нашр шуд. Муаллиф бо таҳияи ин китоб бунёди омӯзиши сарфу наҳви забони тоҷикиро дар давраи нави инкишофи он гузошт.

Сайидризо Ализода дар баҳши наҳви китоб ҷумлаҳои содаро аз ҷиҳати сохту таркиб ҷудо намуда, ҷумлаи мутлақаро муқобили ҷумлаи мураккаби тобеъ мегузорад. Аз назари ӯ, ҷумлаи мураккаби тобеъ аз ду ҷумла: ҷумлаи ибтидоия (сарҷумла) ва ҷумлаи мутаммима (пайрав) иборат аст. “Ҷумлаи мутлақа он аст, ки ба худии худ дорои маънои том бошад. Мисол: Душанбе маркази Тоҷикистон аст. Воқеан, ин ҷумлаи баитмомрасида, ҷумлаи комил мебошад ва ба шарҳу эзоҳ эҳтиёҷ надорад.

Зимни истилоҳи “ибтидоия” ва “мутаммима” С.Ализода сарҷумла ва ҷумлаи пайравро дар назар дорад. Ҷумлаи ибтидоия он аст, ки маънои вай дар ҷумлаи дигар тамом шавад ва онро ҷумлаи мутаммима гӯянд. Монанди: Бипарҳез аз нодоне, ки худро доно шуморад. Дар ин ҷо, – мегӯяд С. Ализода “Бипарҳез аз нодоне” ҷумлаи ибтидоия ва ҷумлаи “Худро доно шуморад” ҷумлаи мутаммима аст.

Ҳамчунин С. Ализода доир ба баъзе хелҳои ҷумлаи пайрав низ ишора мекунад. Аз ҷумла, ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави шартро зимни ҷумлаи шартия ва ҷазоия чунин шарҳ додааст: “Ҷумлае, ки дар вай шарт бошад, ҷумлаи шартия ва ҷумлае, ки маршрути он бошад, ҷумлаи ҷазоия номанд. Агар ба хондан бикӯшӣ, туро дӯст доранд. Дар ин ҷо ҷумлаи “агар ба хондан бикӯшӣ” ҷумлаи шартия ва ҷумлаи “Туро дӯст доранд” ҷумлаи ҷазоия бошад” [Ализода С. , 2010, с. 82].

Муаллиф аз ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ёдрас шуда, танҳо дар бораи як хели он маълумот медиҳад ва мисол меорад.

Умуман, китоби мазкур аввалин кӯшиш дар баробари бисёр масъалаҳои сарфу наҳви забони тоҷикӣ, дар омӯзиши сохтори ҷумлаи мураккаби тобеъ буда, ба сифати як манбаи муътамад хизмат кардааст.

Аз кӯшишҳои дигари муваффақона дар мавриди таълифи китоби дарсӣ ва таҳқиқи сохтори забони тоҷикӣ таълифоти Т. Зехнӣ [Зехнӣ Т. , 1930] аст, ки, мутаассифона, дар таҳқиқоти соҳаи забоншиносии тоҷикӣ кам ёдоварӣ карда мешавад.

Икдоми дигари сохтгарой дар таълифи китобҳои дарсӣ аз ҷониби Абдурауфи Фитрат сурат гирифтааст. Ў соли 1930 китоби дарсии “Қоидаҳои забони тоҷик (сарф ва наҳв)”-ро таълиф намуд. Дар муқоиса бо китоби Саидризо Ализода таълифоти Фитрат гӯё қадаме ба қафо аст, зеро, агар Саидризо Ализода бисёр ҷанбаҳои сарф ва наҳвро мушаххас карда бошад, Абдурауфи Фитрат баъзе истилоҳҳо, сохтори ҷумлаҳои сода ва мураккаб, ибора, баъзе қоидаҳои грамматикиро ба ҳам омехта мекунад.

Дар китоб қоидаҳои сарф, наҳв, калима, ҷумла оварда мешаванд. Он агарчи ба масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб бевосита дахл накардааст, аммо ҷумлаҳои содаи яктаркиба, дутаркибаи тафсиلىро бо истилоҳҳои муайян ифода мекунад: “Акнун бояд ҳамин ҷиҳатро қайд карда гузарем, ки ҷузъҳои ҷумла ҳар вақт яккалимагӣ, яъне басит, намешаванд. Бисёр ҷумлаҳо дар гуфтугӯ мегузаранд, ки бо мубтадо ё хабар ё яке аз мафъулҳои онҳо зиёда аз як калима, яъне мураккаб мебошанд. Ҳар кадом аз ҷузъҳои ҷумла, ки зиёда аз як калима бошад, ўро ҷузъи мураккаби ҳамон ҷумла мегӯянд. Чунончи, дар ҷумлаи зерин *Бародари ман китоби Аҳмадро гирифт...* Ҳар як ҷузъи мураккаби ҷумла аз як қисми аслий ва як қисми иловашуда иборат мебошад. Қисми аслий он аст, ки дар асл ҷузъи басити ҷумла ў бошад ва қисми иловагӣ онест, ки барои ягон хидмате ба ҳамон қисми аслий илова шуда бошад. Чунончи, дар ҷумлаи мазкуршуда: Китоб (аслий) Аҳмад (иловагӣ), Рафиқ (аслий) ман (иловагӣ)” [Фитрат А., 2009, с. 96-97].

Муаллиф ҷумлаҳои содаро таҳлил намуда, таҳти истилоҳи ҷумлаи басит ҷумлаҳои содаи яктаркиба, нопурра, яккалимагиро дар назар дорад, ҷумлаи мураккаб гуфта, ҷумлаҳои содаи яктаркиба ва дутаркибаи тафсиلىро дар назар дорад.

Дар давраи пас аз Инқилоби Октябр то солҳои 1930 ин китобҳо кӯшиши аввалин дар омӯзиши ҷумла дар забони тоҷикӣ ба шумор

меравад. Бурду бохти ин таълифотро бо чанд нукта зикр кардан мумкин аст:

1. Қабл аз ҳама, онҳо кӯшишҳои аввалин дар омӯзиши сохтори грамматикаи забони тоҷикӣ буданд;

2. Онҳо аввалин китобҳои дарсӣ буданд, ки барои таҳқиқ ва таҳияи грамматикаи меъёрӣ ва омӯзиши марҳала ба марҳалаи он замина фароҳам оварданд;

3. Онҳо ба интиҳоб ва таҳияи истилоҳоти забоншиносии тоҷик замина гузоштанд.

Марҳалаи навбатӣ дар таҳқиқи грамматикаи забони тоҷикӣ ва ҷустуҷӯҳои нав дар сохтори нахвии забон ба оғози солҳои чилуми садаи XX рост меояд, зеро ин давра як давраест, ки ҳаёти сиёсӣ- иҷтимоӣ дар ҷумҳури пас аз барқароршавии ҳокимияти шуравӣ ва ба анҷом расидани мубориза бар зидди босмачигарӣ даврае буд, ки тамоми самтҳои ҳаёти ҷомеа ба низом медаромад. Ҳамин буд, ки барои муҳаққиқон низ фурсат имкон медод, ба масъалаи илм ва қабл аз ҳама, таълим таваҷҷуҳи махсус зоҳир намоянд. Бинобар ин дар муқоиса бо дастурҳои аввалини таълимӣ ин дастурҳо хеле фарқ мекунанд.

Дар силсилаи китобҳои дарсии забони тоҷикӣ оид ба нахв китоби А. М. Беленитский ва Б. Ҳочизода «Нахви забони тоҷикӣ» [Беленитский, Б. Ҳочизода., 2010 с. 55-56], ки соли 1936 таълиф гардида, рӯ ба ҷониби муваффақият аст. Он нишон медиҳад, ки забоншиносони тоҷик аллакай дар ин давра истилоҳҳои зиёдеро оид ба нахви забони тоҷикӣ рӯйи кор овардаанд. Мафҳуми ҷумла, ҷумлаи сода, аъзоҳои ҷумла, хелҳои ҷумла нисбат ба китобҳои дарсии пешин хеле мукамал шарҳ дода мешаванд. Ҷумлаҳои мураккабро муаллифон ба ҷумлаҳои пайваста ва тобеъ ҷудо мекунанд ва дар бораи ҷумлаҳои сабабӣ, замонӣ, шартӣ, монандӣ, пуркунанда, мақсадӣ, натиҷагӣ, ҳилофӣ, муайянкунанда, дар хусуси ҷумлаҳои тобеи пай дар пай, инчунин, ҷумлаҳои тобеъ, ки бе бандак ба ҳам пайвастаанд, мухтасар маълумот дода, роҳҳои гуногуни ифодаи як

фикрро бо мисолҳо шарҳ медиҳанд, таҳти сарлавҳаҳои “Табдил додани ҷумлаҳои тобеъ ба ибораҳои сифати феълӣ”, “Табдил додани ҷумлаҳои тобеъ ба ибораҳои исми феълӣ” (масдарӣ М. А.) имконияти дар қолабҳои гуногун ифода гардидани як фикрро зикр меkunанд ва бо мисолҳо нишон медиҳанд [Белинитский, Б. Ҳочизода., 2010 с. 55-56].

Дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав мо аввалин ишорахоро маҳз дар ҳамин китоби дарсӣ мебинем. Муаллифон ҷумлаҳои пайрави шартро шарҳ дода, чунин мулоҳиза меронанд: “Ҷумлаи тобеъ ба сарҷумла бо бандаки “то” низ баста шуда метавонад. *Масалан, То нахонӣ, намедонӣ. Бодиёӣ то нахӯрӣ, надонӣ...* вале онҳоро аз ҷумлаҳои тобеи замонӣ низ шуморидан мумкин аст” [Белинитский, Б. Ҳочизода., 2010, с. 48]. Бо ишора ба “ҷумлаҳои тобеи замонӣ шуморидан мумкин аст”, муаллифон ҳамон тобиши маъноии ҷумлаҳои пайрави шартро дар назар доранд, ки метавонанд тобиши замонӣ дошта бошанд. Воқеан, мисолҳое, ки дар ин маврид бо пайвандаки “то” оварда мешаванд, маъноии замонино низ ифода карда метавонанд.

Ҳамин гуна мисолҳо бо тобишҳои маъноӣ дар мавриди ҷумлаҳои пайрави мақсад низ оварда мешаванд, аммо муаллифон дар ин маврид таъкид меkunанд, ки “Ҷумлаҳои мақсадиро бо ҷумлаҳои сабабӣ омехтан (як ҳисоб кардан) дуруст нест, зеро дар ҷумлаи сабабӣ танҳо сабаби ҳаракат ифода карда мешавад, на мақсади ҳаракат” [Белинитский, Б. Ҳочизода, 2010, с. 48]. Муаллифон дар ин маврид мисоли мушаххас наоварда бошанд, ҳам, қайд кардан мехоҳанд, ки ин ду гурӯҳи ҷумлаҳо ба ҳам монандӣ доранд.

Он қайдҳое, ки дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав дар ин китоб гуфта шудаанд, асосан, аз ҳамин иборат аст. Метавон гуфт, ки ин китоб аввалин кӯшиш дар мавриди зикри тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав буда, вале маводи китоб нишон медиҳад, ки муҳаққиқон ҳанӯз ба ин масъала ба таври бояду шояд таваҷҷуҳ накардаанд.

Бояд ёдовар шавем, ки дар мавриди роҳҳои гуногуни ифодаи як фикр дар қолабҳои гуногун, яъне муродифот дар ин китоб ишораҳо, қайдҳо, мисолҳо хеле зиёданд ва таҳқиқоти ҷудогона дар ин маврид низ вучуд дорад [Мирзоева М. Ҷ., 2017], вале бо назардошти ин ки ин мавзӯ масъалаи таҳқиқи мо нест, аз ин бештар чизе гуфтанро лозим намешуморем.

Бояд зикр намуд, ки ин кӯшиши аввалини гурӯҳбандии ҷумлаҳои пайрав ба таври муназзам аз ҷониби муаллифони ҳамин китоб сурат гирифта, онҳо 9 хели ҷумлаи пайравро ҷудо мекунанд ва шарҳ медиҳанд: ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, пуркунанда, замон, сабаб, натиҷа, мақсад, шарт, хилоф ва монандӣ [Белинский А. М. , Ҳоҷизода Б. , 1936].

Китоби дарсии «Забони тоҷикӣ», ки аз ҷониби забоншиносон С. Д. Арзуманов ва С. Нестеренко соли 1938 таълиф шудааст, назар ба дастурҳои солҳои пешина мукамалтар буда, қайдҳои ишораҳо дар мавриди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мушаххастар аст. Дар мавриди дастовардҳои ин муаллифон дар самтҳои дигари таҳқиқи нахви ҷумлаҳои сода ва мураккаб сухани дигар намегӯем, танҳо ҳаминро қайд намудан бамаврид аст, ки ба сабаби барои омӯзиши забони тоҷикӣ аз ҷониби намоёндагони миллатҳои дигар бахшида шудан ин китоб хусусияти фарқкунанда дорад, зеро муаллифон бисёр масъалаҳоро дар муқоиса бо забони русӣ таҳлил намудаанд.

Азбаски таълим ва омӯзиши забони дуҷумла ҳадафи асосии муаллифон буд, онҳо бештар аз ҳама ба роҳи воситаҳои гуногуни ифодаи як фикр таваҷҷуҳ намудаанд ва имкониятҳои забони тоҷикиро дар ин маврид нишон додаанд.

Муаллифон дар хусуси ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, муносибати ҷумлаҳои пайрав бо сарҷумла маълумоти хеле мухтасар ва то андозае норавшан медиҳанд. Чунончи, дар мавриди ҷумлаи пайрави хилоф зикр мекунанд: “Ҷумлаҳои мураккабе, ки ҷумлаи пайравашон бо

пайвандакҳои агарчи, гарчанде ки /хотя, несмотря/, бо вучуди, бо вучуде ки, бо вучуди он ки /несмотря, несмотря на то что/, ҳарчанд /сколько ни.../ ва ғ. сурат мегиранд, ҷумлаҳои пайрави ҳилофӣ номида мешаванд». Сипас, ҷумлаи зеринро мисол меоранд: *Бо вучуди ба вай мактуб навиштам, ӯ ҷавоб намодааст* – Несмотря на то, что я ему написал письмо, он не ответил. Аввалан, маънои вазифаи ҷумлаи пайрави ҳилоф маълум нест. Дуюм, дар қатори пайвандакҳои тобеҷунанда пешоянди таркибии «бо вучуди»-ро ҳам пайвандак пиндоштаанд. Сеюм, дар мисоли овардашуда низ муносибати ҳилоф на ба воситаи ҷумлаи пайрав, балки бо ёрии ибораҳои масдари «ба вай мактуб навиштан» ифода ёфтааст, вале дар тарҷумаи русӣ ҳамин муносибат бо ҷумлаи пайрави ҳилоф /несмотря на то, что я ему написал письмо/ баён шудааст. Бо вучуди ҳама иштибоҳи нуксонҳои нахустин маълумоти нисбатан муфасссалест дар хусуси ҷумлаи пайрави ҳилоф ва воситаҳои грамматикӣ алоқаи он бо сарҷумла дар забони тоҷикӣ. Дар нашрҳои минбаъда ин маълумот боз ҳам такмил ёфта, пурратар карда шудааст, ки дар мавриди ҳадаш зикр хоҳем кард.

Дар солҳои 30-юми садаи XX ин ду китоби дарсӣ аз иқдомҳои наватӣ барои рушди пажӯҳишҳо дар самти наҳви забони тоҷикӣ буданд.

Таълифоти арзишманд дар ин самт китоби дарсии “Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ”. (Барои хонандагони омӯзишгоҳҳои педагогии ғоибона)-и Л.Бузургзода [Бузургзода Л., 1942] аст. Китоби мазкур масъалаҳои зиёдеро дар мавриди ҷумлаҳои сода, аъзоҳои ҷумла дар бар мегирад. Бояд қайд кард, ки дар забоншиносии тоҷик бори нахуст масъалаи муносибати ҷумлаҳои пайравро бо аъзоҳои пайрави ҷумла маҳз муаллифи ин китоб таъкид кардааст, ки то ҳанӯз ин андеша дар ҳама таҳқиқоти баъдинаи наҳви забони тоҷикӣ идома меёбад. Аз ҷумла, муҳаққиқ қайд мекунад: “Бештарини ҷумлаҳои пайрав ба аъзоҳои пайрав монанд буда, ба саволҳои, ки аъзоҳои пайрав ҷавоб мешаванд,

ҷавоб медиҳанд. Ҷумлаҳои пайраве, ки ба аъзоҳои пайрави ҷумла монанд ҳастанд, аз ҷиҳати вазифа ва маъно ба се гурӯҳ ҷудо мешаванд: ҷумлаи пайрави пуркунанда, ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва ҷумлаи пайрави ҳолшарҳкунанда” [Бузургзода Л. , 1942, с. 324-325].

Ҷолиб ин аст, ки Л. Бузургзода ҳар кадоме аз гурӯҳҳои ҷумлаҳои пайравро аз рӯи маъно ва вазифаашон боз ба хелҳо ҷудо мекунад. Дар мавриди маъно ва тобишҳои маъноӣ қайдҳои Л. Бузургзода хеле ҷолибанд. Муҳаққиқ ҷумлаҳои пайрави пуркунандаро ба бевосита ва бавосита ҷудо мекунад, дар навбати худ ҷумлаҳои пайрави пуркунандаи бавоситаро аз рӯи маъно ва вазифаашон чунин тасниф мекунад: “ҷумлаи пуркунандаи сӯй, пуркунандаи баромад-ҷудой, пуркунандаи макон, замон, интиҳо, борагӣ, пуркунандаи сабаб, ҳамроҳӣ – восита, пуркунандаи мақсад, пуркунандаи натиҷа”. Дар мавриди ҷумлаи пуркунандаи натиҷа муаллиф чунин андеша дорад: “Ҷумлаи пуркунандаи натиҷа аз ҷиҳати маъно ба ҷумлаи сабаб наздик буда, нишон медиҳад, ки таъсиру ҳаракати дар сарҷумла баёнкардашуда ҷӣ натиҷа додааст. Ин гуна ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла бо ёрии пайвандакҳои ки, дар натиҷаи ин, дар натиҷаи ин ки пайваста мешаванд” [Бузургзода Л. , 1942, с. 330].

Л. Бузургзода хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайравро шарҳ дода, ҷумлаҳои пайрави шартӣ ва ҳилофиро пас аз ҷумлаи пайрави пуркунанда, пеш аз ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда оварда, онҳоро ба хелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳолшарҳкунанда мансуб намедонад: “Онҳо на бо пуркунандаҳо мувофиқат мекунанд ва на ба дигар аъзоҳои пайрав монандӣ доранд” [Бузургзода Л. , 1942, с. 330]. Манзури муаллиф он аст, ки ин навъи ҷумлаҳои пайрав на ба ҷумлаи пайрави пуркунанда ва на ба дигар аъзоҳои пайрав монандӣ доранд.

Муаллиф дар фасли алоҳида дар бораи ҷумлаи пайрави ҳолшарҳкунанда маълумот дода, онҳоро аз ҷиҳати маъно чунин гурӯҳбандӣ мекунад: “Ҷумлаи пайрави ҳолшарҳкунанда ҷӣ гуна? ҷӣ

тариқа? ичро гардидани таъсиру ҳаракати сарҷумларо нишон дода, ба саволҳои чӣ тариқа?, чӣ навъ?, чӣ тавр?, чӣ гуна? ҷавоб мешавад. Ин гуна ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла ба воситаи пайвандҳои “ки,” “чунонки”, “ҳамчунон ки”, “чуноне ки”, “чи тавре ки”, “гӯё ки” пайваста шуда, аз ҷиҳати маъно чунин мешаванд: а). онҳое, ки тарзи амалро бевосита нишон медиҳанд: *Саъй дорем, ки олиму доно гардем, Чи тавре ки калону хурд салоҳ бинанд, ба ҳамон тартиб мешавад* [Бузургзода Л. , 1942, с. 333]. Мисоли аввал маълум аст, ки ҷумлаи пайрави тарзи амал нест, он бештар ба ҷумлаи пайрави мақсад ва ҷумлаи пайрави пурқунанда шабоҳат дорад, ҷумлаи пайрави дуҷумла бошад, ҷумлаи тарзи амал аст. Аммо дар ин ҷо ҷиҳати муҳим он аст, ки масъалаи тобишҳои маъноӣ муҳаққикро ба ҳамин гуна гуногунфаҳмӣ овардааст.

Муҳаққиқ гурӯҳи дуҷумлаи пайрави ҳолро “..б). онҳое, ки тарзи амалро ба тариқи қиёс кардан, монанд кардан нишон медиҳанд” гуфта чунин мисолҳо меорад: *Донаҳои жола чунон ба шаст ба замин мезаданд, ки монанди тӯб (хапак) гашта боло бардошта шуда, дубора меафтанд.*

Дар ин мисол ду муносибат: миқдору дараҷа ва натиҷа дида мешавад.

Гурӯҳи дигарро: “в). Онҳое, ки миқдору дараҷаро нишон медиҳанд: *Гупсар чӣ қадар ки тезтар равад, ҳамон қадар ӯ бар болои вай осудатар менишаст ва ба тарафе ҳам нахӯрда мерафт*”.. [Бузургзода Л., 1942, с. 333], мегӯяд.

Дар идома муаллиф ба як хели дигари ҷумлаҳои пайрави ҳол ишора мекунад: “Ҷумлаи пайрави ҳолшарҳқунанда натиҷаи таъсиру ҳаракати сарҷумла шуда ҳам меояд: *Ҳезумҳои дар рӯйи ҳавлӣ будагӣ чунон тар шуда буданд, ки намесӯхтанд*”.

Бояд гуфт, ки ҳелҳои гуногуни ҷумлаи пайрави ҳолро Л. Бузургзода ба як навъи ҷумлаҳои пайрав – ҷумлаи пайрави тарзи амал, нисбат дода, онҳоро ҳамчун тобишҳои маъноӣ он медонад.

Аз сабаби ин ки дар замони навишта шудани ин китоби дарсӣ ханӯз масъалаи хелҳои ҷумлаи пайрави ҳол, тобишҳои маъноии онҳо ба таври бояду шояд омӯхта нашуда буданд, муаллиф дар таснифоти онҳо ба баъзе норасоӣҳо роҳ додааст ва ҳамин тобишҳои маъноии хелҳои гуногуни ҳолро мушоҳида намуда, дар як гурӯҳи онҳо тобиши маъноии тарзи амалро барҷастатар мушоҳида мекунад ва бинобар ин онҳоро “тарзи амалро бевосита нишон медиҳанд”, гурӯҳи дигарашонро “тарзи амалро ба тариқи қиёс кардан, монанд кардан нишон медиҳанд” ва “Онҳое, ки миқдору дараҷаро нишон медиҳанд” гуфта тасниф мекунад.

Муаллифи китоби “Синтаксиси мухтасари забони тоҷик...” ҳамчунин хелҳои дигари ҷумлаҳои пайравро нишон медиҳад ва қайд мекунад, ки “Ҷумлаҳои пайраве низ ҳастанд, ки ба сараъзоҳои ҷумла монанд мебошанд. Ба ин гурӯҳ ҷумлаи пайрави мубтадо ва ҷумлаи пайрави хабарро мансуб медонад ва дар бораи онҳо чунин маълумот медиҳад: “Ҷумлаи пайрави мубтадо ҳамчун мубтадои сарҷумла ба саволи чӣ? ҷавоб мешавад. Ҷумлаи пайрави мазкур ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки “ки” пайваста мешавад: *Маълум шуд, ки вай дар армияи якуми савора чор сол хизмат карда будааст*” [Бузургзода Л. , 1942, с. 334]. Дар бораи ҷумлаи пайрави хабар чунин мулоҳиза меронад: “Ҷумлаи пайрави хабар ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда наздик буда, хабари сарҷумларо, ки бо ҷонишинҳои ишоратии монандӣ ифода ёфтаанд, шарҳ медиҳад. Хабари сарҷумла ба кадом савол ҷавоб шавад, ҷумлаи пайрави хабар ҳам ба ҳамон савол ҷавоб мешавад. Масалан: *Сардии ҳаво чунон буд, ки туф кунӣ, ях мекард*” [Бузургзода Л. , 1942, с. 334].

Дар мисоли аввал, ки онро муаллиф ҷумлаи пайрави мубтадо мегӯяд, шубҳае нест, аммо дар мисоли дуюми зикрнамудаи муаллиф ҷумлаи пайрави хабар дида намешавад. Ҷумлаи мазкур аз рӯйи қолаб, ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиби дараҷа буда, *Сардии ҳаво чунон буд* – сарҷумла, *Ях мекард* – ҷумлаи пайрави якум, ки бевосита ба

сарҷумла тобеъ аст, ҷумлаи пайрави дуҷум (агар) *Туф кунӣ* – ҷумлаи пайрави шарт аст ва бар эзоҳи ҷумлаи пайрави якҷум – ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа, омадааст.

Азбаски масъалаи таснифоти хелҳои ҷумлаҳои пайрав дар ин давра ҳанӯз мукамал таҳқиқ нагардида буд, дар мавриди истифодаи истилоҳот низ нофаҳмиҳо ҷой доштанд.

Бо вучуди ин, таълифоти мазкур як марҳалаи нав ва қадами хеле устувор дар масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забонишносии тоҷик буда, заминаи хеле муҳим барои таҳқиқи сермаъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба шумор меравад, зеро маҳз ҳамин муносибати муаллиф, ки дар ҷумлаҳои пайрав тобишҳои маъноиро мебинад ва шарҳ медиҳад, муаллифони китобҳои дарсии солҳои баъдинаро водор намудааст, ки доир ба масъалаи хелҳои ҷумлаҳои пайрав амиқтар мулоҳиза ронанд.

Соли 1942 китоби дарсии дигар бо номи “Грамматикаи забони тоҷикӣ”. Синтаксис. Қисми 2 нашр шуд, ки аз ҷониби А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров навишта шудааст. Муаллифон дар бораи ҷумлаҳои сода, мураккаби тобеъ ва ғайритобеъ нисбат ба китобҳои таълифгардидаи пешина маълумоти мукамалтар медиҳанд.

Дар бораи қисматҳои дигари ин китоб маълумот доданро лозим намешуморем, аммо дар мавриди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳаминро бояд гуфт, ки он дар муқоиса бо китобҳои то он вақт таълифгардида маълумоти хеле равшан ва мукамалро дар бар мегирад.

Қайд кардан бомаврид аст, ки муаллиф дар ин қисмат хелҳои ҷумлаҳои пайравро бештар ва амиқтар таҳлил мекунад, ҳамчунин хелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳолро нисбат ба китоби Л. Бузургзода ва С.Ҷ. Арзуманов сахтар тасниф мекунад.

Муаллифон назарияи таснифоти ҷумлаҳои пайравро мукамалтар мегардонанд ва принципҳои асосии таснифоти онҳоро зикр мекунанд: “Ҷумлаҳои пайрав одатан, ба саволҳои ҷавоб мешаванд, ки ба онҳо

пуркунандаҳо ҷавоб шаванд. Аз ин ҷост, ки ҷумлаҳои пайрав аз қабилӣ аъзоҳои ба тарзи тафсилӣ омадагии сарҷумла ба ҳисоб мераванд” [Мирзоев А., Ниёзӣ Ш. , Ғафуров М. , 1942, с. 55]. Ин назария аз ҷониби муаллифони солҳои пешин низ зикр шуда буданд, бо вучуди ин таснифоти дурусти ҷумлаҳои пайрав то ин дам сурат нагирифта буд. Муаллифони “Грамматикаи забони тоҷикӣ...” (соли 1942) ҷумлаҳои пайравро аз рӯйи саволҳои, ки онҳо ҷавоб мешаванд, ба се гурӯҳ ҷудо кардаанд: ҷумлаи пайрави пуркунанда, ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва ҷумлаи пайрави ҳол.

Дар китоби мазкур маълумоти хеле ҷолиб дар бораи ҷумлаҳои пайрави пуркунанда зикр ёфтааст, ки дар китобҳои пешина ба назар намерасад: “Ҷумлаи пайрави пуркунанда аксар ба хабар – феъли сарҷумла тобеъ буда, онро маънидод ва пурра мекунад” [Мирзоев А., Ниёзӣ Ш. , Ғафуров М. , 1942, с. 55]. Таъкиди дигари муаллифони ин китоб дар бораи бо пайвандаки “ки” алоқаманд шудани ҷумлаи пайрави пуркунанда ба сарҷумла аст.

Ҳамчунин мулоҳизаи дигари муаллифон ин аст ки, агар “...ҷумлаи саволӣ пайрави ҷумлаи мураккаби тобеъ шуда омада бошад, дар охири он аломати савол гузошта намешавад. Масалан: *Ту ба воситаи хат ба мо маълум кун, ки кай ба хондан меравӣ*” [Мирзоев А. , Ниёзӣ Ш. , Ғафуров М., 1942, с. 55]. Муаллифон, одатан, пас аз сарҷумла омадани ҷумлаи пайрави пуркунандаро низ зикр кардаанд.

Муаллифон, гарчанде дар таснифоти хелҳои ҷумлаи пайрав, ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабарро зикр намеkunанд, аммо онҳоро дар фасли алоҳида оварда, дар бораи онҳо маълумоти мухтасар ва нисбатан сахт медиҳанд, ки дар китоби Л. Бузургзода (1942) ба назар намерасад.

Агар ин ду китоби дарсии дар соли 1942 таълифшударо муқоиса намоем, дар ҳар кадом бартарии муайянро дар яке аз самтҳои таҳқиқи илми наҳв мушоҳида мекунем. Дар таълифоти Л. Бузургзода (соли 1942)

хангоми таснифоти ҷумлаҳои пайрав монандии онҳо ба аъзоҳои пайрави ҷумла ва ба саволҳои аъзоҳои пайрав ҷавоб шудани ҷумлаҳои пайрав ба асос гирифта шудааст. Дар ин бора ва, умуман, масъалаҳои гуногуни китоби дарсии Л. Бузургзода, назари ӯ ба синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб, анвои ҷумлаҳои пайрав профессор Д. Хоҷаев маълумоти муфассал дода, мавқеи Л. Бузургзодаро дар шинохти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ муайян намуда, аз ин таҳқиқ ба таври мушаххас натиҷагирӣ кардааст: “истилоҳи сарҷумла ва ҷумлаи пайравро дуруст муайян карда ба китоби дарсӣ ворид сохтааст, истилоҳи пайвандакҳои тобеъкунандаро, ки дар дастуру китобҳои пешин бо номҳои гуногун истифода мешуд, асоснок карда, ҷумлаҳои пайравро вобаста ба иштироки пайвандакҳо ба ду хел – ҷумлаи пайрави пайвандакдор ва бепаивандак ҷудо кардааст, анвои ҷумлаи пайравро дуруст гурӯҳбандӣ кардааст, аммо хангоми гурӯҳбандӣ бештар ба вазифаи маъно таъя карда, баъзе аломату нишонаҳои сохториро сарфи назар намудааст, дар натиҷа иддае аз ҷумлаҳои пайрав омехта шудаанд. Аз ин ҷост, ки аксари ҷумлаи пайрави ҳолшарҳкунанда ба ҷумлаи пайрави пуркунанда нисбат дода шудааст” [Хоҷаев Д. , Душанбе, 2013, с. 427].

Дар таълифоти А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров (соли 1942) муайян кардани ҷумлаи пайрав тавассути саволгузори аз сарҷумла ба ҷумлаи пайрав ба асос гирифта шуда, ҷумлаҳои пайравро аъзоҳои тафсилии сарҷумла медонанд. Ҳамчунин муаллифон чунин ақида доранд, ки “...ҷумлаҳои пайрав, одатан, ба саволҳои ҷавоб мешаванд, ки ба онҳо пуркунандаҳо ҷавоб мешаванд. “Аз ин ҷост, ки ҷумлаҳои пайрав аз қабилҳои аъзоҳои ба тарзи тафсиلى омадагии сарҷумла ба ҳисоб мераванд” [Мирзоев А. , Ниёзӣ Ш. , Ғафуров М., 1942, с. 55].

Агар муаллифони “Грамматикаи забони тоҷикӣ” дар мавриди шинохти ҷумлаҳои пайрав ва таснифоти ҷумлаҳои пайрави ҳол то андозае муваффақ шуда бошанд ҳам, дар хусуси ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва пуркунанда мулоҳизаҳои онҳо чандон сахт нест.

Бо вучуди ин ишораҳои муаллифон дар мавриди сермаъноии баъзе хелҳои ҷумлаҳои пайрав ҷолиби диққат аст. Масалан, қайд карда мешавад, ки: “баъзан ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа маънои натиҷаро дорад. Ин гуна ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки “ки” пайванд мешаванд ва дар сарҷумла ҷонишини ҷунон, ҷунин, онҷунон меояд: *Шаб ҷунон торик буд, ки чизе ба назар наменамуд*” [Мирзоев А. , Ниёзӣ Ш. , Ғафуров М. , 1942, с. 57].

Муаллифон ҳамчунин дар мавриди ҷумлаҳои пайрави тарзи амал маълумот дода, ба тобиши иловагии маъноӣ гирифтани он низ ишора мекунанд: “ҷумлаи пайрави тарзи амал аксар тарзи воқеъ шудани амалро ба воситаи монандкунӣ ва муқоиса нишон медиҳад. Инчунин ҷумлаи пайрави мазкур маънои натиҷаро низ дода метавонад: *Ҳаво ҷунон хунук шуд ва ҷунон барф бисёр зад, ки молҳо дигар натавонистанд аз саҳро чиз ёфта хӯранд (Айнӣ С. , Ғуломон, 283).*” [Мирзоев А. , Ниёзӣ Ш. , Ғафуров М. , 1942, с. 58].

Муаллифон ҳамчунин қайд мекунанд: “Баъзе ҷумлаҳои пайрав ҳастанд, ки бо пайвандаки “ки” пайванд шуда ва аз ҷиҳати маъно ба ҷумлаи пайрави натиҷа наздиканд: *Абри бепоён рӯйи осмонро пӯшонида гирифта буд, ки ба дили кас ғам меандохт*” [Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Ғафуров М., 1942, с. 59].

Агарчи дар бораи ҷумлаҳои пайрави дигар низ маълумот дода ва мисолҳо оварда мешаванд, аммо дар бораи тобишҳои маъноии онҳо чизе гуфта намешавад.

Ҷунонки ба мушоҳида мерасад, дар китобҳои дарсии ин давра низ қайдҳои мухтасар дар бораи сермаъноӣ ва тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав ҷой доранд ва маҳз ин гуна қайдҳо барои пажӯҳиш ва таҳқиқи минбаъдаи мавзӯи сермаъноии нахвӣ заминаи мусоид фароҳам овардаанд.

Дар китоби «Грамматикаи забони тоҷикӣ» соли 1945 маълумот доир ба хелҳои ҷумлаи пайрав айнан, мисли китобҳои қаблӣ оварда

шудааст. Дар китоби мазкур доир ба сермаъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ҳоли тарзи амал ва натиҷа баъзе ишораҳо ҷой доранд, ки аз маълумоти соли 1942-юми ин китоб фарқе надоранд. Масалан, доир ба сермаъношавии ҷумлаи пайрави муайянкунанда чунин қайдҳо дида мешавад: “Баъзан ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа маъноии натиҷаро дорад. Ин гуна ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла ба воситаи пайвандаки “ки” пайванд мешаванд ва дар ҷумла ҷонишини “чунон”, “чунин”, “ончунон” меояд: 1. *Шаб чунон торик буд, ки чизе ба назар наменамуд.* 2. *Дар пеш чунон ҷариҳои чуқур буд, ки ба дили одам воҳима меандохт.* Ҷумлаи пайрави муайянкунанда кадом аъзои сарҷумларо муайян мекарда бошад, пас аз он меояд” [Мирзоев А. , Ниёзӣ Ш., Ғафуров М. , 1945, с. 60].

Андешаи муаллифон дар хусуси он ки ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа тобиши натиҷа дорад, дуруст аст, лекин мисоли овардаи онҳо на ҷумлаи пайрави муайянкунанда, балки ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа аст. Аз афташ онҳо гумон кардаанд, ки дар сарҷумла калимаи эзоҳталаб исми “*шаб*” аст. Ҳол он ки дар ин ҷо ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа бар эзоҳи калимаи ҳамнисбати “чунон” омадааст.

Инчунин дар китоби мазкур ба сермаъноии ҷумлаи пайрави тарзи амал чунин ишора шудааст: Ҷумлаи пайрави тарзи амал, аксар, тарзи воқеъ шудани амалро ба воситаи монандкунӣ ва муқоиса нишон медиҳад: 1. *Борон, чунонки аз ҷандин ҳазор сатил ба якбора об мерехта бошад, бошиддат меборид* [Айнӣ С., 4, 71]. 2. *Ҳамоно дар ин роҳи зеризаминии худ ҷанд ҷашмаи дигарро ба худ ҳамроҳ кардааст, ки аз аввала зӯртар ва хушҷавлонтар шуда мебарояд* [Айнӣ С. , Дохунда, 5].

Баъзе ҷумлаҳои пайрави тарзи амал аломат ва ё амалро аз ҷиҳати сифат не, балки аз ҷиҳати миқдор маълум мекунанд ва ба саволҳои чӣ қадар? Ба чӣ андоза? ҷавоб мешаванд: 1. *Ҳар қадар ки офтоб ба ғуру рафтани наздиктар шуда партави сари девориаш суст ва камтар мешуд, андеша ва ҳаёлотии Бозор ҳам зиёдтар ва сахттар мегардид* [Айнӣ С. ,

Дохунда, 58]. 2. Ба андозае ки шумо пеш меравед, чӯйча ҳам фарохтар ва обаш фаровонтар мешавад (Айнӣ С., Дохунда, 5)” [Мирзоев А. , Ниёзӣ Ш. , Ғафуров М. , 1945, с. 62].

Дар китоби «Грамматикаи забони тоҷикӣ», ки ба қалами А. Мирзоев ва Ш. Ниёзӣ тааллуқ дорад, доир ба хелҳои ҷумлаи пайрав маълумот дода шудааст. Аз ҷумла, муаллифон дар гурӯҳбандии ҷумлаҳои пайрав саволгузорию ба ҷумлаи пайрав ба асос гирифтаанд: “Ҷумлаҳои пайравро аз рӯйи саволҳое, ки онҳо ҷавоб мешаванд, ба се гурӯҳ тақсим мекунанд: ҷумлаи пайрави пуркунанда, ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ҷумлаи пайрави ҳол” [Мирзоев А. , Ниёзӣ Ш., Ғафуров М. , 1945, с. 63]. Инчунин доир ба сермаъноии ҷумлаи пайрави тарзи амал ишораҳо ба назар мерасад: “Ҷумлаи пайрави тарзи амал маънои натиҷаро низ дода метавонад:

Ҳаво чунон хунук шуд ва чунон барф бисёр зад, ки молҳо дигар натавонистанд аз саҳро чиз ёфта хӯранд [Айнӣ С., 5, 283].

Баъзе ҷумлаҳои пайрави тарзи амал аломат ва ё амалро аз ҷиҳати сифат не, балки аз ҷиҳати миқдор маълум мекунанд ва ба саволҳои ҷӣ қадар, ба ҷӣ андоза, ҷавоб мешаванд: *Ҳар қадар ки Ятим аз вай дуртар мерафт, пеши ҷашми ӯ ториктар мешуд (Айнӣ С. , Ятим, 79) [Мирзоев А. , Ниёзӣ Ш., Ғафуров М. , 1945, с. 67].*

«Баъзе ҷумлаҳои пайрав ҳастанд, ки бо пайвандаки “ки” пайванд шуда ва аз ҷиҳати маъно ба ҷумлаи пайрави натиҷа наздиканд: *Абри бепоён рӯйи осмонро пӯшонида гирифта буд, ки ба дили кас ғам меандохт. Панҷ нафар тоҷики фидой талабгор шуданд, ки дар сари инҳо Дохунда меистод [Айнӣ С., 4, 342].*

Чунин хели ҷумлаҳо аз рӯйи маъно аъзои ба тарзи тафсилӣ ифодашудаи сарҷумла намебошанд ва ба саволҳое, ки бо ягон аъзои сарҷумла оварда мешаванд, ҷавоб дода наметавонанд. Ин ҷумлаҳо бо маънои умумии сарҷумла алоқадоранд ва аз ҷиҳати маъно ба ҷумлаҳои

мураккаби пайвандшуда наздик мебошанд [Мирзоев А. , Ниёзӣ Ш. , Гафуров М. , 1948, с. 67].

Дар Грамматикаи соли 1950 низ айнан ҳамин маълумотҳо дар саҳифаҳои 63, 64, 65 ва 67 оварда шудаанд [Мирзоев А. , Ниёзӣ Ш. , Гафуров М. , 1950, с. 63-67].

Аслан, дар нашри солҳои 1942 то 1950 маълумоти аз ҳам фарқкунандае ба назар намерасад. Зоҳиран, нашрҳои охир бознашри ҳамон китоби соли 1942 будаанд, муаллифони дигаргунии назаррасе ба нашрҳои баъдина ворид накардаанд.

Аз таҳқиқоти дар самти омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобӣ дар солҳои 1940-1950 анҷомёфта нуктаи назаррас ин аст, ки ба таври мушаххас масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав, яъне тобишҳои маъноӣ гирифтани баъзе ҷумлаҳои пайрав, дар онҳо зикр карда мешавад. Ин имконият ба миён меорад, ки дар марҳалаи нав забоншиносони тоҷик масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайравро ба таври амиқтар омӯзанд.

Умуман, аз нигоҳи сиёсӣ иҷтимоӣ барқарорсозии ҳаёти иҷтимоӣ иқтисодии мардуми шӯравӣ пас аз харобҳои Ҷанги Бузурги Ватанӣ ба ҳаёти илмӣ кишвар низ бетаъсир набуд, яъне имконият барои машғул шудан ба таҳқиқоти илмӣ фароҳам омада буд. Бинобар ин фароҳам омадани шароити нисбатан хубтар ба муҳаққиқон ва муаллифони китобҳои дарсӣ имкон дод, ки ҷустуҷӯҳои илмиро дар ин самт равшан бахшанд.

Аз ҷумла, нашри навбатӣ ва хеле мукаммали китоби дарсии “Забони тоҷикӣ. Учебник таджикского языка для взрослых” [Арзуманов С. Д., 1951] соли 1951 далели он аст, ки забони тоҷикӣ ҳамчун забони миллӣ мавқеи ҳудро дар доираи забонҳои дигар пайдо намуд. Китоби мазкурро дар мавриди омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобӣ аз ҷанд ҷиҳат бо китобҳои дарсии забони тоҷикии солҳои пешин ва ҳамчунин нашри қаблӣ ҳама он муқоиса намуда, ба хулосае омадан мумкин аст,

ки маҳз, дар таҳияи ин китоб дар мавриди таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва ҳатто, омӯзиши грамматикаи забони тоҷикӣ забоншиносони тоҷик ба мактаби грамматикӣ забони русӣ рӯ меоранд. Мо дар таҳқиқоти солҳои 20-ум ва 30-юм бараъло мушоҳида мекунем, ки дар омӯзиши сохти грамматикӣ забони тоҷикӣ ба мактаби классикӣ форсии тоҷикӣ таъя карда шудааст, дар солҳои баъдина омезиш дар назария аз соли 1950 то ин ҷониб комилан, рӯ овардан ба мактаби забоншиносии рус дида мешавад.

Аввалин китоби дарсӣ, ки пурра ба таҳқиқоти русӣ таъя мекунад, ин китоби “Забони тоҷикӣ...”-и С. Д. Арзуманов аст. Бартари ин китоб аз китобҳои солҳои қаблӣ дар он аст, ки бори нахуст дар он таснифоти ҷумлаҳои пайрав ба таври нисбатан мукамал оварда мешавад. Муаллиф қариб ҳамаи хелҳои ҷумлаи пайравро, ки то имрӯз дар забоншиносии тоҷик шинохта шудаанд, зикр мекунад. Дар қисмати ҷумлаҳои пайрави ҳол 8 навъи онҳоро ҷудо намуда, бо мисолҳо шарҳ медиҳад. Дар гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави ҳол ҷумлаҳои пайрави монандӣ, микдору дараҷа ва ҷумлаи пайрави натиҷаро зикр намекунад. Ҳамчунин дар китоб бори нахуст ҷумлаи пайрави истисноӣ оварда ва шарҳ дода мешаванд, ки дар таҳқиқоти минбаъда дар забоншиносии тоҷик ин назар ба таври ғуногун баррасӣ карда мешавад ва ин навъи ҷумлаи пайрав бахсҳои зиёдеро дар таҳқиқоти солҳои минбаъда ба вуҷуд меорад [Қурбонов П. , 1967, с. 51-67; Рустамов Ш. , 1988, с. 198-215]. Ин масъала, албатта, бо маъно ва тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав бевосита иртибот дорад, бинобар ин дар ин маврид мо дар ғаслҳои дахлдори рисола муфассалтар таваққуф хоҳем кард.

Агарчи аз ҷониби муҳаққиқони аврупоӣ ханӯз дар охири садаи XIX аввалин дастуру китобҳои омӯзиши забони форсӣ таълиф гардида буданд, масъалаи омӯзиши хусусиятҳои грамматикӣ маъноии хелҳои ҷудогонаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аз солҳои 50-ум оғоз мегардад.

Бояд гуфт, ки дар таҳқиқоти олимони эронӣ доир ба масъалаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва хелҳои он пажӯҳиши махсус анҷом дода нашудааст. Мукаммалтарин китобҳо оид ба грамматикаи забони форсӣ, ки ба қалами П. Н. Хонларӣ [Хонларӣ П. Н., 1351], А. Ҳумоюнфаррух [Ҳумоюнфаррух А.], А. Хайёмпур [Хайёмпур У. , 1334], китоби дучилдаи гурӯҳи муаллифон бо роҳбарии М. Баҳор, Б. Фурӯзонфар [Баҳор М], “Дастури забони форсӣ”-и М. Шариатӣ [Шариатӣ М., 1366] дар мавриди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ танҳо ба масъалаи воситаҳои алоқаи грамматикӣ байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав таваҷҷуҳ карда шудааст.

Ҳатто дар китоби хеле мукаммали “Дастури забони форсӣ”-и М. Баҳор, Б. Фурӯзонфар, ки барои чор соли таҳсили мактабҳои миёна пешбинӣ мешавад, таваҷҷуҳи махсус ба хелҳои ҷумлаҳои пайрав, принципи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дида намешавад.

Соли 1953 муҳаққиқи шӯравӣ А. Шафой аввал дар мавзӯи “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони муосири форсӣ: ҷумлаи пайрави муайянкунанда” [Шафай А. М., 1953] рисолаи номзадӣ навишта, дар мавриди аломатҳои грамматикӣ маъноии ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав малумоти хеле дақиқ медиҳад, сипас, соли 1967, дар мавзӯи “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони муосири форсӣ” [Шафай А. М. , 1967] рисолаи докторӣ навишта, тамоми хелҳои ҷумлаҳои пайравро таҳқиқ менамояд. Махсусан, дар таҳқиқоти дуҷум муҳаққиқ ба принципҳои таснифоти ҷумлаҳои пайрав таваҷҷуҳ намуда, доир ба масъалаи маъно ва тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав мулоҳиза меронад, ки дар омӯзиши масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав хеле муҳим аст.

Дар ин маврид таҳқиқоти олими дигари шӯравӣ Ю. А. Рубинчик “Ҷумлаҳои мураккаб бо пайрави муайянкунанда дар забони муосири форсӣ” [Рубинчик Ю.А., 1959] хеле ғуруриш аст. Муҳаққиқ ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро маҳз вобаста ба хусусиятҳои семантикӣ синтаксисӣ ба ду гурӯҳи калон ҷудо намуда, ба гурӯҳи аввал

ҷумлаҳои пайрави хосаи муайянкунандагиро дохил менамояд ва ҷумлаҳои пайрави муқоисавӣ ва муайянкунандагии эзоҳиро навиҳои махсуси ҷумлаи пайрав шуморида ба гурӯҳи дуюм шомил месозад. Муҳаққиқ таъкид мекунад, ки гурӯҳи якум ба аломати предмет ва зухурот, муносибати миқдории онҳо иртибот дошта, аломат, хусусият ва тавсифи доимӣ ё муваққатии предмети сарҷумларо шарҳ медиҳад. Ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро шарҳ дода, муҳаққиқ таъкид мекунад, ки “Маънои асосии муайянкунандагии ҷумлаҳои пайрави хосаи муайянкунанда метавонад тобишҳои гуногуни ҳолӣ дошта бошад, аз ҷумла, шарт, сабаб, мақсад, хилоф, монандӣ ва ғ.” [Рубинчик Ю. А., 1959, с. 92].

Ба назари муҳаққиқ, маҳз ҳамин имконияти бар эзоҳи гурӯҳи гуногуни муайянкунандаҳои сарҷумла омада тавонистани ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба пайдоиши тобишҳои гуногуни маъноии он боис мегардад.

Ю. А. Рубинчик дар мавриди гурӯҳи дуюми ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда сухан ронда, бар он назар аст, ки ин навиҳои ҷумлаҳои пайрав дар забон камистеъмол буда, бештар хоси услуби илмианд.

Муҳаққиқ дар баробари ба миён гузоштани масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба омӯзиши паҳлуҳои дигари ҷумлаи пайрави муайянкунанда асос гузошт.

Соли 1958 аз ҷониби Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ “Грамматикаи забони тоҷикӣ” навишта ба нашр расонида шуд, ки синтаксиси ҷумлаҳои сода ва мураккабро дар бар мегирад. Муаллифони он дар баробари шарҳи хусусиятҳои гуногуни ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, дар таснифоти он маълумоти китобҳои солҳои пешинро ба инобат гирифта, кӯшиш мекунанд, ки дар шинохти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ равшании бештар андозанд, аз ҷумла, дар муайян кардани навиҳои ҷумлаи пайрав саволгузорию ҷиҳати асосӣ мешуморанд ва менависанд: “Ҷумлаҳои пайрав ҳам, одатан, ба ҳамон саволҳои аъзоҳои пайрави ҷумла ҷавоб

мешаванд. Аз ҳамин ҷиҳат онҳо аъзои батафсил ифодашудаи сарҷумла барин мебошанд. Ҷумлаҳои пайрав мувофиқи вазифаашон ва ба кадом савол ҷавоб доданашон нигоҳ карда, ба панҷ гурӯҳ ҷудо мешаванд: ҷумлаи пайрави пурқунанда, ҷумлаи пайрави муайянқунанда, ҷумлаи пайрави мубтадо, ҷумлаи пайрави хабар ва ҷумлаи пайрави ҳол” [Ниёзмӯҳаммадов Б., Ниёзӣ Ш., 1958, с. 76]. Ҷумлаи пайрави ҳолро ба 8 ҳел ҷудо мекунанд (дар наشري соли 1958 ба иштибоҳи техникӣ номи ҷумлаи пайрави макон зикр намешавад, аммо шарҳ дода мешавад. (Ин иштибоҳ дар нашрҳои минбаъдаи он ислоҳ карда шудааст – М. А.) “1) ҷумлаи пайрави ҳоли тарзи амал (аз он ҷумла, муқоисавӣ), 2) ҳоли макон, 3) ҳоли замон, 4) ҳоли сабаб, 5) ҳоли мақсад, 6) ҳоли натиҷа, 7) ҳоли шартӣ, 8) ҳоли ҳилофӣ” [Ниёзмӯҳаммадов Б., Ниёзӣ Ш., 1958, с. 84].

Дар баробари ин, муаллифон дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол маълумот дода, менависанд: “Ҷумлаи пайрави тарзи амал баъзан ба воситаи монандқунӣ тарзи воқеъ шудани амалро мефаҳмонад. Чунин ҷумлаҳо пайрави муқоисавӣ низ номида мешаванд: *Абрпораҳои хурд, монанди моҳиҳои ҳокистарранг, ки дар баҳри васеи шаффоф сайр карда гарданд, дар ҳавои соф шино мекарданд–монанди моҳиҳои ҳокистарранг, ки дар баҳри васеи шаффоф сайр карда гарданд, ҷумлаи пайрави муайянқунандаи монандӣ-муқоисавӣ аст.* Баъзе ҷумлаи пайрави тарзи амал натиҷаро ифода карда метавонад. *Кабӯтар чунон баланд парид, ки аз назарҳо ғойб шуда рафт – аз назарҳо ғойб шуда рафтани кабӯтар– натиҷаи баланд паридани он аст.* Баъзе ҷумлаҳои ҳоли тарзи амал аломатро аз ҷиҳати миқдор ва андоза муайян карда, бо калимаҳои “ба андозае ки”, “ба қадре ки”, “ҳар қадар”, “ба дараҷае ки” пайваست мешаванд: *Ба андозае ки шумо пеш меравед, ҷӯйча ҳам фарохтар ва обаш фаровонтар мешавад*” [Ниёзмӯҳаммадов Б., Ниёзӣ Ш., 1952, с. 85].

Дар асл, чумлаи аввали овардаи муаллифон– *Абрпораҳои хурд, монанди моҳиҳои хокистарранг, ки дар баҳри васеи шаффоф сайр карда гарданд, дар ҳавои соф шино мекарданд* чумлаи пайрави муайянкунанда буда, муносибати монандкунӣ дар сарҷумла аст, на дар чумлаи пайрав, ки муаллифон онро ба иштибоҳ чумлаи пайрави тарзи амал гуфтаанд. Бо вучуди ин мавриди баҳс қарор додани ин гуна масъалаҳо арзиши муайяни илмӣ дорад. Ба ҳамин тариқ, давраи аввали омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва тобишҳои маъноии онҳо, асосан, аз ишораҳои иборатанд, ки бо масъалаи муайян кардани маънои ҷумлаи пайрав, воситаи алоқои байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, бар эзоҳи кадом аъзои сарҷумла омадани ҷумлаи пайрав алоқамандӣ доранд. Аз ҷониби дигар, ин масъала, агар дар забоншиносии рус бештар бо таҳқиқоти илмии ҷумлаҳои мураккаб вобастагӣ дошта бошад, дар забоншиносии тоҷик, асосан, ба таълифи дастурҳои таълимӣ ва китобҳои дарсӣ иртибот дорад.

1.3. Давраи дуҷумлаи омӯзиши масъалаҳои сермаъноии ҷумлаҳои пайравдар забоншиносии умумӣ ва тоҷик

Оғози давраи дуҷумлаи омӯзиши масъалаҳои сермаъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ба солҳои 60-уми садаи XX нисбат додан мумкин аст, зеро маҳз дар ин давра таҳқиқи хелҳои ҷудогонаи ҷумлаҳои пайрав рушд ёфта, ба тӯфайли ин таҳқиқот масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав – тобиши маънои иловагӣ гирифтани онҳо ҳам дар забоншиносии рус ва ҳам дар забоншиносии тоҷик мавриди омӯзиши амиқ қарор дода шудааст.

Дар забоншиносии рус яке аз таҳқиқоти хеле мукаммал, ки ба ин мавзӯ иртибот дорад, таҳқиқоти В. А. Белошапкова мебошад. Соли 1967 асари ӯ бо номи “Сложное предложение в современном русском

языке” [Белошапкина В. А., 1967] рӯи чоп омад. Дар ин таълифот муҳаққиқ назарияи таснифоти ҷумлаҳои мураккабро дар забоншиносии рус то давраи мазкур то андозае ҷамъбаст намуда, принсипҳои асосии таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва пайвастро дар асоси омӯзиши се назарияи то ин дам мавҷудбуда – назарияи Ф. И. Буслаев, А. М. Пешковский ва В. А. Богородитскийро, пешниҳод намуд [Белошапкина В. А. , 1967, с. 105] (шарҳи муфассали ин назарияҳоро мо дар фасли дигар хоҳем овард).

Дар китобҳои дарсии мактабҳои олии солҳои баъд, аз ҷумла, соли 1977 [Белошапкина В. А., 1977], 1981, 1989 [Современный русский язык.,1989], ки бевосита бо иштироки В. А. Белошапкина ва зерин назари ӯ таълиф гардидаанд, ҳамин маълумоти дар соли 1967 баёнкардаи муаллиф мухтасаран такрор мешаванд.

Муҳаққиқи дигар А. Н. Гвоздев дар китоби “Современный русский литературный язык”. Синтаксис. Часть 2. таснифоти мукаммали ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва ҳелҳои ҷумлаҳои пайравро меорад, назарияҳои мавҷудаи забоншиносии русро таҳлил мекунад ва таъкид менамояд, ки ду принсипи асосии таснифоти ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии анъанавӣ вуҷуд дорад ва як ҷумларо мисол оварда, ду принсипро дар муайян кардани ҳели он нишон медиҳад: “Дар баробари ин қисми асосии муносибати байни сарҷумла ва ҷумлаи пайравро дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ муносибатҳои мураккаб ташкил мекунад ва онҳо ба сохтор ва маънои ҷумлаҳо вобастаанд. Агар ба чунин ҷумлаҳо муносибат яктарафа бошад, пас: 1) танҳо аз нигоҳи вазифа ба сарҷумла ё 2) танҳо аз нигоҳи унсурҳои сохтори ҷумлаи пайрав, ки дар ҳуди ҷумлаи пайрав зоҳир мешавад, яъне мураккабии муносибати дар ҷумлаи мураккаби тобеъ зоҳиршаванда ғайриимкон мегардад” [Гвоздев А. Н. , 1972, с. 234].

Муҳаққиқ нодуруст будани така танҳо ба як принсипи таснифотро эътироф карда бошад ҳам, ҳангоми ҷудо кардани ҳелҳои ҷумлаи пайрав

худ ба принсипи анъанавии муносибати ҷумлаи пайрав ба сарҷумла (яъне танҳо принсипи дуом) таъя кардааст [Гвоздев А.Н. , 1972, с. 235].

А. Н. Гвоздев хелҳои ҷумлаҳои пайравро таҳлил менамояд, аммо ба масъалаи тобиши иловагии маъноии онҳо камтар таваҷҷуҳ зоҳир мекунад. Ҷумлаҳои пайрави мубтадоро шарҳ дода, қайд мекунад, ки онҳо гоҳо тобиши маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунандагӣ мегиранд. Агар мубтадои бо ҷонишин ифодашудаи сарҷумла, ки дар сарҷумла зикр наёфтааст, дар ҷумлаи пайрав мушаххас карда шавад, ин ҷумлаҳо тобиши гуногуни маъноӣ мегиранд ва ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаб аз гурӯҳҳои дигари ин гуна ҷумлаҳо фарқ мекунанд. Дар мавриди ҷумлаҳои пайрави хабар низ мулоҳиза ронда, ба наздик будани маъноии онҳо бо ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ишора мекунад ва таъкид менамояд, ки фарқи онҳо аз ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар мавҷудияти калимаҳои пайвандакӣ мебошад [Гвоздев А.Н., 1972, с. 246].

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро таҳлил намуда, қайд мекунад, ки истифодаи баъзе воситаҳои грамматикӣ ба ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда тобиши маъноии мақсадро медиҳад. Албатта, ин гуфта ба забони русӣ дахл дорад, зеро дар забони тоҷикӣ ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба воситаи як пайвандаки “ки” ба сарҷумла тобеъ мешавад.

Ҳамчунин ҷумлаҳои пайрави замонро таҳлил намуда, ишора мекунад, ки агар хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав амалҳои ҳамзамонро ифода кунанд, онҳо метавонанд тобиши маъноии шартиро дошта бошанд, агар дар муносибати пайҳамзамонӣ омада бошанд, дар ҷумлаҳои пайрави мақсад махсусан, агар дар таркиби сарҷумла ҳиссаҳои “бигузур” омада бошад, тобиши маъноии ҳилофӣ дошта метавонад.

Дар ҷумлаҳои пайрави шарт истифодаи пайвандаки “когда” (*вақте ки*) боиси пайдоиши тобишҳои маъноии замон мегардад, махсусан, агар хабари сарҷумла ва ҷумлаи пайрав бо феълҳои ифодакунандаи такрори амал ифода шуда бошанд.

Нихоят, муаллиф чумлаҳои пайрави тарзи амал ва миқдору дараҷаро таҳти як фасл таҳлил мекунад ва онҳоро як хели чумлаи пайрав мешуморад, восиаҳои алоқаи грамматикӣ онҳоро бо сарҷумла низ дар як ҷо таҳлил намуда, онҳоро *“придаточные предложения образа действия и меры и степени”* [Гвоздев А. Н. , 1972, с. 285] мегӯяд. Мушкилоти шинохти онҳоро дар ҳамин меҳонад, ки онҳо гоҳо тобишҳои маъноӣ замонино низ ифода мекунанд [Гвоздев А. Н. , 1972, с. 285-286].

Чумлаҳои пайрави натиҷаро низ таҳқиқ намуда, қайд мекунад, ки маъноӣ натиҷаро чумлаҳои пайрави хабар, муайянкунанда низ дода метавонанд, аммо натиҷа дар онҳо чун амали ба амали асосӣ тобеъ зоҳир мешавад [Гвоздев А. Н., 1972, с. 286, 291, 294].

Ба ҳамин тариқ, қайдҳои муаллифи китоб дар мавриди тобишҳои иловагӣ маъноӣ чумлаҳои пайрав мухтасар бошанд ҳам, мулоҳизаҳои баён намудаи ӯ арзиши баланди илмӣ доранд ва баҳси илмӣ амиқро талаб мекунанд, дар баробари ин, бояд гуфт, ки баъзе масъалаҳои баён намудаи муаллиф дар мавриди принсипи таснифоти чумлаҳои пайрав, ҳелҳои он, махсусан, дар мавриди баъзе ҳелҳои чумлаҳои пайрави ҳол дар забоншиносии муосири рус ҳал карда шудаанд, баъзе масъалаҳои дигари он ҳанӯз ҳам баҳсталаб боқӣ мондаанд.

Профессор А. К. Федоров ба масъалаи сермаъноӣ чумлаҳои пайрав дахл намуда, мушкилоти асосиро дар он мебинад, ки маъноӣ асосӣ ва иловагӣ чӣ гуна бояд муайян карда шавад, яъне чиро ба асос гирифта мо маъноӣ асосӣ ва иловагӣ бигӯем. Ин масъала, қабл аз ҳама, таълими чумлаҳои мураккаби тобеъро душвор мегардонад. Муҳаққиқ бо овардани мисолҳои гуногун мавҷудияти ин мушкилиро нишон медиҳад. Зимнан ӯ чумлаи “Сосед разговаривал со мной, как будто мы поссорились // Сосед разговаривал со мной так, что мы поссорились” (Ҳамсоя бо ман тавре гап зад, ки гӯё мо ҷанг карда бошем // Ҳамсоя бо ман тавре гап зад, ки мо ҷанг кардем) мисол оварда мегӯяд, ки дар ин ҷо омезиши ду маъно ба вучуд меояд, маъноӣ аввал аз мазмуни сарҷумла

бармеояд, яъне маънои монандӣ, маънои дуома бошад, аз ҷумлаи пайрав ва пайвандак бармеояд. Муҳаққиқони гуногун дар ҳамин гуна ҳолат бартариро ба принсипҳои гуногун медиҳанд. Муаллифони “Грамматика русского языка”(Изд во-АН СССР) ва Фармановская Н. И. дар китоби “Современный русский язык. “Сложноподчиненное предложение” бартариати маъноиро ба сарҷумла медиҳанд, А. Г. Руднев бошад, дар “Синтаксис современного русского языка” ба ҷумлаи пайрав ва пайвандак медиҳад [Федоров А. К. , 1972, с. 194]. А. К. Федоров ин масъаларо махсусан, дар раванди таълим мушкил шуморида, таъкид мекунад, ки “Ба ҳар сурат яке аз аломатҳои ҳамаҷун асосӣ қабул мебошад, ки, дуомашро ҳамаҷун иловагӣ, вагарна таснифоти ихтилофнок, тақроршаванда ба даст меояд” [Федоров А. К. , 1972, с. 195].

Дар идомаи ин фасли таҳқиқот мисолҳои фарвонери оварда тарзе ба онҳо баҳо медиҳад, ки ҳуди $\bar{u}$ низ ҷонибдорӣ бартарият додан ба ҷиҳати маъноӣ ба хели ҷумлаи пайрав аз рӯйи муносибати ҷумлаи пайрав ба сарҷумла, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабарҳо аст [Федоров А. К. , 1972, с. 199].

Профессор А. К. Федоров масъалаи ҷиҳати маъноӣ ва тобиши маъноии ҷумлаҳои пайравро яке аз масъалаҳои хеле баҳсноки синтаксис шуморида, нуктаи назари муҳаққиқони зиёдро ба риштаи баҳс мекашад ва бо вучуди иброи назари худ дар ҷудо кардани сарҳади маъноии ҷумлаҳо, нишон додани маъноӣ асосӣ аввал ва иловагӣ онро масъалаи баҳсталаб ва ҳанӯз ҳалношуда мешуморад.

Яке аз муҳаққиқоне, ки дар забоншиносии рус таҳқиқоти махсуси монографӣ дар мавриди сермаъноӣ, омонимия ва синонимияи ҷумлаҳои пайрав анҷом додааст, С.И. Дружинина мебошад. Рисолаи доктории муҳаққиқ “Синкретизм в системе сложноподчиненных предложений современного русского языка” [Дружинина С. И., 2009] ба масъалаҳои назария ва таърихи омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, таснифоти онҳо, масъалаҳои омӯзиши сермаъноӣ, тобишҳои маъноӣ, муродифот,

омонимия, антонимияи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бахшида шудааст. Муҳаққиқ асосан, масъалаҳои назарияи омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, принципҳои таснифоти ҷумлаҳои пайрав ва махсусан, ба масъалаи синкретизм – дар як шакли грамматикӣ ба ҳам омадани маъноҳои гуногуни грамматикиро дар мисоли ҷумлаҳои мураккаби тобеъ баррасӣ мекунад. Азбаски ҳуди масъалаи синкретизм як мавзӯи баҳси нисбатан нав дар забоншиносӣ аст, муҳаққиқ ба назарияи ин масъала даҳлат намуда, баъдан ҳар як навъи ҳодисаи синкретиро дар мисоли ҷумлаҳои пайрав таҳқиқ мекунад. Ў масъалаҳои сермаъноӣ, омонимия, муродифот, антонимияи ҷумлаҳои мураккаби тобеъро чун унсурҳои ҳодисаи синкретӣ ба таҳқиқ мегирад. Ба сабаби ин ки мавзӯи асосии таҳқиқоти мо низ ба масъалаи синкретизм дар низоми ҷумлаҳои пайрав бахшида шудааст, дар фасли дигар доир ба он маълумоти муфассал ироа менамоем ва ин ҷо дар хусуси он бештар аз ин чизе гуфтанро зарур намешуморем.

Азбаски ҳуди маъноӣ ҳол бо амал, рафтору ҳолат вобастагӣ дорад, аксари муҳаққиқони синтаксиси солҳои 50 ва 60-ум навъҳои гуногуни ҳолро бо ҳоли тарзи амал вобаста медонанд ва аз ин рӯ, дар ҷумлаҳои пайрави монандӣ мавҷудияти муносибати тарзи амалро низ зикр мекунанд.

Охири солҳои 50-ум ва оғози солҳои 60-уми асри XX-ро метавон давраи нави таҳқиқот дар наҳви забони тоҷикӣ шуморид. Дар ин давра аллакай мактаби омӯзиши наҳви забони тоҷикӣ ташаккул меёбад ва таҳқиқоти илмӣ масъалаи мазкур шуруъ мегардад, бисёр таълифоти арзишманди илмӣ методӣ таҳти назари Б. Н. Ниёзмӯҳаммадов ва як зумра забоншиносони аллакай шинохташуда таълиф мегарданд. Агарчи бисёр китобҳои дарсӣ танҳо бо андаке тағйири маълумоти назарӣ амалӣ нашр мешаванд, ҷопи мақолаҳои илмӣ, монографияҳои ҷудогона дар мавриди шинохти ҷумлаҳои мураккаб ба ҳукми анъана медарояд.

Аз ҷумла дар матбуоти даврӣ, қисман дар маҷмуаҳои илмӣ як силсила мақолаҳо ҷоп шуданд, ки қисме бевосита ба масъалаи муносибати ҷумлаҳои пайрав бо ибораҳои феълӣ, қисми дигар алоқамандона ба таълими ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар мактаб ба масъалаи ҳаммаъноии воҳидҳои нахвӣ дахл мекунанд. Дар байни онҳо таҳқиқотеро низ мушоҳида мекунем, ки бевосита ба масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав бахшида шудаанд. Аз ҷумла, ишораҳои нахустин дар асару мақолаҳои Н. Маъсумӣ [Маъсумӣ Н., 2011], Х. Ҳусейнов [Ҳусейнов Х. , 1960, с. 20-27], М. Н. Қосимова [Қосимова М. Н. , 1961, с. 61] мушоҳида гардид, ки онҳо доир ба сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дахл намудаанд. Муҳаққиқ Х. Ҳусейнов доир ба хусусиятҳои сермаъноии ҷумлаи пайрави замон андеша ронда, роҳҳои ифода, воситаҳои алоқа, муносибати ҷумлаи пайрав ба сарҷумла, вазифаҳои пайвандакҳо ва хабари ҷумлаи пайравро воситаҳои сермаъноии ҷумлаи пайрав доништааст. Инчунин муҳаққиқ бо тобишҳои маъноии шарт, сабаб ва натиҷа ифода ёфтани ҷумлаи пайрави замонро бо мисолҳои зиёд ошкор намудааст.

Дар ин миён “Очеркҳо оид ба инкишофи забони тоҷикӣ”-и Н. Маъсумӣ аз пурарзиштарин таҳқиқотест, ки дар бораи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ маълумот медиҳад. Дар мавриди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар ин асар фасли ҷудогона ҷудо шуда, хусусиятҳои ҷумлаҳои пайрав, муносибати гуногуни маъноии онҳо нисбат ба сарҷумла, инчунин нақши пайвандакҳо дар таркиби ҷумлаҳои пайрави гуногун маълумот дода, баъзе ҷумлаҳои пайрав бо номҳои дигар, ки дар таҳқиқоти имрӯза ба назар намерасанд, зикр мешавад, масалан, ҷумлаи пайрави монандӣ-муқоисавиро зикр карда, қайд мекунад, ки “ҷумлаи пайрави монандӣ-муқоисавӣ тарзи амали кас ё предмети тасвиршавандаро ба ҳолати чиз ё ҳодисаҳои ҷудогона ташбеҳ дода, намуд ва манзараи бадеӣ ба вучуд меоварад. Вазифаи услубии ин тарзи ифода бо вазифаи услубии ҳолшарҳкунандаҳои ташбеҳӣ-муқоисавӣ як

аст” [Маъсумӣ Н. , 2011, с. 348]. Муаллиф чумлаи пайрави монандӣ-муоқисавиро хеле васеъ ташреҳ дода, воситаҳои алоқаи грамматикӣ ва муносибати онро ба аъзоҳои сарчумла ё яке аз аъзоҳои сарчумла шарҳ медиҳад, ҳамчунин ин гурӯҳи чумлаҳои пайравро ба якчанд ҳел ҷудо мекунад. Ҷумлаи пайрави ҳоли истисноии тарзи амалро зикр мекунад ва шарҳ медиҳад, мавқеи онҳоро дар таркиби чумлаҳои мураккаби тобеъ муайян намуда, вазифаҳои услубӣ ва воситаҳои алоқаи ин чумлаҳои пайравро баён намудааст.

Дар мавриди чумлаи пайрави замон маълумот дода, мавқеи пайвандаки “чун”-ро дар таркиби ин чумла шарҳ медиҳад. Муаллиф ишора мекунад, ки ин пайвандак маъмулан хоси насру назми классикӣ аст, ҳоло дар забони меъёрӣ ва гуфтугӯӣ ҷойи онро пайвандакҳои дигар гирифтаанд. Ё хотиррасон мекунад, ки пайвандаки “чун” дар грамматикаҳои ҳозира нишон дода нашудааст ва сабабашро низ дар ҳамин мебинад, ки ҷойи онро дигар пайвандакҳо гирифтаанд.

Қайдҳои муаллиф дар мавриди маъноӣ сабаб пайдо кардани чумлаҳои пайрави замон ҷолиб аст, ки як сабаби онро ӯ дар истифодаи пайвандаки “чун” мебинад. “Дар осори Айнӣ ба маъноӣ сабаб барои ба сарчумла алоқаманд кардани чумлаи пайрави замон кор фармудани “чун” низ дида мешавад, ки дар ин маврид вай ба ҷойи пайвандаки “модоме ки” хизмат мекунад, аммо ба сабаб омадани он нисбат ба вазифаи замониаш ниҳоят кам аст: *Чун номи Раҳими қанд дар миён омад, лозим шуд, ки дар бораи ӯ як қадар зиёдтар истода гузарам (Айнӣ С. , Асарҳои мунтахаб, 95)*” [Маъсумӣ Н. , 2011, 356-357].

Ҳамин гуна ишора ва қайдҳои манфиатбахш дар мавриди чумлаҳои пайрави дигари ҳолӣ низ ба назар мерасанд. Н. Маъсумӣ чумлаҳои пайрави шарт ва пайвандакҳои онро шарҳ дода зикр мекунад, ки: “Дар чумлаи пайрави шартӣ аорист бо ҳиссаҷаи шартии “ҳам” кор фармуда мешавад. Ҳиссаҷаи “ҳам” пас аз хабари чумлаи пайрави шартӣ омада шартӣ амали сарчумларо таъкид мекунад. Аз тарафи дигар,

хиссачаи “ҳам” дар ҷумлаи пайрави шартӣ тобиши хилофӣ ба вуҷуд меорад. Дар ин сурат ҷумлаи пайрави шартӣ бо пайвандаки “агар” маънои хилофиро ҳам ифода мекунад: *Агар банк шиканад ҳам, чорааш чӣ буд?*(Айнӣ С. , *Асарҳои мунтахаб*, 179); *Дар ин сурат, агар ҳучра ба даст надарояд ҳам, шиносӣ ба даст мебаромад* (Айнӣ С. , *Асарҳои мунтахаб*, 95)”[Маъсумӣ Н. , 2011, с. 361-362].

Н. Маъсумӣ дар ин таҳқиқот, асосан, ба ҷумлаҳои пайрави ҳол дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дахл кардааст, навиҳои ҷумлаи пайрави ҳолро шарҳ додааст, ки баъзе аз онҳо дар грамматикаҳои забони тоҷикӣ ба инобат гирифта нашудаанд. Махсусан, ҷиҳати дигари бартарии китоб дар он аст, ки нақши пайвандакҳои гуногунро дар тобиши маънои иловагӣ гирифтани ҷумлаҳои пайрави ҳол ба таври ҷудогона зикр намудааст.

Барои шарҳи як навиҳои ҷумлаи пайрави ҳоли муқоисавӣ-монандӣ чандин тобишҳои маъноиро хос дониста, ҳар кадоми онҳоро бо номҳои ҷудогона ном мебарад, ба мисли ҷумлаи пайрави монандӣ-муқоисавӣ, муқоисавӣ-ташбеҳӣ ва ҷумлаи пайрави ташбеҳӣ - муқоисавӣ гуфта, тобишҳои иловагии маънои як навиҳои ҷумлаи пайрави ҳолро шарҳ медиҳад. Инчунин ӯ навиҳои ҷумлаи пайрави ҳолиро нишон медиҳад, ки муҳаққиқони дигар дар ин хусус чизе нагуфтаанд: ҷумлаи пайрави ҳоли истисноии тарзи амал. Ин навиҳои ҷумлаи пайравро шарҳ дода мегӯяд, ки “Ҷумлаи пайрави ҳоли истисноии тарзи амал дар таркиби ҷумлаи мураккаби тобеъ ба тарзи мустасно баён карда шудани чунин ҳоли сарҷумларо мефаҳмонад, ки воқеъ гардидани он лозим буд. Ҷумлаи пайрави мазкур монанди ҷумлаи пайрави ташбеҳӣ-муқоисавӣ характери тасвирӣ дорад” [Маъсумӣ Н. , 2011, 352-353]. Аз андешаҳои муҳаққиқ бармеояд, ки назари ӯ ба таснифоти ҷумлаҳои пайрав дигар буда, бештар ба ҷанбаи услубӣ таъкиқ мекунад, ин гуфтаҳо сӯхтани муҳаққиқ дар номгузории хелҳои ҷумлаи пайрави ҳол собит менамояд.

Таҳқиқоти дигаре, ки дар ин давра ба масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бахшида мешавад, монографияи забоншинос Х. Ҳусейнов аст.

Дар ин монография, ки “Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик” ном дошта, асари пурарзише дар наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аст, истилоҳи “сермаъноӣ” ба кор бурда намешавад, аммо муаллиф фаслери бо номи “Ифодаҳои шарт, сабаб ва натиҷаро дар ҷумлаҳои пайрави замон” ҷудо намуда, қайд мекунад, ки «Дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ баъзан ҷумлаҳои пайрави замон ба зами маъноӣ замони худ мазмунҳои иловагиро низ ифода менамоянд, ки он ифодаҳо, махсусан, аз хабари онҳо фаҳмида мешавад. Хабарҳои ҷумлаҳои пайрави замоне, ки ба ғайр аз маъноҳои замони худ маъноҳои иловагӣ дорад, бештар бо аорист таркиб меёбад. Аорист, ки ҳамчун феъли модалӣ дар матн маъноҳои зиёдро нишон медиҳад, хусусиятҳои бисёрро низ доро мегардад. Чунин ҷиҳати аорист дар ҷумла дар навбати аввал аз мазмуни умумии матн равшан мешавад» [Ҳусейнов Х. , 1960, с. 20].

Чунонки мебинем, муаллиф тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави замонро “мазмунҳои иловагӣ” гуфта қайд мекунад ва онро бо шакли грамматикӣ хабари ҷумлаи пайрав иртибот медиҳад: “...ин ифодаҳо, махсусан, аз хабарҳои онҳо фаҳмида мешавад» [Ҳусейнов Х. , 1960, с. 20].

Муаллиф дар ҷумлаҳои пайрави замон “мазмуни иловагӣ” (тобишҳои маъноии – А. М.) шарт, сабаб ва натиҷаро нишон медиҳад. Тобиши маъноӣ шарт доштани ҷумлаи пайрави замонро шарҳ дода, дар тақвияти гуфтаҳои худ муҳаққиқ таъкид мекунад, ки “Барои исбот мазмуни умумӣ ва ифодаи замони ҷумларо тағйир надода, ба ҷойи пайвандаки замонӣ пайвандаки шартӣ мегузorem. Дар ин вақт ҷумлаи пайрави замон ба ҷумлаи пайрави шартӣ табдил меёбад» [Ҳусейнов Х. , 1960, с. 21].

Муаллиф дар мавриди пайвандакҳои ҷумлаи пайрави замон андеша ронда, нақши онҳоро дар мавриди “маъноҳои иловагӣ”-и ҷумлаи пайрав махсус таъкид мекунад. Муҳаққиқ зикр мекунад, ки пайвандакҳои тобекунандаи замон маъноҳои сабаб, мақсад, шартро дошта метавонанд, зеро онҳо дар баробари ҷумлаҳои пайрави замон ҷумлаҳои пайрави шарт, сабаб, мақсадро низ ба сарҷумла алоқаманд месозанд. Махсусан, вазифаҳои пайвандаки муштараквазифаи “ки”-ро шарҳ дода, зикр мекунад, ки он пайвандаки серистеъмол буда, хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла алоқаманд месозад [Хусейнов Х. , 1960, с. 28-50]. “Пайвандаки “ки” ҳамчун пайвандаки серистеъмол барои ифодаи маъноҳои замонӣ, сабабӣ ва шартӣ истифода бурда мешавад. Хусусияти дигари ин пайвандак дар он аст, ки вай ба таркиби бештарини пайвандакҳои тобекунандаи замон ҳамроҳ гардида, таркиби пайвандакҳоро ташкил менамояд, ки ин хусусият ба ҳеҷ кадом пайвандаки дигар хос нест” [Хусейнов Х. , 1960, с. 41].

Ҷиҳати арзишманди назари муҳаққиқ дар он аст, ки, аввалан, ӯ тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави замонро нишон медиҳад, онҳоро бо ибораи “маънои иловагӣ”, мазмуни иловагӣ” ифода мекунад, дувум, омили асосии онҳоро бо хабари ҷумлаи пайрав алоқаманд медонад, сеюм, яке аз омилҳои асосии тобиши маъноиро бо иваз кардани пайвандакҳои шарт, сабаб ва натиҷа иртибот медиҳад.

Аҳаммияти асари мазкур боз дар он зоҳир мегардад, ки он дар шинохти ҷумлаи пайрави замон, роҳу воситаҳои алоқаи он бо сарҷумла як таҳқиқоти мукамал ва бунёдиест, ки имрӯз низ қимати илмӣ худро гум накардааст.

Солҳои 1958, 1960, 1961 [Ниёзмӯҳаммадов Б. , Ниёзӣ Ш. , 1958; 1960; 1961] аз ҷониби Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ “Грамматикаи забони тоҷикӣ”. Қисми 2. Синтаксис. Барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна, инчунин солҳои 1962, 1964 [Ниёзмӯҳаммадов Б. , Ниёзӣ Ш. , Каримов А. , 1964] аз ҷониби Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ, А. Каримов

китоби “Забони тоҷикӣ”. Қисми 2. Синтаксис. Барои синфҳои 7-8 ҷоп карда мешавад. Дар ин китобҳои дарсӣ дар мавриди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, асосан, ҳамон маълумоти соли 1952, ки шарҳаш дар боло оварда шуд, такрор мегардад. Бинобар ин аз шарҳи дубораи ин маълумот худдорӣ мекунем.

Таҳқиқоти муҳимми дигаре, ки дар ин солҳо анҷом дода шуд ва заминае дар масъалаи таҳқиқи сермаъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол гузошт, монографияи М. Н. Қосимова “Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик” буд. Муаллиф дар баробари баррасии хусусиятҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрави ҳоли шартӣ, воситаҳои алоқаи он бо сарҷумла, масъалаи муродифоти ҷумлаҳои пайрави шартӣ дар мавриди тобишҳои маъноии онҳо низ ишора ва қайдҳо дорад. Аз нигоҳи муҳаққиқ, маъноҳои иловагии ин навъи ҷумлаи пайрави ҳол аз алоқамандии муносибати он бо навъҳои дигари ҷумлаҳои пайрави ҳол ба вуҷуд меояд. М. Н. Қосимова дар иртибот ба ин тобишҳои иловагӣ гирифтани ҷумлаҳои пайрави шартро таъкид намуда, чунин меорад: “Шарт ва натиҷа бо ҳамдигар зич алоқаманданд, бинобар ин сарҷумла бе ҷумлаи пайрав ва ҷумлаи пайрав бе сарҷумла дарк карда намешаванд” [Қосимова М. Н. , 1961, с. 12]. Агарчи муҳаққиқ дар мавриди тобиши маъноии натиҷа гирифтани ҷумлаи пайрави шартӣ маълумоти дигаре намедихад, он моро водор месозад, ки дар мавриди ин хусусияти ҷумлаҳои пайрави шартӣ ҷустуҷӯҳо дошта бошем. Дар идомаи ин назар тобишҳои маъноии сабаб, замон, эҳтимоли доштани ҷумлаҳои пайрави шартро таъкид намуда, баъзе мисолҳо меорад: “Маънои шарт ва сабаб низ алоқаи зич доранд. Муносибатҳои шартӣ ва сабабӣ дар он ифода меёбанд, ки баъзан шартӣ муайян барои ягон амали муайян сабаб мешавад. Сабаби пайдоиши амали ҳозираро тасдиқ ва асоснок менамояд. Муносибатҳои шартӣ ва сабабӣ дар мавҷудияти тобиши сабабӣ дар ҷумлаҳои шартӣ ифода меёбанд. Баъзан муносибати байни ҳодисаҳо чунон мураккаб аст, ки он ҳодисаҳо дар доираи ҷумлаи

пайрави типи муайян намеғунчад. Дар ҷумлаҳо тобишҳои гуногун ба вучуд меояд: сабабӣ, замонӣ, эҳтиمولӣ ва ғайра” [Қосимова М. Н. , 1961, с. 12].

Инчунин муҳаққиқ таснифоти ҷумлаҳои пайравро ҳангоми дақиқ омӯхтани забонҳо ва муайян намудани масъалаҳои асосии наҳви забони тоҷикӣ муҳим ҳисобида, чунин арзёбӣ намудааст: “Бояд эътироф намуд, ки ҳама гуна таснифот дар забон, яъне ба ягон категорияи муайяни грамматикӣ гузаронидани якчанд фактҳои забонӣ дар асоси умумияти онҳо то як дараҷа шартӣ мебошад, зеро ҷумлаҳо тобишҳои маъногии гуногунро ифода менамоянд ва тамоми ин гуна тобишҳои гуногунро бо категорияи муайяни забонӣ пурра дар бар гирифтани имкон надорад” [Қосимова М. Н. , 1961, с. 12].

Таҳқиқоти мазкур, агарчи танҳо ба масъалаи хусусиятҳои грамматикӣ ҷумлаи пайрави шартӣ бахшида шудааст, дар омӯзиши махсусиятҳои синтаксисии забони тоҷикӣ, сермаъноии ҷумлаҳои пайрав, масъалаи муродифоти грамматикӣ нақши муҳим дорад.

Силсилаи таҳқиқоти арзишмандро дар ин солҳо нашри китобҳои дарсии такмилёфта пурратар месозанд ва омӯзиши масъалаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо хусусиятҳои гуногуни сохтори маъноӣ шакли комилтар мегиранд.

Дар китобҳои «Забони тоҷикӣ». Қисми 2. Синтаксис, нашри солҳои 1962, 1964 низ дар мавриди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ маълумоти умумӣ ба назар мерасад. Аз нигоҳи мундариҷа ва баррасии масъалаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ин китобҳо аз ҳам қариб фарқе надоранд ва чунонки қаблан низ гуфтем, онҳо ҳамон маълумоти “Грамматикаи забони тоҷикӣ. Қисми 2. Синтаксис”-и солҳои 1958, 1960, 1961-ро айнан такрор мекунанд. Муаллифон мисли китобҳои солҳои қаблӣ маълумотро аз ҷумлаи пайрави пуркунанда, муайянкунанда, мубтадо, хабар оғоз намуда, сипас, дар хусуси ҷумлаҳои пайрави ҳол маълумот медиҳанд. Онҳо ҷумлаҳои пайрави ҳолро тасниф намуда, 8 навъи ҷумлаҳои

пайрави ҳолро ба назар мегиранд ва доир ба ҳар кадоми он маълумоти мухтасар медиҳанд [Ниёзмухаммадов Б. , Ниёзӣ Ш. , Каримов А. , 1964, с. 119].

Дар наشري соли 1967-уми китоби “Забони тоҷикӣ”. Қисми 2. Синтаксис. Барои синфҳои 7-8 дар мавриди таснифоти ҳелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол маълумот хеле мушаххас аст. Муаллифон дар ин наشر ба таври боварибахш ҳелҳои ҷумлаи пайрави ҳолро ба 9 навъ ҷудо мекунанд. Зери сарлавҳаи “Ҷумлаҳои пайрави ҳол” ҳелҳои ҷумлаи пайрави зеринро зикр мекунанд: “Ҷумлаҳои пайрави ҳол мувофиқи вазифаашон ба ҳелҳои зерин ҷудо мешаванд: 1) ҷумлаи пайрави ҳоли тарзи амал, 2) ҳоли андозаю миқдор, 3) ҳоли макон, 4) ҳоли замон, 5) ҳоли сабаб, 6) ҳоли мақсад, 7) ҳоли натиҷа, 8) ҳоли шартӣ, 9) ҳоли ҳилофӣ” [Ниёзмухаммадов Б. , Ниёзӣ Ш. , Каримов

А. , 1967, с. 105]. Чунонки мебинем, муаллифон дар ин наشر ҳоли тарзи амалро зикр мекунанд ва ишораи “ҳоли муқоисавӣ”-ро, ки дар наشرҳои то соли 1962 дар қавсӣ оварда шуда буд, сарфи назар мекунанд. Дар шумори ҳелҳои ҷумлаи пайрав “ҳоли андозаю миқдор”-ро меафзоянд. Муаллифон то соли 1962 дар он назар буданд, ки ҳоли муқоисавӣ низ дар таркиби ҳоли тарзи амал вуҷуд дорад ва онро аз тобишҳои маъноии тарзи амал мепиндоштанд, аз соли 1964 аз ин андеша даст кашидаанд. Дар наشري солҳои 1964 ва 1967 ҳоли монандӣ, ки қаблан чун ҳоли муқоисавӣ номбар мешуд, тамоман зикр карда нашудааст.

Ин китобҳои дарсии “Забони тоҷикӣ...”, бо вуҷуди нотамоми маълумот дар мавриди ҷумлаҳои пайрави ҳол ва маъноҳои иловагии онҳо як қадами устувор дар шинохти ҳелҳои ҷумлаҳои пайрав буда, нишондиҳандаи назарияи муайян дар омӯзиши ҷумлаҳои пайрав ба шумор мераванд. Дар наشرҳои гуногун оҳиста-оҳиста ворид карда шудани дигаргунӣҳо далели такмил ёфтани назарияи омӯзиши нахви забони тоҷикиро нишон медиҳад. Метавон гуфт, ки маҳз ҳамин

таснифот ва шинохти хелҳо ва тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол барои таҳқиқи минбаъдаи саҳеҳ ва мукаммали ҷумлаҳои пайрав дар забони адабии тоҷикӣ замина гузоштаанд. Баррасӣ ва омӯзиши ин масъалаи мураккаб ва печидаи наҳви забони тоҷикӣ то кунун идома дорад ва ихтилофи назар роҷеъ ба ин мавзӯ ба назар мерасад.

“Грамматикаи забони тоҷикӣ”. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олии [Ниёзмӯҳаммадов Б., Исматуллоев М. , 1963] як навъ муносибати нав ба омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб ва умуман, ба омӯзиши синтаксиси забони тоҷикӣ аст. Муаллифон дар самти омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб чунин нағзониҳоро ворид месозанд:

1.Тартиби ҷумлаҳои пайравро нав ва мукамал мекунанд: ҷумлаи пайрави муайянкунанда, миқдору андоза, ҳоли тарзи амал, замон, сабаб, мақсад, мубтадо, хабар, пуркунанда, ҷумлаи пайрави шартӣ, ҳилофӣ, натиҷа;

2.Ҷойи ҷумлаҳои пайравро нисбат ба сарҷумла дар зери фасли ҷудогона таҳлил мекунанд. Дар мавриди ҷумлаҳои пайрав маълумот хеле мухтасар буда, танҳо маълумоти умумӣ, воситаҳои алоқа ва мисолҳо зикр карда мешаванд;

3.Ҷумлаи пайрави миқдору андозаро меоранд, вале ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа ва монандиро зикр намекунанд;

4.Тартиби ҷумлаҳои пайравро тамоман ғайримуқаррарӣ меоранд ва онро шарҳ намедиҳанд;

5. Муаллифон ҷумлаи пайрави монандиро дар дохили ҷумлаи пайрави тарзи амал оварда, чунин мегӯянд: “Яке аз хелҳои ҷумлаи пайрави тарзи амал ҷумлаҳои пайрави монандӣ мебошанд, ки амали сарҷумларо бо предметҳои гуногун монанд карда нишон медиҳанд” [Ниёзмӯҳаммадов Б. , Исматуллоев М. , 1963, с. 134];

6.Дар мавриди ҷумлаҳои пайрави замон ва воситаҳои алоқаи он маълумоти бештар дода, дар мавриди ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандаки “ки” махсус таъкид мекунанд: “Қайд кардан лозим аст, ки

пайвандаки ин тип чумлаҳои пайрави замон бар хилофи қоидаи умумӣ дар таркиби сарчумла меояд: *Ду таноби боқимондаашро ҳам фурухта писарамро тӯй мекунам гуфта истода будам, ки он декрет баромад (Айни С., Фуломон)*» [Ниёзмухаммадов Б. , Исматуллоев М. , 1963, с. 141-142].

Дар хусуси воситаҳои алоқои чумлаи пайрав мо дар фаслҳои дахлдори рисола андеша хоҳем ронд.

Таҳқиқоти нисбатан мукаммал доир ба сермаъноии чумлаҳои пайрав дар осори профессор Д. Тоҷиев ба назар мерасад. Муҳаққиқ дар давоми солҳои 60-ум дар бораи ҳелҳои гуногуни чумлаҳои пайрави ҳол силсилаи таҳқиқотро анҷом дода, дар шакли мақолаҳои ҷудогона аз ҷоп баровард [Тоҷиев Д.Т. , 1964, с. 26-29; 1966, с. 17-23; 1966, с. 18-23; 1966, с. 7-11; 1967, с. 5-21; 1969, с. 358-362; 1970, с. 12-15] Дар ин мақолаҳо дар бораи чумлаҳои пайрави натиҷа, тарзи амал, монандӣ, миқдору дараҷа, хилоф маълумот дода, дар мавриди маъноҳои иловагии чумлаҳои пайрав назари худро баён мекунад. Муаллиф дар мақолаи “Чумлаҳои пайрави тарзи амал” [Тоҷиев Д. Т. , 1966, с. 17-23] хусусиятҳои маъноию грамматикӣ чумлаи пайрави тарзи амалро шарҳ дода, фарқи равшани онро аз чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа ва монандӣ нишон медиҳад.

Як нуктаи ҷолиб доир ба масъалаи таснифоти чумлаҳои пайрав дар мақола ин аст, ки муҳаққиқ китобҳои дарсии пешин ва таҳқиқоти ин давраро таҳлил намуда, таъкид мекунад, ки “Дар синтаксиси забони тоҷикӣ барои мактабҳои олии ҳамин чумлаи пайрав (чумлаи пайрави миқдору дараҷа – А. М.) ба ду ҳел – чумлаҳои пайрави тарзи амал ва андозаю миқдор тақсим карда шуда, вазифаи ба воситаи монандкунӣ шарҳ додани сарчумла дар доираи чумлаи пайрави тарзи амал мондааст. Аммо дар “Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик” ба се ҳел – тарзи амал, андозаю миқдор ва монандӣ ҷудо карда шудани ин чумларо мушоҳида мекунем” [Тоҷиев Д. Т. , 1966, с. 18] Дар идома муаллиф ба ин масъала равшанӣ андохта, менависад, ки “Мисолҳои забони тоҷикӣ нишон медиҳанд, ки чумлаҳои пайрави тарзи амал, миқдору дараҷа ва

пайрави монандӣ бо маъно ва вазифаҳои хоси ҳадашон аз ҳамдигар фарқ мекунад...” [Тоҷиев Д. Т. , 1966, с. 18].

Муаллиф барои исботи назари худ силсилаи мисолҳоро оварда фарқи миёни ин хели ҷумлаҳои пайравро нишон медиҳад, тобишҳои маъноӣ иловагӣ онҳоро зикр мекунад ва ин ҷумлаҳоро бо ҳам муқоиса намуда, қайд мекунад, ки “Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва миқдори дараҷа боз тобиши маъноӣ натиҷа ҳам дошта метавонанд”. Як сабаби ба ҳам наздик будани ин ҷумлаҳоро муҳаққиқ дар монандии сохт ва вазифаҳои умумии синтаксисии онҳо мебинад. Бинобар ин ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва миқдори дараҷа дар баъзе тобишҳои маъноӣ ва воситаҳои алоқа хусусиятҳои умумӣ зоҳир мекунад. Дар мақола инчунин омадааст: “Ҷумлаҳои воҷеҳӣ, ки онҳо маъноӣ ва вазифаҳои якҷанд ҷумлаи пайравро дар бар мегиранд ва онҳоро ба яке аз он се ҷумлаи пайрави зиргардида бевосита дохил кардан душвор мешавад. Дар ин мавридҳо лозим меояд, ки баъзе аз ҷумлаҳои характери мобайнӣ доштаро дар якҷанд ҷумлаи пайрав қайд намоем. Ҳатто дар як ҷумлаи пайрав ҳам маъноӣ миқдори дараҷа, ҳам монандӣ ва ҳам тобиши маъноӣ натиҷа ифода мешаванд” [Тоҷиев Д.Т. , 1966, с. 18]. Муҳаққиқ барои исботи фикраш чунин мисолро овардааст: *“Табақро ҳам чунон покиза лесида ба рӯи сандалича мондаанд, ки гӯё бо оби ҷӯш шуста, бо дастмоли сафеди тоза пок кардаанд (Айни С. , Асарҳои мунтахаб)”* [Тоҷиев Д.Т. , 1966, с. 18].

Ин ҷумла аз рӯи калимаи ҳамнисбат бештар ба ҷумлаи пайрави миқдори дараҷа ва аз нигоҳи дуҷумла тобиши монандӣ ва натиҷа медиҳад, ки воқеан, мушаххас кардани он ҳамчун як хели ҷумлаи пайрав мушкил аст.

Ҳамин тариқ, дар силсилаи мақолаҳои профессор Д.Тоҷиев дар ин давра масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои пайрави ҳол, воситаи алоқаи онҳо ба сарҷумла, хелҳои онҳо, тобишҳои маъноӣ ҷумлаҳои пайрав ба баҳси илмӣ қашида мешаванд. Бешубҳа, мақолаҳои дар ҳамин давра

таълифгардидаи Д.Т.Тоҷиев ва муҳаққиқони дигар оғози баҳсҳои ҷиддӣ ва доманадор дар масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои мураккаб дар забоншиносии тоҷик гардидаанд. Истилоҳи сермаъноӣ ва тобиши маъноии ҷумлаҳои пайрав, нақши пайвандакҳои тобеъкунанда дар сермаъноии ҷумлаҳои пайрав низ маҳз аз мақолаҳои Д.Т.Тоҷиев оғоз мегардад.

Маҳз, таҳқиқоти ҳаминдавраинаи (солҳои 1960-ум) профессор Д.Т. Тоҷиев ба дуруст ҷудо кардани сарҳади ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, микдору дараҷа ва монандӣ роҳ кушод, зеро дар таҳқиқоти то ин давра дар ин масъала духӯрагии андеша вуҷуд дошт. Назари Д. Т.Тоҷиев дар мавриди воситаҳои грамматикӣ муштарак доштани ин ҷумлаҳо, бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбати ба ҳам монанд омадани онҳо, то кадом андоза ба ҳам монанд будан ва фарқ доштани ин ҷумлаҳо аз ҳамдигар барои таснифоти минбаъдаи ҷумлаҳои пайрави ҳол хеле муҳим буданд. Муҳаққиқ нахуст бо далелҳои илмӣ, така ба назарияи забоншиносии умумӣ ҳодисаи сермаъношавии ҷумлаҳои пайрав ва омилҳои онро, ки, асосан, аз пайвандакҳои тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат, ҷойи ҷумлаҳои пайрав, мутобиқати шаклҳои феълӣ ташкил ёфтаанд, ошкор намуд [Тоҷиев Д. Т. , 1969, с. 358-362].

Соли 1967 ду мақолаи С. Атобуллоев – “Оид ба таснифи ҷумлаи пайрави мубтадо дар забони адабии тоҷик” [Атобуллоев С. , 1967, с. 146-154] ва “Муносибатҳои гуногуни маъноии ҷумлаи пайрави хабар бо сарҷумла” [Атобуллоев С. , 1967, с. 110-123] нашр шуданд.

Муаллиф дар мавриди ҳар ду гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав суҳан ронда, масъалаи тобишҳои маъноии ин ҷумлаҳои пайравро дар маркази таваҷҷуҳи худ қарор медиҳад. Муҳаққиқ тобишҳои маъноии шартӣ, сабабӣ ва натиҷагиро дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо характернок мешуморад ва дар баробари ин таъкид мекунад, ки “Тобишҳои гуногуни маъноӣ дар ҷумлаҳои пайрав зиёд бошад ҳам, онҳо вазифаи

аввалиндараҷаи ҷумлаи пайравро адо намекунад” [Атобуллоев С. , 1967, с. 153].

Дар мақолаи “Муносибатҳои гуногуни маъноии ҷумлаи пайрави хабар бо сарҷумла” бошад, бевосита тобишҳои сабаб, мақсад, шарт, қиёс, натиҷаро ба таври ҷудогона таҳлил намуда, ду ҷиҳатро ба асос мегирад: аввалан, дар ҷумлаҳои пайрави хабар ченаки асосӣ бар эзоҳи хабарҳои номии бо ҷонишини ишоратӣ ифодаёфта омадани ҷумлаи пайрав, дуюм, ба ибораи масдарӣ баргашта муроди ҷамин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав шуда тавонистани онҳо [Атобуллоев С. , 1967, с. 122].

Муаллиф ба таври хеле равшану возеҳ масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрави хабарро ба миён гузошта, кӯшиш намудааст, ки дар шинохти ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаб ҳангоми пеш омадани масъалаи тобишҳои маъноӣ ва гуногунандешӣ дар мавриди шинохти ҷумлаҳои пайрави ба ҳам монанд, аз ҷиҳати маъноӣ грамматикӣ ба ҳам наздик назари худро баён намояд.

Муаллифони силсилаи мақолаҳои дар ин давра таълифгардида дар баробари шинохти ҷумлаҳои пайрав ва ҳелҳои онҳо, масъалаи тобишҳои маъноӣ ва сермаъноии ҷумлаҳои пайрави ҷудогонаро мавриди баҳс қарор медиҳанд.

Соли 1968 монографияи Ш. Рустамов “Ҷумлаҳои мураккаб бо пайрави сабаб дар забони адабии тоҷик” аз ҷоп баромад. Муаллиф бевосита доир ба сермаъноии ҷумлаҳои пайрав ва тобишҳои маъноии онҳо ҷасле ҷудо накарда бошад ҳам, дар мавридҳои ҷудогона ишораҳо доир ба тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави сабаб ба назар мерасанд. Аз ҷумла, ӯ қайд мекунад, ки “Агар дар таркиби сарҷумла калимаҳои “гӯё”, “гӯё ки” омада бошанд, тобиши нобоварӣ танҳо ба ҷиҳати зоҳирии масъала далел шудани ҷумлаи пайравро нишон медиҳад ва ҷумлаи пайрав тобиши ҳилофӣ пайдо мекунад” [Рустамов Ш. , 1978, с. 20].

Дар ҷойи дигар муаллиф танҳо ба монандии қолаби ҷумлаҳои пайрави сабаби бо пайвандаки “ки” ба сарҷумла алоқамандшуда бо

ҷумлаи пайрави муайянкунанда андеша меронад. Ў бар он назар аст, ки “...Ҷумлаи пайрави сабаб, ки бо пайвандаки “ки” ба сарҷумла тобеъ буда, дар байни аъзоҳои он воқеъ гардидаанд, зоҳиран, ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда монанд мебошад. Монандии онҳо дар он зоҳир мегардад, ки пайвандаки “ки” дар ҳар ду ҳолат ҳам баъд аз мубтадо ва аъзоҳои ҷумла омада метавонад” [Рустамов Ш. , 1978, с. 20] ва барои исботи фикр мисоли зеринро меорад: *“Шокир, ки табияташ андак гирифта буд, ҳоло ҳам гоҳо ба осмон, гоҳо ба замин нигоҳ карда, ба тарафи дастархон ва ош ҳеҷ чашм намеандохт (Айни С., Куллийт. Ҷ. 3, Ғуломон, 239)”* [Рустамов Ш., 1978, с. 20].

Албатта, аслан, ин ҷумлаи пайрави муайянкунанда аст, ки ҷумлаи пайраваш бар эзоҳи исми сарҷумла омада, тобиши сабабӣ дорад.

Ҳамчунин дар фасли “Пайвандакҳои тобеъкунандаи сабабӣ ва вазифаҳои онҳо” дар мавриди пайвандакҳои муштараквазифа сухан ронда, вобаста ба мавқеи истифодаи пайвандакҳо имконияти ҷой доштани тобишҳои маъноии натиҷа, замонӣ, шартиро дар ҷумлаҳои пайрави сабаб нишон медиҳад. Махсусан, хангоми алоқаманд шудани ҷумлаи пайрави сабаб ба сарҷумла бо пайвандаки “ки” чунин тобишҳои маъноӣ равшантар зоҳир мешаванд.

Умуман, солҳои 60-уми садаи XX илми наҳвшиносии тоҷик дар самти шиноخت ва таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дастовардҳои зиёд дошт. Ҷумлаҳои мураккаби пайваست ва тобеъ, хелҳои ҷумлаҳои пайрав, воситаҳои алоқа, тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав, имконоти муродиф шуда тавонишҳои онҳо бо воҳидҳои дигари наҳвӣ ба баҳси илмӣ дароварда, хелҳои ҷудогонаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар шакли таҳқиқоти монографӣ омӯхта шудаанд.

Маҳз дар ҳамин давра ба туфайли омӯзиши муназзам ва мунтазами сохтори наҳвии забони тоҷикӣ дар китобҳои дарсии муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олӣ мушаххасоти бештар ворид карда шуд ва тарзи таълим, омӯзиши забони тоҷикӣ ба низоми муайян даромад.

Таҳқиқоти солҳои 60-уми садаи XX барои муҳаққиқони даврони баъдина имкон фароҳам овард, ки омӯзиши сохтори нахви забони тоҷикиро дар асоси осори наср ва назми бадеӣ бештар ҷанбаи илмиву амалӣ бубахшанд.

Солҳои 70-ум ва 80-ум давраи нав дар омӯзиши нахви забони тоҷикӣ буд. Дар ин давраҳо назарияи нахви забони тоҷикӣ асоси устувори илмӣ пайдо карда, дар масъалаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, асосан, фаҳмиши ягона ба вучуд омад. Силсилаи таҳқиқот ба устуворсозии назарияи сохтори забон дар асоси наср ва назми бадеӣ, шеваҳои забони тоҷикӣ тақвият пайдо намуд.

Дар самти омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ пажӯҳишҳои як зумра олимони ва дар ин замина нашри монографияҳои бунёдии олимони ҷудогона заминаи мусоиди таҳқиқотҳои минбаъдaro дар ин соҳа ба вучуд оварданд, ки мақолаву рисолаҳои Н. Маъсумӣ, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Д. Тоҷиев, Ш. Рустамов, С. Атобуллоев, Б. Камолиддинов, К. Қаландаров, Ф. Зикриёев, Д. Хоҷаев Р. Асоев, В. Абдулазизов ва дигарон аз ҳамин қабиланд.

Соли 1970 асари Б. Ниёзмӯҳаммадов “Забоншиносии тоҷик” [Ниёзмӯҳаммадов Б. , 1970] аз ҷоп баромад. Як боби ҷудогонаи он ба масъалаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бахшида шуда бошад ҳам, дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав чизе гуфта намешавад ва маълумот дар бораи ҷумлаҳои пайрав низ хеле мухтасар аст.

Дар мавриди китоби дарсии мактабҳои олии “Забони адабии ҳозираи тоҷик”. Синтаксис [Забони адабии ҳозираи тоҷик., 1970], ки зери таҳрири Б. Ниёзмӯҳаммадов нашр шудааст, низ чунин гуфтан мумкин аст, яъне дар ин китоб низ дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав маълумоте зикр карда намешавад.

Арзиши ин ду асари илмӣ методӣ дар он аст, ки, қабл аз ҳама, муаллифони то андозае дастовардҳои илми забоншиносии тоҷики солҳои пешинро ҷамъбааст намуда, нишон дода тавонистаанд, ки дар таснифоти

чумлаҳои сода ва мураккаб то ин дам, асосан, фаҳмиш ва шинохти умумӣ ба даст омадааст, хелҳои чумлаҳои пайрав, воситаҳои алоқаи онҳо ба сарчумла, ҷойи чумлаи пайрав нисбат ба сарчумла, пайвандакҳои хоси чумлаҳои пайрав гурӯҳбандӣ карда оварда шудаанд.

Дар асари забоншинос С. Атобуллоев “Чумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷик” [Атобуллоев С. , 1973] оид ба тобишҳои маъноии чумлаи пайрави мубтадо ва хабар фикру мулоҳизаҳо оварда шудааст. Муҳаққиқ қайд намудааст, ки “..илми забоншиносӣ исбот мекунад ва далелҳои забони адабӣ тасдиқ менамоянд, ки қариб аксарияти чумлаҳои пайрав ба ғайр аз вазифаи асосии худ, ки аз шарҳу эзоҳ додан ва возеҳ намудани ягон хусусияти сарчумла иборат аст, дорои тобишҳои гуногуни маъноӣ низ мебошанд. Дар чумлаҳои пайрав тобишҳои маъноии сабаб, натиҷа, шарт, замон, муайянкунандагӣ аз ҳама бештар ва равшантар мушоҳида мешавад. Дар чумлаҳои мураккаби тобеъ агар дар сарчумла сабабу шарт ифода шуда бошад, дар чумлаи пайрав оқибати он, натиҷаи он (хоҳ вай воқеъ гардида бошад ва хоҳ ҳоло дар ҷараён бошад ва ё дар оянда воқеъ гардад) ифода меёбад. Ва ё баръакс дар чумлаи пайрав сабабу шарт ифода шуда бошад, оқибатро сарчумла нишон медиҳад. Ин чиз хусусияти доимӣ ва дохилӣ ва муҳимтарини чумлаҳои мураккаби тобеъ аст. Аз ин рӯ, чунин хусусияти доимӣ ва дохилии чумлаи пайравро дар грамматика ба дараҷаи аввалин бардоштан мумкин нест. Агар ҳамин тавр муносибат карда шавад, он гоҳ вазифаи грамматикӣ чумлаи пайрав аз назари муҳаққиқ дур ва пинҳон хоҳад монд. Ба фикри мо, дар баробари муайян намудани вазифа, моҳияти асосии чумлаи пайрав муносибати он ба сарчумла, тобиши маъноии онро то андозае омӯختан ва муқаррар намудан аз аҳаммият ҳолӣ нахоҳад буд. Ин чиз имконият медиҳад, ки ҳатто ҷиҳатҳои нозуктарини чумлаҳои пайрав ҳам равшан гардонида шавад” [Атобуллоев С. , 1973, с. 125]. Дар чумлаҳои пайрави мубтадо тобиши маъноии шарт, натиҷагӣ ва сабабӣ хеле зиёд аст ва дар баъзе мавридҳо

ҷумлаи пайрави мубтадоро аз ҷумлаи пайрави шарт, натиҷа ва сабаб фарқ кардан душвор аст. Тобиши муайянкунандагии ҷумлаи пайрави мазкур низ қайд шудааст [Атобуллоев С. , 1973, с. 125-126]. Муаллиф инчунин ифодаи тобишҳои маъноӣ сабаб, мақсад, шарт, қиёс ва натиҷаро вобаста ба ифодаи ҷузъҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав қайд намудааст [Атобуллоев С.. 1973, с. 168-177].

Соли 1976 монографияи Ф. Зикриёев “Ҷумлаи пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик” [Зикриёев Ф. , 1976] аз чоп баромад. Номбурда ду хели ҷумлаҳои пайрави ҳолро таҳқиқ намуда, фаслҳои ҷудогонаро ба “Полисемия (сермаъноӣ)-и ҷумлаҳои пайрави тарзи амал” ва “Полисемия (сермаъноӣ)-и ҷумлаҳои пайрави монандӣ” мебахшад. Дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал муҳаққиқ тобишҳои маъноии монандӣ, натиҷа, мақсад, ҳилоф, сабаб, замон, муайянкунандаро ва дар ҷумлаҳои пайрави монандӣ тобишҳои маъноии муайянкунанда, сабаб, мақсад, ҳилофро ҷудо мекунад.

Имконоти сермаъноии ин ду хели ҷумлаҳои пайравро зикр намуда, таъкид медорад, ки маъноҳои иловагии ин ҷумлаҳо дар заминаи маъноӣ асосиашон ба вучуд омадаанд.

Аз ҷониби муҳаққиқ баён гардидани андешае, ки маъноҳои иловагии ҷумлаҳои пайрави монандӣ дар гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави ирреалӣ бештар ба мушоҳида мерасанд, хеле ҷолиб аст.

Дар мавриди тобишҳои маъноӣ доштани ҷумлаҳои пайрави тарзи амал андеша ронда, Ф.Зикриёев тобишҳои маъноии монандӣ, натиҷа, мақсад, ҳилоф, сабаб, замон, муайянкунандаро оварда, “ва ғайраҳо...” меғӯяд, аммо дар шумори ҳамон “ва ғайраҳо” тобишҳои дигари маъноии ин хели ҷумлаи пайравро нишон наметавонад.

Солҳои 70-90-уми садаи XX як силсилаи мақолаҳои забоншинос Д. Хоҷаев дар бораи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва тобишҳои маъноии иловагии ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, сермаъноии ҷумлаҳои пайрави сабаб, замон, макон аз чоп баромаданд [Хоҷаев Д., 2011],

муҳимтар аз ҳама номбурда соли 1980 дар мавзуи “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик” [Ходжаев Д. , 1980] рисолаи номзадӣ навишта, дар баробари бисёр хусусияти муҳими ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба масъалаи тафовути ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда аз ҷумлаи пайрави замон ва миқдору андоза, тобишҳои иловагии маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда, муродифоти ҷумлаи пайрав бо ибораи сифати феълӣ муфасссал маълумот медиҳад. Муаллиф дар фасли “Тобишҳои иловагии маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда”-да тобиши маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунандаро нишон додааст, аз ҷумла, тобишҳои маъноии замон, макон, сабаб, мақсад, шарт, ҳилоф, монандӣ, натиҷа, миқдору андоза, тарзи амал [Ҳоҷаев Д. , 2021, с. 60-65].

Ҷиҳати барои таҳқиқоти мо хеле арзишманди ин рисола андешаҳои муаллиф дар мавриди тобишҳои маъноӣ (сермаъноӣ)-и ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда аст, ки шартҳо ва воситаҳои асосии шинохтан ва фарқ кардани ин навъи ҷумлаи пайравро зикр карда, бо мисолҳо тақвият медиҳад.

Силсилаи мақолаҳои забоншинос Р. Асоев низ дар солҳои 70-ум дар маҷалла ва маҷмуаҳои илмӣ дар мавриди сермаъноии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа аз ҷоп баромаданд [Асоев Р., 1976, с. 27-33.; 1978, с. 19-23], ки муаллиф дар онҳо бевосита дар бораи тобишҳои иловагии маъноӣ ва сермаъноии ҷумлаҳои пайрав мулоҳиза баён мекунад. Андешаҳои дар ин мақолаҳо баёншудаи муаллиф хеле дертар дар соли 2010 дар шакли як монографияи илмӣ ба таъъ расиданд [Асоев Р. , 2010], ки як фасли ҷудогонаи он “Сермаъноии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа” ба масъалаҳои маъноӣ асосӣ ва тобиши иловагӣ дар ҷумлаи пайрав, тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа бахшида шуда, муаллиф тобишҳои иловагии натиҷа, шарт, монандӣ, сабаб, мақсад, муқоиса, ҳилоф, замонро дар ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа нишон медиҳад.

Соли 1984 таҳқиқоти шевашиносии С. Атобуллоев “Шеваи чанубии забони тоҷикӣ”. Ҷилди 4 [Атобуллоев С. , 1984] аз чоп баромад. Ин қисмати таҳқиқоти муаллиф пурра ба ҷумлаҳои мураккаби пайваست ва тобеъ бахшида шудааст. Маълумоти зикрнамудаи муаллиф дар мавриди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ арзиши хеле баланди илмӣ доранд. Муҳимтар аз ҳама, С. Атобуллоев дар хусуси сермаъноӣ ва тобишҳои маъноии ҳамаи хелҳои ҷумлаҳои пайрав маълумот медиҳад. Муҳаққиқ пайвандакҳои тобеъкунанда ва мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, калимаҳои ҳамнисбат, ҷойи ҷумлаи пайрав нисбат ба сарҷумларо аз омилҳои муҳимтарини сермаъноии ҷумлаҳои пайрав медонад [Атобуллоев С. , 1984, с. 98].

Муҳаққиқ кӯшиш мекунад, ки нақши пайвандакҳои тобеъкунандаро дар сермаъноии ҷумлаҳои пайрав махсус қайд намояд. Чунончи, дар мавриди пайвандаки “*то*” ҳамчун пайвандаки замонӣ ишора намуда, қайд менамояд, ки ин пайвандак бо хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав омада, ба онҳо тобиши замонӣ мебахшад [Атобуллоев С. , 1984, с. 147]. Дар мавриди калимаҳои ҳамнисбат суҳан ронда, таъкид мекунад, ки “Як хусусияти ин навъ ҷумлаҳои мураккаб дар он аст, ки дар таркиби сарҷумлаи онҳо калимаи ҳамнисбати бо ҷонишинҳо ифодашуда, ҷонишинҳои маъноӣ зарфидошта ба сифати пешоянд дар шакли “*қадӣ*”, “*ба манзайле*”, “*ҳамиқаре\ҳамқа*”, “*чанде ки*”, “*то чанде ки*”, “*қадӣ ту*” омада, ба ҷумлаи пайрав тобишҳои маъноӣ мебахшад.” [Атобуллоев С., 1984, с.154]. Дар баробари калимаҳои ҳамнисбат муҳаққиқ як қатор зарфҳоро низ калимаҳои ҳамнибат шуморида, тобишҳои маъноии иловагӣ бахшидани онҳоро ба ҷумлаҳои пайрав зикр намудааст. Умуман, арзиши таҳқиқоти мазкур дар омӯзиши масъалаҳои сермаъноии ҷумлаҳои пайрав хеле баланд аст, муаллиф бо овардани мисолҳои фаровон мавқеи ҳудро асоснок менамояд.

Силсилаи таҳқиқоти хеле арзишманд аз ҷониби Ш. Рустамов соли 1988 анҷом дода шуд. Номбурда дар китоби “Мушкилоти синтаксис”

[Рустамов Ш. , 1988] фасли чудогонаро ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва мавқеи онҳо дар низоми синтаксиси забони тоҷикӣ бахшида, маълумоти хеле васеъ дар бораи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, принципҳои шинохтан ва ҷудо кардани онҳо, воситаҳои алоқа, мавқеи калимаҳои ҳамнисбат дар ҷумлаҳои мураккаб, нақши пайвандакҳои тобеъкунанда, гурӯҳбандии ҷумлаҳои пайрав ва монанди инҳоро таҳқиқ намуда, назари худро дар хусуси масъалаҳои зикршуда дар муқоиса бо назари муҳаққиқони гуногун меоварад.

Дар мавриди навъҳои ҷумлаҳои пайрав дар давраҳои гуногун назари худро баён намудаанд. Дар ин китоб Ш. Рустамов назари худро дар мавриди таснифоти ҷумлаҳои пайрав бо назардошти тамоми андешаҳои то ин дам мавҷудбуда баён мекунад. Муҳаққиқ фасли мукаммалеро ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда бахшидааст ва дар мавриди хусусиятҳои ин ҷумлаи пайрав, воситаҳои алоқои он ба сарҷумла, тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда маълумоти муфасссал додааст, аз ҷумла, тобишҳои маъноии шарт, сабаб, натиҷа, ҳилоф, ҳолат, замон, макон, мақсад, миқдору дараҷа ва тахминро муайян намуда, онҳоро шарҳ додааст.

Азбаски ҳадафи ин фасли рисолаи мо, асосан, шарҳи адабиёти илмӣ доир ба масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав аст, беш аз ин таваккуф нанамуда, гуфтаним, ки ин ду таҳқиқоти дар боло овардашуда арзиши баланди илмӣ доранд ва таҳлили бештари масъалаҳои баҳсноки онҳо дар бобҳои дахлдори рисола оварда хоҳанд шуд.

Соли 1989 дар забоншиносии тоҷик грамматикаи академии забони тоҷикӣ ба нашр расид, ки онро метавон натиҷаи таҳқиқоти чандинсолаи олимони замони шӯравии тоҷик номид. Қисмати ҷумлаҳои мураккаби тобеи ин китоб дар муқоиса бо китобҳои дарсии қаблӣ фарқи кулӣ дорад.

Муваффақиятҳои зиёди ин китобро дар муқоиса бо таълифоти қаблӣ дар боло таҳлилгардида батафсил баён накарда, танҳо ин

нуктаро таъкид кардан мехоҳем, ки дар масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав маълумот хеле васеъ оварда мешавад. Муаллифон мавқеи ин хусусияти ҷумлаҳои пайравро дар омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ зикр намуда, бар он назаранд, ки: “Масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав яке аз хусусиятҳои муҳимми синтаксиси ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳисоб мешавад. Бояд қайд кард, ки ҷумлаҳои пайрав аз ҷиҳати сохти синтаксисӣ ва ифода баъзан ба ҳамдигар зоҳиран монанд шаванд ҳам, вале аз лиҳози тобишҳои зиёди маъноӣ фарқ мекунанд” [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. , 1989, с. 72].

Муаллифон дар мавзӯи ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, пуркунанда, хабар ва мубтадо таҳти фаслҳои ҷудогона тобишҳои маъноии ин хелҳои ҷумлаҳои пайравро оварда, 10 тобиши маъноӣ ҷумлаи пайрави муайянкунанда, 3 тобиши маъноии ҷумлаи пайрави пуркунанда, 8 тобиши маъноии ҷумлаи пайрави мубтадо, 9 тобиши маъноии ҷумлаи пайрави хабарро нишон медиҳанд. Дар фасли ҷумлаҳои пайрави ҳол бошад, дар бораи тобишҳои маъноии иловагӣ гирифтани ҷумлаҳои пайрави тарз, микдору дараҷа, сабаб, мақсад, натиҷа, макон, шарт, ҳилоф маълумот дода мешавад. Муаллифон дар сермаъноии навъҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав нақши калимаҳои ҳамнисбат, пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ, ҷойи ҷумлаҳои пайравро таъкид менамоянд: “Сермаъноии онҳо ба маъноӣ вазифаҳои пайвандакҳои тобеъкунанда ва калимаҳои ҳамнисбат, ба ифодаи хабар ва мутобиқати шаклҳои гуногуни феъл, ба муносибатҳои маъноӣ асосӣ ва иловагӣ, хусусиятҳои интонатсия ва ҷойи ҷумлаҳои пайрав вобаста аст. Бинобар ин ҷумлаҳои гуногуни пайрави забони тоҷикӣ ба ҳамдигар маъно ва тобишҳои маъноии умумӣ дошта бошанд ҳам, мо онҳоро танҳо аз рӯи маъно ба як навъи ҷумлаи пайрав дохил карда наметавонем. Дар ин сурат ҷиҳати сохт ва ифодаи онҳо муҳимтар аст” [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик, 1989, с. 72].

Таълиф гардидани грамматикаи академии забони тоҷикӣ, воқеан, ташаббуси хеле бузург дар омӯзиши сохтори грамматикаи забони тоҷикӣ ба шумор меравад, зеро маҳз ин таълифот ба бисёр масъалаҳои баҳсноки синтаксиси забони тоҷикӣ равшанӣ андохт.

Даҳсолаи охири садаи XX-ро, бо вучуди мушкилоти иқтисодию сиёсӣ дар ҳаёти ҷомеа, дар илми забоншиносии тоҷик оғози давраи нав гуфтан мумкин аст.

Аввалин китоби дарсӣ пас аз соҳибистиқлолии Тоҷикистон оид ба синтаксиси забони тоҷикӣ бо номи “Забони адабии ҳозираи тоҷик”. Синтаксис. Қисми 2 таҳти назари Ш. Рустамов таълиф гардид. Дар ин китоби дарсӣ низ бисёр маълумот дар заминаи ҳамон грамматикаи академии забони тоҷикӣ оварда мешавад. Он аслан, нашри сеюми такмилёфта аз соли 1970 ба шумор меравад.

Муаллифони китоб чун муаллифони таҳқиқоти дигар тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайравро зикр мекунанд ва махсус, роҳҳо ва воситаҳои ин сермаъношавиро нишон медиҳанд. Чунончи, дар тобиши маъноӣ пайдо кардани ҷумлаи пайрави пуркунанда се омили асосиро нишон медиҳанд: “1. Хабарҳои ҷумлаи пайрави пуркунанда бо ҳамаи сифаҳои феълӣ ифода ёфта метавонад ва ин имконият медиҳад, ки ҷумлаи пайрав тобишҳои зиёдеро ифода намояд: 2. Ҷумлаи пайрави пуркунанда хабарҳоро эзоҳ медиҳад, ки онҳо маъноҳои басо гуногунро дар бар мегиранд ва вобаста ба онҳо ҷумлаи пайрав бо сифаҳои матлуб омада, тобишҳои зиёд пайдо мекунад: 3. Дар таркиби ҷумлаи пайрав калимаҳои модалӣ ва ҳиссачаҳо омада, боиси ифодаи тобишҳои гуногуни маъно мегарданд” [Забони адабии ҳозираи тоҷик. , 1995, с. 279].

Дар хусуси тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави мубтадо мулоҳиза ронда, қайд мекунанд, ки “Азбаски субъекти сарҷумла дар шакли ҷумлаи пайрав воқеъ мегардад, вай барои ифодаҳои мазмунҳои объективӣ субъективӣ қодир мебошад. Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави мубтадо ба муносибати қисматҳои он ба тарзи ифодаи сарҷумла ва ҷумлаи

пайрав вобаста мебошад” [Забони адабии ҳозираи тоҷик. , 1995, с. 285] ва ниҳоят чор тобиши маъноии ҷумлаи пайрави мубтадоро муқаррар менамоянд: тобиши натиҷа ва ҳулоса, шарт, сабаб ва мақсад.

Муаллифон сермаъноии ҷумлаҳои пайрави хабарро шарҳ дода, бо 9 тобиши маъно ё маъноии иловагӣ омадани онро нишон медиҳанд, аз ҷумла, мақсад, қиёс, монандӣ, натиҷа, тарз ва дараҷа, пурқунанда.

Сабаби ин сермаъноиро дар “ба вазифаи хабари сарҷумлаи ҷумлаи пайрави хабар омадани ҷонишинҳои ишоратии ин, он, ҳамин, ҳамон, чунин, чунон, таркибҳои ин ҳел, ин ҷо” медонанд. Дар ин маврид бандакҳои хабарӣ низ нақши муҳим доранд ва ин хусусияти ҷумлаҳои пайрави хабарро бештар ҳоси услуби гуфтугӯӣ медонанд [Забони адабии ҳозираи тоҷик. , 1995].

Муаллифони китоб дар бораи ҳуди ҷумлаи пайрави хабар маълумоти ҳеле кӯтоҳе оварда, бевосита ба тобишҳои маъноии он мегузаранд.

Қисмати ҷумлаҳои пайрави ҳол дар китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик...” ба қалами Б. Ниёзмӯҳаммадов тааллуқ дошта, чунонки қайд кардем, ин китоб, аслан, наشري сеюми такмилёфтаи китоби дарсии соли 1970 аст. Бинобар ин дар ин қисмат маълумоти нав оварда нашудааст ва чун наشري соли 1970 дар хусуси тобишҳои иловагии маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол низ чизе гуфта нашудааст.

Муҳаққиқ В. Абдулазизов дар мавзӯи “Хусусиятҳои сохториву маъноии ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик” таҳқиқоти монографӣ анҷом дода, масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайравро аз масъалаҳои мубрам ва баҳсталаби забони адабии тоҷик медонад [Абдулазизов В., 1993].

Муҳаққиқ дар рисола маъноҳои иловагии сабаб, мақсад, муайянқунанда, шарт, муқоисаву монандӣ, натиҷаро нишон дода, инчунин таъкид мекунад, ки “баъзе ҷумлаҳои пайрави пурқунанда

дорои якчанд маънои иловагианд, монанди натиҷа, мақсад ва муайянкунанда ва амсоли инҳо” [Абдулазизов В., 2014, с. 119].

В. Абдулазизов омилҳои сермаъношавии ҷумлаҳои пайрави пуркунандаро ба семантикаи хабари сарҷумла, ва ҷумлаи пайрав, таркибҳои пайвандакӣ, калимаву таркибҳои ҳамнисбат вобаста медонад.

Асари забоншинос К. Қаландаров “Ташаккул ва тақомули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик” як давраи васеи таърихи забони адабии тоҷик дар асрҳои X-XIX-ро дар бар мегирад. Муаллиф дар бораи таърихи пайдоиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, нақши воситаҳои грамматикӣ дар алоқои тобеи ҷумлаи пайрав ба сарҷумла маълумот дода, тобишҳои маъноӣ гирифтани ҷумлаҳои пайрави алоҳидаро низ қайд намуда, мавқеъ ва ифодаи пайвандакҳои тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат, тарзи ифодаи хабари сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, ифодаи мубтадои сарҷумла бо исмҳои маънӣ, ба вазифаи мубтадои сарҷумла омадани ҷонишинҳои ишоратӣ ва шахсиرو омилҳои тобишҳои маъноӣ гирифтани ҷумлаҳои пайрав доништааст. Вобаста ба ин масъала чунин андешаронӣ намудааст: “Вақте ки ҷумлаи пайрав аз исми эзоҳталаби худ ҷудо ва баъди хабар меояд, маънои духӯра мегирад ва ба кадом вожа вобаста будани он, ҳамчунин муайян кардани хели ҷумлаҳои пайрав душвор мегардад” [Қаландаров К. , 2004, с. 24].

Муаллифи дастури таълимӣ барои мактабҳои олии “Забони адабии муосири тоҷик” [Норматов М., 2011] М. Норматов дар қисмати муқаддимагии маълумот дар бораи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ доир ба хусусияти сермаъноӣ-полисемӣ доштани ҷумлаҳои пайрав ишора мекунад ва ба фикри муаллифони китобу дастурҳои қаблӣ така карда, чунин андешаи профессор Д.Тоҷиевро ҷонибдорӣ мекунад: “Сермаъноии ҷумлаҳои пайрав ба маъно ва вазифаҳои пайвандакҳои тобеъкунанда ва калимаҳои ҳамнисбат, ба ифодаи хабар ва мутобиқати шаклҳои гуногуни феъл, ба муносибатҳои маъноӣ асосӣ ва иловагӣ, хусусиятҳои

интонатсионӣ ва ҷойи ҷумлаҳои пайрав вобаста аст” [Норматов М., 2011, с. 248].

Дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави хабар мулоҳиза ронда, муаллиф қайд мекунад, ки вобаста ба ифодаи мубтадои сарҷумла ҷумлаи пайрави хабар тобишҳои сабаб, мақсад, шарт, қиёс ва натиҷаро ифода мекунад [Норматов М., 2011, с. 262]. Ишораҳои муаллиф доир ба ҷумлаҳои пайрави пуркунанда низ ҷой доранд, аммо дар мавриди сермаъноии ҷумлаҳои гурӯҳи пайрави ҳолӣ маълумотҳо ба назар намерасад.

Ба ҳар сурат, муҳаққиқ масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаи пайравро дар низоми нахвии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ эътироф дорад.

Ба ҳамин тариқ, омӯзиши масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дар илми забоншиносии тоҷик дар ҳамаи давраҳои инкишофи он дар мадди назари муҳаққиқон қарор дошта, ба ин масъала назар ва мавқеи мутахассисон якранг набудааст.

Сарчашмаи омӯзиш ва таҳқиқи мавзуи мазкур, асосан, дар доираи таҳқиқоти дигар фаро гирифта шуда, ё чун ҷузъи масъалаи асосии баррасишаванда таҳлил гардидааст, яъне масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии тоҷик мавриди таҳқиқоти монографӣ қарор дода нашудааст, танҳо мақолаҳои ҷудогона дар хусуси баъзе ҷумлаҳои пайрав ба табъ расида, паҳлӯҳои ҷудогонаи ин масъала дар мавриди баъзе ҷумлаҳои пайрав баён карда шудаанд.

Омӯзиши масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии тоҷик нишон медиҳад, ки илми забоншиносии тоҷик марҳала ба марҳала дар заминаи донишҳои назариявӣ ва амалии ҷамъовардашуда дар давоми даҳсолаҳо ташаккул ёфта, ба як мактаби бузурги илмию методӣ табдил ёфтааст.

I.4. Меъёрҳои таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии точик

Чунонки дар фаслҳои гузашта ба таври мухтасар ёдрас кардем, масъалаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ солҳои тӯлонӣ дар забоншиносии рус мавриди баҳс қарор гирифта, нуқтаи назари мутафарриқ ба ин масъала то ҳанӯз боқист. Бояд зикр намуд, ки масъалаи принципи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ як ҷузъи масъалаи таснифоти ҷумлаҳои пайрав аст ва баҳси доманадороеро ба вучуд овардааст.

Дар забоншиносии умумӣ то имрӯз панҷ назарияи асосии принципи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ вучуд дорад, ки аввалин ва маъмултарини онҳо монанд кардани ҷумлаи мураккаби тобеъ ба ҷумлаи сода ва ҷумлаи пайрав ба аъзои пайрави ҷумла аст.

Бори аввал дар китоби П. Е. Басистов “Система синтаксиса” ба масъалаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ таваҷҷуҳ намуда, ҳамин принцип ба асос гирифта мешавад ва муҳаққиқ қоидаи ҷумлаи пайрав ва сарҷумларо ба ин тарз меорад: “Ҷумлае, ки таркиби ҷумлаи дигарро ташкил медиҳад, ҷумлаи пайрав номида мешавад, ҷумлае, ки ҷумлаи пайрав дар таркиби он аст, сарҷумла номида мешавад” [Басистов П. Е. , 1848, с. 48]. Дар заминаи ин гуфтаҳо муаллиф панҷ навъи ҷумлаи пайравро низ нишон медиҳад: “Ҳамчун аъзо ҷумлаи пайрав метавонад ба аъзои дигар мансуб бошад: а) чун хабар; б) ҳол; в) пурқунанда: 1) макон; 2) замон; 3) сабаб; 4) тарзи амал; д) атрибут” [Басистов П. Е. , 1848, с. 71].

Ин таснифоти П. Е. Басистов баъдтар дар таҳқиқоти Ф. И. Буслаев “Опыт исторической грамматики русского языка” инкишоф дода шуда, дар бисёр таҳқиқоти баъдина ба номи Ф. И. Буслаев вобаста ва ӯ аз саромадони ин назарияи принципи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ эътироф карда мешавад [Федоров А.К., 1972, с. 186]. Дар қатори

бисёр муҳаққиқон В. А. Белошапкова низ ба иштибоҳ роҳ дода, ин таснифоти П. Е. Басистовро ба Ф. И. Буслаев нисбат медиҳад [Белошапкова В. А., 1967, с. 105].

Агарчи ин назарияи таснифот дар миёнаҳои асри XIX пайдо шуда, то солҳои 60-уми садаи XX идома ёфт, ихтилофоти мушаххасе дар мавриди муайян намудани ҷумлаҳои пайрав дар он бараъло намоён буд, зеро мансубияти калимаҳо ба аъзои ҷумла аз вазифаи синтаксисии онҳо бармеояд. Ин мушкилот, махсусан, дар мавриди бо калимаҳои ҳамнисбат ифода шудани аъзоҳои гуногуни ҷумла пеш меояд ва вазифаҳои синтаксисии онҳо мансубияташонро ба аъзои ҷумла муайян мекунад. Масалан, калимаи ҳамнисбати (ҷонишинҳои) ҳамин, ҳамон дар ҷумла ба вазифаи аъзоҳои гуногун омада метавонад. Ба зами ин, дар мавриди набудани калимаҳои ҳамнисбат низ мансубияти калимаҳои ҷумлаи асосӣ ба ягон аъзои ҷумла, бо пайвандаке, ки ҷумлаи пайравро ба сарҷумла алоқаманд месозад, ба нисбат доштани калимаи эзоҳбанда таъсир расонида метавонад.

Баъдтар назарияи дигаре, ки асоси таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъро аз ифодаи воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрав ба сарҷумла мешуморид, аз тарафи ҷонибдорони назарияи шаклӣ дар грамматикаи рус, ба мисли А. М. Пешковский, М. Н. Петерсон, Л. А. Булаховский ва дигарон пешниҳод гардид.

Дар асоси принципи шаклии таснифот (формальная классификация) ду гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷудо карда мешавад, якум ҷумлаҳои мураккабе, ки ҷузъҳои онҳо бо таркибҳои пайвандакӣ алоқаманд мешаванд ва тобеияти ҷумлаи пайрав ба сарҷумла дар онҳо нисбӣ аст, ба гурӯҳи дуюм ҷумлаҳои мураккабе дохил мешаванд, ки ҷузъҳои онҳо бо пайвандакҳои семантикӣ ба ҳамдигар алоқаманд шудаанд. Мувофиқи ин таснифот низ, асосан, ҷумлаҳои пайрав ба ҳамон навъи ҷумлаҳои пайрав дар таснифоти анъанавии нисбат додани ҷумлаҳои пайрав ба аъзоҳои пайрави ҷумла монандӣ

пайдо намекунад, зеро аксарияти пайвандакҳои семантикӣ маъноҳои аъзоҳои пайрави ҷумларо дар худ ифода мекунанд. Дар баробари ин, пайвандакҳои синтаксисӣ низ мавҷуданд, ки семантикаи аъзоҳои пайрави ҷумларо ифода намекунанд ва ба яке аз калимаҳои асосии ҷумлаи пайрав алоқаманд мешаванд. Худи ҳамин ҷиҳат далели он аст, ки принципи таснифоти семантикии ҷумлаҳои пайрав аз принципи шаклӣ фарқ дорад. Агарчи принципи шаклӣ ба гурӯҳбандии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аз рӯйи ду гурӯҳи пайвандакҳо таъяс мекунад, вале бе назардошти хусусиятҳои дигари сарҷумла ва ҷумлаи пайрав онҳоро ҷудо кардан ғайриимкон аст ва норасоии ин принцип низ дар ҳамин зоҳир мешавад.

Принципи сеюм, асосан, ба мафҳуми сохторию семантикӣ асос меёбад, зеро дар он ҳам ба сохтор ва ҳам ба семантика таъяс карда мешавад. Асоси ин таснифотро муайян кардани хусусиятҳои алоқаи сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ташкил медиҳад. Асосгузори ин принципи таснифот В. А. Богородитский аст. Ӯ се нишона ё аломати асосии таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъро нишон дода буд: “Ҳангоми таҳқиқи ҷумлаҳои пайрав чунин омилҳоро ба назар бояд гирифт: 1) Ба ягон аъзои сарҷумла, ё ба тамоми сарҷумла тобеъ шудани ҷумлаи пайрав; 2) Калимаҳои ҳамнисбат, оҳанг, ҳамчунин дигар воситаҳои алоқа; 3) Кадом тобишҳои маъноӣ дар ҳама ҳолат ё дар ягон ҳолати муайян танҳо ба ҷумлаи пайрав тааллуқ дорад” [Богородицкий В. А. , 1907, с. 230]. Дар таснифоти худ муҳаққиқ, асосан, ба муносибати маъноии ҷумлаи пайрав ба сарҷумла таъяс мекунад.

Баъдан ҷонибдорони ин назария онро инкишоф додаанд, ки махсусан, саҳми Н. С. Поспелов дар ин бобат хеле калон аст. Маҳз, аз ҷониби ӯ назарияи қаблан иброзкардаи В. В. Ломоносов, А. А. Барсов, А. Х. Востоков дар мавриди бар эзоҳи як калима (аъзо)-и сарҷумла ва ё тамоми сарҷумла омадани ҷумлаи пайрав инкишоф дода шуда, ҷумлаҳои пайравро ба ду гурӯҳ – якузва ва дуузва ҷудо мекунад ва принципи

таснифоти сохторию маъноиро пешниҳод менамояд ва такмил медиҳад [Поспелов Н. С. ,1950]. Ин усули таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъро баъдтар В. А. Белошапкова таҳлил намуда, инкишоф додааст, ки дар мавриди зарурӣ мо бештар шарҳ хоҳем дод.

Дар маҷмӯъ аз ин се назарияи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ду назарияи аввал бештар мавриди танқид қарор гирифтаанд. Принципи қиёсан ба аъзоҳои ҷумла тасниф кардани ҷумлаҳои пайрав, ки аз аввалин назарияҳо буд, бештар мавриди интиқод қарор гирифтааст, махсусан, А. Н. Гвоздев [Гвоздев А. Н. , 1968] ва В. А. Белошапкова [Белошапкова В. А. , 1967, с. 106] хуб таҳлил карда, норасоҳои принципи мазкурро нишон додаанд. В. А. Белошапкова дар фасли ҷудогонаи таҳқиқоти худ “Сложное предложение в современном русском языке” масъалаи принципи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ин се меъёри таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъро баррасӣ намуда, дар асоси ин се меъёр мавқеи худро пешниҳод мекунад [Белошапкова В. А. , 1967, с. 126].

А. Н. Гвоздев меъёри қиёсан ба аъзоҳои ҷумла тасниф кардани ҷумлаҳои пайравро таҳлил намуда, чунин ибрази андеша мекунад: “Пеш аз ҳама, бояд қайд намуд, ки мувофиқати байни аъзои ҷумла ва ҷумлаҳои пайрав то андозае хусусияти тахминӣ дорад. Зеро ҷумлаҳои пайрав бо вазифаҳои грамматикӣ худ аз аъзоҳои ҷумла фарқ мекунанд. Новобаста ба он ки ҷумлаҳои пайрав хусусияти предикативӣ доранд, муносибатҳои гуногун ва мураккаби маъноӣ ва грамматикиро зоҳир мекунанд” [Гвоздев А. Н. , 1968, с. 230]. Ё дар хулосаи ин масъала чунин меафзояд: “Ба камбудии зикршудаи ин таснифот нигоҳ накарда, муҳим он аст, ки дар навбати аввал вазифаи ҷумлаи пайрав пеш гузошта мешавад” [Гвоздев А. Н. , 1968, с. 234].

Ба принципҳои таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ муҳаққиқони тоҷик низ таваҷҷуҳ намудаанд.

Дар забоншиносии тоҷик, агарчи аз оғози соли 20 ва 30 то солҳои 70-уми садаи XX дар таълифи китобҳои дарсӣ ба таври иҷмолӣ назарҳо

баён шуда, дар таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, асосан, ба ҳамон принципи анъанавӣ – қиёсан ба аъзоҳои ҷумлаи сода тасниф намудани ҷумлаҳои пайрав таъя мекарданд. Аммо муҳаққиқони соҳа, бо назардошти хусусиятҳои забонҳои форсии тоҷикӣ ба масъала назари худро ибраз намуданд. Бори нахуст бевосита ин масъала дар таҳқиқоти Ю.А. Рубинчик [Рубинчик Ю. А., 1959] ва А. Шафой [Шафой А. , 1967] ба миён гузошта мешавад.

Ю. А. Рубинчик дар китоби “Сложные предложения с придаточными определительными в современном персидском языке” фасли ҷудогонро бо номи “О принципах классификации сложноподчиненных предложений” бахшида, мушкилоти асосии ин масъаларо дар мураккабии муносибатҳои маъноии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав мебинад. Муҳаққиқ се принципи асосии то ин дам мавҷудбударо таҳлил карда, бартарияти асосиро аз ин се принцип ба принципи сохторию маъноӣ медиҳад, аммо норасоии истифодаи ин принципро зикр мекунад. Ҳамчунин аз принципи ҳамнисбат донишмандон ҷумлаҳои пайрав ба ҳиссаҳои нутқ ёдрас шуда, таъкид мекунад, ин принцип аз ҷониби муҳаққиқони англис истифода шуда, аммо мантиқан нодуруст аст [Рубинчик Ю. А. , 1959, с. 54-55].

Ю. А. Рубинчик пешниҳод мекунад, ки дар таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ принципи бештар васеъро – вазифаҳои синтаксисии ҷумлаҳои пайравро нисбат ба сарҷумла ба инобат бигирем. Дар баробари ин, муҳаққиқ таъкид мекунад, ки таснифоти ҷумлаҳои пайравро аз рӯи вазифаи синтаксисии онҳо ба назар бояд гирифт. Дар наҳвшиносии тоҷик ин назария аз ҷониби профессор Д.Тоҷиев инкишоф дода мешавад.

А. Шафой низ яке аз муҳаққиқонест, ки ба масъалаи принципи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии форсӣ сахм гузошта, ҷонибдори таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо назардошти муносибати маъноии байни ҷузъҳо, роҳу воситаҳои алоқаи

грамматикӣ онҳо аст. Ў дар таҳқиқи худ “Сложноподчиненные предложения в современном персидском языке” масъалаи муқаррар намудани меъёри ягона ва дурусти таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони форсиро ба миён гузошта, роҳу усули онро пешниҳод мекунад. Муҳаққиқ принципҳои то ин дам мавҷудбудаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеёро таҳлилу баррасӣ намуда, бештар ба принципи таснифоти сохторӣ-семантикӣ таъия менамояд ва ба назар гирифтани ягонагии грамматикӣ ҷузъҳои ҷумлаи мураккаби тобеёро, ки ду ҷузъи як воҳиди томи синтаксисӣ ҳастанд, муҳим мешуморад ва таъкид мекунад, ки як ҷузъро бе ҷузъи дигар омӯхтан саҳеҳ нест. Аз назари ӯ, принципи дигар риояи ягонагии шакли маъноӣ сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ҳангоми таснифот аст. Муҳаққиқ дар таснифоти худ ҳамин принципҳоро риоя мекунад. “Ду принципи мазкурро дар назар дошта ба асоси таснифот яке аз аломатҳои муҳимми ифодаи алоқии тобеёро гузошта, баъд ба таҳлили дигар нишонаи ҷузъҳои мураккаби тобеъ бояд пардохт. Дар асоси таснифот бояд ҳар навъ воҳиди забонӣ ҳамчун маҷмуи аломатҳои фонетикӣ, семантикӣ ва грамматикӣ ба назар гирифта шавад” [Шафой А. , 1968, с. 25].

А. Шафой дар баробари ин, бори нахуст дар забоншиносии форсӣ дар таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба назар гирифтани ягонагии интонатсионӣ сарҷумла ва ҷумлаи пайравро пешниҳод намуд. Ҳамчунин муҳаққиқ ба масъалаҳои дигари ҳангоми таснифот хеле муҳим, ба мисли вазифаи пайвандакҳо, хелҳои онҳо, калимаҳои ҳамнисбат низ махсус таваҷҷуҳ намуд. Махсусан, мавқеъ ва мақоми калимаҳои ҳамнисбатро дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ низ бори нахуст ӯ пешниҳод намуд. А. Шафой ба принципҳо ва роҳу воситаҳои илман асоснокнамудаи худ таъия карда, хелҳои ҷумлаҳои пайравро то 16-то муқаррар намуд.

Соли 2001 таҳқиқоти хеле мукаммали Ю. А. Рубинчик бо номи “Грамматика современного персидского литературного языка” аз ҷоп

баромад. Дар он муҳаққиқ назари худро дар асоси таҳлили мисолҳои хеле фаровон аз забони форсӣ тақмил дод. Агар дар таҳқиқоти аввал 5 шартӣ ҷудо кардани ҷумлаҳои пайрав дар забони форсиро нишон дода бошад, дар таҳқиқоти охир шумораи онҳоро ба шаш расонид ва банди “ҷумлаи пайрав бо кадом роҳҳо сарҷумларо шарҳ медиҳад”-ро илова намуд: “Ҷумлаи пайрав чӣ тавр сарҷумларо эзоҳ медиҳад: а) маънии калимаи ҳамнисбатро шарҳ медиҳад, б) тамоми сарҷумларо эзоҳ медиҳад, в) вазифаи яке аз аъзоҳои сарҷумларо иҷро мекунад” [Рубинчик Ю. А. , 2001, с. 513].

Ба ғайр аз ин, дар ин таҳқиқот Ю. А. Рубинчик масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъро дар забоншиносии форс низ махсус таҳқиқ карда, таҳқиқоти А. Шафоиро аз аввалин ҷустуҷӯҳои мукамалтарин дар ин самт медонад [Рубинчик Ю. А. , 2001].

Дар солҳои 60-70-уми садаи ХХ забоншиносии тоҷик ба дастовардҳои зиёде ноил гардид. Дар омӯзиши масъалаҳои гуногуни ҷи луғавӣ, морфологӣ ва ҷи синтаксисӣ қадамҳои устуворе гузошта шуданд. Масъалаи ҳелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав таҳқиқ карда шуд. Дар заминаи ҳамин таҳқиқот як зумра олимон ба масъалаи принсипи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ низ таваҷҷуҳ намуданд. Аз ҷумла, муҳаққиқ Д. Т.Тоҷиев дар мақолаи “Ҷумлаи мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик” ба масъалаи ҷумлаҳои мураккаб таваҷҷуҳ намуда, омӯзиши онро аз дастовардҳои забоншиносии рус медонад. Дар баробари ин, таъкид мекунад, ки масъалаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аз мавзӯи марказии омӯзиши ин навъи ҷумлаҳо аст. Муҳаққиқ зикр менамояд, ки бо вуҷуди ба як оилаи забонҳо шомил будани забони русӣ ва забони тоҷикӣ онҳо дар мавриди шинохти сохтории ҷумлаи мураккаби тобеъ аз ҳам тафовут доранд. Ҳамчунин ба назари муҳаққиқ дар тақия ба як принсипи таснифот ҷумлаҳои забони тоҷикиро тасниф карда намешавад. Профессор Д.Т.Тоҷиев ҳар як принсипи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъро таҳлил намуда, ба

бартарият ва норасоихои онҳо ишора мекунад. Аз ҷумла, принципи ҳамнисбат дониستاني ҷумлаҳои пайрав ба аъзоҳои ҷумларо баррасӣ намуда, таъкид мекунад, ки ин принципи классикии таснифот аст ва то ин дам аз рӯйи ҳамин принцип ҷумлаҳои мураккаби тобеъ тасниф карда мешуданд. Ин принцип аз он нуқтаи назар қобили қабул аст, ки воқеан, ҷумлаҳои пайрав ба аъзоҳои пайрав хеле монандӣ доранд ва ҳатто гоҳо онҳо ба аъзоҳои ҷумла чида шуда меоянд, ба ғайр аз ин далелҳои зиёди дигаре ҳам ҳастанд, ки монандии ҷумлаҳои пайравро ба аъзоҳои ҷумла собит мекунанд, аммо ҷумлаҳои пайрав бо имкониятҳои васеи худ аз аъзоҳои пайрав фарқ мекунанд. Муҳаққиқ силсилаи тафовутҳоеро зикр мекунад, ки онҳо аз ҳам фарқ мекунанд. “Баъзе ҷумлаҳои пайрав дар таркиби ҷумлаҳои сода аъзои мувофиқ ва ҳаммаъно надоранд. Бинобар ин муносибати синонимӣ дошта наметавонанд. Масалан, ҷумлаи пайрави натиҷа мавҷуд бошад ҳам, ҳоли натиҷа нест” [Тоҷиев Д.Т., 1981, с. 18].

Муҳаққиқ норасоии асосии ин таснифотро дар он мебинад, ки сохт ва семантикаи сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ба назар гирифта намешавад. Балки ба муносибати як ҷузъи ҷумлаи мураккаб ва аъзои ҷумлаи сода эътибор дода мешавад. Фақат ба туфайли ҳаммаъно будани ҷумлаи пайрави мубтадо ва мубтадои ҷумлаи сода ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки аз ҷиҳати сохт гуногунанд, ба як гурӯҳ дохил мешаванд. Муаллиф ду тарзи ифодаи ҷумлаи пайрави мубтадоро оварда, нодурустии ин таснифотро асоснок мекунад.

Профессор Д.Тоҷиев принципи дуюмро, ки аз рӯйи пайвандакҳои сершумори забони адабии ҳозираи тоҷик тасниф кардан аст, таҳлил намуда, аввал ҷиҳатҳои асосноки онро зикр мекунад, аз ҷумла, таъкид мекунад, ки як гурӯҳ пайвандакҳо вазифаҳои мушаххаси синтаксисӣ дошта, ҳелҳои муайяни ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла алоқаманд мекунанд, муносибати маъноӣ ва тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрав ва сарҷумларо нишон медиҳанд, аммо ин далел шуда наметавонад, ки инро

чун асос барои таснифоти ҷумлаҳои пайрав ба инобат гирем, зеро як гурӯҳи пайвандакҳо сермаъноянд ва баъзе дигарашон танҳо вазифаи синтаксисиро адо мекунанд ва ҷумлаҳои гуногуни пайравро ба сарҷумла алоқаманд месозанд. Мувофиқи ин тарзи таснифот муносибати маъноии ба сарҷумла доштаи ҷумлаи пайрав сарфи назар карда мешавад. Ҳол он ки маъно ва вазифаи ҷумлаи пайравро танҳо дар дохили ҷумлаи мураккаб муайян кардан мумкин аст. Пайвандакҳо низ тобишҳои гуногуни маъноӣ доранд, бинобар ин танҳо ба мавҷудияти онҳо така кардан моро ба иштибоҳ мебарад.

Муҳаққиқ ба хулосае меояд, ки ҳар як ҷумлаи пайрав сохт, маъно ва вазифаҳои муайяни синтаксисӣ дошта, ба туфайли он ба сарҷумла тобеъ мешавад. Назари худро дар ин маврид хулоса карда қайд менамояд, ки “Классификатсияи ҷумлаҳои пайрави забони тоҷикӣ нисбатан шартӣ буда, дар асоси ҷиҳатҳои умумии онҳо ба амал омадааст ва ҳол он ки ҷумлаҳои пайрав маъно ва тобишҳои хеле гуногунро ифода мекунанд ва ҳамаи онҳоро ба ҳисоб гирифта ба тарзи қатъӣ тасниф кардан хеле душвор аст, баъзан муносибатҳои маъноии чунин ҷумлаҳо ба дараҷае мураккаб мешавад, ки онҳоро ба ягон навъи ҷумлаи пайрав ҷудо намудан имкон надорад” [Тоҷиев Д.Т., 1981, с. 20].

Ба андешаи муҳаққиқ, дар таснифоти ҷумлаҳои пайрави забони адабии тоҷикӣ сохт ё структураи ҷумлаҳои дохили ҷумлаи мураккаби тобеъ бояд ба инобат гирифта шавад, зеро, пеш аз ҳама, муносибатҳои грамматикӣ, маъноии сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав ба сохти ҷумлаи пайрав вобаста аст. Ҳамчунин дар муайян кардани муносибати сарҷумла ва ҷумлаи пайрав сохт ва структураи сарҷумла низ аҳамияти махсус дорад.

Назари муаллиф дар мавриди таснифоти ҷумлаи мураккаби тобеъ чунин аст, ки ҳангоми таснифи ҷумлаи мураккаби тобеъ ба назар гирифтани сохт ва маънои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав муҳим аст, зеро

мафҳумҳои сохт ва маъно ҳамаи ҷиҳатҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъро дар бар мегиранд.

Муаллиф дар анҷоми таҳлили ҳамаҷонибаи принципҳои таснифот ва ҳулосаи баровардаи худ аз онҳо фикри болоро оварда, пешниҳод мекунад, ки ҳангоми таснифот бояд ҷиҳатҳои зерин ба инобат гирифта шавад:

- 1) роли пайвандакҳои тобеъкунанда;
- 2) вазифаи калимаҳои ба пайвандакҳо ҳамнисбат;
- 3) мутобиқати шаклҳои феълӣ-хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав;
- 4) ҷойи ҷумлаҳои пайрав;
- 5) хусусиятҳои интонатсионии сохти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ;
- 6) муносибатҳои маъноӣ асосӣ ва иловагӣ ҷумлаҳои пайрав ва сарҷумла;
- 7) ба ягон аъзо, гурӯҳи аъзоҳои сарҷумла, ё ин ки ба тамоми сарҷумла мансуб будани ҷумлаи пайрав.

Ҷумлаҳои пайрав аз рӯйи сохт ва семантика ба ду гурӯҳ ҷудо мешаванд. Ба гурӯҳи аввал ҷумлаҳои пайрави хабар, мубтадо, муайянкунанда, пуркунанда ва ба гурӯҳи дуюм ҷумлаҳои пайрави ҳол дохил мешаванд. Ҷумлаҳои пайрави гурӯҳи аввал бар эзоҳи аъзоҳои сарҷумла омада, бо пайвандаки синтаксисии “ки” ба сарҷумла тобеъ мешаванд. Ҷойи ҷумлаи пайрави ин гурӯҳ маълум аст, калимаҳои ҳамнисбат, пайвандакҳо истифода мешаванд. Ба гурӯҳи дуюм ҷумлаҳои пайрави ҳол дохил шуда, одатан, тамоми сарҷумларо шарҳ медиҳанд ва ба онҳо пайвандакҳои таркибии семантикӣ хосанд. Ҷумлаҳои пайрави ҳол пайвандак ва калимаҳои ҳамнисбати махсус доранд. Ҷойи ҷумлаи пайрав дар ин гурӯҳ нисбатан озод аст.

Дар забоншиносии муосир дар омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ду равия ба вучуд омадааст. Якум, танқиди таснифоти анъанавии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ки аз рӯйи ягон хусусият (аз рӯйи

пайвандакҳо ё аз рӯйи муносибатҳои ҷумлаҳои пайрав бо аъзоҳои ҷумлаҳои сода ва ғ.)сурат гирифтаанд. Дуюм, ҷустан, омӯхтан ва муқаррар намудани хусусиятҳои дигари сохт ва маъноӣ вазифаҳои ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва дар асоси онҳо пешниҳод намудани таснифоте, ки ҳама ҷиҳатҳои маъноӣ ва сохти онҳоро дар бар гирифта бошанд. Дар ин маврид Д.Т.Тоҷиев фикри муҳаққиқони рус П. С. Поспелов, Е. В. Гулига, В. А. Белошапковаро қонибдорӣ мекунад, ки онҳо андешаҳои нав ва ҷолибро доир ба таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ пешниҳод намуда, ҳар кадом хусусияти муҳимми ҷумлаҳои мураккаби тобеъро нишон додаанд, ки барои таснифоти дуруст ва саҳеҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар оянда ёрӣ мерасонанд. Зеро то ҳанӯз таснифоти қонёқунандаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ вучуд надорад ва грамматикаҳои забонҳои гуногун, асосан, дар асоси таснифоти анъанавӣ тартиб дода мешуданд.

Профессор Д. Тоҷиев дар таҳқиқоти мазкур аз рӯйи ин ки худ эътироф мекунад, асосан, ба принципи сохторию семантикӣ таъяс карда, пешниҳодҳои таҳти бандҳо овардаашро ба асос мегирад. Ҳамчунин таснифоти муҳаққиқ дар асоси мисолҳои фаровони забони тоҷикӣ гузаронида шудааст. Аз ин рӯ, дар назари аввал дар мавриди принципи таснифот муҳаққиқони тоҷик ба таснифоти олимони рус таъяс кардаанд, аммо бояд ҳаминро таъкид намуд, ки ин принципҳои таснифот қомилан, ба хусусиятҳои грамматикӣ забони тоҷикӣ мутобиқ карда шудааст.

Дар силсилаи таҳқиқоти нахвшиносони тоҷик, аз ҷумла, Б. Ниёзмӯҳаммадов, М. Н. Қосимова, С. Атобуллоев, Х. Ҳусейнов ва дигарон ҳамчунин грамматикаҳои меъёрии забони тоҷикӣ, ки ба масъалаҳои сохториву маъноӣ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бахшида шудаанд, танҳо ишораҳо доир ба таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба назар мерасад.

Б. Ниёзмӯҳаммадов дар таҳқиқоти ба синтаксиси ҷумлаҳои мураккаб бахшидааш ҷумлаҳои мураккаби тобеъро аз рӯйи ба кадом

аъзои сарҷумла тобеъ шудани ҷумлаи пайрав ба ду гурӯҳ чудо мекунад: 1. Ҷумлаҳои пайраве, ки бо исм ё калимаҳои ба вазифаи исм омадаи сарҷумла тобеъ мешаванд. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ва андозаю миқдор ба ин гурӯҳ дохил мешаванд; 2. Ба гурӯҳи дуюм ҷумлаҳои дохил карда мешаванд, ки ба хабари феълии сарҷумла тобеъ мешаванд. Ба ин гурӯҳ ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, хабар, мубтадо, замон, макон, сабаб, мақсад, шартӣ, монандӣ, тарзи амал ва хилофӣ дохил мешаванд [Ниёзмухаммадов Б. , 1960, с. 21]. Баъдтар ин андешаи Б. Ниёзмухаммадов аз ҷониби муҳаққиқони дигар мавриди интиқод қарор гирифт [Атобуллоев С., 1975, с. 22, 196].

Х. Хусейнов дар монографияи худ “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик” [Хусейнов Х. , 1960] дар мавриди принсипи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ андешаи ронда, меғӯяд, ки: “Ҳамаи ҷумлаҳои пайрав дар нишон додани вазифаи синтаксисӣ ба аъзои ҷумлаҳои сода (сараъзо ва ё аъзоҳои пайрав) монанд мебошанд. Аз ин рӯ, онҳо дар таркиби ҷумлаи мураккаб аъзои ҷумлаи сода кадом вазифаро ки иҷро кунад, аини замон ҳамон вазифаро ба ҷо меоранд” [Хусейнов Х. , 1960, с. 11]. Дар заминаи ҳамин андеша, ӯ ҷумлаҳои пайравро ба се гурӯҳ чудо мекунад. Ба гурӯҳи аввал ҷумлаҳои пайраве, ки аъзоҳои асосии бо исм, сифат, шумора, ҷонишин ва ё зарф ифодаёфтаи сарҷумларо шарҳу эзоҳ медиҳанд: ҷумлаи пайрави муайянкунанда, дуюм, ҷумлаҳои пайраве, ки танҳо ба хабари сарҷумла тобеъ мешаванд: ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, замон, макон, сабабу мақсад, шарт, қиёсӣ ва натиҷа, гурӯҳи сеюм, ҷумлаҳои пайрави хилофӣ, ки ба тамоми сарҷумла тобеъ мешаванд. Муҳаққиқ дар ин асар дар хусуси мутобиқати шаклҳои феълӣ низ муфасссал маълумот медиҳад.

Назари забоншинос саҳеҳ нест, зеро аввалан ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар зикр карда намешаванд, дуюм, ӯ ба гурӯҳи сеюм танҳо як ҷумлаи пайрави хилофӣ мансуб медонад, ҳол он ки аксар вақт ҳелҳои дигари ҷумлаҳои пайрави ҳол ҳам бар эзоҳи тамоми сарҷумла меоянд.

Назари Х. Ҳусейнов принципи дурусти таснифоти ҷумлаҳои пайравро ба якҷузъа ва дучузъа, ки аз ҷониби забоншиносони рус ва тоҷик илман асоснок шудааст, мутобиқат намекунад ва наметавон ба он розӣ шуд.

Дар таҳқиқоти Б. Ниёзмӯҳаммадов ва Х. Ҳусейнов ба масъалаи бар эзоҳи кадом қисмати сарҷумла омадани ҷумлаи пайрав – бар эзоҳи як аъзои сарҷумла ё бар эзоҳи тамоми сарҷумла, бештар таваҷҷуҳ зоҳир карда шудааст.

Профессор М. Н. Қосимова низ доир ба хусусиятҳои гуногуни сохтори ҷумлаҳои пайрав андеша ронда, таъкид мекунад, ки ҷумлаҳои пайрави шарт бар ҳилофи баъзе ҷумлаҳои пайрав, монанди ҷумлаҳои пайрави мубтадо, хабар, муайянкунанда ва амсоли инҳо, на бар эзоҳи ягон аъзои эзоҳшаванда, балки тамоми он ҷумла меоянд, инчунин ҷумлаҳои пайрави дигарро низ эзоҳ дода метавонанд [Қосимова М. Н. , 1961, с. 12-13]. Дар ҷудо намудани ҷумлаи пайрав ба онҳо ду хусусияти муҳимми ҷумлаи пайрави забони тоҷикиро дар заминаи ҷумлаи пайрави шарт муайян намудааст.

Муҳаққиқ Ш. Рустамов дар монографияаш “Ҷумлаҳои пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик” дар мавриди муайян кардани муносибати сохтори маъноии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав таъкид мекунад, ки “Муайян намудани хусусиятҳои ҷумлаи пайрав танҳо дар ягонагӣ ва алоқамандии он ба сарҷумла ба инобат гирифта мешавад. Берун аз таркиб муайян намудани он мумкин нест: ҳастии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ба туфайли якдигар ба амал меояд ва онҳо ду ҳиссаи як ҷумла буда, бе якдигар дар ифодаи он мазмун очизанд. Аз ин рӯ, муайян ва аниқ кардани муносибати ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла дар таҳқиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ масъалаи асосӣ ба шумор меравад” [Рустамов Ш., 1968, с. 9].

Назари Ш. Рустамов дар мавриди таснифоти ҷумлаҳои пайрав баъдтар дар “Мушкилоти синтаксис” бо таъйи бештар ба ҷанбаи амалии

масъала, бо таваҷҷуҳ ба таҳқиқоти олимони ватаниву хориҷӣ ба таври хеле васеъ шарҳ дода мешавад [Рустамов Ш., 1988, с. 198-215.].

С. Атобуллоев таҳқиқоти арзишмандеро дар бораи ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар анҷом дода, ба бисёр масъалаҳои печидани таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ таваҷҷуҳ намудааст. Таҳқиқоти ӯ ба баъзе масъалаҳои баҳсталаби таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ равшанӣ меандозад. Аз ҷумла, дар бораи вазифаи калимаву таркибҳои пайвандакӣ дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ба воситаи ҷумлаи мураккаби тобеъ ифода ёфтани ҷумлаи пайрав, ки яке аз масъалаҳои таҳқиқнашудаи забоншиносии тоҷик дар ҳамон давра ба шумор мерафт, дар заминаи ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар андешаҳои ҷолиб баён намудааст.

Муҳаққиқ ба назарияҳои забоншиносии умумӣ доир ба таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ таъя намуда, ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабарро дар заминаи принципи таснифоти анъанавӣ ҷудо менамояд. Ӯ назари олимони гуногунро дар ин маврид таҳлил намуда, мавриди баҳс қарор медиҳад ва бурду боҳти онҳоро мегӯяд. Аз ҷумла, назари Б. Ниёзмухаммадовро дар ин маврид шарҳ дода, зикр мекунад, ки “таснифоти мазкур ба меъёри ягона таъя намекунад: а). Аз таснифот хусусиятҳои грамматикӣ сарҷумлаҳо, алалхусус, калимаҳои ҳамнисбат, ки асосан, ҷузъи тобеи ҷумлаҳои мураккаб ба онҳо вобастаанд, берун мондаанд; б). Ба хабарҳои феълии сарҷумлаҳо тобеъ будани ҳамаи ҷумлаҳои пайрави гурӯҳи дуюмро далелҳои забонӣ тасдиқ намекунад. Ҷумлаи пайрави хабар, ки ба ҳамин гурӯҳ дохил карда шудааст, ба хабарҳои номии сарҷумлаҳо вобастаанд, ки бо ҷонишинҳо, махсусан, ҷонишинҳои ишоратӣ ифода ёфтаанд; в). Агар ҷумлаи пайрави мубтадо ҳам ба хабари феълии сарҷумла мутааллиқ бошад, пас ин хел ҷумлаҳои пайравро ба ҳеҷ вачҳ пайрави мубтадо номидан мумкин нест. Ҷумлаи пайрави мубтадо на ба хабари сарҷумла, балки ба мубтадои он вобаста аст; г). Ба ин гурӯҳ ҳамаи намудҳои ҷумлаи пайрави пурқунанда

дохил намешаванд. Қисме аз ҷумлаҳои пайрави пуркунанда маҳз барои конкретонидани маънои асосии пуркунандаи сарҷумла меоянд, ки онҳо бо ҷонишинҳои ишоратӣ ва бандакҷонишинҳои соҳибӣ ифода ёфтаанд” [Атобуллоев С. , 1975, с.196-197].

Дар навбати худ муҳаққиқ ба принсипи ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар таваҷҷуҳ намуда, пеш аз ҳама, муайян кардани ин гурӯҳи ҷумлаҳоро аз рӯйи шакл ва таркиб зарур меонад, инчунин илова мекунад, ки “Яке аз аъзоҳои сарҷумла ё умуман, мундариҷаи сарҷумларо равшан намудани ҷумлаҳои пайрав принсипи асосии таснифоти ҷумлаҳои пайрави забони тоҷикӣ ба шумор меравад” [Атобуллоев С., 1975, с. 28].

С. Атобуллоев дар принсипи пешниҳоднамудаи худ ба назар гирифтани алоқаи ҷузъҳои ҷумлаи мураккаби тобеъро низ ба миён гузоштааст. Аз ҷумла, пешниҳод мекунад, ки ҷумлаҳои пайраве, ки ба сарҷумла бо воситаи таркибҳои пайвандакӣ алоқаманд мешаванд, ба чор гурӯҳ: ҷумлаҳои пайрави мубтадо, муайянкунанда, пуркунанда ва шартӣ ҷудо мешаванд. Агар чунин ҷумлаҳои пайравро дар асоси меъёри ягона тасниф накунем, омезиши категорияҳои гуногуни синтаксисӣ аз эҳтимол дур нест [Атобуллоев С., 1975, с. 34].

Ф. Зикриёев низ аз ҷумлаи муҳаққиқонест, ки ба масъалаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ таваҷҷуҳ намуда, ба махсусияти таснифоти ин гурӯҳи ҷумлаҳо диққат медиҳад. Муҳаққиқ дар пайравии забоншиносони дигар ҷумлаҳои пайравро ба ду гурӯҳ ҷудо мекунад: 1. Ҷумлаҳои пайраве, ки аъзоҳои ҷудогонаи сарҷумларо эзоҳ медиҳанд ва дар таркиби сарҷумла ба сифати тафсилдиҳандаи ҳамон аъзо хизмат мекунанд. 2. Ҷумлаҳои пайраве, ки алоқамандона бо маънои умумии сарҷумла пайдо мешаванд. Ў кайд мекунад, ки гурӯҳи дуюми ҷумлаҳои пайрав монандӣ ҷумлаҳои пайрави гурӯҳи якум ба аъзоҳои ҷудогона тобеъ ва ҳамвазифа набуда, ба моҳияти умумии сарҷумла алоқаманд мебошад [Зикриёев Ф. , 1978, с. 6-7].

Муҳаққиқ Р. Асоев низ дар маридаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ баъзе андешаҳои ибраз доштааст. Агарчи, муҳаққиқ аслан, доир ба ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа таҳқиқот анҷом додааст, ба туфайли иртиботи доштани масъалаи мазкур, ба мавзӯи умумии таснифоти ҷумлаҳои пайрав назари худро баён мекунад ва ибраз меорад, ки мутобиқат накардани баъзе ҷумлаҳои пайрав ба талаботи принципи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ боиси мушкилот дар муайян намудани ҳелҳои онҳо мегардад: “Бо вучуди таҳқиқотҳои анҷомёфта доир ба ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони тоҷикӣ масъалаҳои омӯхтанашуда бисёранд. Махсусан, муқаррар кардани ҳудуди баъзе ҷумлаҳои пайрави ҳол, аз қабилҳои пайравҳои тарзи амал, миқдору дараҷа ва натиҷа, ҳамчунин ифодаи тобишҳои гуногуни маъноии онҳо, аз ҷумлаи масъалаҳои мавриди баҳс мебошанд” [Асоев Р., 2010, с. 7].

Р. Асоев ба масъалаи дараҷаи омӯзиши таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ таваҷҷуҳ намуда, саҳми Б. Ниёзмӯҳаммадовро дар ин самт махсус қайд мекунад ва ишора мекунад, ки бори нахуст масъалаи таснифоти ҷумлаҳои пайрав дар забони тоҷикӣ аз ҷониби ӯ пешниҳод шудааст.

Муҳаққиқи синтаксиси забони тоҷикӣ Д. Хоҷаев дар монографияаш “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик” низ ба масъалаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ таваҷҷуҳ намудааст. Ӯ ба таҳқиқоти забоншиносони рус таваҷҷуҳ намуда, назари худро нисбат ба принципҳои гуногуни дар забоншиносии рус ва тоҷик нишондодашуда ба таври хеле густурда ибраз менамояд.

Бо мақсади ҳамаҷониба, васеътар баррасӣ намудани масъалаи мазкур муҳаққиқ аз силсилаи таҳқиқоте низ ёдовар мешавад, ки дар забоншиносии форс анҷом дода шудааст. Д. Хоҷаев ба таҳқиқоти забоншиносони тоҷик таваҷҷуҳи махсус зоҳир карда, назар ва

андешаҳои онҳоро муфассал шарҳ медиҳад. Муҳаққиқ дар анҷоми таҳлил чунин хулосае пеш мегузорад: “Муайян кардани хусусиятҳои маъноӣ ва сохти ин ё он ҷумлаи пайрав, маҳз бо сарҷумла дар марбутии шакл ва маъноӣ онҳо осон мегардад” [Ҳоҷаев Д., 2021, с. 22].

Муҳаққиқ иброз медорад, ки ҳангоми ҷудо кардани ҷумлаи пайрави муайянкунанда бештар ба усули таҳқиқи профессор Д. Т. Тоҷиев таъя мекунад ва меёри асосии ҷудо кардани ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро дар ҳамин мебинад, ки хусусиятҳои маъноӣ ва сохтори ҷумлаи пайрави муайянкунанда, бар эзоҳи кадом аъзои сарҷумла омадани он, меҳвари асосии ҷудо кардани ин хели ҷумлаи пайрав аст. Ба андешаи муҳаққиқ, ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба ҳамон аъзои муайяншавандае, ки дар таркиби сарҷумла мавҷуд аст, саҳт алоқамандӣ дорад ва дар тобеъ гардидани ин ҷумлаи пайрав ба сарҷумла он меҳвари асосӣ аст.

Муҳаққиқи ҷумлаҳои пайрави пуркунанда В. Абдулазизов дар монографияаш “Хусусиятҳои сохтори маъноии ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии тоҷик” [Абдулазизов В., 2014] мисли аксари забоншиносони тоҷик дар таъя ба дастовардҳои забоншиносии рус масъалаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъро муфассал арзёбӣ мекунад. Муҳаққиқ бештар масъалаи ҷумлаҳои мураккаби тобеи якузв ва дуузваро шарҳ медиҳад. Ва таъкид мекунад, ки мафҳуми якузв ва дуузв асосӣ бошад ҳам, тафовути маъно авлотар аст: “Мо мафҳуми якузв ва дуузваро (одночленный, двухчленный)-ро дар тавсифи сохтори ҷумлаҳои мураккаби тобеъ асосӣ ҳисобем ҳам, тарзи дигари тадқиқ, яъне характери ифодаи муносибатҳо, тафовутҳои маъноиро авлотар медонем”. Бо ин гуфта муаллиф ҷонибдори принципи сохторӣ-маъноӣ будани худро собит месозад ва ҷумлаҳои пайрави пуркунандаро дар ҳамин замина тасниф ва таҳлил менамояд. Барои собит намудани мавқеи худ ба гуфтаҳои Д. Тоҷиев, С. Атобуллоев, К. Қаландаров, Ф. Зикриёев, Д. Ҳоҷаев таъя мекунад. “Муайян кардани хусусиятҳои маъноӣ ва

сохтории ин ё он ҷумлаи пайрав аз характери алокаи он ба сарҷумла, сохту маъноӣ он ба осонӣ муяссар мегардад” [Абдулазизов В. , 2014, с. 21]. Ҳамин масъаларо ба назар гирифта муҳаққиқ ҳангоми таҳқиқи хусусиятҳои маъноӣ ва сохтории ҷумлаи пайрави пурқунанда ба сарҷумла, махсусан, ба хабар ва пурқунандаи сарҷумла, ки ҷумлаи пайрав бевосита ба он алоқаманд аст, диққати махсус додааст.

Таваҷҷуҳи муҳаққиқони рус, тоҷику форс нишон медиҳад, ки масъалаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, принципҳои пешгирифтаи онҳо аз масъалаи ҳеле мубрами синтаксиси забон аст. Аслан, ин масъала ҳоло ҳам баҳснок боқӣ мемонад, зеро принциби таснифоти сохторӣ-маъноӣ, ки аксаран олимони имрӯза ҷонибдори онанд ва нисбат ба дигар назарияҳои таснифот ҳеле мукамал аст, аз норасоӣҳо ори нест. Омӯзиши минбаъда ва ҷамъ овардани фактҳои забони тоҷикӣ роҳи ҳалли ин мушкил буда метавонанд.

Ҳамин тариқ масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносӣ масъалаи ҳеле муҳим ба шумор рафта, таҳқиқи он баробари омӯзиши масъалаҳои гуногуни ҷумлаҳои мураккаби тобеъ оғоз гардидааст, зеро ҳуди мавзӯи таснифоти ҷумлаҳои пайрав, муайян намудани ҳелҳо, маъноҳо ва тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав бевосита ба масъалаи сермаъноии онҳо алоқамандӣ пайдо мекунад.

Таҳқиқи масъалаи гуногуни ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, аз ҷумла, таърихи омӯзиши сермаъноии онҳо, принципҳои таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии рус ва тоҷику форс нишон медиҳанд, ки:

1. Масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав бо таърихи омӯзиши ҳуди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ алоқамандии устувор дорад. Дар аввалин таҳқиқот, китобҳои дарсӣ, дастурҳои таълимие, ки дар забоншиносии рус ва тоҷик таълиф гардидаанд, ишораҳо дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав мушоҳида мешаванд. Ин далели аз масъалаҳои ҳеле муҳим будани масъалаи мазкур аст;

2. Масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав бо муайян намудани хелҳои ҷумлаҳои пайрав, маъно ва тобишҳои маъноии онҳо алоқамандии узвӣ дорад, зеро аксарияти муҳаққиқоне, ки ба таснифоти ҷумлаҳои пайрав машғул шудаанд, бевосита ё бавосита аз ин масъала ёдрас гаштаанд;

3. Давраҳои омӯзиши масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайравро шартан ба ду давраи калон ҷудо намудан мумкин аст: дар давраи аввал муҳаққиқон ба туфайли шинохти хелҳои ҷумлаҳои пайрав ба масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав ишораҳо кардаанд. Ин ишораҳо ба туфайли ҳам таҳқиқи бевоситаи ҷумлаҳои мураккаб ва ҳам бо мақсади таълифи дастурҳои таълимӣ ва китобҳои дарсӣ сурат гирифтаанд;

4. Таснифоти ҷумлаҳои пайрав масъалаи хеле мураккаб ва баҳсталабе ба шумор меравад, ки ҳанӯз ҳам ба омӯзиши амиқтар ниёз дорад. Он ҳамчун масъалаи хеле вобаста ва узвӣ дар шинохти маъно, тобишҳои маъноӣ, сермаъноии ҷумлаҳои пайрав аст, зеро маҳз принципи таснифоти дурусти ҷумлаҳои пайрав барои шинохти маъноӣ ҷумлаи пайрав мусоидат менамояд;

5. Таърихи омӯзиши масъалаҳои назариявии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ нишон медиҳад, ки мавзуи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав ниёз ба омӯзиши амиқтар дорад ва паҳлуҳои норавшани он хеле зиёданд.

БОБИ II

СЕРМАЪНОИИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ЯКУЗВА ДАР ЗАБОНИ АДАБИИ ТОҶИКӢ

Масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрави якузва бахши хеле муҳимми омӯзиши наҳви ҷумлаҳои мураккаби забони тоҷикиро ташкил медиҳад. Бинобар ин, он аз назари муҳаққиқон берун намондааст, аммо давра ба давра амиқтар омӯхта шудан ва муайян гардидани хусусиятҳои нав ба нави наҳвии ҷумлаҳои пайрав назари навро ба масъалаи сермаъноӣ талаб мекунад. Асоси таҳқиқи моро дар ин боб ҳамин масъала ташкил намуда, андешаҳои муҳаққиқон дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави якҷузъа инкишоф дода ва ба баҳс кашида шудаанд.

2.1. Баъзе масъалаҳои сермаъноии ҷумлаҳои пайрави якузва

Дар забоншиносии рус ва тоҷик муҳаққиқони синтаксиси ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаҳои пайравро вобаста ба ин ки бар эзоҳи кадом аъзои сарҷумла меоянд, ба ду гурӯҳи калон ҷудо кардаанд. Мо ин масъаларо дар фасли “Меъёри таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ” низ ёдовар шуда будем. Ба гурӯҳҳои якузва ва дуузва ҷудо намудани ҷумлаҳои пайрав дар таҳқиқоти як қатор олимони рус мушоҳида мешавад. Ба ин ҷиҳати таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бештар аз ҳама пайравони таснифоти сохторӣ-маъноӣ таваҷҷуҳ намудаанд. Аз ҷумла, В. А. Богородитский қабл аз ҳама ин масъаларо қайд намуда, баъдтар Н. С. Поспелов, ки худ пайрави таснифоти сохторӣ-маъноӣ буд, назарияи ин таснифотро мустаҳкам намуд. Ӯ дар мақолааш “О грамматической природе сложного предложения” [Поспелов Н. С, 1950]

ду типии асосии ҷумлаҳои пайравро бо унвони дуузва ва якузва нишон дод. Минбаъд ин назария ва муносибат ҳам дар забоншиносии рус ва ҳам дар забоншиносии тоҷик инкишоф дода шуд.

Дар забоншиносии тоҷику форс ба масъалаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ таваҷҷуҳ намуда, бори нахуст ин масъаларо А. Шафой [Шафаи А. М. , 1967], Ю. А. Рубинчик [Рубинчик Ю. А. , 1959], Б. Ниёзмухаммадов, Д. Тоҷиев баррасӣ намудаанд. Профессор Д. Тоҷиев дар мақолаи “Проблемы изучения сложноподчиненного предложения” [Таджиев Д.Т. , 2003, с. 229-236] масъалаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъро дар забоншиносии умумӣ ба таҳқиқ гирифта, дар мавриди принсипи сохторӣ-маъноӣ махсус таваҷҷуҳ менамояд ва афзалияти ин принсипро дар он мебинад ва мегӯяд, ки: “Қисми муҳимтарини таркибии маҳз ин таснифотро принсипи муносибати ҷумлаи пайрав ба тамоми сарҷумла ё яке аз аъзоҳои он ташкил медиҳад” [Таджиев Д.Т. , 2003, с. 231].

Ҳамин тариқ, дар забоншиносии тоҷик ба гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави якузва, ки бар эзоҳи як ё гурӯҳи аъзоҳои сарҷумла меоянд, муваққитан ҷумлаҳои пайрави мубтадо, хабар, муайянкунанда, пуркунанда ва ба гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави дуузва ҷумлаҳои пайрави ҳолро, ки бар эзоҳи тамоми сарҷумла меоянд, мансуб медонанд. Ин андеша дар таҳқиқоти С. Атобуллоев [Атобуллоев С., 1973] Д. Хочаев [Хочаев Д. , 2021], В. Абдулазизов [Абдулазизов В. , 2014] низ тақвият ёфтааст.

Масъалаи тобишҳои маъноӣ ва сермаъноии ҷумлаҳои пайрав ба табиати онҳо вобастагӣ дорад. Д. Т.Тоҷиев ин ҷиҳатро таҳқиқ намуда, таъкид мекунад, ки: “... дараҷаи вобастагии сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрав гуногун аст. Байни сарҷумла ва ҷумлаи пайраве, ки ягон аъзои сарҷумларо эзоҳ медиҳанд, назар ба он ҷумлаҳои пайраве, ки тамоми сарҷумларо эзоҳ медиҳанд, вобастагии бештар мушоҳида мешавад, чунки онҳо бо як аъзои сарҷумла алоқаманд буда, аксари чунин

чумлаҳои пайрав ба ибораҳо бармегарданд ва ягон аъзои чумлаи сода шуда метавонанд” [Тоҷиев Д. Т. , 2003, с. 303].

Новобаста ба ин ки ҳамин ду хусусияти барҷаста, яъне бар эзоҳи тамоми сарчумла омадан ва бар эзоҳи аъзои чудоғонаи сарчумла омадани чумлаҳои пайрав онҳоро аз ҳам қомилан фарқ мекунонад, бисёр мушоҳида мешавад, ки ин ду гурӯҳи чумлаҳои пайрав ба ҳам омехта карда мешаванд. Махсусан, чумлаҳои пайрави муайянкунанда гоҳо бо баъзе хелҳои чумлаҳои пайрави ҳол омехта карда мешаванд ё баръакс, хелҳои гуногуни чумлаҳои пайрави якузва ва дуузва байни ҳам омехта карда мешаванд [Рустамов Ш. , 1988, с. 215-226]. Агарчи хусусиятҳо ва нишонаҳои грамматикӣ маъноии чумлаҳои пайрав аз ҳам фарқ мекунанд, ҳуди ҷараёни нутқ, матн хусусияти гиперматнӣ доштани фикри баёншаванда боиси он мегарданд, ки хелҳои чумлаҳои пайрав ба ҳам омехта карда мешаванд ва дар муайян намудани онҳо душвориҳо пеш меоянд.

Аксари муҳаққиқони тоҷик ҳангоми таҳлили хелҳои чудоғонаи чумлаҳои пайрави якузва ва дуузва кӯшиш намудаанд, ки ба масъалаи маънои асосӣ ва иловагии чумлаҳои пайрав таваҷҷуҳ намуда, бо зикри аломати асосии чумлаи пайрав, ки муайянкунандаи хели чумлаи пайрав аст, онро аз хелҳои мушобеҳи дигар ҷудо кунанд. Ҳамин аст, ки ҳанӯз муҳаққиқ Д.Тоҷиев “Муайян кардани маънои асосӣ ва иловагии чумлаҳои пайрав ва сабабҳои сермаъноии онҳо аз соҳаи муҳим ва таҳқиқнашудаи чумлаҳои мураккаби тобеъ мебошад” [Тоҷиев Д. , 2003. с. 4],—гуфта буд. Ҳамчунин, муҳаққиқ Ш. Рустамов дар мақолааш “Ин чумлаи пайрави мубтадот ё муайянкунанда?” [Рустамов Ш. , 1988, с. 226-242] бевосита ба ин масъала рӯ меорад. Ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, дар забон ҳамеша ҳолатҳои истисноӣ вучуд доранд, ки аз доираи қоидаҳои қоркардшуда берун мебароянд. Махз ҳамин ҷиҳат муҳаққиқонро водор менамояд, ки ҳар чӣ бештар ба мисолҳои адабиёти

бадеӣ така намуда, қоидаҳои муайянкунандаи сарҳади ҷумлаҳо ва ҳелҳои ҷумлаи пайравро мукамалтар намоянд.

Албатта, бо назардошти ҳамин нозукии забон таҳқиқоти пурарзиш ҳамеша дар заминаи таҳлили наҳви забони осори нависандагони классикӣ ва муосир ба даст меояд. Ҳамин аст, ки аввалин таҳқиқоти пурарзиш дар мавриди нозукиҳои сохтори маъноии забони тоҷикиро Н. Маъсумӣ [Маъсумӣ Н., 2011, с. 347-373] дар асоси насри устод Айнӣ таҳқиқ намуда, бисёр масъалаҳои баҳснокро ба миён мегузорад ва дар баробари масъалаҳои гуногуни забони тоҷикӣ, дар мавриди хусусиятҳои сохтори синтаксисии ҷумлаҳои мураккаб назари худро баён мекунад: “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо намудҳои гуногуни худ бештар ба забони тасвирии муаллиф хос буда, дар мавридҳои ҷудогона ҳамчун яке аз аломатҳои фарқкунандаи сухани диалогии персонажҳо ва забони тасвирии нависанда ба шумор мераванд. Синтаксиси ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва тарзҳои ифодаи он дар забони асар хусусиятҳои хосе дорад...” [Маъсумӣ Н., 2011, с. 347].

Агарчи аз аввалин таҳқиқот дар мавриди синтаксиси забони тоҷикӣ солҳои зиёде гузаштааст ва гоҳо ба назар чунин мерасад, ки дар атрофи ҳелҳои ҷумлаҳои пайрав, воситаҳои алоқаи онҳо ба сарҷумла ҳама чиз гуфта шуда бошад, аммо баробари тақомули давра ба давраи забон маълум мегардад, ки масъалаҳои баҳснок ва ҳалталаб дар наҳви забон ҳанӯз хеле зиёданд ва баробари рушди давра ба давраи он масъалаҳои нав, ки таҳқиқоти навро талаб мекунанд, зиёд мегарданд.

Нависандагон ҳамчун инъикоскунандагони воқеияти забони зинда аз қолабҳои наҳвие истифода мекунанд, ки нишонаи корбурди забони мардум буда, гоҳо аз доираи қоидаҳои маъмулии қабулшудаи илмӣ берун мондаанд. Маҳз ҳамин зухурот талаб мекунад, ки хусусиятҳои гуногуни наҳви забон дар асоси забони асарҳои бадеию публицистӣ, шеваҳои забон пайваста таҳқиқ карда шаванд.

Дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав, аз ҷумла, пайрави якузва таҳқиқоти муайян ба анҷом расида бошад ҳам, ҳанӯз масъалаҳои зиёде ҳастанд, ки ҳалли худро наёфтаанд ва пажӯҳиши нав талаб мекунанд.

Яке аз масъалаҳои муҳим дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав ин фарқ кардани тобиши маъноӣ синтаксисӣ ва семантикӣ аст. Ҳар ду навъи тобишҳои маъноӣ чи дар ҷумлаҳои пайрави якузва ва чи дар ҷумлаҳои пайрави дуузва мушоҳида мешаванд. Зарур мешуморем, ки дар ҳамин қисмати муқаддимаӣ ба ин масъала бори дигар равшанӣ андозем, зеро баъзе муҳаққиқон ҳангоми суҳан рондан дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав дар ин хусус ба таври омехта маълумот додаанд. Ин ҳодиса бештар ба ҷумлаҳои пайрави дуузва дахл дошта бошад ҳам, ҳангоми нишон додани тобишҳо ва умуман, хусусиятҳои маъноии ҳамаи ҷумлаҳои пайрав мушоҳида мешавад.

Дар ин маврид ҳаминро мебояд таъкид намуд, ки ҳар як ҷумлаи пайрав маъноеро, ки дар бар мегирад, дар зинаҳои гуногуни услубӣ шакл мегиранд, ки он дар доираи маъноӣ ҳуди ҳамон хели ҷумлаи пайрав зоҳир гардида, аз тобишҳои маъноӣ синтаксисӣ бояд фарқ карда шавад. Барои муқоиса ба таҳқиқоти Ш. Рустамов муроҷиат менамоем. Муҳаққиқ 10 хели тобиши маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунандаро ба таври зайл номбар ва таҳлил мекунад: шарт, сабаб, натиҷа, ҳилоф, ҳолат, замон, макон, мақсад, миқдору дараҷа, тахмин [Рустамов Ш., 1988, с. 251-247]. Дар мавриди тобиши ҳолат ва чунин мулоҳизаронӣ намудааст: “Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрав ҳолату вазъияти предмети муайяншавандаро ҳамчун аломат нишон медиҳад.” [Рустамов Ш. , 1988, с. 253].

Дар ин қолабҳои ҷумлабандӣ, агар калимаи муайяншаванда ба исми ҷинс ифода шуда, бо артикл ояд, муносибати муайянкунандагӣ барҷастатар ва тобиши ҳолат хиратар мегардад: *Сафарғулом ба*

командире, ки то ҳол дар ин ҷо рост истода буд, аммо ба кори пурсиш мудохила намекард, бо як нигоҳи маъюсона нигоҳ кард [Айнӣ С., 2, 325].

Дар таркиби ҷумлаи пайрави муайянкунанда воҳидҳои гуногуни модалӣ истифода мешаванд, ки дар ифодаи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав роли асосӣ мебозанд. Калимаи “гӯё” аз ҷумлаи онҳост. Ин калима ба ҷумлаи пайрав тобиши тахмин ва гумону шубҳа мебахшад, ки баъзеи онҳо ба тобиши монандиву қиёс ва ё мақсад омехта мешаванд. Бо тақозои ин калимаи модалӣ хабари ҷумлаи пайрав бештар бо шаклҳои феълии сифаи шартӣ- хоҳишмандӣ ифода мешавад ва баъзан дар шакли сифаи хабарӣ меояд:

Ваъдаи падарам он қадар дили маро ба он хона, ки гӯё барои азоби бачагон сохта бошанд, розӣ карда натавонист...[Айнӣ С., 9, 5]; Инро гуфту кадуи худро бардошта бо гароние, ки гӯё ба гардани вай як ман борро бор карда бошанд, ба тарафи обгир фурумада рафт ...[Айнӣ С., 4,10]; Як ғулғулаи бисёр бадҳайбате, ки гӯё ҳазорҳо кас баробар фарёд мекашида бошад, баромад ...[Айнӣ С., 4, 324].

Аз ин 10 хели номбаршуда 8 нави он тобишҳои маъноии синтаксисии ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, тобиши ҳолат ва тахмин тобишҳои маъноии семантикӣ ҳастанд, ки ин гуна хусусият дар ҳама хелҳои ҷумлаҳои пайрав мушоҳида мешавад, аввалан, мо ин ду навъро, ба сабаби ин ки чунин навъҳои ҷумлаи пайрави ҷудогона дар забони тоҷикӣ вуҷуд надоранд, наметавонем ҳамчун тобиши маъноии синтаксисии ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҷудо кунем, аз ҷониби дигар, тобиши ҳолат мафҳуми хеле абстракт аст, ки дар ҳама гуна ҷумлаи пайрав зоҳир шуданаш мумкин аст, тобиши тахмин бошад, аз маъноии луғавию грамматикӣ аъзоҳои ҷудогонаи сарҷумла ё ҷумлаи пайрав сар мезанад, ки онро наметавон ҳамчун тобиши маъноии синтаксисии ҷумлаи пайрав ба назар гирифт.

Ба андешаи мо, тобиши маъноии синтаксисии ҷумлаҳои пайрав аз ҳодисаи сермаъноӣ сар мезанад ва ба омилҳо ва воситаҳои

муқарраршудаи наҳвӣ асос ёфтааст, аммо дараҷаҳои зоҳиршавии ифодаи маъноро дар ҷумлаҳои пайрав на тобиши маъноӣ синтаксисӣ, балки тобиши семантикӣ гуфтан дуруст мебуд. Албатта, мо намегӯем, ки овардани ин тобишҳои маъноӣ нодурустанд, аммо онҳоро аз ҳам фарқ ва чудо намудан лозим аст.

Ҳамин гуна муносибат аз ҷониби муҳаққиқони минбаъда низ бисёр ба мушоҳида мерасад, аз ҷумла, профессор Д.Тоҷиев дар мавриди хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрави ҳол, М. Қосимова ва дигарон ҳамин ду хели тобиши маъноӣ ҷумлаҳои пайравро аз ҳам чудо накардаанд ё чудо кардани онҳоро зарур нашуморидаанд.

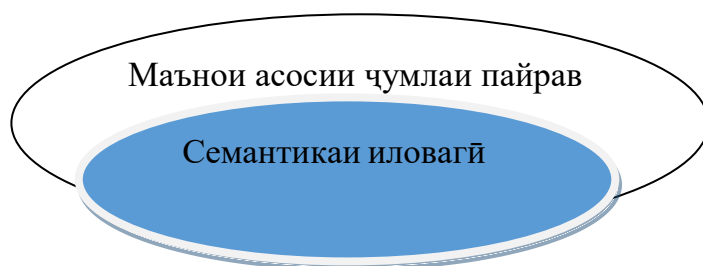
Ин муносибат баъдан дар китобҳои дарсии мактаби олии ва грамматикаи академӣ низ роҳ ёфтааст ва қариб ҳамаи муҳаққиқони доир ба масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав андеша баённамуда дар мавриди ҳамин ду хусусият, умумият ё фарқи онҳо чизе нагуфтаанд.

Дар бораи тобиши маъноӣ ҷумлаҳои пайрав Д.Тоҷиев чунин назар дорад: “Сермаъноии онҳо ба маъно ва вазифаҳои пайвандакҳои тобеъкунанда ва калимаҳои ҳамнисбат, ба ифода ва мутобиқати хабарҳо бо шаклҳои гуногуни феъл, ба муносибати маъноӣ асосӣ ва иловагӣ, хусусиятҳои интонатсионӣ ва ҷойи ҳудашон вобастагӣ дорад” [Тоҷиев Д., 1970, с. 12].

Ба ин масъала Д. Ҳоҷаев фикру андешаи дуруст дорад, ӯ ҳангоми нишон додани тобишҳои маъноӣ ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда равшан нишон медиҳад, ки ин хели ҷумлаи пайрав кадом тобишҳои маъноӣ синтаксисӣ дорад. Дар ҳамин маврид таъкид менамояд, ки ҳуди муайянкунанда муносибатҳои объектӣ, замонӣ, макониро ифода карда метавонад ва ҳангоми чудо кардани тобишҳои маъноӣ ҷумлаи пайрави муайянкунанда танҳо тобишҳои маъноӣро нишон медиҳад, ки бо хелҳои дигари ҷумлаҳои пайрав алоқамандӣ доранд [Ҳоҷаев Д., 2021, с. 60-65].

Бинобар ин, дар муайян намудани тобишҳои маъноии семантикӣ ва синтаксисии ҷумлаҳои пайрав ин ду масъаларо аз ҳам фарқ кардан муҳим аст, ки онҳоро дар [Расми 1.] хеле равшан ба тариқи зайл тасвир кардан мумкин аст: Семантикаи ҷумлаи пайрав, ки аз худи маъноии ҷумлаи пайрав берун нест:

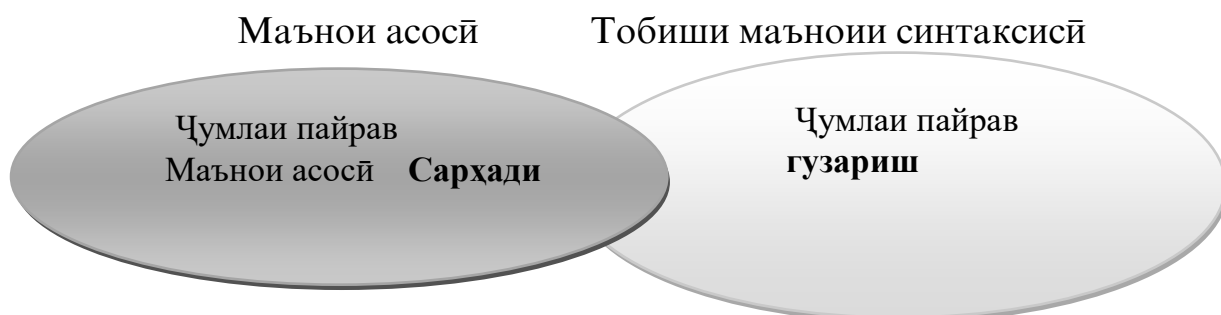
Расми 1. Семантикаи ҷумлаи пайрав

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи диссертант]

Тобиши маъноии синтаксисии ҷумлаи пайрав, ки ба сарҳади ҷумлаи пайрави дигар мегузарад [Расми 2.]:

Расми 2. Тобиши маъноии синтаксисии ҷумлаи пайрав

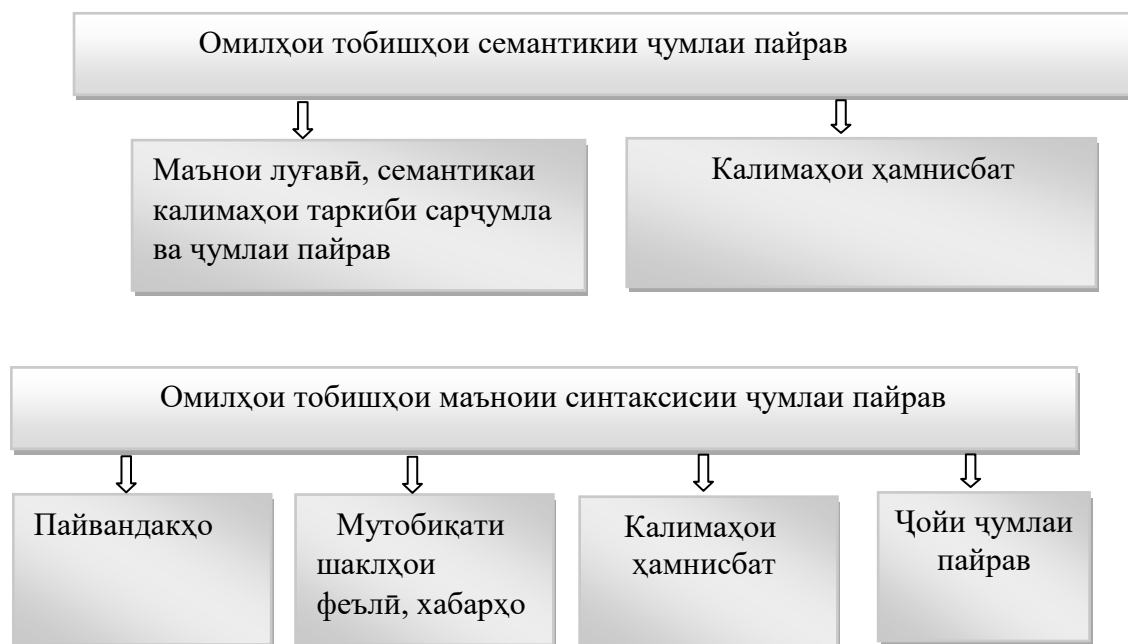

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи диссертант]

Мо ҳангоми таҳқиқи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав аз рӯйи ҳамин принцип муносибат намуда, ба тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави якузва ва дуузва танҳо тобишҳои маъноии синтаксисии онҳоро дохил менамоем ва дар ин таснифот мавҷудияти маъноро дар хели ҷумлаи пайрав асос қарор медиҳем.

Аз ҷониби дигар, омилҳои ин ду навъи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав аз ҳам қомилан фарқ мекунанд [Расми 3.]:

Расми 3. Омилҳои сермаъношавӣ

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи диссертант]

Тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави якуза ба вобастагии бештар доштани онҳо ба яке аз аъзоҳои сарҷумла алоқаманд буда, ба сермаъноии чунин ҷумлаҳои пайрав таъсири амиқ дорад, ки дар ин боби рисола ба ҳамин масъала таваҷҷуҳ зоҳир карда мешавад.

2.2. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва тобишҳои маъноӣ иловагии он

Дар бораи сермаъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар забоншиносии тоҷик баъзе қайдҳои ишораҳо дида мешавад. Аз ҷумла, проф. Д.Тоҷиев се маъноӣ иловагии ҷумлаи пайрави муайянкунанда: шарт, монандӣ, натиҷаро нишон медиҳад [Тоҷиев Д., 1970, с.12] Забоншинос Ш. Рустамов аломату хусусият ва навъҳои ҷумлаи пайрави муайянкунандаро қайд намуда, дар баробари маъноҳои асосӣ тобишҳои гуногуни маъноӣ иловагӣ додани ҷумлаи пайрави муайянкунандаро ошкор намудааст [Рустамов Ш., 1988, с. 243-257].

Муҳаққиқ К.Қаландаров ҷумлаи пайрави муайянкунандаро дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ” таҳқиқ намуда, ба масъалаи сермаъноии он низ дахл намудааст [Қаландаров К. , 2004, с. 148-150].

Дар ин давра, яъне дар солҳои 70-уми садаи XX силсилаи мақолаҳои илмӣ ва методии муҳаққиқи тоҷик Д. Хоҷаев доир ба хусусиятҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ба таъбир расиданд. Аз ҷумла, дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда мақолаи аввалин аз ҷониби ӯ дар ҳамин давра таълиф шудааст [Хоҷаев Д., 2011, с. 115-120].

Соли 1980 муҳаққиқ Д. Хоҷаев дар мавзӯи “Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда” таҳқиқоти мукаммали монографӣ анҷом дод, ки дар он ба масъалаҳои гуногуни грамматикӣ маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда таваҷҷуҳ зоҳир гардидааст [Ходжаев Д. , 1980].

Дар забоншиносии форсӣ аввалин таҳқиқоти мукаммали монографӣ дар бораи ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳанӯз соли 1959 аз ҷониби Ю.А. Рубинчик анҷом дода шуда буд. Ин муҳаққиқ ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро дар забони форсӣ хеле муфассал шарҳу тавзеҳ дода бошад ҳам, дар мавриди тобиши маъноии ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда маълумоти хеле мухтасар медиҳад [Рубинчик, Ю. А., 1959, с.65]. Асоси таҳқиқоти ин олимро заминаҳои таърихӣ ташаккули сохтори грамматикӣ забони форсӣ ташкил додаанд.

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба сарҷумла тавассути як пайвандаки муштараквазифаи “ки” алоқаманд мешавад, бисёр хусусияти грамматикӣ ин ҷумла бо он алоқамандӣ дорад.

Муҳаққиқ Д. Хоҷаев масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайравро таҳқиқ намуда, таъкид менамояд, ки “... на ҳама вақт алоқаи грамматикӣ ҷузъҳои ҷумлаҳои мураккаб, сохти нахвӣ ва ифодаи онҳо ба ҷиҳати маъноии ҷузъҳо мувофиқат менамояд. Бинобар он, зоҳиран

монанд будани чумлаҳои пайрав барои ба як хели чумлаи пайрав мансуб донишони онҳо асос шуда наметавонанд” [Хоҷаев Д., 2021, с. 61].

Аз ин бармеояд, ки ҳангоми муайян намудани хели чумлаи пайрав ба инобат гирифтани меъёрҳои таснифоти онҳо, хусусияти сохтори маъноии сарҷумла ва чумлаи пайрав ниҳоят муҳим будааст.

Чумлаҳои пайрави муайянкунанда дар байни чумлаҳои пайрави якҷузъа чумлаи пайрави аз ҳама сермаъно аст. Ба зами ин, муҳаққиқон чумлаҳои пайрави муайянкунандаро ба гурӯҳҳои маъноӣ ҷудо намудаанд.

Ю. А. Рубинчик роҷеъ ба сермаъноии чумлаи пайрави муайянкунанда чунин изҳори ақида кардааст: “Чумлаҳои пайрави муайянкунандаи аслии имкониятҳои васеи луғавию грамматикӣ дошта, маъмулан чанд тобиши маъно гирифта метавонанд. Аммо маънои асосии онҳо ифода кардани хусусияти сифатӣ ё миқдории ашё ва зухурот, шарҳи аломату хусусиятҳои онҳо ба шумор меравад” [Рубинчик Ю. А., 1959, с. 65].

Муҳаққиқ Д. Хоҷаев чумлаҳои пайрави муайянкунандаро дар забони тоҷикӣ ба се гурӯҳ ҷудо мекунад: “чумлаҳои пайрави муайянкунандаи ҷудой (аслӣ), монандӣ-ташбеҳӣ, эзоҳӣ-аҳборӣ.” [Хоҷаев, Д. , 2021, с. 41] Назари Ш. Рустамов бошад, ба таснифоти чумлаҳои пайрави муайянкунанда дигар аст, ӯ ин андешаро такмил дода, чумлаҳои пайрави муайянкунандаро ба ҳелҳои тавсифӣ, ташбеҳӣ, ҳолӣ, таъйинӣ, соҳибӣ, баёния, тавзеҳӣ, субъективӣ” [Рустамов Ш., 1988, с. 244-260] ҷудо мекунад.

Дар баробари ин, чунонки ишора шуд, муҳаққиқон ба тобишҳои маъноии чумлаҳои пайрави муайянкунанда тавачҷуҳи махсус зоҳир намудаанд. Д. Хоҷаев даҳ тобиши маъноиро дар чумлаҳои пайрави муайянкунанда мушоҳида намудааст: тобиши замон, макон, сабаб, мақсад, монандӣ, шарт, ҳилоф, натиҷа, миқдору андоза, тарзи амал [Хоҷаев, Д. , 2021, с. 41].

Ш. Рустамов низ даҳ тобиши маъноии ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро нишон медиҳад: шарт, сабаб, натиҷа, ҳилоф, ҳолат, замон, макон, мақсад, миқдору дараҷа, тахмин.

Дар ин ду таснифот умумият ва фарқҳо мавҷуданд. Аввалан, Д. Хоҷаев ҳангоми таснифот ба ҳелҳои ҷумлаи пайрави дар забони тоҷикӣ мавҷудбуда тақия мекунад, ки ба назари мо, мантикист, зеро тобиши маъноии ҷумлаи пайрав бояд ба ягон ҳели дигари ҷумлаи пайрав монанд будан, умумияти маъноӣ доштани ҷумлаи пайравро ифода кунад, ки инро дар таснифоти Д. Хоҷаев мушоҳида мекунем, аммо дар таснифоти Ш. Рустамов ин принцип риоя намешавад. Дар баробари ҷумлаҳои пайрав, маъноҳое зикр карда мешаванд, ки чунин ҷумлаи пайрав дар забони тоҷикӣ мавҷуд нест. Ҳол он ки чунин хусусияти маъноиро Ш. Рустамов худ дар гурӯҳбандии ҳелҳои ҷумлаи пайрави муайянкунанда овардааст. Аз ин ҷо фарқ байни ҳели ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва тобишҳои маъноии он риоя намегардад.

Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик”, ки қисмати ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба қалами Ш. Рустамов дахл дорад, аз таснифоти дар боло зикршудаи муаллиф фарқе ба назар намерасад, танҳо тобиши маъноӣ тахмин истисно шуда, тобиши монандӣ илова карда шудааст [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 86-89]. Дар “Забони адабии ҳозираи тоҷик”. Синтаксис. Қисми 2 низ тобишҳои маъноӣ, ки дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” оварда мешаванд, айнан, танҳо дар шакли мухтасар такрор мешаванд [Забони адабии ҳозираи тоҷик. , 1995, с. 270-271].

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро таҳқиқ намуда, А. Шафӣ таъкид мекунад: “Азбаски ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда маъноҳои сифатӣ ва миқдории исми сарҷумларо эзоҳ медиҳанд, мисли ҷумлаҳои пайрави ҳол муносибатҳои гуногунро ифода намуда, маъноҳои иловагии ҳоли низ мегиранд” [Шафӣ А. М., 1967, с. 52].

Муҳаққиқи тоҷик А. Қаландаров доир ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда қайд карда, таъкид мекунад, ки “Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳолҳои гуногуни сарҷумларо низ эзоҳ медиҳад” [Қаландаров К. , 2004, с. 148-150] ва бар эзоҳи ҳоли замон, макон, монандӣ, тарзи амали дар сарҷумла буда омадани ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро таъкид мекунад.

Ҳар ду таснифоти муҳаққиқони тоҷик ва андешаҳои олимони дигар нишон медиҳанд, ки ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда тобиши маъноии ҳолӣ ва тавсифӣ доранд:

Сардор ба пирамард, ки ханӯз дар рӯйи ҷойнамоz рост истода буд, салом дода, ба ӯ вохӯрдӣ кард ...[Айнӣ С. 3, 11]; Абдурахимбой, ки аз суханони ба гӯши ҳудаш форами бои тотор қадре кушода шуда буд, ба сухан даромада гуфт...[Айнӣ С. 3, 120]; Яке аз онҳо ҷавоне буд, ки қоматбаланд, дар бар ҷомаи сатини сиёҳи рангаш баланду дар сар телпаки сиёҳ дошт, дар дасташ як ҷӯби дароз [Мирзо К.,18,95]; Дуюмӣ зане буд, ки ботанутӯш, мардакнамо, шиму кастюм, куртаи сафед пӯшида дар гардан галстук баста буд [Мирзо К., 18, 95]. Аз бедодиҳои вай ҳамон мисолеро овард, ки лолазорихо ҳама медонистанд [Мирзо К.,18,168]. Ҳама ба ҳодисае, ки дар чанд лаҳза пеши назарҳо рух меод, сарфаҳм намерафтанд [Мирзо К.,18, 178]; Нафаре, ки ҷавони харобаи қадбаланде буд, кисаҳояшро кофта-кофта дертар пеши ӯ омад [Мирзо К., 18, 178].

1.Тобиши замонӣ. Аз тобишҳои маъноии хеле маъмул дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда тобиши замонӣ аст. Ин тобиш дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда аломатҳои равшани замонӣ дорад. Агар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда бар эзоҳи он калимаи сарҷумла омада бошад, ки маънои замонро ифода кунанд, ин ҷумлаи пайрав тобиши замонӣ дорад. Ба вазифаи ин гуна калимаҳо дар сарҷумла ҳолҳои замони “*рӯз*”, “*шаб*”, “*сол*”, “*вақт*”, “*лаҳза*” “*дам*”, “*замон*” ва монанди инҳо меоянд.

Муҳаққиқи ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар забони тоҷикӣ, профессор Д. Хоҷаев таъкид мекунад, ки: “Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳангоме тобиши замонӣ пайдо мекунад, ки ягон аломату хусусияти махсуси исмҳои ифодаи замонидошта ё шайъи дар сарҷумла бударо аз ҷиҳати замон тавзеҳ диҳад” [Хоҷаев Д., 2021, с. 62].

Дар китоби “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” тобиши замон доштани ҷумлаи пайрави муайянкунанда чунин шарҳу эзоҳ ёфтааст: “Ҷумлаи пайраве, ки ҳоли замони сарҷумларо муайян мекунад, тобиши замонӣ дорад. Ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав амалу ҳолатеро нишон медиҳанд, ки дар ягон вақту замон ва рӯзу давраи муайяне воқеъ гардидааст. Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрав исмҳои замони воҳидҳои вақтро муайян мекунад. Дар бисёр мавридҳо ҷумлаи пайрав ба туфайли калимаи муайяншаванда ба тамоми сарҷумла муносибати синтаксисӣ пайдо мекунад ва исми муайяншаванда бе ҷумлаи пайрав истифода намешавад” [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 88].

Дар мисолҳои зерин ҷумлаи пайрави муайянкунанда исмҳои мафҳуми замонӣ доштаи сарҷумларо аз ҷиҳати замон шарҳу эзоҳ дода, тобиши замонӣ гирифтааст:

Аммо дар мадрасаҳои Бухоро дар замоне, ки нависандаи ин сатрҳо меҳонд, аз илми мантиқ, гӯё танҳо ҳамин калимаи "мантиқ" монда буд [Айнӣ С., 9, 357]; *Дар солҳои аввале, ки ман дар Бухоро будам, мардум, хусусан, муллоҳо, ба ман ба назари бисёр паст менигаристанд* [Айнӣ С., 9, 4]; *Лекин вой аз он рӯзе, ки бори зиндагӣ ба сари саҳти шумо афтад* [Самад А., 24, 384]. *Лаҳзаҳои дилгиркунанда, лаҳзаҳое, ки рӯз ба мисли умри ӯ ба анҷом омада, соя афтода, офтоб ба паси қуллаи кӯҳ, қуллаи кафанпеч амида* [Мирзо К., 18, 239].

Дар ин гуна ҷумлаҳо маънои ҷумлаи пайрави муайянкунандаро калимаҳои ҳамнисбат ва ҷонишинҳои ишоратии “ин”, “он”, “ҳамин”, “ҳамон”, калимаи “як” равшан мекунад ва тақвият медиҳанд:

Дар ҳамон дақиқае, ки ӯ муайян карда буд, дар моҳ асари гирифтагӣ намонд [Айнӣ С. 9,325]. Дар ин вақт, ки моҳ аз болои сари мо гузашта ба тарафи ғарб майл карда буд, дар тарафи шарқ сафедии манорамонанде акси худро ба осмони кабуд андохта вайро сафедчатоб мекард [Айнӣ С., 10, 458]. Ӯ ҳам дар як рӯзе, ки барф меборид, ҳолӣ кардани хучраро талаб кард [Айнӣ., 9,158]. То ба он рӯзе, ки падарам ба ман ин суханҳоро гуфта ба насихат сар кард, ман яке аз беғамтарин ва яке аз шӯхтарин духтарони қишлоқ ба шумор мерафтам [Икромӣ Ч., 14,65]

Дар ҷумлаи зерин аъзои истисноии сарҷумларо ҷумлаи пайрави муайянкунанда эзоҳ медиҳад ва ҳар ду муайянкунандаи сарҷумла бо калимаву ибораҳои тобиши замонидошта ифода шудаанд, махсусан, калимаи хулосакунандаи “*рӯз*” алоқаи ҷумлаи пайравро бо сарҷумла устувортар гардонида, ба туфайли ин тобиши замони ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҳам равшантар мегардад:

Наход он замони хушбахтии кайҳо фаромӯшшуда, рӯзҳое, ки вай ба ман меҳру муҳаббате дошт ва ба рӯям хандида нигоҳ мекард, боз бармегашта бошад?[Самад А., 25,129].

Дар ин ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, ҷумлаи пайрави муайянкунанда исмҳои мафҳуми замонидоштаи “*рӯз*”, “*шаб*”, “*беғоҳӣ*”-ро, ки калимаи ҳамнисбат гирифтааст шарҳу эзоҳ додааст:

Аз он рӯзе, ки ба ин ҷо оварда супоридемаш, то ба ҳол ба хона барнагаштааст [Айнӣ С.,6, 20]. Бозор дар рӯзҳое, ки аз сафар фароғат меёфт, бо чаронидани гӯсфандҳои хӯчаин машғул мешуд [Айнӣ С., 4, 9]. Азимшоҳ фардои он рӯзе, ки ба Мадраса омада буд, ҳамаи гӯсфандони худро фурухта тамои кард [Айнӣ С., 4, 131]. Шабе, ки ба дидаи Лутфия хоб намеомад, даруни ҷойгаҳ мечунбид, паҳлу мегашт [Мирзо К., 18, 7]. Дар чунин шабҳо, ки рӯзҳояш серташвишанд, дар деҳот фақат чароғҳо ва дилдодагон шабзиндадорӣ мекунанд [Мирзо М.,18, 56]. Ҳамон

бегоҳие, ки автомат дар китф, ба ҳавлияшон даромад, аз ҳама аввал бо падар вохӯрд [Мирзо К., 18, 190].

Аз таҳлили мисолҳои фаровон дар адабиёти бадеӣ маълум мегардад, ки дар тобиши маъноии ҳолӣ гирифтани ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда маъноии калимаи эзоҳталаби сарҷумла хеле муҳим аст. Агар дар тобиши маъноӣ гирифтани ҳелҳои дигари ҷумлаҳои пайрави якҷузъа омилҳои сермаъноӣ, пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ –хабарҳо, бештар нақш дошта бошанд, дар сермаъношавии ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда маъноии исми дар сарҷумла ифодаёфта, ки ба вазифаи муайяншаванда меояд, омили асосӣ ба шумор меравад. Бинобар ин, дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав тобиши замони маҳз ба туфайли маъноии замони доштани исми сарҷумла пайдо мешавад, аммо ҳамон саволе, ки муайянкунандаи сарҷумла ба худ талаб мекунад ва калимаҳои ҳамнисбату ҷонишинҳои ишоратӣ, ки маъноии муайянкунандагиро равшан менамоянд, ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда нисбат доштани ин ҷумлаҳоро тақвият мебахшанд:

Дар рӯзе, ки ман аввалин бор ин ҳавлиро ба ёди худ гирифтаам, хонаи ҷанубӣ ва рӯйи суфа пур аз меҳмони мардина буда, хонаи шимолӣ пур аз меҳмонзанон буд [Айнӣ С., 9, 17]. *Дар вақтҳое, ки ман аввалин бор ба ёд гирифтаам, дар ҳавлии даруни мо як хонаи ҷӯбқории кӯҳна барои нишаст ва як хоначаи хишти хом барои дӯкони бофандагӣ буд* [Айнӣ.С., 9, 50]. *Он лаҳзаҳое, ки рӯз ба мисли умри ӯ ба анҷом омада, соя афтода, офтоб ба паси қуллаи кӯҳ ҳамида* [Мирзо К., 18, 239].

2.Тобиши макон. Дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда тобиши макон хеле серистемол аст. Ин гуна ҷумлаҳои пайрав ҳоли макони сарҷумларо, ки бо исмҳо ифода шудаанд, эзоҳ медиҳанд. Дар мавриди тобиши маконии ҷумлаи пайрави муайянкунанда нахвшиносон Ш. Рустамов ва Д.Хочаев қайдҳои махсус доранд.

Профессор Д. Хочаев таъкид мекунад, ки ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар ду ҳолат тобиши маъноии макон мегиранд, якум, агар

ҷумлаи пайрав бар эзоҳи ҳоли макони сарҷумла омада бошад ва, дуюм, агар ҷумлаи пайрав исми макони дар сарҷумла ба вазифаи аъзоҳои гуногуни ҷумла омадаро эзоҳ дода бошад [Ҳочаев Д. , 2021, с. 62].

Мисолҳои фаровони дар осори бадеӣ мушоҳидашуда хусусиятҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро бо тобиши макон нишон медиҳанд. Дар як қатор мавридҳо ҷумлаи пайрав бар эзоҳи ибораҳои исми сарҷумла, ки маънои маконӣ доранд, омада метавонад, ки ҷонишинҳои ишоратӣ маънои муайянкунандагии онҳоро пурқувваттар менамояд:

Дар паси он саройи хархонае, ки дар рӯбарӯи саҳни мадраса бино ёфтааст, як чуқурии калони обгурез ҳаст [Айнӣ С., 9, 375]. Села-села гунҷишакон сари шоҳаҳои дарахтоне, ки болои теппа, миёни заминҳо рӯида буданд, фир-фир паропар доштанд [Мирзо К., 18,14]. Ба гуфти Хидиралӣ дар деҳае, ки муаллим будааст, як кампир аз баҳри худо ба ӯ сарпаноҳ додааст [Мирзо К., 18,158].

Дар баъзе мавридҳо бошад, ҷумлаи пайрави муайянкунанда бар эзоҳи танҳо муайяншавандаи чунин ибораҳо, ки маконро ифода мекунад, меояд. Дар мисоли зер аз иборати мадраси Фатҳулло қушбегӣ танҳо муайяншавандаи мадраса эзоҳ талаб мекунад:

Азбаски он ҳавлӣ меҳмонхона надошт, ӯ аз мадраси Фатҳулло қушбегӣ, ки ба ҷойи мо наздик буд, як ҳучра ёфта буд [Айнӣ С., 9,160].

Дар қисми зиёди ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда бо тобиши маконӣ ҷумлаи пайрав бар эзоҳи калимаҳои ҷудогонаи ифодакунандаи макон меоянд дар ин гуна ҷумлаҳо танҳо ҷавоби ҷумлаи пайрав муайянкунанда будани онро собит менамояд:

Хонаи рӯй ба боло – хонае, ки дару тирезаҳояш ба тарафи шимол аст ва аз ҳамин сабаб хеле салқин буда, хонаи тобистонӣ ҳисоб мешавад [Айнӣ С., 10,499]. Аз тарафи ғарбӣ масҷид бо тангкӯчае, ки аз кӯчаи калони деҳа ҷудо мегардид, ба он рафта мешуд [Айнӣ С., 9,50]. Дар ин

миён оши даврае, ки дар он ҷо Қорӣ-Ишкамба нишаста буд, кашида шуд ва онҳо ба хӯрдан даромаданд [Айнӣ С., 8, 52].

Дар мисолҳои боло артикли номуайянии “-е”-е аз аломатҳои асосии ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, саволи “кадом”-ро талаб мекунад.

Як гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, ки бар эзоҳи зарфи макони дар сарҷумла нақши аъзоҳои онро адокунанда меоянд, ба мисли калимаи “ҷой”, тобиши маъноии макон мегиранд. Дар ин гуна ҷумлаҳо низ ҷонишинҳои ишоратӣ нишондиҳандаи ҷумлаи пайрави муайянкунанда мебошанд:

ӯ дар ҳамон ҷое, ки истода буд, нишаст [Айнӣ С., 11,458]; *Сари зина ба ҷое мебаромад, ки атроф ва болояш пӯшида буд* [Айнӣ С., 11,187]. *Як ҷойе мечустам, ки ғурумада андаке дам гирам* [Мирзо К., 18, 207].

Баъзе ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда бо тобиши макон бар эзоҳи исмҳои макони сарҷумлае меоянд, ки бо калимаҳои ҳамнисбат омадаанд:

Дар он вақтҳо одат ин будааст, ки амир берун аз қасри марказии худ – арк, дар кадом ҳавлие, ки манзил кунад, шабона дар наздикии он ҳавлӣ чавкӣ, яъне базми умумии кӯчагӣ ташкил мекардааст [Айнӣ С., 11,186]; *Очаю бача ҷойгаҳи миёни он хонаеро, ки дар он духтар меҳобид, нишон дода, қисса карданд* [Мирзо К., 18,48].

Қисми зиёди ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, ки тобиши маконӣ доранд, дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб ва омехта низ меоянд. Дар ин маврид ҷумлаҳои дигари таркиби ҷумлаи мураккаб маъноӣ иловагии маконии онҳоро равшан менамояд ё паҳлӯҳои дигари ба он алоқамандро дар бар мегиранд:

Чун чанд дақиқаи дигар роҳ рафтем, он кӯл ба ҳавлие пайваست, ки байни онҳоро асари як девори похсаи нав, ки ба он наздикиҳо ғуру галтида будааст, ҷудо мекард [Айнӣ С., 11, 445].

Ин ҷумла, ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиби ҳампайрави ғайричида буда, сарҷумларо (*он кӯл ба ҳавлие пайваст*) аз як тараф ҷумлаи пайрави замон (*чун чанд дақиқаи дигар роҳ рафтем*) аз тарафи дигар ҷумлаи пайрави муайянкунанда (*ки байни онҳоро асари як девори лоҳсаи нав чудо мекард*) шарҳу эзоҳ додааст. Ҳамчунин бар эзоҳи ҷумлаи пайрави муайянкунанда ҷумлаи пайрави муайянкунандаи дигар (*ки ба он наздикиҳо фуруғалтида будааст*) омадааст.

Дар насри бадеӣ, махсусан, дар осори устод Садриддин Айни ҳолатҳое ба назар мерасанд, ки дар таркиби як ҷумлаи мураккаби омехта силсилаи ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда бо тобиши маконӣ омадаанд:

Тарафи шимоли ин майдонро мадраси Дорушшифо, ки дар замонҳои пеш мадраси тиббӣ будааст ва ҷанубашро девори масҷиди ҷомеи Поянда ихота мекард, дар тарафи шарқи ин майдон арки амир, ки бар болои теппайи баланде бино ёфтааст, воқеъ шуда буд, дарвозаи арк ба миёнаҷойи майдон рост меомад, ки ба вай бо як пул аз нишеб ба фароз баромада мешуд ва ин пулро Тахтапул меномиданд [Айнӣ С., 11, 376].

Ҷумлаи зикршуда ҷумлаи мураккаби омехта буда, аз се ҷумлаи мустақил иборат аст. Ҳар як ҷумлаи мустақил ба худ ҷумлаи пайрави муайянкунанда гирифтааст. Бар эзоҳи ҷумлаи мустақили якум (*тарафи шимоли ин майдонро мадраси Дорушшифо ва ҷанубашро девори масҷиди ҷомеи Поянда ихота мекард*) ҷумлаи пайрави муайянкунанда (*ки дар замонҳои пеш мадраси тиббӣ будааст*) бар эзоҳи ҷумлаи мустақили дуюм (*дар тарафи шарқи ин майдон арки амир воқеъ шуда буд*) ҷумлаи пайрави муайянкунанда (*ки бар болои теппайи баланде бино ёфтааст*) ва бар эзоҳи ҷумлаи мустақили сеюм (*дарвозаи арк ба миёнаҷойи майдон рост меомад*) ҷумлаи пайрави муайянкунандаи чида (*ки ба вай бо як пул аз нишеб ба фароз баромада мешуд ва ин пулро Тахтапул меномиданд*) омадааст.

Маъмулан, дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда тобиши маконӣ хеле барҷаста ифода мешавад ва онҳо дар забон серистеъмол ҳам хастанд, аммо гоҳо тобиши маконии ин гуна ҷумлаҳои пайрав хеле суст аст. Ин ба туфайли то андозае сусттар зоҳир шудани худи маъноӣ муайянкунандагии ҷумлаи пайравмегардад:

Дар даромади корхона хона, айвон ва болохонае буд, ки мо дар онҳо хобу хез мекардем [Айнӣ С., 11, 484]; Ҳавлию хонаҳое, ки бо Осиямоҳ, бо падар, бо омадурафти хешовандон пур буд, имрӯз мисли мазористон [Мирзо К., 18, 216].

Ҷумлаҳои пайрави фавқ бар эзоҳи исмҳои мафҳуми маконидошта, ки чун аъзои эзоҳталаб дар сарҷумла воқеъ гардидаанд, омадааст.

Баъзан ҷумлаи пайрави муайянкунанда бар эзоҳи аъзои истисноии ҳоли макони сарҷумла омада, тобиши маъноӣ маконӣ мегирад:

Ҷойи хобашон наздики ҳезумхона, кулбачае, ки равшани намедаромад, бедару тиреза [Мирзо К., 18,66]. Ў силоҳбадастонро ба манзили Барзу, ба қасри мухташаме оварда буд, ки онро ў дар ҳамин рӯзҳои наздик бунёд карда буд [Мирзо К., 18, 14]. Асадулло чун ҳамарӯза бари болои сӯфа, рӯйи ҳамон чор қабат кӯрпача, ки болишт ҳам гузошта буданд, гузашт [Мирзо К., 18, 75].

Ҷумлаи пайрави муайянкунанда бар эзоҳи ҳоли макони сарҷумла омада, ифодаи тобиши макониро мушаххас мегардонад:

Кӯчае, ки сангу сангрезаҳои зери по, ду-се дарахти беду сафеддори қадимаи дар лаби ҷӯйҳои ду канори роҳ монда, шоҳиди давраҳои хурдсолӣ, мактабхонӣ ва даву този ў бо бачаҳои ҳамсоя буданд [Мирзо К., 18, 216]. Тарафи хонае, ки ба дари оҳанинаш чанд қулф андохта буданд, рафт [Мирзо К., 18, 207]. Хурду калон сӯйи майдони назди чашма, ки ҷойи хушманзара, сабззору ангурзорест, мерафтанд, баъзеҳо медавиданд, селай одамон дар майдон чамъ [Мирзо К., 18, 213].

3.Тобиши сабаб. Дар ҷумлаи пайрави муайянкунанда тобиши сабаб мавриди таваҷҷуҳи махсуси муҳаққиқон қарор доштааст. Онро

забоншинос Ш. Рустамов чунин шарҳ додааст: “Тобиши сабаб дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунандае мушоҳида мешавад, ки пас аз калимаи муайяншаванда воқеъ гардидаанд ва аксарияти калимаҳои муайянкунанда дар аввали сарҷумла ҷой гирифтаанд. Дар ин мавқеъ ва ба ин вазифа ҳамаи исмҳо оянд ҳам, ин ҷой ба исмҳои хос ва ҷонишинҳои шахсӣ бештар мансуб аст. Дар ин қабил ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аломати калимаи муайяншаванда ба дараҷае барҷаста ифода мешавад, ки боиси воқеъ гардидани амалу ҳолати дигаре мегардад. Ин ҳолат баъзан боиси иштибоҳи ҷумлаи пайрави муайянкунанда ва сабаб гардидааст. Аммо аломатҳои луғавию грамматикӣ ҷумлаи мураккаби тобеъ шаҳодат медиҳад, ки ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда тобиши сабаб доранд” [Рустамов Ш., 1988, с. 252]. Наҳвшинос Д. Хоҷаев дар хусуси ин тобиши маъноӣ ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба таври мушаххас чунин изҳори андеша намудааст: “Тобиши маъноӣ сабабии ҷумлаи пайрави муайянкунанда на ба ҷиҳати маъноӣ аъзои эзоҳшаванда, балки бештар ба муносибати маъноӣ асосӣ ва иловагӣ ҳуди ҷумлаи пайрави муайянкунанда вобаста буда, мутобиқати хабарҳо бо шаклҳои гуногуни феъл низ сахми муҳим дорад” [Хоҷаев Д., 2021, с. 62-63]. Забоншинос М. Норматов низ аз ин тобиши маъноӣ ёдовар мешавад. Дар тақия ба андешаи муҳаққиқон ва таҳлили осори насри муосир ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаи тобиши сабаб доштаро бо хусусиятҳои барҷастаи мавҷуд будани маъноӣ сабабӣ дар байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав муайян кардан мумкин аст. Дар ҷумлаҳои зерин ҳамин хусусиятро барҷаста мушоҳида кардан мумкин аст:

Аммо хучраҳои пеши масҷидҳоро, ки вақф надоштанд ва хучраҳои сари мазорҳоро, ки вақфҳошон подшоҳӣ шуда буданд, харчанд иморати хуб ва тирезаҳои шишагин дошта бошанд ҳам, касе намехарид [Айнӣ С., 11, 246]. Гармии шабона, ки оламо фаро гирифта буд, гӯё аз ин насим мегурезад [Айнӣ С., 11, 117].

Дар чумлаи мураккаби тобеи сертаркиби ҳампайрави ғайричидаи боло ду чумлаи пайрави муайянкунанда ду аъзои чидаи сарчумларо дар алоҳидагӣ эзоҳ дода, тобиши сабаб доранд: *Аммо хучраҳои пеши масҷидҳоро, ки вақф надоштанд ва хучраҳои сари мазорҳоро, ки вақфҳошон подшоҳӣ шуда буданд, касе намехарид.*

Тобиши сабабӣ дар чумлаи пайрави муайянкунанда аз муносибати умумии сарчумла ва чумлаи пайрав ва муносибати маъноии онҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ–хабарҳо, бармеояд.

Чумлаи пайрави сеюм, чумлаи пайрави хилоф буда, бар эзоҳи тамоми сарчумла омадааст: *Аммо хучраҳои пеши масҷидҳоро ва хучраҳои сари мазорҳоро касе намехарид, ҳарчанд иморати хуб ва тирезаҳои шишагин дошта бошанд ҳам... .*

Дар чумлаҳои пайрави муайянкунанда бо тобиши сабаб, аслан, маънои чумлаи пайрав, ки ҳамчун сабаб намудор мешавад, нақши муҳим дорад. Дар баробари ин, мутобиқати шаклҳои феълӣ – хабарҳо низ, дар ташаккули тобиши маъноии сабаб хеле муҳим аст. Хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрави ин гуна чумлаҳо, маъмулан, дар замони гузаштаи сиёасӣ хабарӣ меоянд:

Хусусан шогирдпеша, ки ҳолати рӯйрости зулми амиру вазиру ҳоким аст, мардум аз вай бисёр нафрат доранд [Айнӣ С., 11,168]. Фақат нафратам ба он бача, ки маро чанд бор дар кӯча – дар вақти бозӣ зада буд, зиёда гардид [Айнӣ С., 11,20]. Абдураҳимбой, ки аз суҳанони ба гӯши ҳудаш форами бои тотор қадре кушода шуда буд, ба суҳан даромада гуфт... [Айнӣ С., 2, 120].

Мисолҳои адабиёти бадеӣ нишон медиҳанд, ки аксарияти чунин чумлаҳои пайрави муайянкунанда бар эзоҳи он аъзои сарчумла омадаанд, ки бо исмҳои мафҳуми макондошта, исмҳои ҷондор, исмҳои шахс, исмҳои ифодакунандаи касбу кор ифода шудаанд:

Ба хонае, ки духтари қадрас ҳаст, даро-баро кардани як ҷавони бегона (Ризо ба гуфти ҳудаш ҳаждаҳсола буд) муносиб нест

[Улуғзода С., 28 , 60]. *Бузи гурусначашм, ки дар устой ва маҳорати худ дилаш пур буд , худро якбора ба тарафи он гиёҳ андохта ва ба як ҳаракати чолокона ду пойи пеши худро дар буни санг банд карда, бо иштиҳое, ки гӯё дар ин наздикиҳо чизе нахӯрдааст, ғирич-ғирич карда, бунчаҳои гиёҳро бо дандонаҳои арравори худ буридан гирифт* [Айнӣ С., 6, 10]. *Касоне ки ман ба онҳо калонӣ мекунам, бештаринашон дар насаб аз ман пастанд* [Айнӣ С.,11 , 197]. *Як рамазон акаи ман ҳам, ки бо писари як қозӣ шарикдарс будааст, ҳамроҳи ӯ пеши падараш рафтааст ва қозӣ ӯро ба деҳае бо унвони "муаллим" фиристодааст.* [Айнӣ С., 11, 17]). *Ҷавононе, ки ба талвосаи чон афтода буданд, бо умед ба домолло рӯ овардаанд* [Мирзо К., 18, 203].

Дар як қатор ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда, ки тобиши сабаб доранд, муносибати ҳоли сабаб барҷаста аст. Ба ҷумлаҳои зер таваҷҷуҳ кунед:

Ҷавононе, ки ханӯз хонадор нашуда буданд, ба нияти фоли нек косаи оби никоҳро, ки дар пеши имом истода буд, гирифта талош карда нӯшиданд [Айнӣ С., 4,135]. *Лекин кабинети Фирӯза, ки хонаи рӯ ба боло ва барҳаво буд, салкин ва оромбахш буд* [Икромӣ Ҷ., 15,113]. *Руди Ҷилвон, ки онро дар замони нав сар то по аз фароз ба нишеб сарозер канда буданд,чун новаи осие шаррос зада ҷорӣ мешуд* [Айнӣ С., 2, 436]. *Гӯё ба туфайли Барзу қиёмате, ки ба сари онҳо омада буд, барҳам хӯрд, шаби сиёҳашон ба рӯз расид* [Мирзо К., 18, 17]);

Дар ҷумлаи зер ҳамин гуна хусусият ба туфайли пешоянди “бо” зоҳир шудааст ва маълум мешавад, ки тобиши маъноии пешояндҳо низ дар сар задани маъноӣ сабабӣ нақши муҳим доранд:

Бо ларзиши ҳаво, ки дар таъсири якбора ҳолӣ шудани чанд милтиқ пайдо шуда буд, шишаҳои тирезаҳо шакаррос зада рафтанд [Айнӣ С., 7, 13]. *Бо дидани нони гарм оби даҳони Шокир, ки хеле гурусна буд, чакида омада бошад ҳам, ба нон даст дароз накард* [Айнӣ С., 2, 564].

Агар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда пас аз сарҷумла омада бошад, тобиши сабаб хусусияти эзоҳӣ мегирад:

Каримов ба бригадаи Аъзам равон буд, ки дар он ҷо имрӯз пахтачинии оммавӣ сар шуда буд [Улуғзода С., 29, 384]. *Аз меҳмонон ман танҳо ду касро мешинохтам, ки ба чойхона бисёр омада мерафтанд* [Толис П., 26, 137].

Ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро, ки тобиши сабабӣ доранд, танҳо аз рӯйи муносибатҳо ва аломатҳои грамматикӣ муайян кардан мушкул аст, зеро нишонаҳои грамматикӣ, ки ба онҳо хос аст, дар навъи дигари ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда низ ба назар мерасанд, аммо онҳоро сарфи назар кардан ҳам мумкин нест, зеро аломатҳои грамматикӣ ин гурӯҳи ҷумлаҳоро аз баъзе ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ҷудо мекунанд.

Дар мавриди муайян кардани тобиши сабаб, қабл аз ҳама, мазмуни ҷумлаҳо ва баъдан аломатҳои грамматикӣ бояд ба инобат гирифта шаванд.

4.Тобиши мақсад. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда тобиши маъноӣ мақсад низ пайдо карда метавонад, ки он аз маъноӣ ҷумлаи пайрав аён мегардад:

Ҳамон табиби куҳнаи нодон ҳам набуд, ки бо ҷӯшонда додани хасу хошок беморон ва бемордоронро тасаллӣ диҳад [Айнӣ С.,11, 205]; *Дар қишлоқат магар ягон табиб ҳам набуд, ки ҷеғ занӣ?*[Улуғзода С., 28, 109]; *Ягон одами таъинро мефармоям, пулро ба волидаи марҳум бурда медиҳад*[Улуғзода С., 28,119].

Дар ин ҷумлаҳо, агарчи маъноӣ мақсад равшан баён карда мешавад ва шунаванда онро дарк мекунад, аммо ҳангоми саволгузорӣ маълум мешавад, ки сарҷумла саволи “кадом?” талаб мекунад.

Муҳаққиқи ҷумлаи пайрави муайянкунанда профессор Д. Хочаев ба он назар аст, ки: “ Маъноӣ мақсад гирифтани ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба ифодаи маъноӣ аслии он вобаста мебошад: *Ягон оят ё*

ривояте ёфта наметавонистем, ки бо зӯри аз касе ба каси дигаре гирифта додани заминро ҷоиз донад (Ҷалил Р); Имрӯз касе набуд, ки бо ӯ суҳбат кунам (Иқромӣ Ҷ). Дар ин мисолҳо тобиши мақсад дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ба дараҷае равшан аст, ки ба онҳо пайвандакҳои “то”, “то ин ки”, “то он ки” гузоштан мумкин аст” [Хоҷаев Д., 2021, с. 63].

Дар китоби “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик ин тобиши маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда ишора шуда, чунин шарҳу эзоҳ ёфтааст: “Ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ки исмҳои маънии амсоли “фармон”, “хабар”, “таклиф”, “фикр”, “ҳаракатро”, ки одатан ба вазифаи пуркунандаи бевоситаи суратнаёфта ва ҳиссаи номии хабари феълии истифода мешаванд, муайян мекунад. Бо дигар исмҳо омадани он ягон-ягон дучор мешавад. Хабарӣ ҷумлаи пайрав дар шаклҳои феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад. Исми муайяншаванда гоҳо бо ҷонишинҳои ҳамнисбат ва артикли -е меояд, ки дар ин сурат муносибати атрибутӣ барҷастатар ифода мегардад” [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1980, с. 89].

Аз ин маълумотҳо бармеояд, ки тобиши маъноии мақсад гирифтани ҷумлаи пайрави муайянкунанда пеш аз ҳама, аз маъноии асосии ҷумлаи пайрав, ҳамчунин аз ифодаи хабари ҷумлаи пайрав, ки дар шаклҳои феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбанд, сар мезанад: *Ҷонзоде нест, ки аз вай ба дили худ қувват гирад* [Айнӣ С., 7, 103]; *Босмачиёнро маҷоли он намонд, ки рӯйрост ба майдон бароянд* [Айнӣ С., 1, 415]; *Ин тавр бошад, ба забоне, ки мо ҳам бифаҳмем, гап занед!* [Айнӣ С., 11, 274].

5.Тобиши шарт. Тобиши маъноии шарт низ дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда мушоҳида мешавад. Дар ин хусус профессор Д. Хоҷаев низ ишора мекунад ва бо мисолҳо онро нишон медиҳад [Хоҷаев Д., 2021, с. 64], аммо забоншинос Ш. Рустамов нӯҳ тобиши ҳолии ҷумлаи пайрави

муайянкунандаро нишон дода бошад ҳам [Рустамов Ш., 1988, с. 251-257], тобиши шартро дар онҳо ишора намекунад.

Мушоҳидаҳои мо ва мисолҳои адабиёти бадеӣ нишон доданд, ки ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда тобиши маъноии шарт доранд ва он аз мутобиқати шаклҳои феълӣ намоён мешавад:

Ҳар коре, ки ман фармоям, мекунӣ [Улуғзода С., 28, 57]. *Биллоҳи азим, чое, ки қадами Давлат – қаравулбегӣ расида бошад, ҳаром аст* [Улуғзода С., 28, 36]. *Гӯсолаеро, ки аз пода берун равад, гург меҳӯрад* (Айнӣ С., Ғуломон, 236). *ӯ дар орзуе, ки ин арӯсаки тағи чодарро ба бағал бигирад, бибусаду бибусадаш, саҳт ба оғӯш кашад* [Мирзо К., 18, 198]. *Ҳунаре, ки ӯ дорад, шайтон надорад, ба тағи пӯсти одам медарояд* [Мирзо К., 18, 212]. *Ягон ҷавонмарде, ки танҳо нисфи қуввати шуморо дорад, аммо чобуку ҷақон аст, ҳанӯз шумо ба мобайни майдон нарасида, гирифта ба замин мезанад* [Муҳаммадиев Ф., 22, 123].

Дар ин ду мисоли овардашуда маъноӣ асосии ҷумлаи пайрав тавассути эзоҳи калимаҳои ҳамнисбати “*ҳар кор*”, “*чой*” омада, саволи “*кадом?*”-ро талаб мекунад. Тобиши шарт аз шакли шартӣ-хоҳишмандии хабари ҷумлаи пайрав бармеояд: (агар) фармоям, мекунӣ; (агар) расида бошад, ҳаром аст.

Ин ҷумлаи пайрав ба мисли баъзе ҷумлаҳои пайрави дигар ду тобиши маъноӣ дорад. Ба зами тобиши шартӣ, дар он мо тобиши маъноии макониро низ мушоҳида мекунем, ки ин ба туфайли исми сарҷумла – “*чой*” мушоҳида мешавад.

Муҳаққиқ Д. Хоҷаев таъкид мекунад, ки: “Ҳангоме ки ҷумлаи пайрави муайянкунанда бо сарҷумла бо ёрии калимаву таркибҳои “*касе ки*”, “*ҳар касе ки*”, “*он кас ки*”, “*ҳар он кас ки*”, “*ҳар ки*”, “*ҳар чи*” ва монанди инҳо ба сарҷумла алоқаманд мегардад, низ тобиши шартӣ пайдо мекунад” [Хоҷаев Д., 2021, с. 64]. Осори бадеии мавриди омӯзиши мо низ ин гуфтаҳоро тасдиқ намуданд:

Акнун ўро ҳар касе, ки ба ин ҳол дар роҳ медид, дар девона шудани

ӯ шубҳа намекард [Айнӣ С., 8,190]. Ҳар садо ва нолае, ки аз гулӯи Сангин мебаромад, гӯё аҳволи пурмалоли Одинаро тарчима мекард [Айнӣ С.,6,68].

Тобишҳои иловагии ин ҷумлаҳои пайрав имконияти фарохи забони тоҷикиро дар ифодаи муносибатҳои гуногун дар қолаби муайяни нахвӣ нишон медиҳад. Ба зами ин, барои гирифтани тобиши иловагии маъноӣ ҳам калимаҳои ҳамнисбати сарҷумла ва ҳам шаклҳои феълӣ – хабарҳои ҷумлаи пайрав ҳар кадом дар алоҳидагӣ нақш доранд.

6.Тобиши ҳилоф. Муҳаққиқони нахви забони тоҷикӣ Ш. Рустамов ва Д. Хоҷаев дар масъалаи мавҷудияти тобиши маъноии ҳилоф дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ҳамфикранд. Ш. Рустамов ҳамчунин масъалаи мавқеи ҷумлаи пайравро нисбат ба сарҷумла таъкид намуда, бар зами хусусияти зидмаъноӣ, инчунин, хусусияти муқоисавӣ доштани ин гуна ҷумлаҳои пайравро таъкид карда, аз ҷумла, мегӯяд: “Ин муҳолифат бештар дар замони воқеияти он аломату амалҳо мушоҳида мешавад, ки аҳаммияти муқоисавӣ доранд” [Рустамов Ш., 1988, с. 253].

Раҳимдод, ки аз суҳанҳои дар аввали суҳбат дар бораи ҳудаи фаҳрида, ёзида рафта истода буд, аз масъалаи нон шармида, рӯйи худро ба танаи як дарахт гардонида пинҳон кард [Айнӣ С.,2, 26]. Гӯсфанди бечора, ки он қадар ҳарис нест ва ҳеҷ гоҳе барои хӯрок худро дар таҳлука наандохтааст, лекин аз он ҷо, ки дар роҳ рафтан ва истодан ҳамеша бузро пайравӣ мекунад, бе ҳеҷ андешае ин низ худро аз паси буз ба поён партофт [Айнӣ С., 6, 10].

Дар ҷумлаи мазкур ҷумлаи пайрави аввал ҷумлаи пайрави муайянкунанда буда, тобиши ҳилофӣ дорад. Маъноии асосӣ ва тобиши маъноӣ дар ин ҷумлаи мураккаб равшантар эҳсос мешавад:

Бинобар ин, бо сангзаниҳои он бачаи мағрур хурсандие, ки маро аз он курта-лозимӣ пайдо шуда буд, кам нагардид [Айнӣ С., 11, 20]; Ба ин ваҷҳ агар, фаразан, аз ҷониби шумо ягон ҳаракате, ки одамони беандеша

гумон мебурданд, сар мезад ҳам, ҳеҷ кас таачҷуб намекард [Улуғзода С., 28, 248].

Тобиши маъноӣ ҳилоф дар аксари ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ба назар мерасад ва ҷумлаи пайрав дар онҳо дар байни сарҷумла омада, пас аз калимаи муайяншаванда ҷой мегирад.

7. Тобиши монандӣ. Тобиши маъноӣ монандӣ дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ҳодисаест, ки зиёд ба назар мерасад. Фарқ кардани ин гурӯҳи ҷумлаҳо мушкил нест, дар онҳо пешояндҳои “монанди”, “мисли”, “ҳамчун” дар паҳлуи исми эзоҳталаби сарҷумла меоянд:

Рег монанди оби истодае, ки дар шамол лаппиш хӯрад, лаппида-лаппида, оҳиста-оҳиста пеш меомад [Айнӣ С., 11, 41]. *Монанди калхоте, ки болҳои худро паҳн карда, кабӯтарро дар зери чанголи худ гирад, табақро тамоман дар зери ихотани худ даровард* [Айнӣ С., 11, 131]. *Харсангҳои калон-калон дар гирду пеш мисли хароне менамоянд, ки дар соя орамида бошанд* [Улуғзода С., 28, 278]. *Монанди саге, ки дар обмӯрии боғ дармонда, ба паси худ аз боғбон зарбаҳои ҷоннок мехӯрда бошад, нӯла мекашид* [Айнӣ С., 8, 191]. *Ҳавлӣ монанди орохонае, ки дар вай ҷӯб халонида шуда бошад, якбора ба ҳаракат омад* [Айнӣ С., 5, 107]. *Дар он рӯз дар тани ман чунон либосҳое буд, ки ман пеш аз он монанди онҳоро напӯшида будам* [Айнӣ С., 11, 20].

Дар мисоли “*Рег монанди оби истодае, ки дар шамол лаппиш хӯрад, лаппида-лаппида, оҳиста-оҳиста пеш меомад*” [Айнӣ С., 11, 41]. тобиши тарзи амал низ мушоҳида мешавад, нависанда, дар қисмати аввал тарзи ҳаракати регро ба лаппиши об монанд карда бошад, дар идомаи ҷумла он тарзро бевосита тасвир мекунад ва ҷумлаи пайрав тавассути маъноӣ калимаҳо тобиши маъноӣ тарзи амал низ мегирад. Ин гуна ҷумлаҳои мураккаб далели онанд, ки гоҳо дар гирифтани тобиши иловагӣ маъноӣ калимаҳои ҳам сарҷумла ва ҳам ҷумлаи пайрав нақши муҳим доранд, яъне ба ғайр аз мутобиқати шаклҳои феълӣ –

хабарҳо, инчунин маънои калимаҳои таркиби ҷузъҳо низ тобиши маъноиро муайян мекунанд.

Муҳаққиқ Д. Ҳочаев нишонаи асосии ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро бо тобиши монандӣ чунин шарҳ медиҳад: “Ҷумлаи пайрави муайянкунанда он вақт тобиши маънои монандӣ-муқоисавӣ пайдо менамояд, ки, агар бар эзоҳи ҳоли монандии сарҷумла омада бошад ё шайъи эзоҳшавандаи сарҷумларо бо роҳи монанду муқоисакунӣ он бо шайъи дигари дар ҳуди ҷумлаи пайрав буда шарҳу эзоҳ диҳад” [Ҳочаев Д., 2021, с. 63]. Аммо муҳаққиқ Ш. Рустамов аз мавҷудияти чунин тобиши маънои ҷумлаи пайрави муайянкунанда чизе наметавонад.

Мисолҳои аз адабиёти бадеӣ таҳлилгардида нишон медиҳанд, ки тобиши маъноии монандӣ гирифтани ин гуна ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда гоҳо ба туфайли қисмати эзоҳӣ доштани сарҷумла ба амал ояд, гоҳо ба туфайли ҷузъиёти монандкунӣ доштани ҷумлаи пайрав мушоҳида мешавад.

8. Тобиши тарзи амал низ дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ба мушоҳида мерасад. Тобиши тарзи амал дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда хеле мустаъмал аст. Дар онҳо калимаҳои “*тарз, ҳолат*” ҳамчун калимаи ҳамнисбат дар сарҷумла зикр мешаванд, аммо саволи асосии эзоҳталаб ҳамон саволи ҷумлаи пайрави муайянкунанда – «кадом?», боқӣ мемонад: *Ман бо дидани ин ҳолат дар ҳайрат афтода рост истода мондам, ҳатто ба Ҳабиба, ки рост аз рӯ ба рӯи ман баромада буд, роҳ ҳам надода будам* [Айнӣ С., 11,101]. *То нимаи роҳ Маҳдуми Гав дар ҳолате афтодааст, ки чашмаш ҷоеро намедид* [Айнӣ С., 11,127]. *Табиб дар ҳолате, ки чашмашро аз даст ва кисаи саройбон намеканд, “хуб хуб” гӯён аз дар баромад* [Айнӣ С., 6, 74]. *Одина бо таъсири ҳолате, ки аз видои бозмондагонаш рӯй дода буд, қуввати суҳан гуфтан надошт* [Айнӣ С., 6, 67].

Таҳлили хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда бо тобишҳои маъноии ҳолӣ нишон медиҳанд, ки тобишҳои маъноии ҳолӣ дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ба маъноии калимаи эзоҳталаби сарҷумла низ вобастагии зич дорад. Масалан, дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда бо тобиши тарзи амал, ба сифати исми эзоҳталаби сарҷумла калимаи “тарз” зиёд истифода мешавад:

Ба ман ба ҳамон тарзи ифодае, ки ба ақидаи ҳудаш, шоирона ва болояш пӯшида аст, фаҳмонидан хост [Айнӣ С., 11, 224]. *Манзара айнан ҳамон тавре буд, ки дар рӯзномаҳо гоҳо менавиштанд* [Муҳаммадиев Ф., 22, 98].

Ш. Рустамов, чунонки дар боло зикр шуд, тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунандаро нишон медиҳад, аммо ба ҷойи тобиши тарзи амал тобиши ҳолатро ном мебарад ва силсилаи мисолҳоеро зикр мекунад, ки ҳамагӣ тобиши маъноии тарзи амалро доранд: *Сардор ба пирамард, ки ҳанӯз дар рӯйи ҷойнамоz рост истода буд, салом дода, бо ӯ вохӯрдӣ кард* (Айнӣ С., Куллийт, Ҷ.3, Ғуломон, 11) [Рустамов Ш., 1988, с. 254].

Мисолҳои овардаи муҳаққиқ ҳолатро ифода менамоянд, аммо, аслан, ба тарзи амал далолат мекунанд, бинобар ин онҳоро тобиши тарзи амал гуфтан беҳтар мебуд, зеро ҳолат низ тарзи иҷрои амалро ифода мекунад ва ҷумлаи пайрави ҳолат дар забони тоҷикӣ, аслан, вучуд надорад.

Дар ин маврид муҳаққиқ Д. Хоҷаев ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро мушаххас тобиши тарзи амал гуфтааст ва мантиқан низ тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав бояд ба яке аз хелҳои мушаххаси ин гурӯҳи ҷумлаҳо нисбат дошта бошад.

9. Тобиши микдору дараҷа низ дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ба мушоҳида мерасад. Мавҷудияти чунин тобишро муҳаққиқон Ш. Рустамов ва Д. Хоҷаев дар алоҳидагӣ зикр кардаанд. К. Қаландаров ин тобишро ба таври умумӣ дар шумори маъноҳои ҳолӣ дар

ҷумлаи пайрави муайянкунанда ёдрас мегардад. Воқеан, дар ин гуна ҷумлаҳо тобиши миқдору дараҷа бо тобишҳои монандӣ ва натиҷа омехта меояд:

Баробари ин садо пасу дунболи якдигар ба фосилае, ки шунавандагон он қадар фарқ карда наметавонианд, аз дуру наздики кӯҳсор ин фарёд такрор ёфт [Айнӣ С., 1, 15]. *Дар паси он чуқурӣ боз як чуқурии васеи болопӯшидае буд, ки дар он ҷо чанд аспу одам меғунҷид* [Айнӣ С., 5, 443].

Чунонки мебинем, дар ин мисолҳо ҷумлаи пайрави муайянкунанда тобиши миқдору дараҷа дорад, аммо, дар баробари ин, дар ҳамаи ин ҷумлаҳо тобиши миқдору дараҷа ва монандӣ низ мушоҳида мешавад. Ба қадри найза –миқдору дараҷа, нурҳои найзагӣ – монандӣ. Дар ин гуна ҷумлаҳо калимаи ифодакунандаи миқдор гоҳо дар сарҷумла ва гоҳо дар ҷумлаи пайрав меояд. Албатта, мисли ҳама гуна ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда дар ин гурӯҳи ҷумлаҳо низ саволи асосӣ ҳамон саволи ҷумлаи пайрави муайянкунанда аст.

10.Тобиши натиҷа низ дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ба мушоҳида мерасад. Ш. Рустамов ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави муайянкунандаро таҳқиқ намуда, таъкид мекунад, ки: “Ҷумлаҳои пайраве, ки исмҳои амалу протсесс, ҳодисаҳои олами воқеӣ ва ҳолату вазъиятро эзоҳ медиҳанду пас аз сарҷумла воқеъ мегарданд, аломатеро нишон медиҳанд, ки ҳамчун натиҷаи он ҳодисаву воқеа ё исми ба амал алоқаманд, воқеъ гардидааст” [Рустамов Ш., 1988, с. 252-253]. Аммо ҷумлаи пайрави муайянкунанда будани онҳо бошад, аз аломатҳои дигари асосии грамматикӣ, ба мисли артикл, муносибати ҷумлаи пайрав ба исми муайяншаванда, калимаҳои ҳамнисбат далолат мекунад:

Тамоми тобистон ниҳолҳои гирифта дар асари наме, ки аз барфанбор меҷаҳид, шодоб ва сарсабз буданд [Улуғзода С., 28, 41]. *Дар он миён воқеае рӯй дод, ки барои Бухоро рафта хонданам имкон пайдо шуд* [Айнӣ С., 11, 233]. *Ба Ёдгор як ҳолати бисёр аҷиб рӯй дода буд, ки*

ин ҳолат ӯро ҳеҷ осуда намегузошт [Айнӣ С., 1,342]). Дар он сол дар музофоти Бухоро аҳволе рӯй дод, ки зиндагонӣ ва осоиши ҳамаро зеру забар кард:ин вабои умумӣ буд [Айнӣ С., 11,17].

Дар мисолҳои боло, бар замми эзоҳи исми сарҷумла, мо натиҷаи амали сарҷумларо дар ҷумлаи пайрав мушоҳида мекунем, ки ин ҳолат аз муносибати маъноии байни ҷумлаҳо сар мезанад .

Тобиши пурқунанда: Тобиши маънои пурқунандагиро гоҳо дар ҷумлаҳои пайрави муайянқунанда дидан мумкин аст. Дар ин ҷумлаҳо мубтадои сарҷумла бештар бо ҷонишинҳои таъинии “*ҳар чи*”, “*ҳар ки*”, “*ҳар чиз*” ифода меёбанд:

*Ҳар чи гӯям, шарҳи ҳамин гуфтаҳоям хоҳад буд [Айнӣ С., 6, 127].
Ҳар чизеро, ки бояд ночор бигӯяд, дертар ва ҳам сабуктар карда бигӯяд [Айнӣ С.,6,158].
Ҳар кас ва ҳар қуввате, ки моро аз як шудан боз медорад ва ба ҳақталабии мо монеъ мешавад, душмани ҷонӣ ва хунии худ мешуморем [Айнӣ С., 6, 4].*

2.3. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави пурқунанда ва тобишҳои маънои иловагии он

Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави пурқунанда яке аз қолабҳои маъмул ва серистеъмоли ҷумлаи мураккаби тобеъ дар забони адабии муосири тоҷикӣ ба шумор рафта, бо хусусиятҳои сохторию маъноияш аз ҷумлаҳои пайрави дигар тафовут дорад.

Таҳқиқу баррасии ҳамаҷонибаи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави пурқунанда аз қабиле он масъалаҳост, ки барои муайян гардидани паҳлуҳои печида ва норавшани нахвиёти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ёрӣ хоҳад дод. Дар забоншиносии тоҷик осори таҳқиқотии зиёде ба таърифи расидааст, ки дар онҳо моҳияту вазифа, хусусиятҳои сохторию маъноии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави пурқунанда, вобастагии алоқии грамматикӣ он ба сарҷумла

тахқиқ шудааст. Дар аввалин китобу дастурҳои забони тоҷикӣ аз солҳои 40-уми садаи XX сар карда дар бораи ҷумлаи мураккаби тобӣ бо пайрави пурқунанда маълумот дода мешавад. Аз ҷумла, дар асарҳои забоншиносон В.С. Расторгуева [Расторгуева В.С., 1953], Б. Ниёзмӯҳаммадов [Ниёзмӯҳаммадов Б., 1970, с. 237-239], Ш. Рустамов [Рустамов Ш., 1967, с. 62-101], К. Қаландаров [Қаландаров К., 2004], В. Абдулазизов [Абдулазизов В., 2014], дар китобу дастурҳои Б. Камолиддинов, М. Норматов, ки дар боби аввал зикр намудем, маълумоти батафсил дода шудааст. Ҳамчунин мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар грамматикаҳои солҳои гуногун, ба истиснои грамматикаи соли 1989, доир мавзӯи мазкур маълумоти мухтасар оварда шудааст.

А. Шафӣ муҳаққиқи ҷумлаҳои мураккаби забони форсӣ ҷумлаҳои пайрави пурқунандаро таҳқиқ намуда, онҳоро, қабл аз ҳама, ба аналитикӣ ва синтетикӣ ҷудо мекунад ва қайд менамояд, ки навъи аналитикии ҷумлаҳои пайрави пурқунанда, маъмулан, пас аз сарҷумла меоянд. Умуман, ин тарзи гурӯҳбандӣ кардани ҷумлаҳои пайрави пурқунанда барои муайян кардани ҷойи ҷумлаи пайрав нисбат ба сарҷумла ёрӣ мерасонад [Шафӣ А. М., 1967, с. 65].

Дар забоншиносии тоҷик силсилаи таҳқиқоте анҷом дода шудаанд, ки дар онҳо бевосита доир ба тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави пурқунанда маълумот дода мешавад. Муҳаққиқи феъли забони тоҷикӣ В. Расторгуева маъно ва тобишҳои маъноии шаклҳои замони феълҳои забони тоҷикӣ ва мавқею тарзи истеъмоли онҳоро муайян карда, зиёда аз понздаҳ хели тобишҳои маъноии аористро, ки дар ҷумлаи пайрави пурқунанда истеъмол ёфтаанд, аз рӯи маъноӣ феълҳои сарҷумла баён мекунад. Муҳаққиқ дар баробари ин қайд менамояд, ки характери замони аорист дар ҷумлаҳои пайрави пурқунанда то як андоза хира мешавад ва вазифаи нишон додани замони воқеъ гардидани амал то як андоза ба зимаи феъли сарҷумла, ки аорист тобеи вай аст, мегузарад. Аз

ин рӯ, аорист дар ҷумлаи пайрави пуркунанда пас аз сиғаи амрӣ ва ё шаклҳои замони ҳозираю оянда замони ояндаро ифода мекунад, вале пас аз феълҳои замони гузашта амалеро ифода мекунад, ки пас аз амали феъли асосӣ воқеъ гардидааст ва ё бо вай дар як замон ба амал омадааст. Шаклҳои дигари сиғаи хоҳишмандӣ замони гузашта, ҳозира ва ояндаро низ ифода менамояд. Дар ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, ки хабарашон бо сиғаи хабарӣ ифода ёфтааст, тобиши замони онҳо хеле равшан зоҳир мегардад, чунки ин гуна ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ҳеҷ гуна тобишҳои маъноӣ надоранд ва дар онҳо ҳақиқати воқеъ дар яке аз замонҳо ифода меёбад. Ҳамчунин В.С. Расторгуева вобаста ба таҳлили сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ тобишҳои гуногуни маъноӣ гирифтани ҷумлаи пайрави пуркунандаро ба қалам додааст ва феълҳои модалиро низ баррасӣ намуда, онҳоро боиси сермаъноии ҷумлаҳои пайрави пуркунанда донистааст [Расторгуева В.С., 1953, с. 20]. Дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави пуркунанда маълумоти нисбатан васеъ соли 1967 дар мақолаи Ш. Рустамов “Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик” [Рустамов Ш., 1967, с. 62-101] оварда мешавад. Муаллиф дар ин мақола маълумоти хеле муфассалро дар бораи тобишҳои маъноии хабари сарҷумла, ки бо феълҳои модалӣ ифода шудаанд, меорад ва дар тақвияти суханони В. Расторгуева тобишҳои маъноии хабари бо феълҳои модалӣ ифодашудаи сарҷумларо омили сермаъноии ҷумлаи пайрави пуркунанда медонад ва пас аз овардани маъноии модали хабари сарҷумлаҳо тобишҳои мақсад, сабаб, монандӣ-муқоисавӣ, натиҷа доштани ҷумлаҳои пайравро зикр мекунад ва мисолҳо меорад [Рустамов Ш., 1967, с. 62-101].

Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” нашри соли 1989 доир ба тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави пуркунанда чунин қайд шудааст: “Тобишҳои бисёри маъноӣ пайдо кардани ҷумлаи пайрави пуркунанда ба се чиз вобаста аст: 1) хабари ҷумлаи пайрави пуркунанда ба ҳамаи сиғаҳои феълӣ ифода ёфта метавонад ва ин

имконият медиҳад, ки ҷумлаи пайрав тобишҳои зиёдеро ифода намояд; 2) ҷумлаи пайрави пуркунанда хабарҳоро эзоҳ медиҳад, ки онҳо маъноҳои басо гуногунро дарбар мегиранд ва вобаста ба онҳо ҷумлаи пайрав бо сифаҳои матлуб омада тобишҳои зиёд пайдо мекунад; 3) дар таркиби ҷумлаи пайрав калимаҳои модалӣ ва ҳиссачаҳо омада боиси ифодаи тобишҳои гуногуни маъно мегардад” [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 107].

В. Абдулазизов дар рисолаи номзодии худ, ки баъдтар дар шакли монография аз ҷоп баромад, дар бораи ҷумлаи пайрави пуркунанда маълумоти хеле васеъ дода, тобишҳои маъноии ин навъи ҷумлаҳои пайравро таҳлил намуда, мақсад ва муайянкунанда, сабаб, шарт, муайянкунанда ва натиҷа, муқоисавию монандиро нишон медиҳад. Чунонки мебинем, назари муҳаққиқон дар ин маврид аз ҳам фарқ мекунад. Ш. Рустамов чор навъи тобиши маъноии ҷумлаҳои пайрави пуркунандаро нишон дода бошад, В. Абдулазизов онҳоро ба ҳафто расонидааст. Ба зами ин В. Абдулазизов дар як ҷумлаи пайрави мазкур баробар ифода ёфтани тобишҳои мақсад ва муайянкунанда ва муайянкунандаву натиҷаро низ муайян намудааст.

Муҳаққиқ Ш. Рустамов омили асосии сермаъношавии ҷумлаҳои пайрави пуркунандаро ба семантикаи феъл – хабари сарҷумла саҳт вобаста медонад ва 16 гурӯҳи семантикии феълҳоро зикр мекунад, ки тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави пуркунандаро тақвият мебахшанд, сипас, дар асоси ин маъноҳо чор тобиши иловагии маъноии ҷумлаи пайрави пуркунандаро меорад [Рустамов Ш., 1967, с. 86-90].

Муҳаққиқ В. Абдулазизов низ ин андешаро ҷонибдорӣ намуда, аввал дар мақолаи худ “Сермаъноии ҷумлаҳои пайрави пуркунанда” [Абдулазизов В., 1999, с. 130-136] ва баъдан дар рисолаи номзодиаш семантикаи феъл– хабари сарҷумларо яке аз омилҳои муҳимми сермаъношавии ҷумлаи пайрави пуркунанда медонад, аммо дар баробари ин, таркибҳои пайвандакӣ, калимаву таркибҳои ҳамнисбат,

тартиби ҷузъҳо, маънои умумии ҷумлаҳои содаро низ аз омилҳои сермаъношавӣ (яъне, панҷ омил) дар ин гурӯҳи ҷумлаҳо мешуморад [Абдулазизов В., 2014, с. 119-124].

1.Тобиши мақсад. Дар ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, пеш аз ҳама, тобиши мақсад ба назар мерасад. Ин тобиши маъноиро дар ҷумлаи пайрави пуркунанда муҳаққиқ В. Абдулазизов чунин шарҳу эзоҳ додааст: “Дар мавридҳои ҷудогона семантикаи хабари сарҷумла мучиби маънои иловагии мақсад гирифтани ҷумлаи пайрави пуркунанда мешавад: а) Агар хабари сарҷумла бо феълҳои *хабардор будан, вақт надоштан, талаб кардан, даъват кардан* ифода шавад; б) Агар хабари сарҷумла маънои ҷидду ҷаҳд, саъю кӯшишу талош карданро дошта бошад ҷумлаи пайрави пуркунанда дорои маънои иловагии мақсад мегардад” [Абдулазизов В., 2014, с. 120-121]. Ш. Рустамов тобиши мақсад гирифтани ҷумлаи пайрави пуркунандаро ин тавр арзёбӣ намудааст: “Аксарияти ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, ки феълҳои *талаб кардан, розӣ шудан, нишон додан, тақлиф кардан, роҳ додан, фармудан, хоҳиш кардан, илтимос кардан, кӯшиш кардан, гуфтан, хоستانро* эзоҳ медиҳанд, тобиши мақсадӣ доранд” [Рустамов Ш., 1967, с. 90].

Хабари сарҷумлаи ин гуна ҷумлаҳои мураккаби тобеъ тобиши маънои ирода, хоҳишу дархост, фармоиш дошта, хабари ҷумлаи пайрав дар шакли аорист меояд:

Дар ҳамон вақт писари Устохоҷа –Икромхоҷа омад ва дар паҳлуи ман нишаста аз кампир талаб кард, ки ягон ҳикояро гӯяд [Айнӣ С., 11, 6]). *Аз дасти ман гирифта ишорат кард, ки ба ҷойи худ биравем* [Айнӣ С., 11, 15]. *Лоик бо телефон гуфт, ки як касро меҳоҳам ҳамроҳ бигирам* [Самад А., 25,155]. *Пирок як рӯзи сешанбе баъди пешин маро дида хабар дод, ки шаб ба ҳучраи акааш ғазалхонӣ мешавад ва маро даъват намуд* [Айнӣ С., 11, 233]. *Азими деҳчагӣ кӯшиш мекард, ки дастонашро аз дасти ҳариф кашида гирад ва бо ӯ бо ягон хунари дигари гӯштигирӣ мубориза намояд* [Айнӣ С., 10, 478].

Дар ин чумлаҳо тобиши иловагии мақсад аз маънои хабарӣ сарчумла бармеояд:

Баъд аз ин аҳд карда будам, ки пеш аз мол кардани амлоқдор аз гуруснагӣ мурам ҳам, як хӯша гандум шикаста нахоҳам гирифт [Айнӣ С., 2, 156]. *Лекин ман аҳд кардам, ки то босмачиёро тамоман маҳв накунам, аз асп намефуриям* [Айнӣ С., 2, 392]. *Аз барои худо хоҳиш мекунам, ки маро боз пас ба ин кас нафурушeton* [Айнӣ С., 2, 82]. *Ӯ бо ишора таклиф кард, ки ба даруни меҳмонхона дароям* [Айнӣ С., 10, 548].

Ҳангоми мутобикати шаклҳои феълӣ – хабарҳои сарчумла ва чумлаи пайрав баъзан чумлаи пайрави пуркунанда дорои тобиши иловагии мақсад мегардад:

Мардум бо ҳаяҷон ба ӯ гӯш меандозанд ва кӯшиш менамоянд, ки гуфтаҳояшонро ба ҷо оваранд [Ҷалил Р., 32, 421]. *Онҳо, ки аз рафиқони худашон чизро камтар ба даст дароварданд, кӯшиш мекунанд, ки аз хонаи деҳқоне чизе ба даст дароранд* [Айнӣ С., 2, 290].

Қисми зиёди мисолҳои адабиёти бадеӣ нишон медиҳанд, ки як гурӯҳи чунин чумлаҳо сертаркиб буда, маънои мақсад дар чумлаи пайрави дигари ҳамин чумлаи мураккаби тобеи сертаркиб тақвият меёбад:

Баъд аз поси шаб соҳиби ҳавлӣ аз пушти ҳучра, ки равзани танге ба тарафи кӯча кушода мешуд, маро ҷеғ зада илтимос намуд, ки як сари қадам ба базми ӯ биравам [Айнӣ С., 11, 111]. *Ман аз ӯ хоҳиш кардам, ки созандагонро ба рафтани намонад, чунки онҳо ба ман бисёр хуш омада буданд* [Айнӣ С., 11, 19].

Дар мисоли якум сарчумларо (*баъд аз поси шаб соҳиби ҳавлӣ аз пушти ҳучра маро ҷеғ зада илтимос намуд*) аз як тараф чумлаи пайрави муайянкунанда (*ки равзани танге ба тарафи кӯча кушода мешуд*) ва аз тарафи дигар чумлаи пайрави пуркунанда (*ки як сари қадам ба базми ӯ биравам*) шарҳ додааст ва чумлаи мураккаби тобеи сертаркиби ҳампайрави ғайриҷида аст.

Дар мисоли дуом сарчумларо (*ман аз ӯ хоҳиш кардам*) чумлаи пайрави пуркунанда (*ки созандагонро ба рафтан намонад*) ва чумлаи пайрави пуркунандаро чумлаи пайрави сабаб (*чунки онҳо ба ман бисёр хуш омада буданд*) эзоҳ дода, чумлаи мураккаби тобеи сертаркиби дараҷагӣ аст.

Дар ин чумлаи мураккаби тобеи сертаркиби ҳампайрави чида, чумлаҳои пайрави пуркунанда тобиши мақсад гирифтаанд: *Дар Бухоро як тӯда ҷавонон баромада талаб кардаанд, ки ба ҷои мактабҳои кӯҳна-мактабҳои усули ҷадид кушода шавад, харидуфурӯши ҳуҷраҳои мадраса барҳам хӯрда, дарсҳои мадраса ба як тартиби хуб андохта шавад, заминҳо монанди заминҳои Тошканд ва Самарқанду ӯлпон шуда, хасбур ва бардор аз миён бардошта шавад, харҷу даخلي мамлакат ба ҳисоб гирифта шавад ва монанди инҳо* [Айнӣ С., 2, 219].

Дар баъзе чумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб бо чумлаҳои пайрави ғайричида дар баробари чумлаи пайрави пуркунанда, сарчумла инчунин чумлаи пайрави ҳилоф гирифтааст:

Аз миёна қариб як сол гузашта бошад ҳам, ҳар ҳанӯз он воқеаро аз ёд набаровардааст ва мехоҳад, ки боз дар ҳамон ҷо вайро дам диҳам [Айнӣ С., 11, 151].

Чумлаи пайрави пуркунанда дар мисоли ғавқ *боз дар ҳамон ҷо вайро дам диҳам* буда, тобиши мақсад дорад.

Дар чумлаи зерин низ, ки тобеи сертаркиби ҳампайрави ғайричида аст, чумлаи пайрави пуркунанда тобиши мақсад дорад:

Вақте ки ба Ҳариз расидам, асп гӯшҳояшро сик карда, хост, ки рамида гурезад [Айнӣ С., 11, 301].

Дар ин чумлаҳои мураккаби омехта чумлаи пайравии пуркунанда тобиши мақсад гирифтааст: *Шодмон заминро ҳолӣ карда диҳад, аммо агар васиқа ин шарт навишта нашуда бошад, талаб мекунам, ки чор таноб заминро ба дасти ман гирифта диҳед* [Айнӣ С., 3, 134]; *Бо вучуди ин Сироч маҳдум тангии аҳволи маро дида таклиф кард, ки чизҳоямро дар*

хучраи ӯ монам ва шабе, ки яке аз додаронаш ё худаш набошад, дар он хучра бихобам ва агар ҳар сеяшон ҳам бошанд, ба хучраи яке аз шариконаш рафта шаб гузаронам [Айнӣ С., 10,514].

2. Тобиши сабаб. Тобиши сабаб низ дар ҷумлаҳои пайрави пуркунанда хеле зиёд дида мешавад. Омилҳои сермаъношавии ин гуна ҷумлаҳо гуногунанд. Ба назари В. Абдулазизов, яке аз чунин омилҳо тартиби ҷумлаҳо аст: “Барои тобиши иловагии маънои сабаб гирифтани ҷумлаи пайрави пуркунанда тартиби ҷумлаҳо низ нақши муайян дорад” [Абдулазизов В., 2014, с. 120]. Дар баробари ин мисли тобиши мақсад, дар ҷумлаҳои пайрави пуркунанда бо тобиши сабаб маънои феъл ва мутобиқати шаклҳои феълӣ низ нақши муҳим дорад. Муҳаққиқ В. Абдулазизов бар он назар аст, ки дар онҳо феълҳо бо тобиши тарсу ҳарос, шодиву сурур, хурсандиву болидагӣ, афсӯсу надомат, дудилагӣ, бепарвоиву хотирчамӣ, ҳайрониву таачҷубу нобоварию ифода карда метавонад [Абдулазизов В., 2014, с. 119-120]. Бале, андешаи муҳаққиқ қобили дастгирӣ аст. Дар баробари ин бояд гуфт, ки маънои феъл – хабарҳои сарҷумла, доираи фаротар аз инҳоро дар бар гирифта, онҳо ифодакунандаи ҳолатҳои гуногуни равонии инсон, аз ҷумла, ирода ҳам ҳастанд:

Амир тарсид, ки мурда мемонад [Улуғзода С. 28, 233]. *Боз эълон кард, ки, агар Восеъ омада таслим шавад, аз гуноҳи ӯ мегузаранд, зеро «ин хел баҳодур ва қаҳрамонро ҷазо додан беақлӣ ва бетадбирӣ мешавад* [Улуғзода С., 28,482]. *Падар мачбур шуд, ки аз фикри ба Тӯра пешкаш кардани духтараш даргузарад* [Улуғзода С., 28, 10]. *Аммо ӯ аз он гуна марг метарсид, ки бимираду ба сабаби мурдан аз пулҳояш ҷудо шавад* [Айнӣ С., 8, 207]. *Афсӯс меҳӯрам, ки ба ҳамон навъ кори аҳмақона миёнаравӣ карданро ба гардан гирифтам* [Айнӣ С., 11,481]. *Ман дар бораи Рустамча ва Азими деҳагӣ маълумоти кутоҳе ба гирдомадагон додам ва афсӯс хурдам, ки Азими деҳагии номард гурехта рафтааст* [Айнӣ С., 10,43].

Гоҳо дар ин гуна ҷумлаҳо тобиши сабабиرو ҷумлаҳои пайрави чида тақвият медиҳанд: *Одина маҷбур буд, ки ин дардро танҳо кашад, ин талхиро танҳо чашад ва ин борро танҳо бардорад* [Айнӣ С., 6 ,61]. *Ӯ бо шунидани ин садо дартоз ба ҳавлии дарун даромада, бо дидани ин манзара ҳайрон шуд, ки корро аз кучо сар кунад ва аз камоли ҳайрат дар миёнҳои ҳавлӣ рост истода монд* [Айнӣ С., 2 , 525].

Ин гуна ҷумлаҳо дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби сертаркиби дараҷагӣ ва омехта низ ба мушоҳида мерасанд:

Мо тарсидем, ки агар босмаҷӣ ба деҳаи мо ояд, молҳои моро тороч хоҳад кард [Айнӣ С., 2, 380]. *Азоб ҷонгудоз буд, аммо ман шарм доштам, ки ба назди усто ва ба пеши тамошобинони бедард, ки дари дуқонро ихота карда буданд, фарёду ғиғон бардорам ва гиря кунам* [Айнӣ С., 10,493]. *Акаам ба Муллотуруб ошно буд, падарам ба ӯ таъйин карданд, ки минбаъд бо вай рафтуомад накунад* [Айнӣ С., 11,230].

3.Тобиши шарт. Як гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави пурқунанда тобиши маъноии шарт доранд. Дар ин бора муҳаққиқ Ш. Рустамов дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” ва “Забони адабии ҳозираи тоҷик” ишорае надорад, аммо нахвшинос В. Абдулазизов тобиши шарт доштани ҷумлаҳои пайрави пурқунандаро чунин қайд мекунад: “Гурӯҳи дигари ҷумлаи пайрави пурқунанда, ки бо таркибҳои пайвандакӣ омадаанд, дорои маънои иловагии шарт мебошанд. Маънои иловагии шарт аз шакли феълии хабари ҷумлаи пайрав (аорист) бармеояд” [Абдулазизов В., 1999, с. 136].

Забоншинос В. С. Расторгуева дуруст қайд менамояд, ки тобишҳои гуногуни модалӣ гирифтани ҷумлаи пайрави пурқунанда ба хабари он, ки бо аорист ифода ёфтааст, вобаста мебошад. Аммо худ аорист дар танҳои ин қадар тобишҳои модалиро ифода карда наметавонад, вай дар ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави пурқунанда ба тобишҳои зиёди маъноӣ ба тӯфайли маънои луғавии он калимае ноил мешавад, ки ба вай тобеъ аст” [Расторгуева В. С., 1953, с. 25].

Дар мисолҳои зерин пайвандак, таркибҳои пайвандакӣ ва бо шакли аорист ифода ёфтани хабари ҷумлаи пайрав омили тобиши маъноӣ шарт гирифтани ҷумлаи пайрави пуркунанда гардидааст:

Аммо фикр кардам, ки шояд ба дафъаи аввал ордро аз қадри даркориаш зиёдтар бирён карда бошам [Айнӣ.,1 321]. *Ҳар кас ки ояд, зуд бемораш мекунад* [Айнӣ С., 3, 261]. *Ман метарсам, ки хонаи тиреза ва печкадори оинанок, кровати симин, куртаҳои шоҳии бухорӣ, рӯймолҳои ғичими гулобӣ, пайпоқҳои абрешимӣ ва ботинкаҳои локӣ дили туро ба ӯ гарм карда бошанд?* [Айнӣ С., 2, 546]. *Аммо додараш аввал ба додани он шеърҳо розӣ нашуд ва баъд аз он розӣ шуд, ки ҳар як рӯз як ғазал ё ду ғазал диҳад* [Айнӣ С., 10, 218].

Дар як қатор ҷумлаҳои пайрави пуркунанда бо тобиши шарт мумкин аст, ки таркибҳои пайвандакӣ наоянд, аммо калимаҳои модалиӣ эҳтимол, гумон ин маъниро тақвият медиҳанд:

Давлат гумон кард, ки эҳтимол вай боз ба Ёҳсуи боло, ба қароргоҳи пасиобии худ баргашта бошад [Улуғзода С., 28,501]. *Ман гумон кардам, ки ӯ бояд ягона шоири замони мо бошад* [Айнӣ С.,11,137]. *Бинобар ин ман гумон надорам, ки онҳо ба шумо раҳм кунанд* [Айнӣ С., 3, 173].

Дар баъзе ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунанда тобиши маъноӣ шарт аз мазмуни ҷумлаи пайрав низ сар мезанад:

Баъд аз он ҳар чизро, ки бинӣ, бо диққат зеҳн монда нигоҳ кун [Айнӣ С.,11,183]. *Ман меҳохам, ки бо шумо бо никоҳи расмӣ, рӯйрост зиндагонӣ намоям* [Айнӣ С.,11, 395]. *Ҳар чи ки Нуралӣ мегуфт, вай қабул мекард* [Улуғзода С., 29,152]. *Ҳар чи ки дар бисот буд,баровардам* [Муҳаммадиев Ф.,22, 94].

4.Тобиши натиҷа. Дар ҷумлаҳои пайрави пуркунанда тобиши натиҷа низ ба мушоҳида мерасад. Дар ин бобат муҳаққиқон қайдҳои мухтасар карда бошанд ҳам, аммо шарҳи иловагӣ надодаанд. Муҳаққиқи ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави пуркунанда В. Абдулазизов дар

мақолааш “Сермаъноии ҷумлаи пайрави пуркунанда” [Абдулазизов В., 1999, с. 130-136] ба тобиши натиҷа доштани ҷумлаҳои пайрави пуркунанда ишорае надорад, аммо дар монографияаш дар ин бора қайдҳои мухтасар дорад. Ш. Рустамов [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 107] низ доир ба тобиши натиҷа дар ҷумлаи пайрави мазкур мисолҳо овардааст.

Тобиши натиҷа дар ҷумлаҳои пайрави пуркунанда аз ҷумлаҳои, ки тобишҳои сабабӣ доранд, бо он фарқ мекунад, ки нишонаҳои бевоситаи грамматикӣ дар ин гуна ҷумлаҳо махсус нест, яъне онҳоро бо шаклҳои феълии махсус ё калимаҳои ҳамнисбати ҷудогона фарқ кардан мушкил аст. Яке аз нишонаҳои барҷастаи ин гуна ҷумлаҳои пайрави пуркунанда маъноӣ феъл аст:

Ин мулоҳиза маро ба ҷое расонда буд, ки барои зудтар ҳалос шудан аз ин азоб ба ҳалокати худ толиб будам [Айнӣ С., 11, 478]. Дар пиёдароҳ ё нақлиёт китф ба китфи касе расондан ё посро баногоҳ зер кардан бас буд, ки ба таҳқир, мочаро, озору кордзанӣ оид шавад [Самад А., 25, 24]. Дар рӯи Махдуми Гав як навъ дигаргунӣ пайдо шуд, ки дар абрувони вай чин афтод [Айнӣ С., 11, 248]. Дасти худро пеши чашмам оварда дидам, ки он чизи обакӣ хун набуда арақи баданам будааст [Айнӣ С., 6, 121].

Дар ҷумлаи аввал таркиби “ба ҷое” тобиши маъноӣ муайянкунандаю натиҷаро нишон медиҳад. Ҷумлаи пайрави дуюм низ тобиши маъноӣ муайянкунандаю натиҷа дорад.

Дар ҷумлаҳои пайрави пуркунанда бо тобиши натиҷа хабари сарҷумла ба амале далолат мекунад, ки маъноӣ ҷумлаи пайрав чун натиҷаи он зоҳир мешавад:

Ин ҳолати рӯҳияи ӯ аз ҳамин маълум мешуд, ки вақти гуфтани ин суханон ангуштонашро ҳаму рост мекард [Айнӣ С., 2, 251]. Пулод медид, ки дар авзои Салимбой якбора дигаргунӣ ба амал омад [Ҷалил Р., 32, 286].

5.Тобиши муайянкунанда. Як қатор ҷумлаҳои пайрави пуркунанда тобиши муайянкунандагӣ доранд. Ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави пуркунандаро шарҳ дода, В. Абдулазизов чунин қайд мекунад, ки “Як гурӯҳ ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, ки ба сарҷумла тавассути таркибҳои пайвандакӣ алоқаи нахвӣ пайдо кардаанд, дорои маънои иловагии муайянкунанда мебошанд” [Абдулазизов В., 1999, с. 133].

Мисолҳои аз адабиёти бадеӣ гирдовардамон нишон медиҳанд, ки бо ин қолаб ҷумлаҳои пайрави пуркунанда метавонанд тобиши муайянкунандагӣ гиранд. Барои ин гоҳо мундариҷаи сарҷумла ва гоҳо мундариҷаи ҷумлаи пайрав мусоидат мекунад:

Хизматгори аз коло ва анҷоми хонаҳои бесоҳибмонда ҳар чи ба дасташон омадааст, гирифта гурехтаанд [Улуғзода С., 28, 428]. *Ҳар чи ба ёду забонат омад, беибо гуфти* [Самад А., 24, 389].

Ҳамчунин, агар хабари сарҷумла дар шакли сиғаи хабарӣ ва хабари ҷумлаи пайрав дар сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ воқеъ шуда бошад, тобиши муайянкунандагӣ пайдо мекунад:

Дар охир маслиҳат бо ин қарор ёфт, ки ба ягон талаба фармоянд [Айнӣ С., 11, 257].

Агар дар ҷумлаи пайрави пуркунанда таркиби пайвандакӣ “*ҳар чи*” омада ва хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав дар сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ воқеъ шуда бошанд, ҷумлаи пайрави пуркунанда ҳам тобиши муайянкунанда ва ҳам тобиши шарт мегирад. Таваҷҷуҳ кунед:

Аввалан занак ҳар чи шавҳараш бо меҳнату машаққат пайдо мекард, ҳоҳ аз хӯроку пӯшок бошад ва ҳоҳ аз асбобу анҷоми рӯзгор, нисфи онро пинҳонӣ ба хонаҳои духтарҳои шӯдорааш мекашонд [Улуғзода С., 28, 15]). *Ҳар чӣ ба сарам ояд, аз толаам медонам* [Айнӣ С., 6, 159]. *Ҳар чи лозим бошад, фароҳам мекунем* [Айнӣ С., 6, 16]). *Ҳар чи кор бошад, фардо мекуни* [Айнӣ С., 6, 191]. *Ҳар чи ки тақдиромон бошад, мебинем* [Улуғзода С., 28, 8].

Агар яке аз хабарҳо дар сиғаи хабарӣ ва дигаре дар сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ омада бошад ҳам, ҳамин гуна тобиши муайянкунанда ва шарт мегиранд: *Хуб, ҳар чи буд, гузашт, пошохон, акнун ин тарафашро дидан лозим* [Улуғзода С., 28, 280].

6.Тобиши монандӣ-муқоисавӣ. Дар ҷумлаҳои пайрави пуркунанда тобиши монандӣ-муқоисавӣ низ мушоҳида мешавад. Дар ин бора Ш. Рустамов дар мақолааш омили асосии тобиши монандӣ-муқоисавӣ гирифтани ин ҷумлаҳоро бар эзоҳи таркибҳои *монанд аст, монанд буд* омадани ҷумлаи пайрави пуркунанда медонад ва чунин мисол меорад: *Сару рӯйи лӯб-лӯндаи зардчатобаш бо гардани борики мурғобишакли ӯ бар болои он танай ғӯладингаш ба он монанд буд, ки ҷӯбқории қадчаастаеро бар болои ӯғур шинонда монда бошанд* (Айнӣ С., Ёддоштҳо, Қ. 3-4, 89) [Рустамов Ш., 1967, с. 62-101].

Воқеан, дар сарҷумлаи ин гуна ҷумлаҳо калимаҳои дорои маънои монандию муқоисавидошта меоянд, аммо чунин ҷумлаҳо хеле камистеъмоланд ва дар насри бадеӣ хеле кам ба назар мерасанд:

Қомати он сарви ноз дар роҳ рафтан ба навниҳолони нозуктанай баландқад монанд буд, ки дар зери бод ба ҳар тараф майл мекарда бошад. [Айнӣ С., 11, 453]. *Гӯё медонист, ки ин балоҳо пеш меоянд* [Самад А., 24, 415].

Дар ифодаи маънои пуркунанда ва тобиши монандию муқоисавӣ ҷумлаи зер хусусияти хеле ҷолиб дорад:

Ҳар кас ки ин унвони пуртантанаро мешунид, гумон мекард, ки он зан бояд як зани боҳашамат буда, куртаҳои шоҳиро болои ҳам пушида, бар болои чандин қабат кӯрпача нишаста, хизматгориҳои кор мефармуда бошад [Айнӣ С., 11, 44].

Ҷумлаи фавқ ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиби ҳампайрави ғайричида аст, ки сарҷумла “*Гумон мекард*” буда, ҷумлаи пайрави мубтадо ва ҷумлаи пайрави пуркунанда бар эзоҳи он омадаанд. Ҷумлаи пайрави аввал—*Ҳар кас ки ин унвони пуртантанаро мешунид*, ҷумлаи

пайрави мубтадо аст, чумлаи пайрави дуюм – *он зан бояд як зани боҳашамат буда, куртаҳои шоҳиро болои ҳам пӯшида, бар болои чандин кабат кӯрпача нишаста, хизматгориҳои кор мефармуда бошад* аст. Ба туфайли дар шакли сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ омадани хабари сарчумла ва чумлаи пайрав ва семантикаи калимаи дар сарчумла эзоҳталаб ба чумлаи пайрави пуркунанда тобиши монандӣ-муқоисавӣ бахшидаанд.

Чумлаҳои пайрави пуркунанда бо вучуди хусусиятҳои устувори грамматикӣ ва семантикӣ доштанишон тобишҳои гуногуни маъноӣ, махсусан, ҳолӣ гирифта метавонанд, аммо нишонаи асосии онҳо саволест, ки сарчумла талаб мекунад. Ба туфайли ҳамин онҳо бо хелҳои дигари чумлаҳои пайрав омехтагӣ, духӯрагӣ пайдо намеkunанд.

2.4. Чумлаи мураккаби тобӣ бо чумлаи пайрави мубтадо ва тобишҳои маъноӣ иловагии он

Чумлаи пайрави мубтадо ҳамчун як навъи алоҳидаи чумлаи пайрав дар аввалин таҳқиқот оид ба таснифоти чумлаҳои мураккаби тобӣ дар забоншиносии рус ба назар мерасад. Агарчи хусусиятҳои онро мукамал зикр накарда бошанд ҳам, ҳанӯз П. Е. Басистов дар “Система синтаксиса” дар қатори чанд чумлаи пайрав ба мавҷудияти чумлаи пайрави мубтадо ишора мекунад [Басистов П. Е., 1848, с. 71]. Ҳамин тариқ, дар таҳқиқоти минбаъдаи олимони рус ҳамеша ин назар тақвият ёфта, аз ҷониби онҳо марҳала ба марҳала дар китобҳои дарсӣ, таҳқиқоти ба чумлаҳои мураккаби тобӣ бахшидашуда такмил дода мешавад.

Тамоми масъалаҳои ба омӯзиши чумлаи пайрави мубтадо иртиботдошта дар забоншиносии тоҷик, асосан, дар китобҳои дарсии муассисаҳои таҳсилоти миёна ва олӣ, дастурҳои омӯзиши забони тоҷикӣ ҳамчун забони дуюм ва таҳқиқоти махсуси ба чумлаҳои мураккаби тобӣ бахшидашуда қайд шудаанд. Асоси ин таснифотро масъалаҳои таърифи

ҷумлаи пайрави мубтадо, воситаҳои грамматикии алоқаи он ба сарҷумла, ҷойи ҷумлаи пайрави мубтадо нисбат ба сарҷумла ва тобишҳои маъноии он ташкил медиҳанд.

Дар мавриди ҷумлаи пайрави мубтадо ва масъалаҳои ба он иртиботдошта ҳанӯз дар таҳқиқоти солҳои чилуми садаи XX маълумотҳо ба назар мерасанд. Бори нахуст соли 1942 муаллифони китоби “Грамматикаи забони тоҷикӣ” [Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Ғаффоров М., 1942] А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров дар бораи ҷумлаи пайрави мубтадо маълумот медиҳанд. Муаллифон дар бораи ҷумлаи пайрави мубтадо маълумот дода, онро бо мисолҳо асоснок мекунанд. Ҳамин маълумот дар китобҳои дарсии солҳои минбаъда низ оварда мешавад.

Масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои пайрави мубтадо дар забоншиносии тоҷик дар таҳқиқоти А. Шафой, С. Атобуллоев бори нахуст муфасссал шарҳ ёфтааст. Профессор А. Шафой дар монографияаш, ки дар боби аввали рисола зикраш рафта буд, дар қатори хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав ҷумлаи пайрави мубтадоро низ муфасссал шарҳ додааст. Масъалаҳои бахшнок дар шинохти ҷумлаи пайрави мубтадо дар таҳқиқоти А. Шафой низ мавҷуданд, ки ҳангоми зарурат мо низ дар атрофи онҳо андеша баён менамоем.

Муҳаққиқи забоншинос А. Атобуллоев аввал дар мақола [Атобуллоев С., 1967, с. 146-156] ва баъдан монографияи [Атобуллоев С., 1975] худ оид ба масъалаи омӯзиши ҷумлаи пайрави мубтадо, меъёрҳои чудо намудан ва шинохтани он маълумоти илмӣ мукаммал медиҳад. Ба масъалаи бахсноки чудо кардани ҷумлаҳои пайрав дар таҳқиқоти худ С. Атобуллоев, баъдтар Ш. Рустамов таваҷҷуҳ намуда, дар хусуси шинохти ҷумлаҳои пайрави мубтадо иброи андеша кардаанд. Дар маҷмуаи мақолаҳои “Мушкилоти синтаксис” Ш. Рустамов дар мақолаи “Доир ба гурӯҳбандии ҷумлаҳои пайрав” [Рустамов Ш., 1988, с. 201] ба масъалаи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ таваҷҷуҳ намуда, назари

муҳаққиқонро дар мавриди ҳелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав баён мекунад. Муҳаққиқ ҷумлаи пайрави мубтадоро баррасӣ намуда, ба таҳқиқоти А. Шафой, Х. Ҳусейнов, С. Атобуллоев диққати махсус медиҳад.

Ш. Рустамов дар ин маврид бештар ба он таваҷҷуҳ менамояд, ки муҳаққиқон чӣ гуна дар шинохтани ҳели ҷумлаҳои пайрав баъзе масъалаҳоро нодида гирифтаанд. Ба назари ӯ, дар ҷудо кардани сарҳади ҷумлаҳои пайрав таркибҳои пайвандакӣ мушаххас шарҳ дода нашудаанд. Албатта, мавқеи ҳуди Ш. Рустамовро низ дар ин мақола ба масъалаи мавриди баҳс муайян намудан мушкил аст, зеро муҳаққиқ ба таркибҳои пайвандакӣ будани баъзе ифодаҳо, ба мисли *“ҳар касе ки”*, *“чизе ки”*, *“рӯзе ки”* назари С. Атобуллоев, Х. Ҳусейновро зикр намуда, мавқеи ҳудро равшан баён намекунад [Рустамов Ш., 1988, с. 227].

Муҳаққиқ дар мавриди ҷудо кардани ҷумлаи пайрави мубтадо аз муайянкунанда фикру мулоҳиза баён намуда, чунин таъкид мекунад: “Дар таснифи ҷумлаҳои пайрав муносибати синтаксисии вай бо сарҷумла меъёри асосӣ ба шумор меравад. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда ба яке аз аъзоҳои сарҷумла тобеъ мешавад. Муносибати байни онҳо муайянкунандагӣ буда, яке муайянкунандаву дигаре муайяншаванда аст. Аммо муносибати ҷумлаи пайрави мубтадо ба сарҷумла на атрибутӣ, балки субъектӣ мебошад, ки он дар байни ҷумлаи пайраву амал ва ё аломат воқеъ мегардад. Дар ин гуна ҷумлаҳо хабар ҳамеша эзоҳталаб буда, ногузирии ҷумлаи пайравро тақозо мекунад, ки бо мубтадо ҳамвазифа мебошад” [Рустамов Ш., 1988, с. 227].

Дар таҳқиқоти ба ҷумлаҳои пайрави мубтадо бахшидашуда дар байни муҳаққиқон андешаҳои ихтилофнок кам нестанд. Ҳангоми омӯзиши ин гурӯҳи ҷумлаҳо мо омезиши онҳоро бо ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, муайянкунанда ва гоҳо ҷумлаи пайрави шарт мушоҳида мекунем. Гоҳо як ҷумлаи пайравро як муҳаққиқ ба ҷумлаи пайрави мубтадо нисбат медиҳад, муҳаққиқи дигар онро ҷумлаи пайрави

пуркунанда, муайянкунанда ё ҳол мешуморад. Чунончи, ҷумлаҳои пайрави зеринро муҳаққиқ М. Қосимова ҷумлаи пайрави шарт гуфтааст, аммо С. Атобуллоев онҳоро ҷумлаи пайрави мубтадо медонад: *Ҳар кас (ки) колхозро намехоста бошад, дар ин ҷо дар пеши ҷамоа баромада гап занад* (Айнӣ С., Фуломон, 491). *Ҳар ки бо бадон нишинад, некӣ набинад* (Саъдӣ, Мунтахаби куллийёт, 143) [Атобуллоев С., 1975, с. 33].

Мавҷудияти чунин ихтилофи назар зарурати таҳқиқи амиқи ҷумлаи пайрави мубтадоро аз нигоҳи тобишҳои маъноӣ муҳим мегардонад ва бо вучуди он ки масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав, алалхусус, ҷумлаи пайрави мубтадо дар таҳқиқоти олимони соҳа иҷмолан зикр ёфтаанд, ба таҳқиқи пурра ниёз доштани ин масъала аён мегардад.

Ҳадафи асосии мо аз ин таҳқиқ ба баҳс кашидани масъалаи муайян намудани хелҳои ҷумлаи пайрав, аз ҷумла, ҷумлаи пайрави мубтадо ва муайянкунанда нест, вале ҳангоми зикри тобиши маъноӣ синтаксисии ҷумлаи пайрав моро лозим меояд, ки ба ин баҳс то андозае равшанӣ андозем ва мавқеи худро дар қисмати тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави мубтадо баён намоем.

Баҳси ҷумлаи пайрави мубтадо ё муайянкунанда будани ҷумлаҳои навъи: *Онҳое, ки аз ин гурӯҳ базмӣ ва базмгард шуда буданд, қариб ҳамагӣ гапдон, ҳозирҷавоб ва бо вучуди бесаводӣ шеърхон ва баъзеашон шеърғӯй ҳам буданд* (Айнӣ С., Ёддоштҳо, Қ.3-4, 107). *Онҳое, ки ҳамёнашон ғафстар аст, дар ҳамин ҷой ҳам кайф мекунанд* (Муҳаммадиев Ф., Дар он дунё, 289). *Ононе, ки пул ва чизе доштанд, ба ҳоким ва шогирдонаш дода халос шуданд* (Айнӣ С., Одина, 15) [Рустамов Ш., 1988, с. 226-242], ки муҳаққиқонро ба мавқеи дигарандешӣ ҳам чудо кардааст, мухтасар иброз медорем, ки аз ҷиҳати он ки ҷонишинҳои мазкур ба ҷойи исм омадаанд ва шахсро далолат мекунанд ва онҳоро на ҷумлаи пайрави мубтадо, балки ҷумлаи пайрави муайянкунанда шарҳу

эзоҳ додааст. Аз ин рӯ, ин гуна қолаби ҷумлаҳоро ба ҷумлаи пайрави муайянкунанда нисбат мебояд дод.

Агарчи ҷумлаи пайрави мубтадо дар шумори ҷумлаҳои пайраве нест, ки сермаъноӣ ва тобишҳои иловагии маъноӣ бештар хоси онҳо бошад, [Атобуллоев С., 1975, с. 124] ба ҳамаи ин нигоҳ накарда, ҷустуҷӯҳои олимон дар мавриди ҷумлаи пайрави мубтадо ниёз ба таҳқиқи ҷудогона доштани онро аз нигоҳи сермаъноӣ нишон медиҳанд.

Як масъалаи баҳснок, ки ба тобиши маъноӣ пайдо кардани ҷумлаи пайрави мубтадо алоқамандии бевосита дорад, мушаххас кардани мавқеъ ва аломатҳои грамматикӣ ва ҷонишинҳои ишоратӣ аст. Андешаҳо атрофи ин масъала асоси баҳси ҷумлаи пайрави мубтадоро ташкил медиҳанд. Мушаххас накардани маъноӣ калимаҳое, ки чун ҷонишинҳои ишоратӣ ё шахсӣ ба кор мераванд, як самти асосии баҳси ин мавзӯро ташкил медиҳад ва ҳамин аст, ки муҳаққиқон ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва муайянкунандаро гоҳо бо ҳам омехта мекунанд [Рустамов Ш., 1988, с. 226-242].

Мавзуи тобишҳои маъноӣ ва ҷумлаҳои пайрав як фасли рисолаи С. Атобуллоевро ташкил медиҳад. Муҳаққиқ дар ин бора маълумоти хеле мухтасар дода, таъкид мекунад, ки ҷумлаҳои пайрави мубтадо тобишҳои маъноӣ шартӣ, муайянкунандагӣ ва натиҷагӣ дошта метавонанд [Атобуллоев С., 1975].

С. Атобуллоев боби муфассалеро дар бораи ҷумлаҳои пайрави мубтадо дар таҳқиқоти баъдинааш “Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ” ҷудо намуда, ба масъалаи ҷойи ҷумлаи пайрави мубтадо бештар таваҷҷуҳ мекунад, аммо дар мавриди тобишҳои маъноӣ ин гурӯҳи ҷумлаҳо дар ин асар ишорае надорад.

Маълумоти нисбатан муфассал дар мавриди тобишҳои маъноӣ ва ҷумлаҳои пайрави мубтадо дар китоби “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” оварда шудааст. Дар қисмати “Ҷумлаи пайрави мубтадо”, ки ба қалами Ш. Рустамов мансуб аст, дар баробари

маълумоти дигар маълумоти муайян дар бораи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави мубтадо бо мисолҳо оварда шудааст. Инчунин тобиши натиҷа, шарт, сабаб, мақсад, объект, муайянкунанда доштани ин гурӯҳи ҷумлаҳо зикр ёфтааст [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. 1989, с. 113]. Аммо дар нашри такмилёфтаи “Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис”, Ш. Рустамов ба чор тобиши маъноии ҷумлаи пайрави мазкур ишора намудааст: натиҷа ва хулоса, шарт, сабаб, мақсад. Мулоҳизаи муаллиф ин аст, ки “Ҷумлаҳои пайрави мубтадо аз ҷиҳати ифодаи маъно як хел нестанд. Маъноии асосии ҷумлаи пайрави мубтадо ин аст, ки ҳамчун субъекти сарҷумла воқеъ мегардад ва дар ин шакл воқеъ гардидани он ба таҷзияи актуалии ҷузъҳои ҷумлаи мураккаб вобаста мебошад” [Забони адабии ҳозираи тоҷик., 1995, с. 284-285]. Ҳамчунин, муаллиф таъкид мекунад, ки тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави мубтадо ба тарзи ифодаи сарҷумла ва ҷумлаи пайрав вобаста аст.

Муҳаққиқи наҳви забони тоҷикӣ М. Норматов дар бораи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави мубтадо сухан ронда, ишора мекунад, ки: “Ҷумлаи пайрави мубтадо бо ҷумлаҳои пайрави пуркунанда, муайянкунанда ва шарт умумиятҳо дорад” [Норматов М., 2011. с. 257]. Баъдан ба муҳаққиқ С. Атобуллоев ишора намуда, зикр мекунад, ки номбурда дар ин маврид муфассал гуфтааст. Муҳаққиқ М. Норматов танҳо бо се ҷумлаи пайрав умумияти маъноӣ пайдо кардани ҷумлаи пайрави мубтадоро зикр кардааст, аммо дар мавриди андешаҳои С. Атобуллоев назари худро баён накардааст.

Профессор Ю. А. Рубинчик ҷумлаҳои пайрави мубтадоро дар забони форсӣ таҳқиқ намуда, танҳо ба тобиши шарт доштани баъзе ҷумлаҳои пайрави мубтадо ишора мекунад, ки бо шаклҳои махсуси феъли ба сарҷумла тобеъ мешаванд [Рубинчик Ю.А., 2001, с. 519].

Омӯзиш ва баррасии мавзуи сермаъноии ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мубтадо, нишон медиҳад, ки ҷумлаи пайрави мубтадо тобишҳои гуногуни маъноӣ дошта, он ба омилҳои зиёд вобастагӣ дорад.

1.Тобиши муайянкунанда. Дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо тобиши маъноии муайянкунандагӣ ба назар мерасад. Аз муҳаққиқони тоҷик Ш. Рустамов, С. Атобуллоев, М. Норматов дар ин хусус андеша рондаанд.

Бори нахуст тобиши муайянкунандагӣ доштани ҷумлаи пайрави мубтадо дар таҳқиқоти Аҳмад Шафой қайд гардидааст. Ин масъала баъдан дар таҳқиқоти олимони тоҷик, ки зикрашон рафт, инкишоф дода шуда, гуногунии андешаҳо дар мавриди муайян кардани ҷумлаҳои пайрави мубтадо бахсҳои хеле тулонӣ ва ҳоло низ ба анҷом нарасидаро ба вучуд овардаанд. Бахси асосӣ аз он ҷо сарчашма мегирад, ки С. Атобуллоев муҳаққиқи ҷумлаи пайрави мубтадо, дар мисоли тобиши муайянкунандагӣ доштани ҷумлаҳои пайрав мисолҳои меорад, ки мубтадояшон бо ҷонишинҳои шахсии “*онҳо*”, “*онон*” ифода шудаанд. Ин мавқеъро таҳқиқ намуда, Ш. Рустамов таъкид менамояд, ки ҷумлаҳои пайрави мубтадо бар эзоҳи ҷонишинҳои шахсӣ намеоянд ва азбаски ҷонишинҳои “*онҳо*”, “*онон*” ҷонишини шахси сеюми ҷамъанд, ҷумлаи пайрави мубтадо бар эзоҳи онҳо омада наметавонад. Баръакс, ҷумлаи пайрави муайянкунанда имконияти бештарро барои эзоҳи сарҷумла дорад, яъне он ҳамаи аъзоҳои сарҷумларо, ки бо исми ифода ёфта бошанд, эзоҳ дода метавонад [Рустамов Ш., 1988, с.231-232]. Бар ҳамин далел, ҷумлаҳои навъи: *Онҳое, ки дар пайи мардикорӣ ба шаҳру вилоятҳои дурдаст мерафтанд, ба Восеъ якка ба сафар баромаданро маслиҳат намедоданд (Улуғзода С., Восеъ, 98). Онҳое, ки монанди тапонча яроқҳои оташбори пинҳонӣ доштанд, бо худ бардоштанд (Айнӣ А., Одина, 64). Ҳамон соат ин мардикорон ба кор ҳозир мешаванд ва онҳое, ки ба кор машғуланд, озод мегарданд (Айнӣ С., Одина, 48)*-ро ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда мешуморад.

Дар мавриди ҷумлаи пайрави мубтадо набудани ҷумлаҳои мавриди назар андешаи худро тақвият дода, забоншинос Ш. Рустамов зикр мекунад, ки дар забони русӣ ҳамчун ҷонишинҳои ишоратӣ тарҷума шудани ин ҷонишинҳо (онҳо, онон -те, тех) низ далели он нест, ки мо онҳоро ҷумлаи пайрави мубтадо шуморем [Рустамов Ш., 1988, с. 232].

Ин муҳаққиқ дар китоби “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” тобиши маъноӣ муайянкунандагӣ доштани ҷумлаҳои пайрави мубтадоро эътироф намуда, чанд мисол меорад, аммо дар китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик”. Синтаксис. Қисми 2 аз баҳри ин андеша мебарояд ва тобиши муайянкунандагӣ доштани ҷумлаҳои пайрави мубтадоро дигар ишора намекунад.

Профессор Д. Хоҷаев низ ба баҳси мазкур шарик мешавад ва мисолҳои ҳамчун ҷумлаи пайрави мубтадо бо тобиши муайянкунандагӣ овардаи муҳаққиқ С. Атобуллоевро, ки дар онҳо ҷумлаи пайрав бар эзоҳи ҷонишинҳои шахси сеюми ҷамъ омадаанд, қатъан рад мекунад : “Бояд қайд кард, ки оид ба ин хели ҷумлаҳои пайрав С. Атобуллоев ақидаи дигаре дорад. Ба фикри ӯ, ҷумлаҳои пайраве, ки мубтадои ба воситаи ҷонишинҳои шахсӣ-ишоратии онҳо, “*онҳо (онон)*” ифодаёфтаи сарҷумларо эзоҳ дода, мазмуни онҳоро конкрет ва равшан мегардонанд, ба гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави мубтадо мансубанд” [Атобуллоев С., 1975, с. 61].

Мо ба ин ақидаи муҳаққиқ розӣ шуда наметавонем. Аввал, ин, ки на ҳамаи ҷумлаҳои пайраве, ки бар эзоҳи ҷонишинҳои мазкур меоянд, ҷумлаи пайрави мубтадоанд, ки ба ин фикр ҳуди С. Атобуллоев низ шубҳа надорад, бинобар он ҳулосаи муаллиф як андоза нисбӣ аст. Дуюм, ин, ки чунин хели ҷумлаҳои пайрав низ, асосан, хусусияту аломат ва сифату нишонаҳои шайъ, шахс (ҷонишинҳои мазкур ҳангоми эзоҳшаванда гардиданашон ба ин хусусиятҳо бештар молик мегарданд)-ро эзоҳ дода, ба ин восита моҳияти онҳоро ошкор месозанд. Ин хусусиятҳо бошанд, яке аз аломатҳои асосии ҷумлаи пайрави

муайянкунанда ба шумор меравад. Ҳамин хусусиятҳо дар ҷумлаи пайрави мисоли зерин, ки онро С. Атобуллоев ҷумлаи пайрави мубтадо гуфтааст, баръало намоён аст: *Ононе, ки пул ва чизе доштанд, ба ҳоким ва шогирдонаш дода халос шуданд (Айнӣ С., 6, 15)* [Ҳоҷаев Д., 2021, с. 25-26].

Аз охири ишорае, ки дар мавриди ҷумлаҳои пайрави мубтадо гуфта шудааст, назари нахвиносо М. Норматовро гуфтан мумкин аст, ки дар китоби “Забони адабии муосири тоҷик”. Синтаксис оварда шудааст ва аз мисоли овардаи муаллиф ҷонибдори фикри С. Атобуллоев будани муҳаққиқ маълум мегардад: “*Онҳое, ки аспаворию бузкаширо дӯст намедоранд, марди ҳақиқӣ нестанд (Одина Қ.)*.” Ҷумлаи пайрави мубтадо, вале тобиши муайянкунандагӣ ҳам дорад” [Норматов М., 2011, с. 258].

Ҷумлаи пайрави мубтадо тобиши муайянкунандагӣ дорад, аммо бо мисолҳои овардаи муҳаққиқон С. Атобуллоев ва М. Норматов, ки ҷонишинҳои шахси сеюми ҷамъро овардаанд, наметавон розӣ шуд, зеро шартӣ аввалини ҷумлаҳои пайрав бар эзоҳи ҷонишинҳои ишоратии ба вазифаи мубтадои сарҷумла омада мебошад, ки мисолҳои овардаи ин муҳаққиқон ба он мувофиқат намекунад.

Тобиши муайянкунандагии ҷумлаи пайрави мубтадо тиратар ба назар мерасад, зеро ин қолаби ифода дар ҷумлаҳои пайрави мазкур камистеъмоланд. Ин гуна ҷумлаҳо бар эзоҳи ҳамон ҷонишинҳои ишоратии сарҷумла меоянд, ки дар сарҷумла ё зикр мешаванд ё дар назар дошта мешаванд:

Ту набудӣ, ки, – гуфт доруға ба Кабир, – Восеъ Балчувонро гирифтанд баъд савора ба Кангурт омадӣ? [Улуғзода С., 28, 499]. *Чаро ба ӯ мумкин будааст, ки ҳар хел сурудҳои ғалатӣ, ҳатто бешармонаро аз дур не, байни занону духтарон бихонад* [Самад А., 24, 57]. *Ҳар касе ки аз тарафи амир дар бозори ресмон кушта шавад, мурдаи ӯро бо занбар бардошта дар пеши бошишгоҳи худ дар кӯча мегузоштаанд* [Айнӣ С., 11, 425].

2.Тобиши пуркунанда. Як қисми ҷумлаҳои пайрави мубтадо тобиши пуркунандагӣ низ доранд. Доир ба ин тобиши маъноии ҷумлаи пайрави мубтадо дар китоби “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” чунин қайд шудааст: “Тобиши маъноии объектӣ дар ҷумлаҳои мураккаби тобее дида мешавад, ки хабари ҳиссаи асосии сарҷумлаи онҳо бо исмҳои маънӣ ва феълҳои нутқ, ахбор, эҳсос, муҳокима ифода шудаанд: *Ба мо муяссар шуд, ки бо шумо мулоқот кунем (Иқромӣ Қ).*” [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 114].

Чунин тобиши маъноии ҷумлаи пайрави мубтадоро забоншинос Ш. Рустамов қайд намуда, “тобиши объектӣ” ном бурдааст, аммо С. Атобуллоев баъзе тобишҳои маъноии дигари ҷумлаи пайрави мубтадоро қайд карда, дар хусуси тобиши пуркунандагӣ доштани онҳо ишорае накардааст. Муҳаққиқ М. Норматов фақат бо гуфтани он, ки ҷумлаҳои пайрави мубтадо бо ҷумлаи пайрави пуркунанда умумият доранд, иктифо кардааст [Норматов М., 2011, с. 257].

Воқеан, ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави мубтадо ҷонишини ишоратии дар сарҷумла ба вазифаи мубтадо омадаро эзоҳ медиҳанд, ки он дар ҷумлаи пайрав чун объекти мубтадои сарҷумла зоҳир мешавад, аммо маълум аст, ки саволи асосии талабкунандаи сарҷумла бар эзоҳи мубтадо омадааст, на пуркунандаи сарҷумла:

Дар он вақт ба хотирам расид, ки ба маҷруҳони саҳт молиши дасту по (массаж) нофеъ аст [Айнӣ С., 12 ,55]; Дар ана ҳамон китобак зикр ёфтааст, ки дар асри XIII дастаҳои хунхори Чингизи малъун сокинони Хуросону Мовароуннаҳрро аз дами теғ гузаронда, шаҳрҳояшонро ба замин яксон карданд [Самад А., 24,310].

3.Тобиши шарт. Чунонки қаблан ҳам зикр гардид, ҷумлаҳои пайрави мубтадо тобишҳои гуногуни маъноӣ зоҳир мекунанд, ки дар байни онҳо тобиши маъноӣ шарт доштани ҷумлаи пайрави мубтадоро ҳамаи муҳаққиқони наҳви забони тоҷикӣ ёдрас шудаанд. Гоҳо

муҳаққиқон ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайравро ба ҳам омехта кардаанд, ки зикраш дар болотар рафт.

Муҳаққиқони ҷумлаи пайрави мубтадо онҳоро вобаста ба муносибат ва мавқеи сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ба гурӯҳҳо ҷудо намудаанд. А. Шафой ҷумлаҳои пайрави мубтадоро ба синтетикӣ ва аналитикӣ ҷудо мекунад. Ба ҷумлаҳои пайрави мубтадои аналитикӣ ҷумлаҳои пайрави мубтадое дохил мешаванд, ки дар сарҷумлаашон мубтадо гоҳо зикр мешавад ва гоҳо не. Дар хели синтетикӣ дар таркиби сарҷумла калимаҳои ҳамнисбат зикр гардида, ҷумлаи пайрав бар эзоҳи ин калимаҳои ҳамнисбат меояд.

Муҳаққиқи ҷумлаи пайрави мубтадо дар забоншиносии тоҷик С. Атобуллоев ҷумлаи пайрави мубтадоро ба се гурӯҳ ҷудо мекунад: якум, ҷумлаи пайрави мубтадое, ки пеш аз сарҷумла воқеъ гардида, бар эзоҳи ҷонишинҳои шахсӣ-ишоратии “ӯ”, “вай”, “он” меоянд, дуюм, ҷумлаи пайрави мубтадое, ки дар байни сарҷумла омада, ҷонишинҳои ишоратӣ-шахсии “инҳо”, “онҳо (онон)”-ро шарҳ дода, мазмуни предмети онҳоро нишон медиҳанд ва сеюм, ҷумлаҳои пайрави мубтадое, ки баъд аз сарҷумла воқеъ мегарданд ва ҷонишинҳои ишоратиеро, ки ба предметҳои бечон ва мафҳумҳои гуногуни предметӣ ишора мекунанд ва ба вазифаи мубтадои сарҷумла меоянд, эзоҳ медиҳанд [Атобуллоев С., 1975, с. 31].

Аз рӯи қайди муҳаққиқон ва мисолҳои адабиёти бадеӣ, ки мо гирд овардем, тобиши шартӣ дар ҷумлаҳои пайрави гурӯҳи якум бештар ба назар мерасад. Хусусияти асосии ин гурӯҳ дар он аст, ки хабари ҷумлаи пайрав, одатан, дар шакли аорист ифода меёбад:

Ҳар кас хоҳад, бо ман меравад, нахоҳад – ихтиёраш [Улуғзода С., 28, 458]; *Ҳар кас рӯзаро хӯрад, гунаҳгор мешавад ва дар дӯзах месӯзад* [Айнӣ С., 11, 144]. *Аммо ҳар он чӣ мамнуъ бошад, ширин аст, – сабил монад, дил мекашад* [Улуғзода С., 28, 463]. *Ҳар кас ки аз кор кардан сар тобад, мисли сарбози аз сафи ҷанг гурехта ба шумор меравад* [Айнӣ С.,

6,54]. *Ҳар кас ва ҳар қуввате, ки моро аз як шудан бозмедорад ва ба ҳақталабии мо монеъ мешавад, душмани ҷониву хуни худ шуморем* [Айнӣ С., 6, 59].

Таҳқиқ нишон дод, ки дар ҷумлаҳои ғавқ тобиши маъноӣ шартӣ намоён аст, аммо чунонки мебинем, нишонаи барҷастаи ҷумлаи пайрави мубтадо будани ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав бо таркибҳои ҷонишинӣ омадани мубтадои ҷумлаи пайрав аст. Қолаби хеле маъмули онҳо, ки тобиши шартӣ доранд, ба омилҳои пеш аз сарҷумла омадани ҷумлаи пайрав, бо интонатсия ба сарҷумла алоқаманд шудани он ва бо сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ омадани хабари ҷумлаи пайрав вобастагӣ дорад.

Забоншинос Ш. Рустамов ин хусусияти ҷумлаҳои пайрави мубтадоро таҳқиқ намуда, ба ду ҷиҳати сохтори онҳо бештар таваҷҷуҳ мекунад: пеш аз сарҷумла ва баъд аз сарҷумла омадани ҷумлаҳои пайрав ва бо сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода шудани хабари ҷумлаи пайрав.

Муҳаққиқ С.Атобуллоев низ ҳамин ҷиҳатро таъкид карда, дар шакли аорист омадани хабари ҷумлаи пайравро қайд менамояд.

Ба назари мо, хангоми ба ҳелҳо чудо кардани ҷумлаҳои пайрав меъёри асосӣ аъзои эзоҳталаби сарҷумла аст. Дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо яке аз аломатҳои асосӣ ба шарҳу эзоҳ ниёз доштани ҷонишини дар сарҷумла ба вазифаи мубтадо омада ба шумор меравад, ки гоҳо дар таркиби сарҷумла зикр мешавад, гоҳо дар назар дошта мешаванд:

Ҳар кас ки ҷавоб дода натавонад, бой додагӣ ҳисоб меёбад [Айнӣ С., 11, 235]. *Ҳар касе ба сарғаҳи кӯҳистон сафар бикунад, албатта, чашмаш ба ин мақбараи зебои байни кӯҳсорон меафтад* [Самад А., 25,148].

4.Тобиши сабаб. Ҷумлаи пайрави мубтадо тобиши сабабӣ низ мегирад. Чунин тобиш доштани ҷумлаҳои пайрави мубтадо дар забони тоҷикӣ аз ҷониби муҳаққиқон Ш. Рустамов, С. Атобуллоев қайд гардидааст. Ш. Рустамов дар шакли сиғаи хабарӣ омадани хабари ҷумлаи пайрави мубтадоро таъкид мекунад [Грамматикаи забони адабии

хозираи тоҷик., 1989, с. 114]. С. Атобуллоев бар он назар аст, ки тобиши маъноӣ сабаб доштани ин гурӯҳи ҷумлаҳо боиси ба ҳам омехта кардани ҷумлаи пайрави мубтадо ва ҷумлаи пайрави сабаб мегардад [Атобуллоев С., 1975, с. 125]. Ҳамчунин, дар забони осори бадеӣ чунин қолабро бештар мушоҳида намудем. Дар ин гурӯҳи ҷумлаи пайрави мубтадо тасдиқ ё инкоре зикр мегардад, ба зами шарҳи маъноӣ фақти дар сарҷумла зикршуда тобиши сабабӣ дар ҷумлаи пайрав ба мушоҳида мерасад. Дар онҳо хабари номии сарҷумла дар шакли тасдиқ ва гоҳо инкор ифода шуда, фактеро таъкид мекунад, ки дар шакли ифодаҳои “хуб аст”, “бесабаб нест”, “ҷолиб аст”, “айб аст” истифода мешаванд:

Айб, ҳатто гуноҳ аст, ки ман чун адиб ҳанӯз на ҳама ҷойи Тоҷикистонро дидаам [Самад А., 25,123]. *Хуб аст, ки ҳар сол охири фасли баҳор ин роҳро аз сангу рег, ки борону тарма мефарорад, тоза ва ҳамвор мекунад* [Самад А., 25,129]. *Ва ин ҳам ҷолиб аст, ки дар Масҷоҳ ҳар деҳ ва сокинонаш бо хулқу атвор ва фарҳанги муошираташ ҷову мақоме дорад* [Самад А., 25,14]). *Бесабаб нест, ки дар китобҳо гуфтаанд: “илм дар дасти одами бад шамшерӣ буррандаест дар дасти одами маст ...”* [Айнӣ С., 11,135]. *Аз вазоҳати мир маълум буд, ки кори Каримбой тамом шудааст* [Мирзо К., 18, 410]. *Хуб аст, ки бо фурӯ рафтани офтоб дарвозаи арк баста шуда дигар “бе руҳсати махсуси оӣ” касе ба арк на даромада метавонад ва на баромада* [Айнӣ С., 11, 400].

Дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрави мубтадо баъди сарҷумла воқеъ мегардад ва ҷонишинҳои ишоратиеро, ки ба предметҳои бечон ва мафҳумҳои гуногуни предметӣ ишора мекунад ва ба вазифаи мубтадои сарҷумла меоянд, эзоҳ медиҳанд.

Ин навъи ҷумлаҳои пайрави мубтадо аксар бар эзоҳи сарҷумлае меоянд, ки мубтадо зикр нагардидааст, вале онро ба осонӣ муайян кардан мумкин аст. Сабаби зикр нагардидани мубтадо мавҷудияти ҳуди ҷумлаи пайрав ва вазифаю маъноӣ сарҷумларо адо кардани он аст. Ин навъи ҷумлаи пайрави мубтадо дар забони осори бадеӣ хеле зиёд ба

назар мерасад. Хабарӣ сарҷумлаи онҳо аксар бо исмҳои муҷаррад, сифатҳои гуногун, ҷонишинҳо, зарфҳо, феълҳо ифода мегардад. Ба вазифаи хабарӣ сарҷумлаи ҷумлаи пайравӣ мубтадо бештар феълҳои ифодакунандаи вазъияту ҳолат меоянд ва онҳо феълҳои гузаранда нестанд ва бо тарзҳои ғоилу мағбул омада метавонанд. Бояд қайд кард, ки хабар – феълҳои сарҷумла ҳамеша дар шахси сеюми танҳо меоянд. Шахсҳои дигар ҷумлаи пайравӣ пуркунанда талаб мекунанд. Бояд гуфт, ки қолаби ҷумлаҳои ғавқ ба гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравӣ пуркунанда, ки бар эзоҳи хабарӣ сарҷумла меоянд, шабоҳат доранд. Аммо, ҷумлаи пайравӣ пуркунанда бар эзоҳи хабарӣ сарҷумла омада, онро пурра мекунад ва он хабар бо феъли гузаранда ифода меёбад.

Дар ҷумлаҳои пайравӣ мубтадо, ки тобиши сабабӣ доранд, баръакси баъзе ҳелҳои дигарӣ ин навъи ҷумлаҳо шарҳу эзоҳи иловагиро аз ҷумлаҳои қаблӣ ё баъдӣ ҷустан муҳим нест. Аз нигоҳи сохтор онҳо ҷумлаҳои тафсилӣ нестанд, махсусан, сарҷумлаи онҳо қолабҳои ҳеле кӯтоҳ ва ду-се калимагӣ доранд. Дар адабиёти бадеӣ бештар дар нутқи монологӣ нависанда ба мушоҳида мерасанд. Тобиши сабабӣ доштани онҳо боиси чунин хусусияташон мегардад.

5. Тобиши мақсад. Як гурӯҳи ҷумлаҳои пайравӣ мубтадо тобиши маъноӣ мақсад доранд. Яке аз аломатҳои асосӣ онҳоро Ш. Рустамов дар он мебинад, ки “... хабарӣ сарҷумла бо калимаву таркибҳои ифодакунандаи зарурат, ногузирӣ, рағбату хоҳиш ва дигар муносибатҳои модалӣ субъективӣ ва хабарӣ ҷумлаи пайрав бо шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад” [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1999, с. 114].

Чун шартӣ асосӣ ҳелҳои дигарӣ ҷумлаҳои пайравӣ мубтадо дар шакли мағбулӣ омадани хабарӣ сарҷумла ба ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайравӣ мубтадо низ хос аст. Кадам тобиши маъноӣ гирифтани ҷумлаи пайравӣ мубтадо бештар ба он вобаста аст, ки хабарӣ ҷумлаи пайрав бо

кадом сиғаи феъл ифода меёбад. Чунончи, агар дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо бо тобиши сабаб хабари ҷумлаи пайрав дар шакли сиғаи хабарӣ омада бошад, дар ҷумлаи пайрави мубтадо бо тобиши мақсад бо сиғаи шартӣ- хоҳишмандӣ омадани он хос аст:

Ва , албатта, ҳар рӯз ба Сифат лозим меояд, ки ба ҳазору як саволи «чону чигар»-ҳои наваш посух диҳад [Самад А., 24, 4]); Оё зарур буд, ки ӯ, Восеъ, бо он нобакор даст ба гиребон шавад? [Улуғзода С., 28, 35].

Қисми зиёди ҷумлаҳои пайрави мубтадо бо тобиши мақсад тафсилёфта ҳастанд, ин тафсилот барои бештар кушода шудани маънои ҷумлаи пайрав мусоидат мекунад.

6.Тобиши замонӣ.Тобиши замонӣ, тарзи амал ва қиёсӣ доштани ҷумлаҳои пайрави мубтадоро низ муҳаққиқон зикр намудаанд:

Дуруст аст, ки рӯзи андовидан чун ҳангоми дарав хурду бузург ба ло меҳезад [Самад А., 24, 217].

Дар мисоли боло ду тобиши маъноӣ иловагии ҷумлаи пайрави мубтадо ба мушоҳида мерасад, ҳам тобиши замонӣ ва ҳам тобиши монандӣ дар як ҷумла омадаанд. Агар саволи асосӣ ва сохтори семантикӣ грамматикӣ сарҷумларо нигарем, шубҳае нест, ки он ҷумлаи пайрави мубтадо аст, аммо мазмун ва сохтори ҷумлаи пайрав дар худ ба туфайли истифодаи калимаҳои ба маъноӣ замон ва монандӣ далолаткунанда ин ду тобишро ба вуҷуд овардаанд. Дар ҷумлаи пайрав калимаи “*рӯз*” ба тобиши замонӣ далолат мекунад ва пайвандаки “*чун*” ба тобиши монандӣ ишора мекунад, вале, албатта ин ҷумлаи пайрави мубтадо аст. Дар мисоли зер низ тобиши монандӣ мушоҳида мешавад:

Ҳар кас ки аз кор кардан сар тобад, мисли сарбози аз сафи ҷанг гурехта ба шумор меравад [Айнӣ С., 6, 54].

Дар ин ҷумла низ пешоянди номии изофии “*мисли*” ба ҷумлаи пайрав тобиши монандӣ бахшидааст.

7.Тобиши натиҷа. Тобиши маъноӣ хеле маъмул, ки аксари муҳаққиқони тоҷик ишора кардаанд, тобиши маъноӣ натиҷа доштани

ҷумлаи пайрави мубтадо аст. Дар ин маврид муаллифони “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” чанд омилро, ба мисли хулосаи ҷумлаи қаблӣ будани сарҷумла, истифодаи таркибҳои “*маълум мешавад*, “*маълум шуд...*” дар таркиби сарҷумларо, таъкид меkunанд.

Мавқеи муаллифони таҳқиқоти гуногун, ҳамчунин, таҳлили мисолҳо нишон медиҳанд, ки аз бисёр ҷиҳат тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав ба вазъияти нутқ вобастагии калон дорад, зеро танҳо муносибати мантиқии дар вазъияти нутқ зоҳиршаванда мундариҷаи суҳанро равшан муайян мекунад. Баъдан воситаҳои дигари забонӣ онҳоро тақвият дода, ба кадом маъно ишора шудани фикри баёншавандаро пурқувват мекунад. Чунин, дар ин мисолҳо: *Ризо деҳ ба деҳ сарсарӣ мегардад. Ҷӣ меҳӯрад, шаб дар кучо меҳобад, маълум нест* [Улуғзода С., 28, 20]. *Баъд маълум шуд, ки вай хандақ мекобад* [Улуғзода С., 28, 40]. *Маълум шуд, ки як мурғро шағол бурдааст* [Айнӣ С., 11, 73].

Мисоли аввал – *Ҷӣ меҳӯрад, шаб дар кучо меҳобад, маълум нест.* – ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави мубтадои бепаёвандак аст, сарҷумла ва ҷумлаи пайрав бо интонатсияи тобеъ ба ҳам алоқаманд шудаанд. Тобиши маъноии натиҷа доштани онро ду ҷиз тақвият мебахшад: вазъияти нутқ, маъно, ки аз ҷумлаи қаблӣ “*Ризо деҳ ба деҳ сарсарӣ мегардад*” ва таркиби “*Маълум шуд*”, ки ба вазифаи сарҷумлаи ҷумлаи баъдӣ омадааст.

Ин гуна ҷумлаҳоро аксарияти муҳаққиқон дорои тобиши натиҷа гуфтаанд. Ш. Рустамов бошад, аввал “тобиши натиҷа” [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 113], баъдтар “тобиши натиҷа ва хулоса” [Забони адабии ҳозираи тоҷик., 1995, с. 285] мегӯяд, аммо дар ҳар ду китоб ҳам ҳамон мисолҳо такрор мешаванд. Аммо маълум нест, ки чаро муаллиф дар ин ду китоб ҳам дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави мубтадо ва ҳам дар мавриди тобиши натиҷа ду истилоҳро ба кор бурдааст. Дар китоби “Грамматикаи забони адабии

ҳозираи тоҷик” “тобиши натиҷа”, вале дар китоби “Забони адабии ҳозираи тоҷик” “тобиши натиҷа ва хулоса” мегӯяд. Тамоми мисолҳое, ки ба назари мо расиданд, маънои хулосавӣ доштани ин навъи ҷумлаҳои пайрави мубтадоро нишон медиҳанд ва ҳуди ҳамин далели он аст, ки ин ҷумлаҳои пайрави мубтадо тобиши натиҷа доранд.

Ба назари мо, ҳамин маънои “хулосавӣ”, ки муҳаққиқ Ш.Рустамов ишора мекунад, аз он бармеояд, ки дар ҷумлаи қаблӣ сабаб оварда мешавад ва дар ҷумлаи мураккаби тобеи баъдина натиҷаи он зикр мегардад. Бинобар ин, аслан, дар ин гуна ҷумлаҳо маънои асосӣ бо тобиши иловагии натиҷа аст. Дар ин маврид сабаб бо натиҷа ҳамроҳ мебошад. Бо назардошти ҳамин, ин гуна ҷумлаҳоро ба туфайли сохти грамматикашон ҷумлаҳои пайрави мубтадо бо тобиши иловагии маънои натиҷа гуфтан ба мақсад мувофиқ аст, зеро сабаб дар қолаби ҷумлаи қаблӣ гуфта мешавад, на дар қолаби ҷумлаи пайрав, ки баъди он меояд.

Ҳамаи навъҳои ҷумлаҳои пайрави мубтадо, ки тобиши маънои натиҷа доранд, хусусиятҳои муайян доранд: хабари сарҷумлаи онҳо дар шакли мафъулӣ меояд (ба ин муҳаққиқони дигар низ ишора кардаанд):

Маълум мешавад, ки ҳар рӯз ба ин китобҳо дасте мерасад [Самад А., 25, 164]. *Маълум шуд, ки марди хона инсони хушрӯзгору меҳмоннавозе будааст* [Самад А., 25, 173]. *Маълум аст, ки ин духтар Гулбибӣ ва ин кампир модари Шариф буд* [Айнӣ С., 6, 309].

Муқоисаи мисолҳо аз осори нависандагони давраҳои гуногун нишон медиҳад, ки қаблан истифодаи калимаи “маълум” бо бандаки хабарии “аст”, “буд”, “гардид”, “роиҷ бошад”, дар осори нависандагони имрӯза бе бандаки хабарӣ овардани калимаи “маълум” серистифода гардидааст.

Ҷиҳати дигар дар ин навъи ҷумлаҳои ин гурӯҳ дар он аст, ки яке аз шартҳои ҷумлаи пайрави мубтадо дар шакли мафъулӣ омадани хабари сарҷумла аст, дар қолаби ифодаҳои “маълум аст”, “маълум мешавад”,

“маълум буд”, ҳамчунин дар забони нависандагони имрӯза бе бандаки хабарӣ омадани хабар – “маълум”, мебошад. Агар ин хабар ба шакли фоилӣ баргардонида шавад, бешубҳа, ҷумлаи пайрави пуркунанда мешавад: “маълум”, “маълум аст”, “маълум буд” – хабари сарҷумлаи ҷумлаи пайрави мубтадо; “маълум кард”, “маълум намуд” – хабари сарҷумлаи ҷумлаи пайрави пуркунанда.

Чихати дигаре, ки ҷумлаи пайрави мубтадо тобиши натиҷа мегирад, муҳаққиқони нахви забони тоҷикӣ дар шакли нақлӣ омадани хабари ҷумлаи пайравро ишора кардаанд, аммо мисолҳои мо нишон доданд, ки хабари ҷумлаи пайрав дар ин гуна ҷумлаҳо дар шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ, замони ҳозира-оянда, замони ояндаи дур низ омадаанд:

Ин маълум аст, ки таҷрибаи ҳар кас дар ҳар кор дар охириҳои умраш ба камол мерасад [Айнӣ С., 11, 19]. *Пас, маълум мешавад, ки ман дар оташи дӯзах хоҳам сӯхт* [Айнӣ С., 11, 141]. *Маълум мешавад, ки фикри шоир саҳеҳ нест* [Улуғзода С., 28, 245].

Дар китоби “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” дар мавриди тобиши натиҷа доштани ҷумлаи пайрави мубтадо муаллифон чунин нуктаро таъкид мекунанд, ки ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави мубтадо “...маъноӣ сарчашмаи маълумот...”, “...маъноӣ огоҳ будан, донишони воқеае, ки дар ҷумлаи пайрав дарҷ шудааст...”, “...маъноӣ огоҳ набудан, маълумот надоштан...” [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 224]-ро низ ифода мекунанд. Ба назари мо, инҳо маъноҳое мебошанд, ки аз семантикаи умумии ҷумлаҳо бармеоянд ва бо хусусияти грамматикӣ ҷумлаҳои пайрав ва сарҷумла бевосита иртибот надоранд ва агар чунин хусусиятҳо ҳамчун тобишҳои маъноӣ ба назар гирифта шаванд, аз доираи мулоҳизаи мантиқ берун хоҳанд баромад.

Ҳамин тариқ, ҷумлаи пайрави мубтадо ба тӯфайли омилҳои гуногун сермаъно мешавад ва, пеш аз ҳама, ба ин сохтори грамматикӣ ҷумла, калимаҳои ҳамнисбати дар таркиби сарҷумла овардашуда ё дар

назардошташуда, калима, таркибҳои пайвандакӣ, ки дар ҷумлаи пайрав оварда мешаванд, инчунин маъноӣ умумӣ ҷумлаи пайравро дохил кардан мумкин аст.

2.5. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хабар ва тобишҳои маъноӣ иловагии он

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хабар аз навъи серистеъмоли ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба шумор мераванд. Чунонки С. Атобуллоев қайд мекунад, сабаби зоҳир шудан, баён шудан, корбурди ҷумлаи пайрави хабар, дар сарҷумла ба кор рафтани хабарҳои номӣ мебошад, ки маъноҳои абстрактӣ дошта, зарурати кушодани маъно ва моҳияти онҳо дар ҷумлаи пайрав пеш меояд [Атобуллоев С., 1975, с. 150].

Ҷумлаҳои пайрави хабар, умумият ва фарқияти онҳо, тобишҳои маъноӣ дар ҷумлаҳои пайрави хабар таваҷҷуҳи муҳаққиқони зиёди забони тоҷикӣ ва форсиро ба худ ҷалб намудааст. Аввалин қайдҳои мушаххас дар бораи ҷумлаҳои пайрав, аз ҷумла пайрави хабар, ҳанӯз дар китобу дастурҳо, грамматикаҳои аввалин, ки аз охири солҳои 30-юми садаи бист ба нашр расидаанд, ба мушоҳида мерасанд. Монанд кардани ҷумлаи пайрави хабар, муқоисаи он бо навъҳои дигари ҷумлаҳои пайрав низ дар онҳо қайд шудаанд. Аввалин маълумоти хеле мухтасар соли 1942 дар “Грамматикаи забони тоҷикӣ”. Қисми 2. Синтаксис оварда мешавад, ки муаллифонаш бо овардани шарҳи хусусияти ҷумлаи пайрави хабар ва супорише, ки дар он ҷудо кардани ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар зикр карда мешавад, иктифо кардаанд.

Қайдҳои бевосита дар китобу дастурҳои минбаъда, чунонки дар боби аввал низ зикрашон рафта буд, дар “Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ” ба мушоҳида мерасанд. Муаллиф қоидаи ҷумлаи пайрави хабарро оварда, дар қоида қайд мекунад, ки онҳо ба ҷумлаи пайрави

муайянкунанда монандӣ доранд [Бузургзода Л., 1942, с. 334]. Ҳамин гуна мулоҳизаҳо аз ҷониби муаллифони дигар китобу дастурҳои давраи мазкур низ баён шудааст.

Баъдан муҳаққиқи наҳви забони форсӣ А. Шафой дар бораи ҷумлаи пайрави хабар маълумот дода, як фарқи муҳимми ҷумлаи пайрави хабар аз ҷумлаи пайрави мубтадоро таъкид намуда, зикр мекунад, ки сарҷумлаи ҷумлаи пайрави хабар наметавонад яккалимагӣ бошад [Шафаи А., 1967, с. 104]. Дар мавриди тобишҳои маъноӣ ё имконоти сермаъно шудани он бо ҷумлаҳои дигари пайрав маълумоте зикр нагардидааст.

Дар шакли нисбатан мушаххас ва муфасссал масъалаи тобишҳои маъноӣ ва умумияти ҷумлаи пайрави хабар бо дигар навъҳои ҷумлаи пайрав дар таҳқиқоти С. Атобуллоев, Ш. Рустамов ва К. Қаландаров, дар васоити таълимии М. Норматов бо андешаҳои ҷолиб оварда шудаанд.

Муаллифони “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” тобишҳои муайянкунандагӣ, сабаб, мақсад, қиёс, монандӣ, шарт, натиҷа, тарз ва дараҷа, пуркунанда доштани ҷумлаи пайрави хабарро зикр намуда, мисолҳо овардаанд [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 115-118].

Воқеан, ҷонишинҳои ишоратии дар сарҷумла ба вазифаи хабар омада имконияти фаровони ба маъноҳои гуногун далолат карданро доранд, ки ин ҳодиса сабаби ҳам бо ҷумлаҳои пайрави дигар монанд шудан ва ҳам тобишҳои маъноии гуногунро пайдо карда тавонистани ҷумлаи пайрави хабар мегардад.

1.Тобиши муайянкунанда. Дар ҷумлаҳои пайрави хабар ба туфайли ҷонишинҳои ишоратии таркиби сарҷумла “*ин, он, ҳамин, ҳамон*” тобиши маъноӣ муайянкунанда зоҳиран мушоҳида мешавад:

Маслиҳати ин фақир ин аст, ки ба пешниҳоди вакилони Русия не нагуянд, хуб гуянд [Улуғзода С., 28, 273]. *Асли пешинааш ҳамин аст, ки*

Шумо мебинед [Самад А., 25,164]. Аз рӯи шариат яке аз ҳақҳои духтар ба падар он аст, ки баъд аз ба балоғат расиданаш зуд ўро ба шавҳар диҳад [Айнӣ С., 11, 274]. Муносиб он аст, ки шумо гоҳе аз дасти ҳашарчиён каландро гирифта қадаре кор кунед [Айнӣ С., 1,404].

Чумлаҳои пайрави хабар, ки тобиши муайянкунандагӣ доранд, бо он хусусияташон фарқ мекунанд, ки дар онҳо ҷонишини ишоратии “*ин*”, “*он*” “*ҳамчун*” калимаҳои ҳамнисбат тобиши муайянкунандагиро тақвият медиҳад. Дар ин гуна чумлаҳо тобишҳои маъноии муайянкунанда ва пуркунанда аксар вақт баробар ба назар мерасад.

2.Тобиши шарт. Як гурӯҳи чумлаҳои пайрави хабар тобиши шартӣ доранд. Дар ин маврид ҳаминро бояд гӯем, ки дар шакли сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ омадани хабари чумлаи пайрав гоҳо аксарияти чумлаҳои пайрави хабарро ба чумлаи пайрави шарт монанд мекунад, аммо аломати аввали ин гуна чумлаҳо дар сарчумла истифода шудани исми дорои маънои шарт ва худӣ калимаи шарт мебошад, нишонаи дигар мазмуни чумлаи пайрав аст, ки кадом маъно аз он бармеояд.

Муҳаққиқ М. Норматов бар ин назар аст, ки тобишҳои маъноии чумлаи пайрави хабар бештар ба маънои исмҳои маънии сарчумла, ки маъноҳои гуногуни шарт, сабаб, мақсад, натиҷа ва монанди инҳоро доранд, алоқаманд аст [Норматов М., 2011, с. 262]. Ш. Рустамов бошад, қайд мекунад, ки дар сарчумлаи чумлаҳои пайрави хабар бо тобиши шарт исми “*шарт*” истифода шуда, хабари чумлаи пайрав дар шаклҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ меояд [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 117]. Ба ин аломатҳои ишоранамудаи муҳаққиқон, танҳо то андозае метавон розӣ шуд, зеро на ҳамаи хабарҳои чумлаи пайрави хабар, ки бо шаклҳои сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ омадаанд, тобиши шартӣ доранд, дигар ин ки тобиши шарт дар чумлаҳои пайраве низ меояд, ки хабарашон бо дигар шаклҳои феълӣ ифода ёфта бошанд. Ин андешаро дар мавриди тобишҳои дигари маъноии чумлаҳои пайрави

хабар низ гуфтан мумкин аст. Таваҷҷуҳ кунед, ба тобиши маъноӣ шарт дар ин ҷумлаҳо:

Мулозими кордон ва коркун он аст, ки то метавонад, аз фуқаро муҳронаи қозиро зиёдтар рӯёнад ва аз мурофиачиён ҳаққи хизматро бештар ситонда ва нимаи онро ба соҳибдавлати худ (ба қозӣ) супорад [Айнӣ С., 11, 351]. Ҳар чизро бо мисол фаҳмондан осонтар аз он аст, ки бо тавсиф фаҳмонда шавад [Айнӣ С., 11, 258]. Маслиҳати ман он аст, ки ту ин бадкирдориҳоятро парто ва мардонавор зиндагонӣ кун [Айнӣ С., 11, 293]. Муносиб он аст, ки шумо гоҳе аз дасти хашарчиён каландро гирифта қадаре кор кунед [Айнӣ С., 11, 104].

Чунонки дар мисолҳои боло мебинем, тобиши шарт ба туфайли мазмуни ҷумлаи пайрав ҳис карда мешавад ва ба калимаҳои дар сарҷумла омада чандон вобастагӣ надорад.

3. Тобиши сабаб. Тобиши маъноӣ сабаб дар ҷумлаҳои пайрави хабар ба туфайли истифодаи исмҳои маъноӣ сабабидошта зоҳир мегарданд. Ҳамаи муҳаққиқон дар ин маврид қариб нуқтаи назари якхела доранд. Аз ҷумла, дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик”, ки ба қалами забоншинос Ш.Рустамов тааллуқ дорад, тобиши маъноӣ сабаб доштани ҷумлаи пайрави хабар чунин шарҳу эзоҳ ёфтааст: “Маъноӣ сабаб ва муносибати сабабӣ дар ҷумлаҳои мураккаби қолаби мазкур бо маъноӣ тавзеҳӣ омехта карда мешавад, чунки дар ин қолаб ба вазифаи мубтадо исму ибораҳои исмӣ ифодакунандаи сабаб, далел, вачҳ, баҳона ва муносибатҳои дигари мусбату манфӣ меоянд, ки ҷумлаи пайрав маънии мушаххаси онҳоро эзоҳ медиҳад. Ба вазифаи ҳиссаи тобеи чунин ибораҳои исмӣ масдар ва ибораҳои масдарӣ хеле зиёд меоянд, ки дар чунин маврид муносибати сабабӣ барҷастатар ифода мешавад” [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., С. 116].

Забоншинос М. Норматов низ дар ҳамин назаранд, ки “Як қатор ҷумлаҳои пайрави хабар маъноӣ сабаб доранд, зеро мубтадои сарҷумлаи

онҳо бо исмҳои мучарради ифодакунандаи сабаб ифода гардидааст” [Норматов М., 2011, с. 262].

Дар ҷумлаҳои зерин ба тӯфайли қорбурди исми “сабаб” дар сарҷумла ҷумлаҳои пайрав тобиши сабабӣ гирифтаанд:

Сабаби “реғхона” номидани он ин аст, ки ҳамеша дар он ҷо реғ анбор карда мемонданд [Айнӣ С., 1, 183]. Сабаби “обхона” номидани ин ҳабсхона ин буд, ки инҳо ҳам монанди обхона – ҳалочоҳо ҳамеша мартуб, бадбӯй ва мулаввас буданд [Айнӣ С., 1, 183].

Агар мубтадои сарҷумла бо масдар ва ибораҳои масдарӣ ифода шуда бошад, хабари он барои таъкиди сабабият бо таркиби ҷонишинии “барои ин” ифода мешавад, хабари ҷумлаи пайрав бо сифаи хабари ифода меёбад. Дар ин маврид тобиши сабаб мушоҳида мегардад:

Боиси ба ин ҷо омадани ман ҳамин буд, ки бо шумо маслиҳат карда, як роҳи наҷот ҷӯем [Иқромӣ Ҷ., 13, 210]. Ҷон коҳонда, пой сӯхта, даҳон дарондан, гулӯ гиронда, “во шариато” гуфта гаштани Қорӣ-Ибод барои ин аст, ки ҳамон мансаби имом ва мударрисиро нигоҳ дорад [Айнӣ С., 11, 273].

Дар баъзе мавридҳои дигар тобиши сабабии ҷумлаи пайрав, ба сабаби маъноӣ мучаррад доштани исми сарҷумла равшан намегардад. Дар ин ҳолат махсусияти матн, вазъияти нутқ равшан мекунад, ки ҷумлаи пайрави хабар тобиши сабабӣ дорад, чунончи дар ин мисолҳо:

Як баҳонаи ӯ ин буд, ки мегуфт: “Шумоҳо зан шуда ба ман ягон духтар ё писари баафту андом ҳам зоида надодед” [Улуғзода С., 28, 8]. Ҳоло чизе, ки Одинаро хурсанд мекард, ин буд, ки акнун вай монанди пештара танҳо набуд [Айнӣ С., 6, 68]. Тааҷҷуби аввалини ман дар ин буд, ки маро бе ҳеҷ талаб мударрис кардаанд [Айнӣ С., 12, 78]. Айби Бозор дар ин ҷост, ки ба инҳо умеди некӣ карда, ба худ соҳибмаслиҳат қарор додааст [Айнӣ С., 1, 67].

Тобиши сабабӣ дар ҷумлаҳои пайрави хабар хеле зиёд ба мушоҳида мерасад, ки он аз мазмуни ҷумлаи пайрав низ сар мезанад.

Инчунин ба туфайли хусусияти эзоҳӣ доштанишон, бисёр вақт бо ҷумлаи қаблӣ ё баъдӣ алоқамандии устувори маъноӣ доранд, ки тобиши сабабӣ ба туфайли он равшантар мегардад.

4. Тобиши мақсад. Баъзе аз ҷумлаҳои пайрави хабар тобиши мақсад низ доранд. “Ифодаи муносибати мақсади ҷумлаи пайрави хабар ба тарзи ифодаи муносибати сабабӣ хеле монанд аст. Барои муқаррар ва муайян намудани муносибати мақсадӣ ба тарзи ифодаи мубтадои сарҷумла, хабари ҷумлаи пайрав ва ба мазмуни тамоми ҷумлаи мураккаби тобеъ эътибор додан зарур аст” [Атобуллоев С., 1975, с. 170]. Ин тобиши маъноӣ ба туфайли калимаҳои ифодакунандаи мақсад, ният дар сарҷумла ва дар ҷумлаи пайрав, тавассути дар шакли сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ омадани хабар барҷаста ифода мегардад:

Дар вақти мурдани худ ягона васияте, ки ба модараш Бибиоиша намуд, ин буд, ки нури чашми ӯ Гулбибиро ба қатори Одина парвариш намояд [Айнӣ С., 6, 14]. Раҳимабегимро ягона муддао ин буд, ки Гулбибиро қадрас карда, ба хоҳарзодаи худ ба занӣ бубахшад [Айнӣ С., 6, 16]. Шабу рӯз дар пайи ин буд, ки Одина зудтар калон шавад ва аз хизмати Арбоб халосӣ ёбад [Айнӣ С., 6, 16]. Ду-се сол инчониб андешаи рӯзу шаби Мирзоакрамбой ин буд, ки чӣ навъ карда мансаби аз даст рафтаашро ба худ бозгардонад [Улуғзода С., 28, 7]. Мақсадаш ин буд, ки дар роҳ ду занро ба навбат ба маркаб савор мекунад ва ҳудаш пиёда меравад [Айнӣ С., 6, 92].

Аз мисолҳои боло ва намунаҳои дигаре, ки мо мушоҳида намудем, бештари ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави хабар дар қолаби ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиби чидашуда омадаанд. Албатта, инро наметавон меъёр гуфт, лекин дар шакли хулосавӣ, абстракт, яъне бо ҷонишинҳои ишоратӣ омадани хабари сарҷумла, тақозо мекунад, ки паҳлуҳои гуногуни он тафсил ёбанд.

5. Тобиши натиҷа. Як гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави хабар тобиши натиҷа доранд:

Як натиҷаи ғалаба ин шуд, ки фақирони Норақ сию чор нафар, қисме савора ва бештар пиёда бо таёқҳо баромада ба лашкари Восеъ пайвастанд [Улуғзода С., 28, 444]. Ниҳояти қораш ҳамин шуд, ки маро сарбоз карда ба дастам милтиқ дод [Айнӣ С., 11, 293]. Хизмати шумо ин шуд, ки маро бандӣ карда, ба сарам қамчин зада, овардед [Айнӣ С., 1, 141].

Ин гуна ҷумлаҳо нисбатан камистеъмол бошанд ҳам, бо нишонаҳои фарқкунандаи худ шинохта мешаванд. Бештар дар сарҷумлаи онҳо калимаҳои маъноӣ натиҷаро ифодакунанда зикр мегардад ва он маъноӣ дар ҷумлаи қаблӣ зикршударо тақвият медиҳад. Ҳамчунин маъноӣ натиҷаро хабарӣ бо ҷонишини ишоратии “ин”, “ҳамин” ва феъли ёвари “шуд” мушаххастар мекунад:

Ниҳояти қораш ҳамин шуд, ки маро сарбоз карда, ба дастам милтиқ дод [Айнӣ С., 1, 236]. Хулосаи гап ҳамин шуд, ки пагоҳ боз ҳама дар ҳамин ҷо ҷамъ мешудам [Ҷалил Р., 33, 279].

Гоҳо тобиши натиҷа ва сабабро зоҳиран дар ҷумлаи пайравӣ хабар омехта кардан мумкин аст, зеро дар ҷумлаҳои пайравӣ тобиши сабабидошта низ хабарӣ сарҷумла бо ҷонишини ишоратӣ ва феъли ёвари “буд” меояд.

Ҷумлаҳои пайравӣ хабар бо тобиши натиҷагиро таҳлил намуда, С. Атобуллоев яке аз нишонаҳои асосии онҳоро истифодаи феъли ёридиҳандаи “шудан” медонад ва таъкид мекунад, ки: “Дар ин маврид феъли ёридиҳандаи “шудан” бо феълҳои ёридиҳандаи “таштан”, “гардиан” баробар ва муродиф мегардад” [Атобуллоев С., 1975, с. 175]. Андешаҳои муҳаққиқ дар мавриди тобиши натиҷагии ҷумлаи пайравӣ хабар қобили қабул аст, аммо дар мавриди андешаи боло, ки феъли ёридиҳандаи “шудан” бо “таштан”, “гардиан” муродиф мешаванд, чандон қобили қабул нест, зеро дар мисолҳои овардаи муаллиф ин чиз мушоҳида намешавад ва дар мисолҳои, ки мо вохӯрдём, низ мушоҳида нагардид.

Чумлаҳои пайрави хабар дар байни тамоми чумлаҳои пайрав тобишҳои маъноии бештар доранд. Сабаби ин, пеш аз ҳама, ба он вобаста аст, ки ҳамаи муносибатҳои ахборӣ тавассути хабари чумла сурат мегирад ва ин боиси пайдоиши тобишҳои гуногун, аз чумла, муносибатҳои ҳолӣ мегардад. Бинобар ин дар чумлаи пайрави хабар тобишҳои ҳамаи навъҳои чумлаҳои пайрави ҳол ва ҳелҳои дигари чумлаҳои пайрав мушоҳида мешаванд.

6. Тобиши тарзи амал. Тобиши тарзи амал низ дар чумлаҳои пайрави хабар ба мушоҳида мерасад. Дар ин гуна чумлаҳо хабари сарчумла бо ҷонишинҳои ишоратии “ҳамон”, “чунон”, “ҳамчунон” ва бандаки хабарии “аст”, феъли ёвари “будан” сурат мегирад. Муҳаққиқон дар мавриди ин тобиши чумлаи пайрави хабар назари яхела надоранд. С.Атобуллоев, М. Норматов дар хусуси ин тобиши маъноӣ чумлаи пайрави хабар чизе намегӯянд, Ш. Рустамов онро бо тобиши дараҷа якҷоя меорад ва “тобиши тарз ва дараҷа” [Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис., 1989, с. 118] меномад.

Мисол: *Дар шарқи Бухоро дар вақти амир қоида чунин буд, ки ба муллоёну эшонони номдор қӯш-қӯш замин бахшида мешуд* [Айнӣ С., 11, 91].

Мисоли боло равшан нишон медиҳад, ки дар ин ҷо ҳеҷ гуна тобиши дараҷа нест. Ба назари мо, ин тобиши тарзи амал аст, тобиши тарзи амалро ба таври ҷудогона дар мисолҳои дидан мумкин аст, ки хабари сарчумла бештар бо ҷонишини ишоратии “чунин” ва бандаки хабарии “аст” ифода шуда бошад:

Илоҷи ин кор чунин аст, ки бемории духтарро баҳона карда, маҷлиси хостгориҳо имрӯз мавқуф мемонем [Айнӣ С., 1, 148]. *Ин таомул чунин аст, ки агар ғусфандро гург хӯрад ё гум шавад, товонаш ба гардани ҷӯпон аст* [Айнӣ С., 1, 92].

Мисолҳои адабиёти бадеӣ нишон медиҳанд, ки тобиши дараҷа дар чумлаи пайрави хабар на дар якҷоягӣ бо тобиши тарз, балки ҷудогона

хеле барҷаста зоҳир мешавад. Хабарӣ сарҷумлаи чунин ҷумлаҳои мураккаб бо ҷонишини ишоратии “чунон” ва бандаки хабарии “аст”, феъли ёвари “буд” ифода мешаванд:

Карру фараш чунон буд, ки гуё даҳ кишварро кушода омада бошад [Улуғзода С., 28, 267]. *Муҳит чунон аст, ки вай имкон надорад исбот бикунад, ки девона нест ва ақли солим дорад* [Кӯҳзод У., 17, 20]. *Мақсади сиёсати давлатдорӣ чунон буд, ки камбағали пешина имрӯзу фардо дигар камбағал набошад* [Кӯҳзод У., 17, 264].

Таҳлилҳо нишон медиҳанд, ки ба тобиши иловагии маъноӣ гирифтани ҷумлаҳои пайравӣ хабар ҷонишинҳои ишоратӣ, ки чун калимаҳои ҳамнисбат ва дар сарҷумла ба вазифаи ҷузъи номии хабар меоянд, аз омилҳои асосии сермаъноии ҷумлаҳои пайравӣ хабар мебошанд.

7. Тобиши маъноӣ пуркунанда. Тобиши маъноӣ пуркунанда низ дар ҷумлаи пайравӣ хабар зиёд ба мушоҳида мерасад. Ин андеша дар таҳқиқоти забоншиносон Ш. Рустамов, С. Атобуллоев ва М. Норматов низ баён шудааст. Аломатҳои хосаи грамматикӣ ё семантикӣ дар чунин ҷумлаҳо равшан мушоҳида намешаванд, онҳоро танҳо аз мавҷудияти исмҳои дар сарҷумла истифодашуда мушоҳида кардан мумкин аст. Дар сарҷумлаи онҳо бештар исмҳои дорои маъноҳои абстракт истифода мешаванд, ки тобиши пуркунандагӣ гирифтани ин гуна ҷумлаҳои пайравӣ хабар ба он вобастагӣ дорад. Ин гуна ҷумлаҳо бештар дар дохили ҷумлаҳои сертаркиб меоянд:

Тааҷҷуб дар ин ҷост, ки чун фардо хати худро бурда ба муаллим нишон додам, ӯ ҳам таҳсин кард, ҳеҷ гумон накард, ки ман аз вай пеш аз омӯхтани хатнависӣ сохтакорино омӯхтам ва ӯ маро дар рӯзи дуҷумба ба сархати дуҷумба гузаронид [Айнӣ С., 11, 116]. *Нафъи дигарӣ ин гуна тутзор ин аст, ки назар ба дарахатзори тут меҳнат барои ин замин камтар меравад* [Айнӣ С., 4, 433]. *Фақат фарқ дар ин буд, ки ба ҷойи Ёдгор, Бозор навишта шуда буд* [Айнӣ С., 4, 231]. *Аҷойибот дар ин аст, ки он*

домуллои ман ҳам мақсади амалии ин саволу ҷавобро намефаҳмид [Айнӣ С., 11, 106].

Сермаъношавии ҷумлаҳои пайрави хабар, ба андешаи мо, пеш аз ҳама, ба ду омил иртибот дорад: ба ҷонишинҳои ишоратӣ ва калимаҳои ҳамнисбати таркиби сарҷумла, ки маънии умумӣ дошта, чун ҷузъи асосии хабари сарҷумла аз паҳлуҳои гуногун эзоҳ меёбанд ва дар ин замина маъноҳои дигари иловагӣ низ дар ҷумлаи пайрав зухур меkunанд; дуюм, пайвандаки сервазифаи “ки” низ барои пайдо шудани тобиши иловагии маъно мусоидат менамояд:

Сабаби тарсу ҳароси вай ин буд, ки қосиди аз Ҳисор омада аз номи Остонакул хабар оварда буд, ки амир Абдулаҳадхон барои додани инъомҳо ва мартабаҳо ба «қаҳрамонон»-и ҷанги зидди шӯриши халқ ба Ҳисору Балҷувон омадани будааст [Улуғзода С., 28, 482]. *Сабаб ин аст, ки, – гуфт ӯ, – амири ҳозира Абдулаҳад шоир аст* [Айнӣ С., 11, 405]. *Сабаб ин аст, ки, – гуён самоворчӣ ба эзоҳ додан, сар кард, – ӯ ба аспҷаллобӣ ҳавас дорад ва аз ин кор бисёр фоида ҳам мебарад* [Айнӣ С., 11, 422]. *Сабаби асосии чунин маъруфият дар он аст, ки «Марги судхӯр» аз тарафи нависанда борҳо таҳриру такмил дидааст* [Айнӣ С., 8, 7].

Дар ҷумлаҳои ғавқ чанд тобиши маъноиро мушоҳида кардан мумкин аст, аввалан, корбурди калимаи “сабаб” тобиши сабабии ҷумлаҳои мазкурро тақвият медиҳад, сабаб дар ҷӣ буд, сабаб омадани хабар аз номи Остонакул...; шоир будани амири ҳозира...; ба аспҷаллобӣ ҳавас доштан ва аз ин кор фоида бурдани ӯ...; аз тарафи нависанда чандин бор таҳриру такмил ёфтани “Марги судхӯр”...

Тобиши дигари маъноӣ дар ин ҷумлаҳо тобиши пурқунандагӣ аст, ки сарҷумла, агар дар шакли “*Тарсу ҳароси вай аз ин буд*”; “*Сабаб дар он буд*” гуфта шавад, тобиши пурқунандагии ҷумлаи пайрав бештар ва равшантар мешавад, зеро савол ҳам дар шакли “*аз ҷӣ буд?*”, “*дар ҷӣ буд?*” талаб карда, ин тобишро тақвият медиҳад.

8. **Тобиши монандӣ.** Ҷумлаи пайрави хабареро, ки тобиши монандӣ дорад, воқеан, бо ҷумлаи пайрави монандӣ омехта кардан мумкин аст, аммо нишонаи асосии онҳо бар эзоҳи хабари номӣ омадани ҷумлаи пайрав аст. Дар ҷумлаи пайрави хабар тобиши семантикии қиёсӣ ҳам ба мушоҳида мерасад. Ин тобиш, аслан, тобиши семантикӣ аст, на синтаксисӣ ва он ҷумлаи пайрави хабарро ба ягон хели дигари ҷумлаи пайрав монанд намекунад. Чунонки қаблан низ таъкид гардид, тобишҳои семантикӣ дар ҳама ҷумлаи пайрав ба мушоҳида мерасанд ва онҳо хусусиятҳои дохилии маъноии ҳамон як ҷумлаи пайрав ҳастанд. Муҳаққиқон Ш. Рустамов, С. Атобуллоев ва М. Норматов дар бораи тобиши қиёсӣ доштани ҷумлаи пайрави хабар ишора намудаанд ва мисолҳо ҳам овардаанд. Мушоҳидаҳои мо ва ҳамчунин муқоисаи мисолҳои овардаи муҳаққиқони зикршуда нишон медиҳанд, ки дар чунин ҷумлаи пайрав қиёс, маъмулан, ба хоотири фарқгузорӣ, ҷудо кардани нишонаи хоси аломати шахс ва ё ҳодисаи дар сарҷумла ишорашуда зикр карда мешавад ва аломатҳо, хусусиятҳои қиёсшаванда гоҳо дар худ ҷумлаи пайрав, вале, маъмулан, дар ҷумлаҳои қаблӣ оварда мешаванд:

Падарам ба будани дев ва ачина боварӣ дошт ва фарқи ӯ аз дигарон дар ҳамин буд, ки вай «деву ачина ба одам зарар расонда наметавонад» мегуфт [Айнӣ С., 11,72]. Фарқи ҷазодиҳии дари арк аввал дар ин буд, ки дар он ҷо агар «гунаҳгор»-ро ба болои одам хобонда зананд, дар ин ҷо бар болои духули мусиқии сарбозӣ хобонда мезаданд [Айнӣ С., 11, 413].

Ҳангоми мушоҳида гардидани тобиши монандӣ бештар дар сарҷумла пешояндҳои номии ба маънои монандӣ далолаткунанда – “*мисли*”, “*гӯе*”, “*монанди*,” ҷонишинҳои ишоратии “*чунин*”, “*чунон*”, “*он чун*” ҷузъи номии хабар истифода мешаванд:

Султон сухани гӯяндаро зоҳиран бемайл гӯш кард, мисли он буд, ки гуфтори ӯро наменвисандад ё аз шунидани чунин тумтароқиҳо дилгир

шудааст [Улуғзода С., 30, 189]. *Чехраҳои сомеон чиддӣ, чашмҳо ба дур ё ба оташи гулхан дӯхтагӣ, – мисли ин буд, ки ҳама якбора ғарқи фикру ҳаёле гардидаанд* [Улуғзода С., 28, 392]. *Ҳолату ҳангома шабеҳи он буд, ки гӯё ба шахр фотеҳи бегонае бо ўрдуи ҷаррори худ дохил шуда бошад* [Улуғзода С., 28, 175].

Таҳлили мисолҳо нишон дод, ки ҷумлаи пайрави хабар бо вучуди мушаххас будани объекти эзоҳшаванда, яъне хабарҳои номии сарҷумла, тобишҳои зиёди маъноӣ пайдо карда метавонад.

Ҳамин тариқ, ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо пайрави якузв гурӯҳи муайяни ҷумлаҳои мураккабро дар бар мегиранд. Ҳар як хели ҷумлаи пайрав бо аломатҳои грамматикӣ хоса, семантикаи калимаҳо ва ҷузъҳои эзоҳшаванда аз ҳам фарқ мекунанд. Аломатҳо ва нишонаҳои синтаксисӣ морфологиашон мансубияти онҳоро ба ин ё он гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобӣ таъмин мекунад. Бинобар ин онҳо мансубияти худро ба ин ё он хели ҷумлаи пайрав нигоҳ дошта, ба сабаби мавҷудияти тобишҳои иловагии маъноӣ гоҳо ба ҷумлаҳои дигари пайрав монандӣ пайдо мекунанд ва маъноҳои иловагиро низ дар бар мегиранд:

Ин мулоҳиза маро ба ҷое расонда буд, ки барои зудтар халос шудан аз ин азоб ба ҳалокати худ толиб будам [Айнӣ С., 11, 478]. *Дар пиёдарох ё нақлиёт китф ба китфи касе расондан ё посро баногоҳ зер кардан бас буд, ки ба таҳқир, мочаро, озору кордзанӣ оид шавад* [Самад А., 25, 24].

Ҳадафҳои гӯянда, ки ҷалби таваҷҷуҳи муҳотаби суҳан ба паҳлуҳои гуногуни масъалаи баёншавандаро дар бар мегирад, имкон медиҳад, ки суҳанвар бо истифода аз хусусиятҳои грамматикӣ семантикӣ забон масъалаи мавриди муҳокимаро бо тамоми ҷузъиёташ ба шунаванда расонад.

БОБИ III

СЕРМАЪНОИИ ҶУМЛАҲОИ ПАЙРАВИ ДУУЗВА

3.1. Омӯзиши ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забоншиносии тоҷик

Ҷумлаҳои пайрави ҳол гурӯҳи калони ҷумлаҳои пайравро ташкил медиҳад. Омӯзиши махсусиятҳо ва таснифоти онҳо дар забоншиносии тоҷик аз бахши мубрамтарини ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аст. Метавон чунин шуморид, ки дар ин самт муҳаққиқони тоҷик, пеш аз ҳама, ба мактаби илмии муҳаққиқони рус таъя кардаанд. Ҷумлаҳои пайрави ҳол бар эзоҳи тамоми сарҷумла омада, гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави дуузваро ташкил медиҳанд. Таснифоти ҷумлаҳои пайрав ба гурӯҳи ҷумлаҳои якуз ва дууз ва ҳанӯз дар таҳқиқоти олими рус Н.С. Поспелов оварда шуда буд [Поспелов Н.С., 1950]. Муҳаққиқи дигар В. А. Белошапкова ин нуқтаро таъкид намуда, ёдрас мегардад, ки доир ба масъалаи мазкур ҳанӯз хеле барвақт дар таҳқиқоти Л.В. Ломоносов ишораҳо вучуд доштанд [Белошапкова В.А., 1967. с. 109]. Ин принцип бо назардошти умумиятҳои зиёди сохтори забонҳои русӣ ва тоҷикӣ дар забоншиносии тоҷик низ қабул гардид ва муҳаққиқони тоҷик, чунонки дар ин хусус дар бобҳои қаблии рисола овардаем, ҷумлаҳои пайравро ба ду гурӯҳи калон – якуз ва дууз ҷудо намудаанд.

Дар мавриди омӯзиши ҷумлаҳои пайрави ҳол, хусусиятҳои гуногуни синтаксисӣ ва семантикӣ онҳо таҳқиқоти гуногун анҷом дода шудаанд, ки мо дар хусуси баъзеи онҳо дар муқаддима ва боби аввали рисола ишораҳо карда будем. Яке аз масъалаҳои хеле муҳим дар мавриди омӯзиши ҷумлаҳои пайрави ҳол таснифи онҳо ба гурӯҳҳо аст. Аз ин нуқтаи назар масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои пайрави ҳол аз солҳои 30-юми садаи XX то ба имрӯз идома дорад ва дар мавриди ҳелҳои ҷумлаи пайрави ҳол то охири таҳқиқоти анҷомёфта ҳулосаи ягона нест,

зеро дар мукамалтарин таҳқиқоти ҷумлаҳои пайрави ҳол шумораи онҳо якхела нишон дода намешавад.

Дар аввалин грамматикаҳои нисбатан мукамал таҳияшуда, ки ба калами А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров тааллуқ дорад, 7 хели ҷумлаи пайрави ҳол нишон дода мешавад: тарзи амал (аз ҳамин ҷумла монандӣ ва муқоисавӣ), замон, мақсад, натиҷа, шарт, муқобилгузорӣ [Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Ғафуров М., 1942, с. 58]. Ин маълумот, чунонки дар боби аввал низ ишора кардем, дар нашрҳои минбаъда айнан оварда мешавад.

Л. Бузургзода бошад, ба қатори “ҷумлаҳои пайрави ҳолшарҳкунанда” танҳо се гурӯҳи ҷумлаҳои пайравро дохил мекунад: онҳое, ки тарзи амалро бевосита нишон медиҳанд, онҳое, ки тарзи амалро ба тариқи қиёс намудан нишон медиҳанд ва онҳое, ки миқдору дараҷаро нишон медиҳанд [Бузургзода Л., 1942, с. 333-334]. Л. Бузургзода ҳелҳои дигари ҷумлаҳои пайрави ҳолро дар қатори ҷумлаҳои пайрави мубтадову хабар ба сифати ҷумлаҳои пайрави ҷудогона зикр накардааст.

А. Мирзоев ва Ш. Ниёзӣ дар китоби “Грамматикаи забони тоҷикӣ”, наشري солҳои гуногун ҳафт хели ҷумлаи пайрави ҳолро нишон медиҳанд. Онҳо низ ҳоли муқоисаро чун ҷузъи маъноии ҷумлаи пайрави тарзи амал зикр менамоянд [Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Ғафуров М., 1942].

Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” [Грамматикаи забони адабии тоҷикӣ Синтаксис., 1963, с. 132-153] наشري соли 1963, ки қисмати ҷумлаҳои пайрави ҳол ба калами Б. Ниёзмӯҳаммадов тааллуқ дорад, шумораи ҷумлаҳои пайрави ҳол 9-то нишон дода мешавад. Ҷумлаи пайрави ҳоли монандӣ дар ҳайати ҷумлаҳои пайрави ҳол оварда намешавад. Ба зами ин ҷумлаҳои пайрави ҳол дар дохили гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави якузв ба тартиби муайян ва омехта оварда мешаванд. Муҳаққиқи барҷастаи ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забони тоҷикӣ Д.Т.Тоҷиев дар китоби “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик” [Тоҷиев Д.Т., 1981, с. 76-163] миқдори ҷумлаҳои пайрави ҳолро 10-то нишон медиҳанд, аммо дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи

точик” [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 118-146],нашри 1989,ки қисмати ҷумлаҳои пайрави ҳол ба қалами профессор Д.Т.Тоҷиев мансуб аст,шумораи ҷумлаҳои пайрави ҳол 11-то нишон дода шуда,дар номгӯи ҷумлаҳои пайрави ҳол, ки дар китоби “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик” зикр шудаанд, ҷумлаи пайрави ҳоли ҳамроҳӣ илова карда шудааст.

Профессор Б. Камолиддинов дар китоби “Наҳви забони тоҷикӣ” ҷумлаҳои пайрави ҳолро аз ҷиҳати муносибати маъноӣ ва наҳвияшон дар сохтори ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба ду гурӯҳ ҷудо кардааст:

1. Ҷумлаҳои пайраве, ки муносибатҳои маъноии замону макон, сабабу мақсад, шарту ҳилоф ва мутобиқатро ифода меkunанд ва ин наҳви ҷумлаҳои пайрави ҳолро шартан ҷумлаҳои пайрави ҳоли муносибат гуфтан мумкин аст.

2. Ҷумлаҳои пайраве, ки тарзу ҳолати воқеъ гардидани хабари сарҷумларо бевосита ё ба тариқи қиёсу монанд кардан, инчунин миқдору дараҷаи зоҳиршавии аломатҳои хабари сарҷумларо ифода меkunанд. Ба ин гурӯҳ ҷумлаҳои пайрави ҳоли тарз, монандӣ ва миқдору дараҷа шомиланд ва онҳоро шартан ҳелҳои ҷумлаи пайрави аломат номидан мумкин аст [Камолиддинов Б., 2010].

Муаллиф ба гурӯҳи якум ҷумлаи пайрави мутобиқатро дохил намудааст, ки он дар таснифоти маъмулии ҷумлаҳои пайрави ҳол ҷой дода нашудааст, аммо ҷумлаи пайрави натиҷаро сарфи назар намудааст.

Аз охирин таҳқиқоти монографӣ доир ба ҷумлаҳои пайрави ҳол рисолаи муҳаққиқ М.Ҷ. Мирзоева мебошад, ки дар он ба масъалаи муродифоти ҷумлаҳои пайрави ҳол таваҷҷуҳ шудааст. Муаллиф дар хусуси муродифоти грамматикӣ муносибатҳои ҳолии замон, шарт, ҳилоф ва сабабу мақсад маълумот дода, ба тобишҳои маъноии онҳо низ дахл намудааст [Мирзоева М.Ҷ., 2015, с. 180].

Бо назардошти баҳсҳои гуногун дар мавриди ҳелҳои ҷумлаи пайрави ҳол мо лозим донистем, ки ба таснифоти яке аз муҳаққиқони

барҷастаи ҷумлаҳои пайрави ҳол дар забони тоҷикӣ – Д.Т.Тоҷиев таъя кунам ва дар доираи фаслҳои ҷудогона дар мавриди сермаъноии 10 хели ҷумлаҳои пайрави ҳол баҳс мекунам, ки бо тартиби зайл хоҳанд буд: ҷумлаи пайрави ҳоли тарзи амал, миқдору дараҷа, монандӣ, сабаб, мақсад, натиҷа, замон, макон, шарт, ҳилоф.

Масъалаи дигари бо хусусиятҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав алоқаманд ин аст, ки ҷумлаҳои пайрав ҳар кадом дорои семантикаи дохилӣ ва тобишҳои маъноӣ ҳастанд, ки гоҳо муҳаққиқон онро ба ҳам омезиш додаанд. Чунончи, Ш. Рустамов дар фасли “Тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда” дар китоби худ дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар баробари тобиши замон, натиҷа, сабаб, ҳилоф тобиши ҳолат, тахминро зикр мекунад [Рустамов Ш., 1988, с. 253-257]. Ҳамин гуна муносибат аз ҷониби муҳаққиқон Д.Тоҷиев, М. Н. Қосимова (дар мавриди ҷумлаи пайрави шарт тобишҳои сабабӣ, эҳтимолиӣ, хоҳишмандиро зикр менамояд) [Қосимова М., 1961, с. 12-59], С. Атобуллоев зоҳир шудааст, ки ба андешаи мо чандон саҳеҳ нест. Семантикаи дохилии ҳуди ҷумлаи пайрав бояд аз тобишҳои маъноии он фарқ карда шаванд. Чунонки дар боло зикр намудем, аслан, замон, натиҷа, сабаб, ҳилоф воқеан тобишҳои маъноӣ буда, ҳолат, тахмин семантикаи дохилии ҷумлаи пайрави муайянкунанда аст, зеро дар забони тоҷикӣ ҷумлаҳои пайрави ҳолат ва ё тахмин ҳамчун хели ҷудогонаи ҷумлаи пайрав вуҷуд надоранд ва ин гуна семантикаи дохилӣ метавонад ба бисёр ҷумлаҳои пайрав хос бошад.

3.2. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави ҳоли тарзи амал ва тобишҳои маъноӣ иловагии он

Ҷумлаи пайрави тарзи амал аз шумори он ҷумлаҳои пайрав аст, ки муносибатҳои ҳолиро хеле барҷаста нишон медиҳад, тобишҳои гуногуни

маъноиро ифода мекунад ва дар навъҳои зиёди ҷумлаҳои пайрав ба сифати тобиши иловагии маъноӣ зоҳир мешавад.

Чунонки дар боби аввал низ қайд намудем, бори нахуст дар бораи гурӯҳбандии маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол дар аввалин китобҳои дарсии забони тоҷикӣ, аз ҷумла, дар китоби “Наҳви забони тоҷикӣ”. Қисми 2. Барои синфҳои 6-7 қайд ишораҳо дида мешавад [Белинитский А. М., Ҳочизода Б., 1936]. Муаллифон, агарчи дар бораи мавҷудияти ҷумлаи пайрави тарзи амал чизе намегӯянд, аммо нӯҳ хели ҷумлаи пайравро нишон медиҳанд. Ба назари мо, сабаби аз ҷониби муаллифон дар шакли омехта овардани ҷумлаҳои пайрав, фарқ нагузоштани маъноӣ асосӣ ва иловагии онҳо мебошад. Маҳз, аз ҷониби муаллифони аввалин китобҳои дарсӣ дарк гардидани тобишҳои маъноӣ гуногун дар як ҷумлаи пайрав баъзе мушкилотро ҳангоми таснифи ҷумлаҳои пайрав ва маъноӣ онҳо ба миён овардааст. Аз ҳамин сабаб аст, ки дар аввалин таҳқиқоти ҷумлаҳои мураккаби тобӣ дар забоншиносии тоҷик низ гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави ҳолро ҷумлаҳои пайрави тарзи амал номида буданд. Чунонки дар боби аввал низ қайд намудем, Л. Бузургзода дар китоби “Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ” [Бузургзода Л., 1942, с. 324-325] ҷумлаҳои пайрави ҳолро нишон дода, дар як гурӯҳи онҳо “тарзи амал барҷаста намоён мешавад” гуфта буд ва муаллиф қисмати зиёди ҷумлаҳои пайрави ҳолро ба ҷумлаи пайрави тарзи амал нисбат дода, маънии аслии онҳоро чун тобиши маъноӣ тарзи амал маънидод мекунад. Ба масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрави тарзи амал аз ҳамон давра таваҷҷуҳ зоҳир карда мешавад. Ба зами ин, ҷумлаҳои пайрави тарзи амал як масъалаи баҳснок то ба имрӯз дар забоншиносии тоҷик боқӣ мондааст, ки ин, пеш аз ҳама, ба тобишҳои маъноӣ онҳо алоқамандӣ дорад.

Чунончи, А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров дар нашри солҳои 1942 ва 1950 ҷумлаи пайрави тарзи амалро таҳлил намуда, ба чанд иштибоҳ роҳ додаанд, аввалан, онҳо ҷумлаҳои пайрави монандиро

ҷумлаи пайрави тарзи амал гуфтаанд: “Ҷумлаи пайрави тарзи амал, аксар тарзи воқеъ шудани амалро ба воситаи монандкунӣ ва муқоиса нишон медиҳад” [Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Ғафуров М., 1950, с. 64] ва мисолҳоеро низ дар ҳошияи он меоранд, ки, аслан, ҷумлаи пайрави монандӣ ҳастанд. Ҳамчунин қайд мекунанд, ки “Ҷумлаи пайрави тарзи амал маъноӣ натиҷаро низ дода метавонад”, аммо мисоле, ки меоваранд, ба ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа мансуб буда, тобиши маъноӣ натиҷа ва миқдору дараҷаро дорад: “Ҳаво чунон хунук шуд ва чунон барф бисёр зад, ки молҳо дигар натавонистанд аз саҳро чиз ёфта хӯранд”. Азбаски дар ҷумлаи мазкур тобиши маъноӣ тарзи амал низ вуҷуд дорад, муаллиф онро тарзи амал пиндоштаанд. Аслан, ҷумлаи мазкур ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа аст, ки тобиши маъноӣ натиҷа дорад. Мисоли баъдина низ ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа буда, тобиши маъноӣ натиҷа дорад [Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Ғафуров М., 1950, с. 65].

Забоншиносон Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ дар “Грамматикаи...” солҳои 1958 ва Б. Ниёзмӯҳаммадов, М. Исмаилов 1963 ҷумлаи пайрави монандиро аз як навъи ҷумлаи пайрави тарзи амал медонанд. Дар нашри соли 1958 Б. Ниёзмӯҳаммадов қайд мекунад, ки “Ҷумлаи пайрави тарзи амал баъзан ба воситаи монандкунӣ тарзи воқеъ шудани амалро мефаҳмонад. Чунин ҷумлаҳои пайрав муқоисавӣ низ номида мешаванд” [Ниёзмӯҳаммадов Грамматикаи забони тоҷикӣ., 1958, с. 84]. Ин маълумот дар нашри соли 1963 то андозае дигар карда мешавад. Шарҳу мисоли ҷумлаи пайрави тарзи амал равшантар баён карда мешавад. Аммо дар ин ҷо низ ҷумлаи пайрави монандӣ яке аз навъҳои ҷумлаи пайрави тарзи амал доништа мешавад. Мисолҳо, ки дар ин маврид оварда мешаванд, қисман ҷумлаи пайрави монандӣ буда, танҳо тобиши тарзи амал доранд [Ниёзмӯҳаммадов Б., Исмаилов М., 1963, с. 134].

Н. Маъсумӣ низ дар “Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик” [Маъсумӣ Н., 2011, с. 67] масъалаи ҷумлаҳои мураккабро баррасӣ

намуда, махсусияти корбурди ҷумлаҳои мураккаби тобеъро дар “Марги судхӯр”-и устод Айни таҳлил мекунад ва дар қатори ҷумлаҳои пайрави дигар махсусияти услубии онҳоро дар забони “Марги судхӯр” шарҳ медиҳад, вале муҳаққиқ ҷумлаҳои пайрави тарзи амалро ба таври ҷудогона наоварда, балки бо номи ҷумлаҳои пайрави ҳоли истисноии тарзи амал зикр мекунад ва ҷумлаҳои пайрави монандӣ-муқоисавӣ, ташбеҳӣ-муқоисавӣ, ҷумлаи пайрави ташбеҳии тарзи амалро аз ҳелҳои ҷумлаи пайрави тарзи амал медонад.

Муаллифони китобу дастурҳои ин давра дар мавриди муайян кардани ҳуди ҷумлаи пайрави тарзи амал, ҳулосаи дақиқ баён намекунанд ва ҳамин аст, ки саволҳои онро саҳеҳ намегузоранд ва дар қавсайн пас аз ҷумлаи пайрави тарзи амал дараҷа ва монандиро зикр мекунанд. “Ҷумлаи пайрави тарзи амал, аксар, тарзи воқеъ шудани амалро ба воситаи монандкунӣ ва муқоиса нишон медиҳад” гуфта, онро бо дигар ҳелҳои ҷумлаи пайрав омехта мекунанд. Баъдан, асоси муносибатҳои ҳолиро муҳаққиқони ин давра ба ҳоли тарзи амал нисбат додаанд, бинобар ин дар муайян кардани ҳелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол баъзан ба иштибоҳ роҳ додаанд. Ҳамчунин пайвандакҳои муштарак доштани ҷумлаи пайрави тарзи амал ва ҷумлаи пайрави монандӣ, сабаби дигари ба ҳам омехта кардани ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва монандӣ гардидааст.

Ба ин гуна нофаҳмиҳо роҳ додани муаллифони китобҳои дарсии солҳои 40-50-уми садаи XX ба ҳамаҷониба ва мукамал омӯхта нашудани махсусиятҳои ҳуди ҳолшарҳкунандаҳо ва баъдан ҷумлаҳои мураккаби тобеъ вобастагӣ дорад.

Дар баробари ин то ҳанӯз дар мавриди пайвандакҳои тобеъкунандаи ҷумлаи пайрави тарзи амал назари ягона вучуд надорад, онҳоро муҳаққиқон, аз ҷумла, Д. Тоҷиев, Ф. Зикриёев, Н. Бозидов, ба таври гуногун номбар мекунанд.

Дар китобҳо ва таҳқиқоти минбаъда ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав дуруст муайян карда шудаанд. Дар баробари ин бояд гуфт, ки дар таълифоти солҳои гуногун бе ишора ба таҳқиқоти ҳамдигар олимони ҷумлаҳои пайрави тарзи амалро аз нигоҳи худ шарҳ додаанд. Бори нахуст ба ин масъала профессор Д.Т. Тоҷиев дар мақолааш “Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал” таваҷҷуҳ зоҳир намуда буд. Муҳаққиқ ба қайдҳо ва таъкидҳои китобҳои дарсии қаблӣ ишора намуда, мегӯяд, ки: “... ба ин типии ҷумлаҳои пайрав ғайр аз шарҳи тарзу тариқи воқеъ гардидани амали сарҷумла, одатан, вазифаҳои боз ба воситаи монандкунӣ эзоҳ додани амали сарҷумла ва аз ҷиҳати миқдору дараҷа таъйин шудани он низ мебароянд” [Тоҷиев Д.Т., 1966, с. 18]. Ин ишораи махсус ба тобиши маъноии ҷумлаи пайрави тарзи амал аст. Ба замири ин муаллиф дар ин мақола таъкид мекунад, ки “Илова бар ин, дар чунин ҷумлаҳои пайрав аксар ифодаи маъноии натиҷа ва тобишҳои дигар низ мушоҳида мешаванд...” [ҳамон ҷо]. Муҳаққиқ сабаби инро дар наздик будани вазифаҳо ва хусусиятҳои ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав медонад ва дар баробари ин таъкид мекунад, ки ҷумлаҳои пайрави тарзи амал бо вучуди монандӣ ба ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа, бо воситаи асосии алоқа – пайвандакҳо, аз ҳам фарқ мекунад.

А. Шафой ҷумлаҳои мураккаби тобеъро дар забони форсӣ баррасӣ намуда, ба таҳқиқоти олимони тоҷик низ ишора мекунад ва ҷумлаи пайрави тарзи амалро дар забони форсӣ ҷудо намуда, таъкид мекунад, ки “Дар ин ҳангом таваҷҷуҳи асосӣ ба он вазъияте равона мешавад, ки ҷумлаи пайрави тарзи амал муродифи синтаксисии ҳоли тарзи амал гардида, ба саволҳои дар ҷӣ ҳол, ҷӣ гуна, ҷӣ тавр ҷавоб мешавад ва дар онҳо набояд тобиши натиҷа, қиёс ва дараҷа мавҷуд бошад” [Шафои А. М., 1967, с. 185].

Аз гуфтаи муҳаққиқ маълум мешавад, ки тобишҳои иловагии маъноии ҷумлаи пайрави тарзи амалро қабул надорад ва маъноҳои иловагии натиҷа, монандӣ ва дараҷаро дар онҳо ғайриимкон медонад.

Дар китобҳои дарсии солҳои баъдина масъалаи шинохти ҷумлаи пайрави тарзи амал марҳала ба марҳала тақомул меёбад. Бояд гуфт, ки дар аксари чунин таълифот ба масъалаи тобиши маъноии онҳо ишораҳо ҷой доранд. Аз ҷумла, дар таҳқиқоти баъдинаи Д.Т.Тоҷиев “Ҷумлаҳои мураккаби тобӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик” ҷумлаи пайрави тарзи амал шарҳ дода шуда, муҳаққиқ назари ҷанд сол қабл ибтизнамудаашро инкишоф медиҳад: “Ҷумлаи пайраи тарзи амал ба ҳамаи китобҳои дарсии мактабии забони адабии тоҷик дохил шудааст ва ба ин хели ҷумлаи пайрав ғайр аз шарҳи тарзи вуқуи амали сарҷумла боз вазифаҳои ба воситаи монандкунӣ ва аз ҷиҳати миқдору дараҷа эзоҳ додани амали сарҷумла низ қайд карда мешавад. Илова бар ин дар чунин ҷумлаҳои пайрав аксар ифодаи тобишҳои маъноӣ натиҷа, мақсад, муқоиса ва ғайра низ мушоҳида мешаванд” [Тоҷиев Д.Т., 1981, с.76].

Дар ин таҳқиқ муаллиф бори нахуст ҷумлаи пайрави тарзи амалро ҳамчун ҷумлаи пайрави алоҳида нишон медиҳад.

Ҷумлаи пайрави тарзи амал аз ҷониби муҳаққиқ Ф. Зикриёев мавриди таҳқиқи ҷудогонаи монографӣ қарор гирифтааст. Номбурда фасли ҷудогонаро ба масъалаи тобишҳои маъноӣ ҷумлаи пайрави тарзи амал бахшида, аммо дар мавриди тобишҳои маъноӣ дар муқоиса бо ғуфтаҳои Д. Тоҷиев ҷанд тобиши дигарро нишон медиҳад. Агар Д.Тоҷиев 4 тобиши маъноӣ ҷумлаи пайрави тарзи амалро зикр карда бошад, Ф.Зикриёев 7 тобиши маъноӣ онҳоро зикр мекунад.

К. Қаландаров низ дар таҳқиқоти монографии худ дар қатори ҷумлаҳои пайрави дигар ҷумлаҳои пайрави ҳолро дар таърихи ташаккули забони тоҷикӣ баррасӣ намуда, ҷумлаҳои пайрави тарзи амалро хеле дақиқбинона таҳлил мекунад. Махсусан, ба воситаҳои алоқии ҷумлаи пайрав ба сарҷумла миқдори зиёди пайвандакҳоеро дохил мекунад, ки дар таърихи ташаккули забони тоҷикӣ дар алоқаманд кардани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла қорбаст мешуданд. Махз бо пайвандакҳои сершумор алоқаманд шуда тавонишани ҷумлаи пайрави

тарзи амал ба сарҷумла боиси сурат гирифтани тобишҳои маъноии гуногун мегардад. Ҳамин аст, ки К. Қаландаров дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал мавҷудияти тобишҳои маъноии натиҷа, монандӣ, сабабу мақсад, дараҷа ва тахминро зикр карда, ҳамаи онҳоро ба хусусияти сермаъноии пайвандакҳо алоқаманд мекунад [Қаландаров К., 2004, с. 387-407].

Ногуфта намонад, ки муҳаққиқ дар мисолҳои овардаи худ бештар зоҳир гардидани тобишҳои маъноии натиҷаро нишон додааст.

Дар қисмати ҷумлаи пайрави тарзи амал дар китоби “Грамматикаи забони адабии тоҷик”, нашри соли 1989 Д. Тоҷиев мавҷудияти тобишҳои маъноии миқдору дараҷа, монандӣ, натиҷаро дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал таъкид менамояд, чунончи: “Ҷумлаҳои пайрави тарз, миқдору дараҷа ва монандӣ бо ифодаи баъзе тобишҳои маъно ва воситаҳои алоқа хусусиятҳои умумӣ зоҳир менамоянд, пеш аз ҳама ҷумлаҳои вомехӯранд, ки онҳо маъно ва вазифаҳои якчанд ҷумлаи пайравро дар бар мегиранд ва онҳоро ба яке аз он се ҷумлаи пайрав бевосита дохил кардан душвор аст” [Грамматикаи забони адабии ҳозирати тоҷик., 1989, с. 119].

Воқеан, ҷумлаи пайрави тарзи амал ба туфайли фарогирии барҷастатарин хусусияти муносибатҳои ҳолӣ дорои тобишҳои хеле зиёд мебошад. Муҳаққиқи рус С. И. Дружинина муносибатҳои синкретии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ, махсусан, ҷумлаҳои пайрави ҳолро дар насри нависандагони муосири рус таҳқиқ намуда, факти ҷолиберо мушоҳида мекунад: “Бояд зикр намуд, ки ҷумлаҳои мураккаби тобеи насри В. Токарева синкретӣ ҳастанд, дар онҳо маъноҳои тарзи амал ва натиҷа омехта мешаванд. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави тарзи амал дар шакли ҳолис ва пурра тарзи амалро ифодакунанда мушоҳида намешаванд. Ба назар мерасад, ки майдони ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави тарзи амал сохтори диффузӣ дорад: маънои тарзи амал марказӣ

нест ва он ҳамеша хусусияти гузарандагӣ бо маънои натиҷаро дорад” [Дружинина С. И. , 2009, с. 80].

Чунонки қаблан гуфтем, муҳаққиқони тоҷик низ дар мавриди ҷумлаҳои пайрави тарзи амал мавқеи яхела надоранд, бинобар ин онро гоҳо бо ҳелҳои дигари ҷумлаи пайрави ҳол омехта кардаанд.

Ҳамин аст, ки ҳатто пайвандакҳои ҷумлаи пайрави тарзи амал дар таҳқиқоти гуногун ба тарзи мухталиф нишон дода мешаванд. Муҳаққиқи пайвандакҳо дар забони тоҷикӣ Н. Бозидов онҳоро ба тариқи зайл нишон медиҳад: “ба тарзе ки, ба тавре ки, дар ҳолате ки, бе он ки, бе ин ки” [Бозидов Н., 1985, с. 58].

Муҳаққиқи ҷумлаҳои пайрави ҳол Д.Тоҷиев назари ҳамаи муҳаққиқони ҷумлаи пайрави тарзи амалро дар мавриди пайвандакҳои ҷумлаи пайрави тарзи амал зикр карда, дар навбати худ мавҷудияти чунин пайвандакҳоро таъкид мекунад: “ки, ба тавре ки, ба тарзе ки, дар ҳолате ки, бе ин ки, бе он ки” [Тоҷиев Д., 1981, с. 82].

Бояд зикр намуд, ки Д.Тоҷиев дар мавриди воситаҳои алоқа дар ҷумлаҳои мураккаб махсус таваҷҷуҳ намуда, дар таҳқиқоти ҷудогона бо номи “Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии тоҷик” дар баробари пайвандакҳо ҳамаи воситаҳои дигари алоқаи ҷумлаи пайравро бо сарҷумла нишон медиҳад [Тоҷиев Д., 1971].

Ф. Қ. Зикриёев бошад, чунин пайвандакҳои ҷумлаи пайрави тарзи амалро зикр мекунад: “дар ҳолате ки, дар ҳоле ки, ба ҳолате ки, дар вазъияте ки, дар сурате ки, ба тартибе ки, ба тарзе ки, бе ин ки, бе он ки”.

Дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” наشري соли 1989, ки бахши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба қалами Д.Тоҷиев дахл дорад, айнан ҳамон маълумоти монографияи муаллиф оварда мешавад.

Аз муҳаққиқони зикршуда Д.Тоҷиев пайвандакҳои “ки”-ро зикр мекунад, ки муҳаққиқони дигар аз он ёдовар намешаванд. Инчунин Ф.Қ. Зикриёев пайвандакҳои *дар вазъияте ки, дар сурате ки, ба тартибе ки*-ро зикр мекунад, ки аз ҷониби муҳаққиқони дигар гуфта нашудаанд.

Ба инобат гирифтани пайвандакҳо дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав масъалаи хеле муҳим аст, зеро, чунонки дар боби каблии рисола баррасӣ намудем, дар зоҳир гардидани тобиши иловагии маъно ва умуман, сермаъноии ҷумлаи пайрав онҳо нақши муҳим доранд. Аз ҷониби дигар, дар мавриди пайвандакҳо ҳамфикр набудани муҳаққиқон низ далели он аст, ки ҳуди ҷумлаи пайрави тарзи амал хусусияти синкретии бештар дорад, яъне имкон дорад, ки маъноҳои гуногуни ҳолӣ дар қолаби он баробар ба кор равад. Маҳз ба ҳамин сабаб дар мавриди пайвандакҳои ҷумлаи пайрави тарзи амал, маъноҳои ифодакунандаи он муҳаққиқон андешаҳои гуногун баён кардаанд.

Ба ҳамин тариқ, дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави тарзи амал назари муҳаққиқон гуногун бошад ҳам, ҳамаи онҳо дар мавриди умумияти маъноӣ доштанишон бо баъзе ҷумлаҳои пайрави дигари ҳол мувофиқанд. Чунончи, дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик” гуфта мешавад, ки: “Ҷумлаҳои пайрави тарз, миқдору дараҷа ва монандӣ ба калимаҳои ҳамнисбати муштарак алоқаманд мешаванд. Ин ба умумияти маъноӣ ва грамматикӣ онҳо шаҳодат медиҳад” [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, 119].

Дар мавриди фарқ ва монандии ҷумлаҳои пайрави тарзи амал бо ҷумлаҳои пайрави ҳолии дигар муҳаққиқон андеша рондаанд, чунонки дар болотар ҳам дидем, муҳаққиқи рус С. И. Дружинина таъкид мекунад, ки дар насри як нависандаи рус ҷумлаи пайрави тарзи амалро пайдо накардааст, ки хоса ва танҳо маънои тарзи амал дошта бошад, он ҳамеша бо маъноҳои дигар тавҷам аст. Дар баробари ин гоҳо муҳаққиқони тоҷик низ ҷумлаҳои пайрави тарзи амалро бо ҷумлаҳои пайрави ҳолии дигар омехта кардаанд, чунончи, дар “Грамматика...” барои нишон додани фарқи ҷумлаи пайрави тарзи амал аз ҷумлаи пайрави монандӣ ду мисол оварда мешавад [Ҷадвали № 1], ки яке аз онҳо ҷумлаи пайрави монандӣ аст, на ҷумлаи пайрави тарзи амал:

Ҷумлаи пайрави тарзи амал	Ҷумлаи пайрави монандӣ
Дар даруни молхона якчанд нафар, ба тарзе ки бинанда онҳоро мурда гумон мекард, хобида буданд	Харон ҳам шӯраҳои биёбонро, ба тарзе ки бачагон қандро маканд, бо шавқу завқ меҳонданд

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи диссертант]

Чунонки мушоҳида мекунем, ҷумлаи аввал аз нигоҳи қолаби грамматикӣ ҷумлаи пайрави тарзи амал аст, аммо маъноӣ монандӣ дорад. Ҷумлаи дуюм, ҷумлаи пайрави монандӣ аст, аммо дар умум дар тарзи ифодаи маъно ҳар ду баробаранд, амалро ба таври монандкунӣ шарҳ додаанд.

Аслан, дар ҷумлаҳои хосаи тарзи амал ҳеҷ гуна монандкунӣ ва муқоиса вучуд надорад. Инро мисолҳои зиёде аз осори нависандагони тоҷик собит мекунанд:

Кушанда бо як азоб воқеаро, чӣ тавре ки буд, нақл кард [Улуғзода С., 28,112]. *Раис ва миршаб, ба тавре ки фақат дуяшон мешуниданд, дар чӣ борае ба гуфтугӯ даромаданд* [Улуғзода С., 28, 114]. *Қассоб матлаби ўро пай бурд ва пўстро, ҳамон тавре ки пиразан меҳост, саночвор аз гўшт чудо кард* [Самад А., 24,131].

Дар мисолҳои боло ҳеҷ гуна муқоиса вучуд надорад, ҷумлаҳо қомилан тарзи амалро ифода кардаанд ва тобишҳои иловагии маъноӣ надоранд.

Ҳамчунин лозим ба таъкид аст, ки пайвандаки “ба тавре ки” дар варианти “тавре ки”, “чӣ тавре ки” низ хеле фаровон ба қор меравад. Ин зухурот, махсусан, дар насри нависандагони насли солҳои 80-уми садаи XX бештар мушоҳида мешавад, ки онро метавон чун тамоюли нави шаклгирии ин пайвандак дар забони тоҷикӣ баҳо дод.

Ҳамчунин пайвандаки “чунонки” низ ҳамчун пайвандаки тарзи амал дар ягон таҳқиқоти илмӣ зикр нашудааст, ҳол он ки дар насри устод Айнӣ он мустаъмал аст:

Оммаи деҳқонон бошад, чунонки ин ҷавони ношинос мегӯяд, барои ёрии амир ба ҷанг набаромадааст [Айнӣ С., 5, 340]. Ин кор, чунонки ба ҳамаи мардуми Бухоро маълум аст, аломати кушта шудани он одам ба шумор мерафт [Айнӣ С., 5, 341].

Умуман, таҳлил ва муқоисаи ҷумлаҳои пайрави тарзи амал дар асарҳои бадеӣ нишон медиҳанд, ки онҳо навъи аз ҳама мураккабтарин дар ифодаи муносибатҳои маъноӣ буда, тобишҳои маъноии хеле зиёд доранд:

1. Тобиши натиҷа дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал хеле маъмул аст. Ин гуна ҷумлаҳои пайрав бештар бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбати сарҷумла омада, хабари ҷумлаи пайрав ба воситаи шаклҳои сиғаи хабарӣ ифода мешавад. Таҳлили адабиёти бадеӣ нишон медиҳад, ки бештарини ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, ки бар эзоҳи калимаи ҳамнисбати “чунон” меоянд, тобиши натиҷа доранд:

Ғуломҳайдар чунон дар ғазаб омада буд, ки беихтиёр дод гуфта сар дод [Айнӣ С., 5, 190]. Ба замми ин ба ин дарҳо чунон пардаҳои ғафс кашида буданд, ки аз хона овоз ба кӯча ҳеҷ намебаромад [Айнӣ С., 5, 218]. Ин сабилмондари чунон кӯртуғун кардаанд, ки бо ҳамин қадар зӯр задан кушода намешавад [Айнӣ С., 5, 315].

Чунонки мебинем, ҷумлаи пайрави ин гуна ҷумлаҳо чун натиҷаи амали сарҷумла зоҳир мешаванд, аммо дар асл тарзу тариқи амали сарҷумларо эзоҳ медиҳанд. Дар шаклгирии тобиши маъноӣ натиҷа қолаби дар боло овардашуда ягона нест, ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, ки бо пайвандаки “ба тавре ки” ба сарҷумла тобеъ мешаванд, низ гоҳо тобиши натиҷа доранд, аммо дар ин маврид низ шаклҳои феълӣ–хабари ҷумлаи пайрав, муҳим аст:

Шарофатхола бо қаҳру ғазаб фарёд карда духтарашро коҳиш додан гирифт, ба тавре ки бачаҳо бедор шуда гиря бардоштанд [Улуғзода С., 29,186]. Боэҳтиёт ҳар химчаро бардошта, боз нарма онҳоро бо роҳу равиши сабадбофии мӯйсафед, лек тарзе аз байни пояҳо мегузаронд, ки барге ҳам озор намеёфт [Самад А., 24, 89].

Чунонки мебинем, дар мисолҳои боло хабари ҷумлаи пайрав, асосан, амали анҷомёфтaro ифода карда, дар шакли замони гузаштаи сиғаи хабарӣ ифода ёфтаанд. Албатта, дар пайдо кардани маънои натиҷа танҳо шакли хабари ҷумлаи пайрав не, инчунин семантикаи умумии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав низ нақши муҳим дорад, зеро дар сарҷумла фикре баён карда мешавад, ки ҷумлаи пайрав аз ягон ҷиҳат онро эзоҳ медиҳад ва ҳамон ҷиҳати эзоҳёфта маънои асосӣ ва иловагии ҷумлаи пайрав ба шумор меравад.

2.Тобиши мақсад низ дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал зиёд ба мушоҳида мерасад. Муҳаққиқон Д.Тоҷиев [Тоҷиев Д., 1981, с. 77] ва Ф. Зикриёев [Зикриёев Ф., 1976, с. 56] низ ба ин масъала таваҷҷуҳ карда, мавҷудияти чандин тобишро дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал таъкид намудаанд. Ба андешаи ҳар ду муҳаққиқ нишонаи асосии ин гуна ҷумлаҳо ба воситаи шаклҳои феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфтани хабари ҷумлаҳои пайрав аст.

Дар ин гуна ҷумлаҳо ҷумлаи пайрав, асосан, бар эзоҳи таркибҳои ҳамнисбати “ба тавре”, “ба тарзе” омада, бо ёрии пайвандаки “ки” ба сарҷумла тобеъ мешавад. Хабарӣ ҷумлаи пайрав ба воситаи шаклҳои феълии сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ, бештар бо аорист ифода мегардад:

Сабр кун, туро ҳам мекушем, аммо ба тарзе азоб дода мекушем, ки дар он дунё ҳам аз хотир набарорӣ [Айнӣ С., 5, 510]. Сипас гирдаи нони нимхушкро пора-пора кард ва ҷо-ҷо тарзе батартиб рӯи хон ниҳод, ки барои ҳар ду дастрас бошанд [Самад А., 24,193]. Нонҳои мисли қурси моҳ сурхосафеди пухтаро бо асбоби элакмонанди дастадор ё чангак бо санъату ҳавсалаи хоса канда, болои пештахта тарзе мениҳод,ки

хаврашон зуд барояду сифаташон нақоҳад [Самад А., 24, 374]. Ва капитан бачаҳоро ду даста кард ва панҷнафарӣ ба ду сержант супорид, ва панҷтираву тирдону граната дод ва дар чор бурчи бино тавре ҷо ба ҷо шинонд, ки чор тарафи мактаб намоён бошад [Кӯҳзод У., 17, 238].

Аз мисолҳои боло низ мушоҳида мекунем, ки ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав ҳамеша пас аз сарҷумла ё дар байни сарҷумла меоянд. Онҳоро бо аломати асосии ҷумлаи пайрави тарзи амал аз ҷумлаҳои пайрави мақсад фарқ кардан мумкин аст, ки аз калимаҳои ҳамнисбати ифодакунандаи тарзи амал ва саволи сарҷумла иборатанд.

3. Тобиши монандӣ дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал аз муносибатҳои хеле маъмули ин хели ҷумлаи пайрав аст. Дар китобу дастурҳои давраи аввал (солҳои 40-50-уми садаи XX) ҷумлаи пайрави монандӣ чун яке аз навъҳои ҷумлаи пайрави тарз шуморида мешуд, бинобар ин онро дар дохили ҷумлаи пайрави тарзи амал зикр намуда, ин гуна ҷумлаҳоро чун тарзи иҷрои амал бо тариқи муқоиса ва монандӣ шарҳ медоданд. Ф. Зикриёев онро тобиши монандӣ-муқоисавӣ, Д. Тоҷиев бошад, тобиши монандӣ гуфтаанд.

Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, ки тобиши маъноӣ монандӣ доранд, дорои аломатҳои фарқкунанда мебошанд, яъне хабарӣ ҷумлаи пайрав, бо шаклҳои сифаӣ хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ифода мешавад. Як гурӯҳи онҳо тобиши монандии хоса зоҳир мекунанд:

Аз бойҳо ҷуфти говашонро ба киро гирифта, он заминҳоятро, ба тарзе ки ханҷол мекарда бошӣ, ронда мекорӣ [Айнӣ С., 5, 531]. Онҳоро, ба тарзе ки зиндони амири Бухороро ба ёд меовард, панҷтағӣ, даҳтағӣ ба як ишкел баста хобониданд [Айнӣ С., 5, 38]. Корвонбошӣ дасти амирро ҷунон бо шавқ ҷалпос занонда мебӯсид, ки бинанда гумон мекард, гов бачаи навзоидаи худро мелесад [Айнӣ С., 5, 61].

Дар ҷумлаҳои боло ба ҷумлаи пайрави тарзи амал мансуб будани ҳиссаҳои пайрав равшан бошад ҳам, аммо тобиши монандӣ доштани онҳо низ мушоҳида мешавад. Дар гурӯҳи дигари ин гуна ҷумлаҳо маъноӣ

тарзи амал ва монандӣ ба ҳам баробаранд. Ин ҳолат мансуб гардонидани ҷумлаи пайравро ба яке аз ин ду навъи ҷумлаҳо мушкил мегардонад, зеро дар онҳо ба назар чунин мерасад, ки саволи ҳар ду ҷумлаи пайрав – ҳам тарзи амал ва ҳам монандиро баробар гузоштан мумкин аст: *Дар ин пахтаро, чунонки дар қанор андозанд, ҷой кардаед-ку?* [Айнӣ С., 5, 561]; аммо дар ин гуна маврид ҳуди вазъияти нутқ ва мантиқи суҳан талаб мекунад, ки савол чӣ гуна гузошта шавад ва агар ин ҷумла берун аз матн бошад, мо ҳатман чӣ тарз ҷой кардед? – мегӯем, на ба монанди чӣ ҷой кардед? Агар дар нутқ суҳан аз қиёс ва монандӣ мерафта бошад, имкон дорад, ки саволи ба монанди чӣ? гузошта шавад. Бинобар ин ҷумлаи мазкур, бешак, ҷумлаи пайрави тарзи амал бо тобиши монандӣ аст.

Дар баъзе ҷумлаҳои пайрави тарзи амал тобиши иловагӣ оҳанги қиёсӣ мегирад, на бевосита монандӣ, чунонки дар ҷумлаи зерин:

Зеро трактор як қисми заминҳоямонро, ба тарзе ки дар яккахочагиҳо ҳеҷ гуна муяссар намешавад, чуқур ва хуб ронда дод [Айнӣ С., 5, 562], маънои қиёс барҷаста аст.

Ҳамин хусусият ҳангоми чудо кардани ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва ҷумлаи пайрави монандӣ мушкилӣ ба вучуд меорад.

Маънои иловагии монандӣ-муқоисавӣ гирифтани ҷумлаи пайрави тарзи амал бештар ба мавқеи калимаҳои ҳамнисбат, пайвандаки муштарақвазифаи “ки” ва ифодаи хабари ҷумлаи пайрав вобаста аст. Дар ин маврид хабари ҷумлаҳои пайрав, асосан, бо шаклҳои феълии сифаи хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбад:

Дар зоҳир худро чунон намуд, ки аз ин кирдори арбоб хеле миннатдор ва хурсанд шудааст [Айнӣ С., 6, 21]. *Шамшери худро, ба тарзе ки гӯё Ҳасанро мезада бошад, як бозӣ дошта монд* [Айнӣ С., 6, 20].

4. Тобиши муайянкунандагӣ дар як гурӯҳ ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ба мушоҳида мерасад. Ин гурӯҳи ҷумлаҳо бештар бо пайвандаки “дар ҳолате ки” ба сарҷумла тобеъ шуда, хабари ҷумлаи пайрав дар

шакли замони гузаштаи сиғаи хабарӣ меояд. Дар мавриди ин тобиши маъноии ҷумлаи пайрави тарзи амал бори нахуст Ф. Зикриёев ибрази андеша намуда, ин тобишро тобиши маъноӣ иловагӣ тавсифӣ-муайянкунандагӣ меномад [Зикриёев Ф., 1976, с. 57] Профессор Д. Тоҷиев ва К. Қаландаров дар бораи тобиши муайянкунандагӣ доштани ҷумлаи пайрави тарзи амал чизе нагуфтаанд.

Таҳлили мисолҳои фаровон аз адабиёти бадеӣ нишон доданд, ки ба ҷумлаҳои пайрави тарзи амал аз ҳама бештар пайвандаки “дар ҳолате ки” тобиши муайянкунандагӣ бахшида метавонад ва албатта, дар ин маврид нақши шаклҳои феълӣ – хабархоро, низ сарфи назар кардан лозим нест. Таҳлили мисолҳо нишон медиҳад, ки аксари ҷумлаҳои пайраве, ки бо ин пайвандак ба сарҷумла тобеъ шудаанд, чунин хусусият доранд:

Дар Хоча Ориф, дар зиндонхонаи қозихонаи пештара, пойбараҳнагон, дар ҳолате ки сарҳашон кафида, нохунҳояшон парида, ангуштонашон шикаста, айнаки зонуҳояшон кӯфта, чашмонашон варамида ва дасту пояшон “куллук” кардагӣ буд, меҳобиданд [Айнӣ С., 2, 339]. Ин шахс, дар ҳолате ки дар миёнбандаш як қаламдонро ҳалонда ва дар бағалаш як ҷузғири чармини фасурдари тикконда буд, нафаскашон омада ба иҷорадор салом дода истод [Айнӣ С., 5, 38]. Дар ҳолате ки рангаш парида ва лабҳояш сап-сафед шуда буд, як ба лампочкаи овезаи дар шифт будагӣ ва ба он посбоне, ки ўро ба ин хона дароварда буд, нигоҳ кард [Айнӣ С., 3, 282]. Қалмоқоим тағмаи оҳанини думчадори наълшакли бойро, дар ҳолате ки дар оташ гузошта суп-сурх карда буд, бо анбур гирифта овард [Айнӣ С., 2, 108].

Муҳаққиқ Д. Тоҷиев дар бораи пайвандаки “дар ҳолате ки” мулоҳиза ронда қайд мекунад: “Пайвандаки “дар ҳолате ки” хусусияти аҷибест дорад. Ҷумлаи пайрави тарзи амал ҳамеша ҳолати мубтадои сарҷумларо ҳангоми амал шарҳ медиҳад. Ҷолиби диққат аст, ки дар ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мубтадои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав бештар як аст” [Тоҷиев Д., 1966, с. 22].

Дар баробари пайвандаки “дар ҳолате ки” пайвандаки “ба тарзе ки” низ гоҳо ба ҷумлаи пайрави тарзи амал тобиши муайянкунандагӣ мебахшад, аммо чунонки дар болотар мушоҳида кардем, ҷумлаҳои пайрави тарзи амал бо ин пайвандакҳо тобишҳои дигари маъноӣ низ дошта метавонанд.

Тобиши муайянкунандагӣ дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал бо пайвандаки “ки” ба мутобиқати шаклҳои феълӣ–хабарҳо вобастагӣ дорад:

Даря баргашта омад ва боз дар рӯ ба рӯи Холи ворӯҳӣ нишаста, ба ӯ тарзе нигоҳ кард, ки ба шунидани ҳикояаш тайёр будани худро фаҳмонд [Ҷалил Р., 34, 291]. *Ӯ ин корро тавре мекард, ки одатан ҷавонон дар кӯча ва боғҳо, дар клуб ва театрҳо мекунанд* [Муҳаммадиев Ф., 20,58]. *Ба яқдигар ба тарзе нигоҳ мекарданд, ки маънои он ба ҳар ду фаҳмо буд* [Ҷалил Р., 32 ,68].

Дар чунин ҷумлаҳои пайрави тарзи амал имкон дорад, ки тобишҳои дигари маъноӣ низ вучуд дошта бошанд. Чунончи, дар ҷумлаи зер дар баробари тобиши муайянкунандагӣ тобиши маъноӣ монандӣ низ мавҷуд аст:

Вай ба рӯи меҳмон ба тавре зӯрбазӯракӣ табассум мекард, ки ӯро дида раҳми кас меомад [Улуғзода С., 27,130].

Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ба маъноӣ иловагии тавсифӣ-муайянкунандагӣ низ меоянд. Дар ин ҳолат хабари ҷумлаҳои мазкур бо шаклҳои феълии сиғаи хабарӣ, хусусан, замони гузашта ифода меёбанд:

Бой, монанди майзадағони бадмаст, дар ҳолате ки сар то пояш бо ришу рӯй ва чашму абрӯяш лойолуд шуда буд, аз ҷояш хест (Айнӣ С., Ятим, 36). *Ҳамдам–зани калони бой аз пеши шавҳараш, дар ҳолате ки дар дасташ як хӯша набот буд, баргашта омад* [Айнӣ С., 7, 50].

Дар ҷумлаҳои мазкур пайвандаки “дар ҳолате ки” ҷумлаҳои пайрави тарзи амалро ба сарҷумла алоқаманд кардааст. Аммо пайвандаки “дар ҳолате ки” сермаъно буда, фақат ба ҷумлаи пайрави

тарзи амал вобаста нест. Як омили маъноӣ иловагӣ гирифтани ҷумлаҳои дар боло зикршуда пайвандак буда, омили дигар муносибати маъноӣю грамматикӣ ҷумлаи пайрав ба сарҷумла, ҷойи ҷумлаҳо мебошад.

5. Тобиши маъноӣ сабаб дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ба мушоҳида мерасад. Ин тобишро дар таҳқиқоти худ Ф. Зикриёев қайд намуда, ибраз медорад, ки дар онҳо хабарӣ ҷумлаи пайрав дар шаклҳои сиғаи хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ меояд [Зикриёев Ф., 1976, с. 57]. Муаллиф бо овардани ду мисол иктифо мекунад, ки онҳо чунинанд: *Мардум, дар ҳолате ки гурусна ва бараҳна монда буданд, на ин ки якта-якта, балки садта-садта ва деҳа-деҳа мурдан гирифтанд* [Айнӣ С., 2, 144]; *Барои нафаҳмидан ба киштинишинон, дар ҳолате ки даҳ метр ба тарафи канор кашад, роҳ меод, ки киштӣ бист метр ба рафти об равад* [Айнӣ С., 3, 337]. Муҳаққиқи дигарӣ ҷумлаҳои пайрави ҳол Д.Тоҷиев дар ин маврид танҳо чунин ишорае дорад: “Дар ҷумлаи зерин тобиши маъноӣ сабаб ифода шудааст,” гуфта, чунин мисолро меорад: *Дар ҳолате ки пеши селоби нави ашкро гирифта наметавонист, ба изҳори миннатдорӣ даромад* [Тоҷиев Д., 1981, с. 85]

Тобиши маъноӣ сабаб дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал аз муносибати маъноӣю ҷумлаи пайраву сарҷумла ва инчунин ба ифодаи хабарӣ ҷумлаи пайрав, ки ба шакли замони гузаштаи ҳикоягӣ сиғаи хабарӣ ё ба шакли замони гузаштаи феъли “будан” ифода мешавад, вобаста аст.

Таҳлили ҷумлаҳо аз наصري муносири адабиёти тоҷик нишон доданд, ки тобиши сабаб воқеан, дар ҷумлаҳои тарзи амал дар забони тоҷикӣ вучуд доранд, аммо хеле кам ба мушоҳида мерасанд:

Ғуломон дар оғили Абдурахимбой, дар ҳолате ки дасту поҳшон бастагӣ буд, чанд рӯз боз маҳбус буданд [Айнӣ С., 5, 112] – *Ғуломон дар оғили Абдурахимбой чанд рӯз боз маҳбус буданд, зеро ки дасту поҳшон бастагӣ буд.*

Дар ҷумлаи боло, маънои сабабӣ дар он сурат мушоҳида мешавад, ки дасту пойи бастаи ғуломон сабаби маҳбусии онҳо бошад, яъне, агар дасту пояшон бастагӣ намебуд, шояд дар ин ҷо намеистоданд, фирор мекарданд: ба кадом сабаб маҳбус буданд? – ба сабабе ки дасту пояшон бастагӣ буд.

Дар ҷумлаҳои зерин бошад, тобиши сабабӣ боз ҳам равшантар аст: *Сафар бар болои хар, дар ҳолате ки худро идора карда наметавонист, ба як тараф овезон аст* [Айнӣ С., 4, 33]. – *Сафар дар болои хар ба як тараф овезон буд, чунки худро идора карда наметавонист.*

Дар ин ҷумла табиист, ки саволи аввал чӣ тарз? аст ва дар ҳолате ки худро идора карда наметавонист, – ҷавоби ин савол аст. Саволи дуюм, ки аз он тобиши сабабӣ бармеояд, барои чӣ, ба кадом сабаб ба як тараф овезон аст? Дар ҳолате ки худро идора карда наметавонист – ҷавоби ин савол аст.

Мардум, дар ҳолате ки гурусна ва бараҳна монда буданд, на ин ки якта-якта, даҳта-даҳта, балки садта-садта ва деҳа-деҳа мурдан гирифтанд [Айнӣ С., 4, 154].

Муҳаққиқ Ф.Зикриёев дар таҳлили ҷумлаҳои пайрави тарзи амал бо тобиши маънои сабабӣ таъкид мекунад, ки хабари ҷумлаҳои пайрав дар ин гуна ҷумлаҳо дар шаклҳои сиғаи хабарӣ ва шартӣ-хоҳишмандӣ меоянд.

Ҷумлаҳое, ки мо аз насри бадеӣ пайдо намудем, ду хусусият доранд. Аввалан, ҳамаи мисолҳое, ки мо пайдо намудем, дар онҳо ҷумлаи пайрав бо пайвандаки “дар ҳолате ки” ба сарҷумла тобеъ мешавад, дуюм, хабари ин ҷумлаҳои пайрав дар шаклҳои сиғаи хабарӣ меояд. Муҳаққиқ Ф.Зикриёев дар сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ низ омадани ин гуна ҷумлаҳоро қайд намуда, як мисол аз осори С. Айнӣ низ овардааст, ки мо дар адабиёти бадеӣ чунин хусусиятро мушоҳида накардем:

Барои нафаҳмидан ба киштинишинон, дар ҳолате ки даҳ метр ба тарафи канор кашад, роҳ меод, ки киштӣ бист метр ба рафти об равад [Айнӣ С., 3, 337].

6. Тобиши замон дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал зиёд ба мушоҳида мерасад. Дар таҳқиқоти Ф, Зикриёев ва Д. Тоҷиев ин маъсала қайд шудааст. Онҳо шарҳи зиёде наоварда бошанд ҳам, мавҷудияти чунин тобишро дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал таъкид намудаанд.

Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, ки тобиши замонӣ доранд, бо пайвандаки “дар ҳолате ки” ба сарҷумла тобеъ мешаванд. Бояд гуфт, ки пайвандаки мазкур дар осори устод С.Айнӣ дар шакли “ба ҳолате ки” низ дучор мешавад. Аз ҷониби дигар инро низ бояд таъкид кунем, ки пайвандаи “дар ҳолате ки” дар осори нависандагони насли аввали адабиёти муосир, аз ҷумла, устод Айнӣ хеле серистеъмол аст, аммо дар нависандагони насли миёна мо онро хеле кам ба мушоҳида гирифтаем, гӯё ба охиштагӣ аз истеъмол баромада истодааст. Хабарӣ ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ҳангоми гирифтани тобиши замонӣ дар шаклҳои гуногуни замони сифаи хабарӣ омада метавонанд: *Ў гичу гаранг аз дил гузаронд, ки раиси бахши чорводорист ва дар ин ҳолате ки роҳбарони ноҳия фирор кардаанд, – чон барояшон ширин, – идораҳои маъмурӣ дар ихтиёри мучоҳидон аст, раиси колхоз ҳам бо зану фарзандон дар ғавғову сағчакиши аввал ба пойтахт гурехт* [Самад А., 24, 431]. *Нозимӣ ба хонаи ӯ омадааст, боз, дар ҳолате ки ба по истода наметавонад* [Мирзо К., 19, 355]. *Бо дили хичил, табъи гирифта, дар ҳолате ки ба ҳаёлаш аз воқеаҳои онрӯза заминро осмон ба сараш гирдгардон буд, ба ҷои ваъдагӣ – ба дарае, ки ҳоло пирамард Рустам боз аз он ҷо мегузашт, омад* [Мирзо К., 19, 543]. *Фотеҳони ҳарбу зарби чорбоғ рафтанд, Саидалии фалакзада, дар ҳолате ки ба дарахти тут баста шуда буд, монд* [Улуғзода С., 28, 26]. *Дар ҳолате ки қазоқ пешопеш мерафт, ҳамаашон ба даруни чуқурӣ даромаданд* [Айнӣ С., 5, 111]. – *Хез, Ғуломхайдар! – гуфт як деҳқони нав аз қоромада, дар ҳолате ки дами досашро ба танай дарахте ҳалонда монд*

[Айнӣ С., 5,165]. *Ҳоло сафар мекунад бо ҳамроҳи корвони андӯҳ ва он қадар; бо дили бирён, синаи сӯзон ва чашми тар, ба ҳолате, ки чӣ шудани оқибаташ низ маълум нест* [Айнӣ С., 6, 90].

Ин пайвандакро дар қатори пайвандакҳои тобеъкунандаи ҷумлаи пайрави тарзи амал зикр намуда, Д. Тоҷиев таъкид мекунад, ки “ба воситаи пайвандаки “ки” сохта шудани якчанд пайвандаки таркибиро ба мисли “дар ҳолате ки”, “ба тавре ки”, “ба тарзе ки”, “бе он ки”, “бе ин ки” мушоҳида мекунем, ки онҳо дар ифодаи тобишҳои гуногуни маъно ва хусусиятҳои услубӣ роли муҳим мебозанд” [Тоҷиев Д., 1981, с. 82].

Мушоҳидаҳои мо нишон медиҳанд, ки дар мавриди тобишҳои маъноӣ гирифтани ҷумлаҳои пайрави тарзи амал саҳми пайвандаки “дар ҳолате ки” хеле муҳим аст, зеро маҳз бо ин пайвандак ҷумлаи пайрави тарзи амал якчанд тобиши маъноӣ мегирад.

7. Тобиши ҳилоф дар як қатор ҷумлаҳои пайрави тарзи амал мушоҳида мешавад. Муҳаққиқ Ф. Зикриёев қайд мекунад, ки дар ин маврид хабари ҷумлаи пайрав дар шаклҳои сифаи хабарӣ ва ё аористи сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ меояд [Зикриёев Ф., 1976, с. 58].

Таҳлили мисолҳо аз адабиёти бадеӣ нишон медиҳанд, ки тобиши ҳилоф дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, асосан, бо пайвандакҳои “бе ин ки”, “бе он ки” сурат гирифта, нақши мутобиқати шаклҳои феълӣ - хабарҳо, низ зиёд аст:

Ҳасан бо ин гуна фикру мулоҳиза, бе он ки ба занон фаҳмонад, аз боғ баромад [Айнӣ С., 5, 19]. *Нисбат ба халифа хотирҷамъист, – гуфт зани куҳансол, бе он ки пешониаширо аз сари дасташ бардорад* [Айнӣ С., 5, 33]. *Инҳо, бе он ки кореро бароранд, ғаллаҳои дар анбор ва қанор мондари хӯрда тамоми мекунанд* [Айнӣ С., 5, 321]

Муҳаққиқ Д. Тоҷиев пайвандакҳои ҷумлаи пайрави тарзи амалро номбар карда, зикр менамояд, ки “... дар таркиби пайвандак [бе он ки, бе ин ки – М.А.] пешоянди “бе” мефаҳмонад, ки воқеъ гардидани амали ҷумлаи пайрав мумкин ё зарур бошад ҳам, сарҷумла бе иҷрои он шарҳ

меёбад. Бинобар ин дар онҳо тобиши хилоф мушоҳида мешавад” [Тоҷиев Д., 1981, с. 84].

Воқеан, дар сурати бо пайвандакҳои “*бе он ки*”, “*бе ин ки*”, “*бидуни он ки*” ба сарҷумла тобеъ шудани ҷумлаи пайрави тарзи амал, ҳамеша тобиши хилофӣ эҳсос мешавад, зеро семантикаи ин пайвандакҳои таркибӣ ҳаминро тақозо мекунад, аммо дар баробари ифодаи маънои хилоф дар онҳо нишон додан, қайд ва таъкид намудани тарзи иҷрои амал чун семантикаи асосӣ ҳузур дорад:

Мӯйсафеди бинипучук аз гӯша, бе он ки ба ман нишон диҳад, ангушташро ба тарафи ман ҷунбонда ишораи таҳсин кард [Айнӣ С., 8, 77]. *Гулчеҳра сирро ба шавҳар ва падаршӯяш, бе он ки аз кӣ шуниданашро гӯяд, маълум намуда буд* [Улуғзода С., 28, 77]. *Бибиоиша то як ҳафта, бе он ки овозе баланд кунад, чун мӯйи оташдида ба худ мепечид* [Айнӣ С., 6, 19].

Дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, ки тобиши хилофӣ доранд, бештар аз ҳама пайвандаки “*бе он ки*” серистеъмол аст, пайвандакҳои дигар хеле кам ба мушоҳида мерасанд.

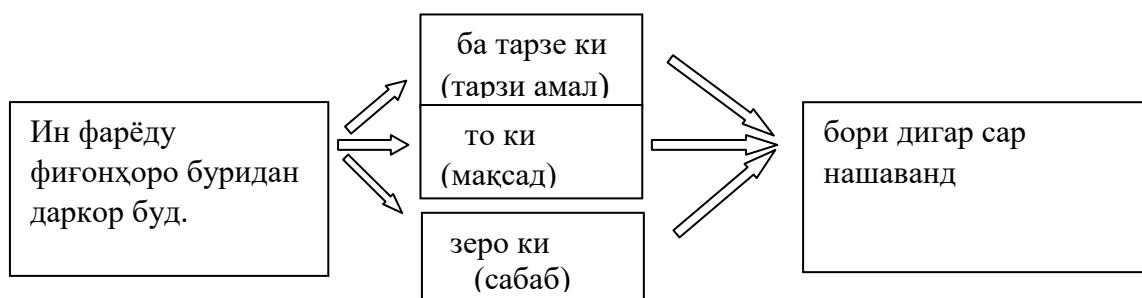
Ҳангоми таҳлили мисолҳо ба назари мо ҷумлаи пайрави тарзи амале расид, ки бо пайвандаки “*дар ҳолате ки*” ба сарҷумла тобеъ шуда, аммо ба туфайли маънои ба ҳам зид доштани сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, тобиши хилофӣ гирифтааст: *Ба ҳамин тариқа, дар ҳолате ки ҳуди Ғуломҳайдар ба як дона ҷав соҳиб нашуда буд, 8 ғалбер ҷав аз миён рафт* [Айнӣ С., 5, 188].

Тобиши хилоф дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал бо хусусияти барҷастагии ифодабӣ фарқ мекунад, агар тобишҳои дигари маъноӣ дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал на ҳамеша равшан зоҳир шаванд, баръакс ҳангоми мавҷуд будан тобиши хилоф хеле барҷаста намоён мешавад.

8. Якчанд тобиш дар як ҷумлаи пайрави тарзи амал як ҳодисаи маъмул аст. Ин андеша аз ҷониби Д. Тоҷиев қайд гардида буд. Муҳаққиқ таъкид мекунад, ки “Ҷумлаи пайрави тарз тобишҳои маъноии миқдору

дараҷа, монандӣ ва натиҷаро дар бар гирифта метавонад” [Тоҷиев Д., 1981, с. 84]. Аз рӯйи мушоҳидаҳои мо дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал метавонанд ҳамзамон тобиши маъноии сабаб ва мақсад, монандӣ, натиҷа, мавҷуд бошанд. Дар мисоли зерин мо [Расми №1] инро бо иваз кардани пайвандакҳо боз ҳам равшантар мушоҳида мекунем: *Ин фарёду фиғонҳоро, ба тарзе ки бори дигар сар нашавад, буридан даркор буд* [Айнӣ С., 5, 32).

Расми №1

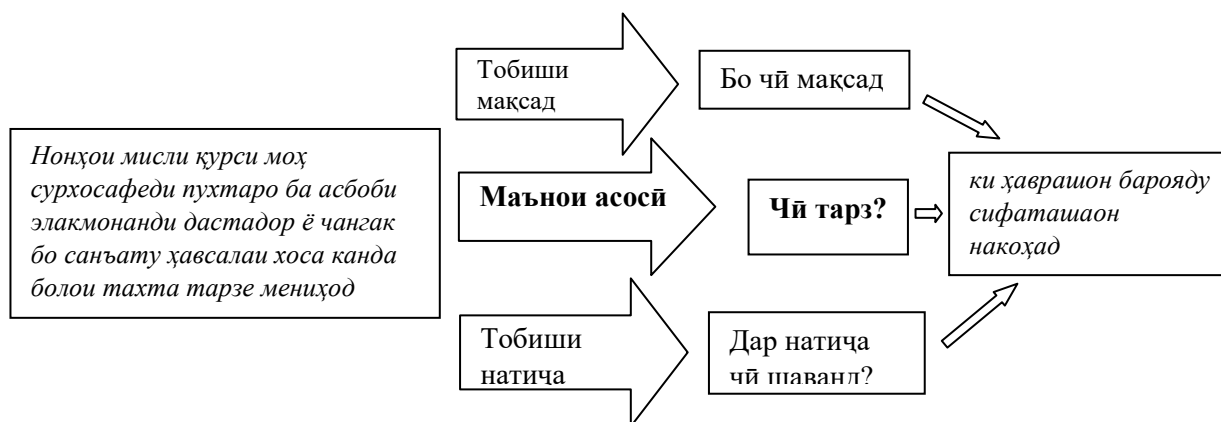

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи диссертант]

Дар мисоли зерин бошад [Расми №2], ҷумлаи пайрави тарзи амал тобиши маъноии монандӣ, натиҷа ва мақсад дорад:

Нонҳои мисли қурси моҳ сурхосафеди пухтаро бо асбоби элакмонанди дастадор ё чангак бо санъату ҳавсалаи хоса канда, болои пештахта тарзе мениҳод, ки ҳаврашон зуд барояду сифаташон нақоҳад [Самад А., 24, 212].

Расми №2

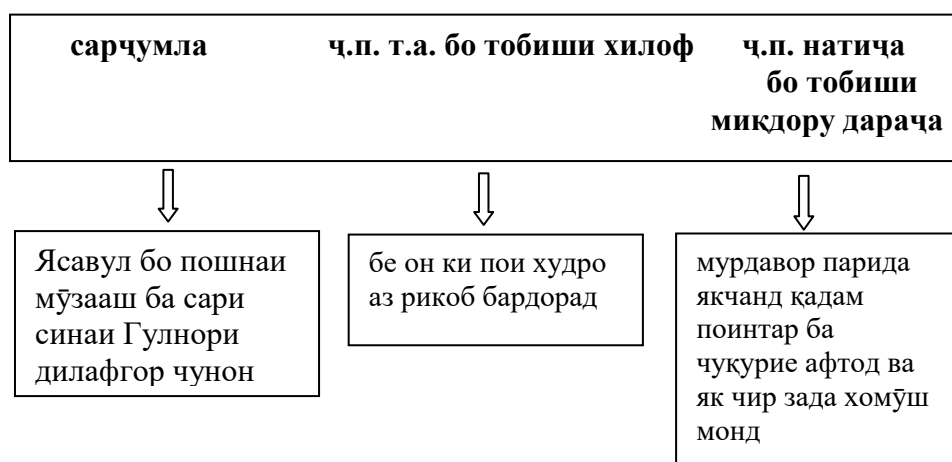
[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи диссертант]

Ясавул, бе он ки пои худро аз рикоб (узангу) барорад, бо пошнаи мӯзааш ба сари синаи Гулнори дилафгор чунон зад, ки мурдавор парида якчанд қадам поинтар ба чуқурие афтод ва як чир зада хомӯш монд [Айнӣ С., 4, 16];

Мисоли зикршуда [Расми №3], ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиби ҳампайрави ғайричида буда, сарҷумларо (*Ясавул бо пошнаи мӯзааш ба сари синаи Гулнори дилафгор чунон зад*), аз як тараф, ҷумлаи пайрави тарзи амал (*бе он ки пои худро аз рикоб (узангу) барорад*) ва аз тарафи дигар, ҷумлаи пайрави натиҷа (*ки мурдавор парида якчанд қадам поинтар ба чуқурие афтод ва чир зада хомӯш монд*) шарҳу эзоҳ додааст.

Дар он ҷумлаи пайрави якум – тарзи амал бо пайвандаки “*бе он ки*” ба сарҷумла тобеъ шуда, тобиши маъноӣ хилофӣ гирифтааст ва ҷумлаи пайрави дуюм – натиҷа бошад, бо пайвандаки “*ки*” ба он тобеъ шудааст ва тобиши маъноӣ миқдору дараҷа дорад. Яке аз омилҳои асосии маъноӣ иловагӣ гирифтани ҷумлаҳои пайрав дар мисоли зикршуда пайвандакҳо буда, инчунин аз муносибати маъноӣ умумии сарҷумла ва ҷумлаи пайрави низ ба вучуд омадааст.

Расми №3.

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи диссертант]

3.3. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он

Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ба гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави дучузъа дохил карда шудааст. Дар аввалин китобҳои дарсии мактабҳои миёна ва олии нисбатан мукаммал, ки аз оғози солҳои 40-ум ва 50-уми садаи XX нашр шудаанд ва фарогири ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҳастанд, аз хусуси ҷумлаи пайрави ҳоли миқдору дараҷа чизе гуфта намешавад [Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Ғафуров М., 1942].

Маълумоти нахустин дар хусуси ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа, дар китоби “Грамматикаи забони тоҷикӣ” (Синтаксис) соли 1963 оварда шудааст, ки ханӯз таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба таври мукаммал омӯхта нашуда буд, бинобар ин муаллифон онро дар ҳаёти ҷумлаҳои пайрав нишон дода, аммо чун навъи алоҳидаи ҷумлаи пайрави ҳол қайд накардаанд. Бо вучуди ин дар ин китоб хусусияти асосии ин ҷумлаи пайрав тавзеҳ дода мешавад, чунончи: “Ҷумлаи пайрави андозаю миқдор то кадом андоза ва чӣ қадар иҷро шудани амали сарҷумларо шарҳ медиҳад... бо пайвандакҳои ба андозае ки, ба қадре ки, ҳар қадаре ки омада, ба сарҷумла тобеъ мешавад” [Грамматикаи забони тоҷикӣ., 1963, с. 132]. Ҳамин гуна муносибат, яъне ба тавре омехта овардани ҷумлаҳои пайрав, дар як силсила китобҳои дарсии мактаби оӣ такрор мешавад, аз ҷумла, дар китобҳои синтаксиси нашри солҳои 1970, 1995. Дар ин китобҳо ҷумлаи пайрави тарзи амал бо номи “ҷумлаи пайрави андозаю миқдор” пас аз ҷумлаи пайрави пурқунанда оварда мешавад ва ҷумлаҳои пайрав ба ҳелҳо ҷудо карда намешавад. Шояд муаллифони ин китобҳои грамматика ва синтаксис бо назардошти хусусияти таълимӣ доштани ин таълифот ба ин чиз чандон таваҷҷуҳ накардаанд.

Чумлаи пайрави микдору дараҷа бори нахуст дар мақолаи Д. Тоҷиев “Чумлаи пайрави тарзи амал дар забони тоҷикӣ” ишора ва фарқи он аз чумлаи пайрави тарзи амал нишон дода мешавад. Сипас, худи ҳамин сол мақолаи ҷудогонаи ӯ бо номи “Чумлаи пайрави микдору дараҷа” [Тоҷиев Д., 1966. с. 17-23; Тоҷиев Д., 1966, с. 18-23] низ нашр мешавад.

Баъдан соли 1976 мақолаи Р. Асоев таҳти унвони “Чумлаи пайрави микдору дараҷа бо маънои иловагии шарт” ва соли 1978 “Чумлаи пайрави микдору дараҷа ё натиҷа” [Асоев Р., 1976, с. 27-33; Асоев Р., 1978, с. 19-23] ном мақолаи ҳамин муҳаққиқ аз ҷоп баромаданд, ки ба ду масъалаи хеле муҳим дар омӯзиши чумлаҳои пайрави микдору дараҷа равшанӣ меандозанд. Махсусан, назари муҳаққиқ дар мавриди тобиши иловагии шарт доштани чумлаи пайрави микдору дараҷа арзишманд аст.

Муҳаққиқ ин андешаҳоро баъдан дар шакли хеле мукаммал дар монографияи худ оварда, дар мавриди тобишҳои маъноии чумлаи пайрави микдору дараҷа андешаҳои арзишманд баён мекунад. Агар муҳаққиқони дигар, аз чумла, профессор Д. Тоҷиев ҷор тобиши маъноии чумлаи пайрави микдору дараҷаро нишон дода бошанд – натиҷа, мақсад, шарт, муқоиса [Тоҷиев Д., 1981, с. 92], аммо Р. Асоев тасдиқ мекунад, ки “...чумлаҳои пайрави микдору дараҷа дорои тобишҳои зиёди маъноӣ мебошанд”. Муҳаққиқ ҳамчунин омилҳои асосии сермаъношавии онҳоро нишон медиҳад: “Омилҳое, ки чумлаҳои пайрави микдору дараҷа тавассути онҳо сермаъно мегарданд, инҳоянд: матн – маънои луғавии калимаҳои чумла, пайвандакҳои тобеъкунанда, калима ва таркибҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ–хабарҳои сарчумлаю чумлаи пайрав, оҳанг” [Асоев Р., 2010, с. 38].

Дар мавриди маъно ва хусусиятҳои маъноии чумлаҳои пайрави микдору дараҷа сухан ронда, муҳаққиқон мавҷудияти маънои микдор ва дараҷаро дар алоҳидагӣ таъкид мекунанд. Д. Тоҷиев дар монографияи худ ифода гардидани маъноҳои дараҷаи амал, дараҷаи аломат, муқоисаи

микдор, муқоисаи дараҷа ва андозаро нишон медиҳад [Тоҷиев Д., 1981, с. 86-87].

Профессор Б. Камолиддинов ҷумлаи пайрави микдору дараҷаро ба ду гурӯҳ ҷудо карда, воситаҳои алоқа, аломатҳои грамматикӣ онҳоро ба таври алоҳида нишон медиҳад. Ҷумлаҳои пайрави микдор ва ҷумлаҳои пайрави дараҷа, вале онҳоро ба ҳамдигар саҳт алоқаманд доништа, таъкид мекунад, ки “дар ҷумлаи пайрави микдор ҳам тобиши дараҷа мушоҳида мешавад” [Камолиддинов Б., 2010, с. 222]. Ҳамчунин хусусиятҳои барҷастаи ҷумлаҳои пайрави микдору дараҷаро зикр намуда, меғӯяд, ки “Бесабаб нест, ки дар таркиби ҷумлаи пайрав ва сарҷумла сифатҳои таркиби хабар дараҷаи қиёс доранд: *Ҳар қадар ки наздиктар мешуд, ҳамон қадар зиёдтар мегардид*” [Камолиддинов Б., 2010, с. 223].

Дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави микдору дараҷа ба мисли ҳелҳои дигари ҷумлаи пайрав ҷумлаҳои пайраве дучор меоянд, ки хусусияти сермаъноӣ пайдо кардаанд. Табиист, ки дар чунин ҳолат бо ҳам омезиш ёфтани маънои аслии ва иловагии ҷумлаи пайрав ба амал омада, дар айни замон тарзи омӯзиш ва таълими ҷумлаҳои мазкурро душвор мегардонад.

1. Тобиши натиҷа дар ҷумлаҳои пайрави микдору дараҷа аз тобишҳои ҳеле маъмул аст. Ин тобишро муҳаққиқони ҷумлаҳои мураккаби дучузъа ишора кардаанд. Р. Асоев тобиши натиҷаро дар ҷумлаҳои пайрави микдору дараҷа таҳлил намуда, чунин мешуморад, ки ин тобиш дар ҷумлаҳои пайрави микдору дараҷа ҳеле маъмул аст ва нисбат ба тобишҳои дигар ҳеле равшан ва барҷаста ифода меёбад:

Рафта-рафта дасти коргарон он қадар суст шуд, ки пунбадонаи тирҳоида ро бо ду-се пас гардондан ҳам гузаронида наметавонишанд [Айнӣ С., 5,73]. *Таоруфи ҷавон он қадар содаву самимона буд, ки духтарак ба зудӣ шармаш рафъ шуда ба хӯрдани зиёфати ғарибонаи ӯ*

шурӯъ кард [Улуғзода С., 28, 4]. Чи қадаре ки дер монем, ҳамон қадар ҳам обамон бухор шуда паридан мегирад [Айнӣ С., 5, 274].

Дар ҷумлаҳои мазкур мавқеи пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ, махсусан, хабари ҷумлаҳои пайрав яке аз омилҳои маъноӣ иловагии натиҷа гирифтани онҳо гардидааст. Пайвандаки “ки” яке аз пайвандакҳои серистеъмоли ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа буда, доираи васеи истеъмол дорад. Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ба воситаи пайвандаки “ки” ба калимаҳои ба он ҳамнисбате, ки дар сарҷумла вазифаи ҳоли миқдору дараҷаро адо мекунанд, тобеъ мешавад ва тобиши маъноӣ натиҷа дорад. Ҷолиби диққат аст, ки барои таъкиди маъноӣ натиҷаи ҷумлаи пайрав бештарини хабарҳои сарҷумла бо шаклҳои замони гузашта ифода шудаанд.” [Тоҷиев Д., 1981, с. 88].

Чунончи: Кӯчаҳои танги шаҳр аз барфи ҳавлиҳо чунон пур шуда буданд, ки қариб ба бомҳо мерасиданд [Айнӣ С., 2, 24]. Шавҳараш ва пошоҳонашро нахустин бор бо як часорати ҳайратангез чунон ҳам «аз лой гирифта ба лой зад», ки онҳо аз гуфташон сад бор пушаймон гаштанд [Улуғзода С., 28, 4]. Дар чордахсолагӣ чунон шуд, ки кас ба дидан сер намегардид [Улуғзода С., 28, 98].

Аз маълумоти асару мақолаҳои нахвшиносон бармеояд, ки доир ба ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷае, ки калимаҳои ҳамнисбати *чунон* ва *ончунон*ро шарҳу эзоҳ медиҳанд, дар байни забоншиносон ихтилофи назар вучуд дорад. Дар атрофи ҷумлаи зерин фикру мулоҳизаҳои забоншиносон пешниҳод шудааст, ки аз ҳодисаи сермаъноии ҷумлаи пайрави мазкур дарак медиҳад:

Нобино чойро чунон моҳирона ва эҳтиёткорона мегардонд, ки ягон чакра ба беруни чойник намечакид (С. Айнӣ).

Нахвшинос Р. Асоев ҷумлаи мазкурро ба асос гирифта, нуқтаи назари муҳақиқонро чунин овардааст: “Аз рӯйи ишораю мақолаҳои ҷудогонаи забоншиносон ва китобҳои дарсии мавҷуда дар хусуси ҷумлаи пайрави зикршуда ду нуқтаи назар вучуд дорад: тарафдорони фикри

аввал онро ҷумлаи пайрави натиҷа ва забоншиносони дигар ҷумлаи мазкурро пайрави миқдору дараҷа мешуморанд. Баъзе муаллифони китобҳои дарсӣ ҷумлаҳои зикршударо ба се хели ҷумлаҳои пайрав нисбат медиҳанд, ки ин аз ҳақиқат ва моҳияти асосии масъала дур рафта аст. Инчунин доир ба ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, натиҷа ва муайянкунанда айнан мисолҳои якхела овардаанд, ки барои шарҳу эзоҳи калимаи ҳамнисбати “*чунон*” омадааст. Калимаи ҳамнисбати “*чунон*” дар ҳар се мисол ба сифати ҳоли миқдору дараҷаи сарҷумла истеъмоли ёфта, баъд аз худ ҷумлаҳои пайрави дараҷаю андозаро талаб мекунад. а) пайрави тарзи амал: *Вай чунон саҳт гап мезад, ки овози дигарон шунида намешуд*; б) пайрави натиҷа: *Вай чунон ташна буд, ки даҳонаш хушк шуда буд*; в) пайрави муайянкунанда: *Ҳаво чунон хунук буд, ки дарё ях кард*» [Асоев Р., 1976, с. 19-20].

Дар мавриди ҷумлаҳои мазкур ҳаминро гуфтан мумкин аст, ки дар ҳар се мисол ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа буда, ба эзоҳи калимаи ҳамнисбати “*чунон*” омадааст, ки он дар таркиби сарҷумла ба вазифаи ҳоли миқдору дараҷа омада, тобиши тарзи амал ва натиҷа доранд.

Ғуноғунандешӣ ва ақидаҳои мухталиф доир ба ҷумлаҳои пайрав дар байни нахвшиносон ҳанӯз аз солҳои шастум ба миён омада буд, ки аз воқеияти ҳодисаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии тоҷик ғувоҳӣ медиҳад. Аксари тадқиқотчиён дар ҳалли ин масъала ба душвории ҷиддӣ рӯ ба рӯ мегарданд ва сабаби пайдо шудани хатоҳо дар ин соҳа мегардад. Маънои аслии ҷумлаҳои пайрав баъзан нодуруст муқаррар карда мешавад. Ин натиҷаи он аст, ки имрӯз таснифоти ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии тоҷик ба таври дақиқ муайян нагардидааст. Аз ин ҷиҳат муайян кардани ҳудуд ва типҳои ғуноғуни ҷумлаҳои пайрави забони тоҷикӣ яке аз масъалаҳои ҳалталаби забоншиносии тоҷик ба ҳисоб меравад/

Ба миён омадани ақидаҳои ғуноғун доир ба ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷае, ки бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбати сарҷумла меоянд

ва омезиш додани онҳо ба ҷумлаҳои пайрави дигар аз ҷониби нахвиносон: 1. Ҷонишинҳои ишоратии “*чунон*”, “*ончунон*” мафҳуми басо абстракт дошта, муайян намудани вазифаи синтаксисии онҳо дар таркиби сарҷумла душвор аст ва маънии аслии ҷумлаи пайрави эзоҳдиҳандаи онҳо низ чандон равшан нест. 2. Калимаҳои ҳамнисбати “*чунон*”, “*ончунон*” хусусияти муштараквазифагӣ дошта, чун воситаи тобеии бисёр ҷумлаҳои пайрав хизмат мекунанд, бинобар ин аз ҳам ҷудо намудани муносибати грамматикӣ онҳо ва муайян кардани типҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав низ душвориро ба миён меорад. Сохтор ва воситаҳои алоқии тобеи ҷумлаҳои пайрави дар боло зикршуда бо ҳамдигар монанд бошанд ҳам, бо хусусиятҳои грамматикӣ ба худ хос онҳоро муҳаққиқон ба се типи ҷумлаи пайрав ҷудо кардаанд. Ҷумлаи якум ба пайрави тарзи амал, ҷумлаи дуюм ба пайрави муайянкунанда, ҷумлаи сеюм ба пайрави миқдору дараҷа. Муайян кардани вазифаи нахвии калима ва таркибҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла як омили боэтимод буда, дар муайян кардани ҳадду ҳудуди ҷумлаи пайрав ҳар гуна духурагиро барҳам месозад. Агар калима ва таркибҳои ҳамнисбати муштаракӣ *чунон* ва *ончунон*ро бо калимаҳои ҳамнисбати хоси ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа иваз кунему сохт ва маънои ҷумлаи пайрав ҳалал наёбад, ин типи ҷумлаҳоро пайрави миқдору дараҷа гуфта бебаҳс аст:

Дар рӯзҳои панҷум, шашум, ҳафтуми март бандӣ чунон (ба дараҷае, он қадар) бисёр шуд, ки ғайр аз обхонаҳо, конахонаҳо, ҳавличаҳо дар таххонаҳои даруни арк ҳам ҷои ҳолӣ намонд [Айнӣ С., 5,101].

Калимаҳои “*чунон*” ва “*ончунон*” дар таркиби сарҷумла аксар вақт дар пахлуи сифатҳо омада, дараҷа ва андозаи сифату аломатро нишон медиҳад. Сифатҳои аслии дароз, кӯтоҳ, баланд, паст, равшан, торик, хурд, лоғар, фарбеҳ, чуқур, дур, наздик як қисми зарфҳои тарзи амал, ки дар таркиби сарҷумла ба вазифаи ҳоли тарзи амал ва ё хабар омада, аз

ҷиҳати дараҷа ва ҳадду андоза шарҳу эзоҳи иловагиро талаб мекунанд, зарурати воқеъшавии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаро боз ҳам равшантар менамоянд. Ин хусусият ба ҷумлаҳои пайрави тарзи амал, натиҷа, монандӣ ва муайянкунанда хос нест: *Охир у чунон наҳиф, заиф ва заҳир шуда хушкид, ки одам аз симояш меҳаросид* [Айнӣ С., 5, 96].

Умуман, дар омӯхтану муайян кардани хусусиятҳои асосии ҷумлаҳои пайрав калима ва таркибҳои ҳамнисбат мавқеи муайянро ишғол менамоянд. Бо туфайли онҳо ҳатто типҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав дар забони тоҷикӣ муайян ва мушаххас мегардад.

2. Тобиши шарт. Ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа бо пайвандакҳои ҷуфти “*ҳар қадар ки*”, “*ҳамон қадар*”, “*чи қадаре ки*”, “*ба қадаре ки*” низ ба сарҷумла тобеъ гашта маънои иловагии шарт ва монандӣ мегиранд. Мавҷудияти ин тобишро дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа Д. Тоҷиев ва Р. Асоев қайд намудаанд. Р. Асоев ба ин масъала бештар тавачҷуҳ намуда, тобиши шартро аз хусусиятҳои асосии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа медонад ва ин ҳодисаро дар ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ниҳоят маъмул мегӯяд [Асоев Р., 1976, с. 45]. Воқеан, мушоҳидаҳои мо низ ин ақидаро собит менамоянд. Дар мисолҳои зерин тобиши шарт ба мушоҳида мерасад:

Тири ҳаллоҷӣ ҳар қадар ки баландтар бошад, пунбадонаро ҳамон қадар зиёдтар меҳонд [Айнӣ С., 5,73]. *Ҳар қадар ки ғоида зиёд мешуд, иштиҳои пахтачиёни гурусначашм ҳам ҳамон қадар зиёдтар мегардид* [Айнӣ С., 6, 35]. *Борш ҳар қадар ки куҳнатар шавад, ҳамон қадар зӯртар мешавад* [Айнӣ С., 5493].

Дар ҷумлаҳои мазкур дар таркиби сарҷумла омадани ҷуфти дуҷумла пайвандак як ҳодисаи муҳимми нахвӣ шуда мондааст. Аз тарафи дигар ҷуфти дуҷумла пайвандакӣ зикршуда дар таркиби сарҷумла омада, маъно ва функцияи ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаро равшан менамояд. Аз рӯйи вазифа ва моҳияташон таркибҳои “*ҳамон қадар*”, “*ба ҳамин*

дараҷа”, “ба ҳамон андоза” ва ғайра чун ҳамнисбати пайвандакҳои дар таркиби ҷумлаи пайрав омада ба шумор мераванд:

Ба қадре ки хавфу хатар камтар мешуд, ҳамон қадар ҳам часорати Ҳасан зиёд мегардид [Айнӣ С., 5, 27]. *Ҳар қадар ки Гулбибӣ аз Ибод нафрат дошта бошад, Иброҳим ҳам ҳамон қадар ба Гулбибӣ буд* [Айнӣ С., 6, 128];

Мисолҳоеро дучор омадан мумкин аст, ки таркибҳои бо пайвандакҳои ҳамнисбат дар таркиби сарҷумла ифода наёфтаанд, лекин аз мазмуни умумии сарҷумла моҳияту маънои онро дарк кардан мумкин аст. Дар чунин ҳолат низ тобиши шартии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа суғна намегардад:

Юнусбой ҳар қадар ки фикр мекард, димоғаш боз зиёдтар месӯхт [Улуғзода С., 29, 94]. *Ҳар қадар ки офтоб ба фуру рафтани наздиктар шуда партави саридевориаш суғна ва камтар мешуд, андешаю хаёлотии Бозор ҳам зиёдтар ва сахттар мегардид* [Айнӣ С., 4, 58].

Чун дигар хели ҷумлаҳои пайрав маънои шартии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа бо ёрии воситаҳои алоқа ва омилҳои сермаъноӣ аз қабилҳои пайвандакҳо, қалимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ, ҷойи ҷумлаҳои пайрав ба амал меояд. Воситаҳои мазкур ба таври баробар иштирок намеkunанд. Пайвандакҳо ва мутобиқати шаклҳои феълӣ хусусан, хабарии ҷумлаи пайрав ба маънои иловагии шарт омадани ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа бештар сахм дорад:

Ҳар қадар ки мардум шабушро ба осонӣ кушанд, Султонбегӣ ҳам ҳамон қадар ба осонӣ одам мекушад [Айнӣ С., 5, 342]. *Чӣ қадар ки зиёдтар борад, ҳамон қадар беҳтар аст* [Айнӣ С., 2, 426].

Яке аз омилҳои муҳимме, ки бо тавассути он ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа маънои иловагии шарт пайдо мекунад, мутобиқати шаклҳои феълӣ- хабарии ҷумлаи пайрав ва сарҷумла, ба шумор меравад. Чӣ гунае ки маълум аст, хабарии ҷумлаи пайрави шарт бо шаклҳои гуногуни сифаи феъл –шартии- хоҳишмандӣ, ифода меёбад. Вале ҳамон

гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа маънои иловагии шарт мегиранд, ки агар хабари онҳо бо шаклҳои замони сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфта бошад:

Ҳоло гиря ва нола ғоида надорад, ҳар қадаре ки фарёду ғиғон бардорӣ, ҳамон қадар дили моро, ки худаи об шудааст, хун мекуни [Айнӣ С., 6, 91]. *Ҳар қадар саворон наздиктар мерасиданд, дар пешвоз истодагон ҳамон қадар бисёртар саллаҳояшонро аз сарашон гирифта басти онро аз чашмашон мегузарониданд* [Айнӣ С., 5, 21]. *Дар он чоҳи борон чи қадар зиёдтар борад, ҳамон қадар бехтар аст* [Айнӣ С., 5, 468].

Ҷумлаи якум, ҷумлаи мураккаби тобеи сертаркиби омехта буда, ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа - *ҳар қадар ки фарёду ғиғон бардорӣ* бар эзоҳи ҷумлаи мустақили дуҷум - *ҳамон қадар дили моро хун мекуни, омадааст*, ки тобиши шарт дорад

Мушоҳидаҳо нишон медиҳанд, ки дар ин типии ҷумлаҳо маънои иловагии шарт ба туфайли хабари ҷумлаҳои пайрав, ки онҳо бо шаклҳои замони сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфтаанд, ба вуҷуд омадааст.

Дар байни хабари ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ва сарҷумла ду навъи мутобиқат мушоҳида гардидааст: а) мутобиқати дутарафа; б) мутобиқати яктарафа. Мутобиқати дутарафа талаб мекунад, ки хабари сарҷумла ва ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа бо ёрии як шакли феъли-сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёбанд. Мутобиқати дутарафаи шаклҳои феъли дар ин типии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа хеле кам дучор меояд:

Мардум дар замони амир аз оқсақол чӣ қадар ки метарсида бошанд, аз ин «вакил» ҳам ҳамон қадар метарсанд [Айнӣ С., 5, 348]. *Одам ҳар қадар ки қорашро васеъ кунад, хароҷоташ ҳам зиёд мешавад* [Айнӣ С., 3, 286]

Дар мутобиқати яктарафаи шаклҳои феълии сарҷумлаю ҷумлаи пайрав хабари ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ҳамеша бо шаклҳои замони сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ (аорист ва замони гузашта) ва хабари

сарҷумла бошад, бо шаклҳои гуногуни замони сифаи хабарӣ, таркибҳои номии феълӣ ифода меёбанд:

Чи қадар ки молашон зиёд шавад, ҳамон қадар ҳам зиёдтар одам кор фармуда зиёдтар заминро ба даст мебароранд [Айнӣ С., 4, 60]. *Ба қадре ки офтоб поёнтар мерафт, ҳамон қадар ҳам ҳаво рӯҳафзотар ва форамтар мегардид* [Айнӣ С., 4, 75]. *Ёдгор ба Гулнор чӣ қадар майлон карда бошад, ин ҳам ба он ҳамон қадар моил шуда буд* [Айнӣ С., 4, 102]

Чойи ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷаро низ ҳамчун яке аз омилҳои сермаъно гардидани он қайд кардан лозим меояд. Вобаста ба матн ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа дар аввал, мобайн ва пас аз сарҷумла қойи гирифта метавонад. Лекин на ҳамаи онҳо тобиши маъноии шартӣ пайдо меkunанд. Мисолҳо барои муқоиса:

Дар наздаш набошад, ба андозае дод мезананд, ба андозае якдигарро сиёҳ меkunанд, ки гулӯяшон дарида, овозашон базӯр мебарояд [Самад А., 24, 348]. *Девтинатон ба андозае шаъну шарафи онҳоро поймол карданд, ки маргро авлотар донистанд ва гули орзу зери хок бурданд* (Самад А., 24, 417). *Худаш ба андозае сиҳат ёфта буд, ки метавонист бемалол гаштугузор кунад* [Муҳаммадиев Ф., 23, 58]. *Мо ба қадре коҳу алаф дорем, ки як говро то баҳор сер кунад* [Айнӣ С., 2, 550].

Аз муқоисаи ҷумлаҳои мазкур маълум гардид, ки фақат ҷумлаи пайрави миқдору дараҷаи якум дорои маъноии иловагии шарт аст, зеро ки пеш аз сарҷумла қойи гирифтааст. Аз тарафи дигар, аксари ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа пеш аз сарҷумла меоянд, аммо маъноии иловагии шарт на ба ҳамаи онҳо хос аст:

Дар ин ҷо ҳар чӣ қадар ки хост, дасташро ба кор андохт [Иқромӣ Қ., 13, 361]. *Ба забони модариам ҳар қадар дашном медонистам, дар сари болинаш гуфтам* [Муҳаммадиев Ф., 23, 56].

Аз муқоисаи мисолҳои боло маълум мегардад, ки маъноии иловагии шартӣ танҳо дар ҷумлаи мураккаби тобеи дуюм вучуд дорад, ғайр аз қойи боз мавқеи хабарии ҷумлаи пайрав (аорист)-ро набояд фаромӯш кард.

Чи тавре ки аз мисолҳои боло маълум мегардад, омилҳои сермаъноии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа бо ҳамдигар хеле алоқаи кавӣ доранд. Ба назар нагирифтани яке аз омилҳои сермаъноии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа боиси ғалат маънидод намудани маънои асосӣ ва иловагии он мегардад.

Ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа бо пайвандаки “ба қадре ки” пеш аз сарҷумла, бо пайвандакҳои “ба дараҷае ки” ва “ба андозае ки”, ҳам пеш аз сарҷумла ва ҳам пас аз он меоянд. Аммо чунин ҷумлаҳо бо пайвандаки “ба ҳадде ки” фақат пас аз сарҷумла ҷой гирифтаанд:

Аз ин хобгоҳ каминаро танҳо ба андозае ки гурбаи начандон калон мегунҷид, ҷой расид [Муҳаммадиев Ф., 23,142]. Аз ин ҳол бадани Ҳасан ларзида дилаш тез-тез задан гирифт, ба ҳадде ки овози зарбаи дилашро ҳудаш мешунид [Айнӣ С., 5,21]. Бояд душманро, ба андозае ки дигар сар бардошта натавонад, мезаданд ва маҳв мекарданд [Айнӣ С.,5 , 279].

3. Тобиши монандӣ низ дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа аз ҳодисаҳои маъмулӣ аст. Р. Асоев низ ин тобишро дар онҳо серистеъмол медонад ва мисолҳои овардааш низ инро собит мекунад. Аммо аз ҷӣ бошад, ки муҳаққиқони дигар дар бораи ин тобиши маъноии ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа ишорае надоранд.

Зоҳир шудани маънои монандӣ дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа дорои чанд хусусияти муҳим аст, аз ҷумла, ҷумлаҳои пайраве, ки маънои асосиашон дараҷа аст, бештар тобиши маъноии монандӣ мегиранд:

Рафта-рафта ҳудаш ба назари ҳудаш чунон соҳибқувват намуд, ки агар душман ҳучум кунад, гӯё танҳо ҳудаш ба даҳ нафари онҳо баробарӣ карда метавонист [Айнӣ С., 5, 20]. Ин роҳи пурпечу ҳам чунон торик аст, ки гӯё аз бағали кӯҳ нақб зада бошанд [Айнӣ С., 5, 3]. Ў чунон аз таҳти дил фарёд мекашид, ки гӯё сафари минбаъдаи мо, ояндаю истиқболи ҳудаш ва ҳамаи мо маҳз ба қуввати овози ӯ вобаста бошад [Муҳаммадиев Ф., 23, 68]. Кӯчаҳои Маккаи мукаррама аз сайёраҳо,

хоҷиёни пиёдаву харсавор ва ғайра чунон пур шудааст, ки гӯё касе бо қасди кӯчаҳоро тамба задан бо домони бузурге ба сари ин манзил мусулмони рӯйи олабро оварда рехта бошад [Муҳаммадиев Ф., 23, 85]. Худи Носир ака бошад, ба дараҷае ки дар як даста фармондиҳӣ карда тавонад, таҷриба дидааст [Айнӣ С., 5, 436].

Дар ин гуна ҷумлаҳо нақши калимаҳои ҳамнисбат, ки дар таркиби сачумла меоянд, хеле муҳим аст. Ин хусусият дар ҳама ҷумлаҳои дар боло овардашуда мушоҳида мешавад. Ҷумлаи пайравӣ миқдору дараҷае, ки тобиши монандӣ дорад, ҳамеша пас аз сарҷумла меояд, зеро вақте ҷумлаи пайравӣ бар эзоҳи калимаи ҳамнисбат ояд, он ҳамеша пас аз сарҷумла қарор мегирад:

Оби ин ҷӯйча чунон соф аст, ки гӯё аз санг гузаронида софқориаш карда бошанд [Айнӣ С., Куллийет, Ҷ.2, 1, 7]. Чунон ғамгин шуд, ки гӯё худи ҳозир дар пеши назараш фалокате сар зада, бинои ифтихор, пояи зиндагонии осудааш банохост сарнагун рафта бошад [Муҳаммадиев Ф., 22, 13].

Чунонки аз мисолҳои боло низ мушоҳида мекунем, аломати дигари муҳимми ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайравӣ дар он аст, ки дар онҳо калимаи *гӯё* бо пайвандаки ки якҷоя омада, таркиби пайвандакиро ба вучуд меоранд ва ҳамчун омили асосии гирифтани тобиши иловагии маъноӣ монандӣ ҳастанд.

Ин гуна аломатҳо боиси он мегардад, ки ҷумлаи пайравӣ миқдору дараҷа бо ҷумлаи пайравӣ монандӣ аз ҷиҳати қолаби ифода умумият пайдо мекунанд ва гоҳо боиси ба ҳам омехта кардани онҳо мегарданд, аммо хусусияти фарқкунандаи ин ду гурӯҳи ҷумлаҳо дар он аст, ки хабарӣ ҷумлаи пайравӣ монандӣ бо шакли замони гузаштаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода меёбад, вале хабарӣ ҷумлаи пайравӣ дараҷа, ки тобиши монандӣ доранд, бештар бо шакли замони сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфта, амали ҷумлаи пайравӣ дар ин ҳолат маъноӣ тахмин ва эҳтимолро ифода мекунад:

Оби фачи тираранги чоҳро ончунон бозавқ менӯшанд, ки гӯё дар биёбони сӯзон баъди ташнагии камаш якмоҳа ба оби ширин расида бошанд [Муҳаммадиев Ф., 23,110]. *Ў суҳанҳоро чунон бо хушзабонӣ мегуфт, ки гӯё ҳазлу ширинкорӣ мекарда бошад* [Айнӣ С., 11, 460].

Чунонки қаблан низ ишора кардем, ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа бо тобиши маъноии монандӣ аломатҳои хеле барҷаста доранд ва муайян кардани маъноӣ асосӣ ва иллагии онҳоро маҳз ба тӯфайли онҳо шинохтан мумкин аст.

4. Тобиши маъноӣ сабаб низ дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа ба мушоҳида мерасад. Маъноӣ сабаб дар шакле сурат мегирад, ки амали сарҷумла дар ҷумлаи пайрав тақвият меёбад. Дар асоси назарияи профессор Д.Тоҷиев, муҳаққиқ Р. Асоев ин хусусиятро таҳқиқ намуда, чунин ибрози андеша кардааст: “Хусусияти ин навъи ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа дар он зоҳир мешавад, ки дар байни амалҳои ҷумлаи пайрав ва сарҷумла ҳамеша мутаносиби роста амал мекунад: яъне ба дараҷаи афзудани амалу аломати ҷумлаи пайрав аз сарҷумла низ меафзояд” [Асоев Р., 1976, с. 49].

Ҳар қадар ки ба Сквер наздик мешудам, ҳамон қадар ҳам садои милтиқ ва ғалоғулаи мардум баландтар мешуд [Айнӣ С., 6, 84]. *Ҳар қадар ки баҳор наздиктар мешуд, ҳамон қадар ҳам захираҳо кам шуда, шумораи гуруснагону аз гуруснагӣ мурдагон зиёдтар мегардиданд* [Айнӣ С., 6, 127].

Профессор Д.Тоҷиев мавқеи пайвандаки “*ҳар қадар ки*”-ро дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа муайян намуда, чунин таъкид мекунад: “Дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа, ки пайвандаки таркибии ҳар қадар ки доранд, вобаста ба афзудани миқдору дараҷаи амалу аломати ҷумлаи пайрав миқдору андозаи амалу аломати сарҷумла низ зиёд мешавад” [Тоҷиев Д., 1981, с. 91]. Аз ғуфтаи муҳаққиқ маълум мегардад, ки тобиши сабабӣ дар онҳо вучуд дорад, агарчи инро муҳаққиқ зикр намекунад:

Ё ту хаёл мекунӣ, манғит он қадар беақл аст, ки ба ин чизҳо ақлаш намерасад? [Улуғзода С., 28, 22]. *Ҳар қадар ки ба водии Ҳисор пеш мерафт, нисбатан гармтар будани боду ҳаворо ҳис мекард* [Улуғзода С., 28,59].

Таҳлил ва муқоисаи мисолҳо аз насри нависандагони тоҷик нишон медиҳанд, ки ин гуна хусусият дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа ба чанд омили муҳим вобастагӣ доранд. Аввалан, тобиши сабаб дар ҷумлаҳои пайраве ба мушоҳида мерасад, ки бо пайвандаки *ҳар қадар ки, чӣ қадар ки, он қадар ки* ба сарҷумла тобеъ шуда, хабарашон ба шакли сиғаи хабарӣ омадааст: дуом, ин гуна ҷумлаҳо бо ҳамин пайвандакҳо, маъмулан, пеш аз сарҷумла меоянд, сеюм, дар аксари чунин ҷумлаҳо тобиши натиҷа низ ба назар мерасад.

5. Тобиши мақсад дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа хеле равшан ба мушоҳида мерасад. Д.Тоҷиев бо як ҷумла дар ин хусус ишора мекунад. Р. Асозода дар ин бобат бештар маълумот медиҳад. Муҳаққиқ омилҳои гирифтани маънои мақсадро дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа мушаххас нишон медиҳад. Ё ҳамаи омилҳои дар ташаккули ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа иштироккунандаро нишон медиҳад. Аз силсилаи таҳқиқоти илмӣ ва китобҳои дарсии солҳои гуногун дар бораи тобиши мақсад доштани ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа танҳо забоншиносон Д.Тоҷиев, Р. Асозода, К. Қаландаров, М. Норматов ишора кардаанд. Дар ин миён маълумоти батафсил,чунонки дар боло ҳам гуфтем, дар таҳқиқи Р. Асозода мушоҳида мешавад.

К. Қаландаров қайд мекунад, ки “Ҷумлаи пайрав бо пайвандаки чунон ки андозаи амали сарҷумларо шарҳ дода, тобиши мақсадӣ пайдо мекунад. Дар ин ҳолат хабари сарҷумла бо феълҳои замони гузашта ва аорист ва хабари ҷумлаи пайрав бо шаклҳои феълии сиғаи шартӣ хоҳишмандӣ ифода мешавад” [Қаландаров К., 2004, с. 362-363].

Яке аз омилҳо ва аломатҳои асосии тобиши мақсад гирифтани ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа дар шакли аорист омадани хабари ҷумлаи пайрав мебошад:

Ба хона рафта ин ҳарфҳоро чунон машқ кун, ки хатат монанди хати ман шавад [Айнӣ., 11, 75]. *Иброҳимчон ин саҳар ба сари чорраҳа ин қадар тез шитофт, ки меҳост чӣ тавр аз он ҷо гузаштани Хиромонро бо чашми худ бинад* [Муҳаммадиев Ф., 21,115]. *Нависанда ба дараҷае сода ва оммафаҳм нависад, ки ҳар хонанда гуфтаҳои ӯро равшан фаҳмад* [Айнӣ С., 11,113]. *Ӯ ҷаву бедаро ба қадре талаб кард, ки дар як сол ба як асп расад* [Айнӣ С., 4, 162].

Тобиши мақсад дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа равшан мушоҳида мешавад, аммо хеле кам ба назар мерасад, он ба мисли тобишҳои дигари ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа зиёд нест. Чунонки аз мисолҳои боло ва андешаҳои муҳаққиқон мебинем, муносибати маъноии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав дар ин маврид аз ҳама асосӣ аст, зеро бо аорист омадани хабари ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ҳодисаи маъмулӣ аст ва он дар чунин шакли ифода тобишҳои гуногун зоҳир карда метавонад, яъне наметавон гуфт, ки дар шакли аорист омадани хабари ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ҳамеша нишонаи тобиши мақсад доштани он аст.

6. Тобиши хилоф дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа мушоҳида мешавад, аммо дар муқоиса бо ҳелҳои дигари тобиши маъноӣ камтар ба назар мерасад. Мавҷудияти ин тобишро дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа аз муҳаққиқон танҳо Р. Асозода зикр мекунад. Муҳаққиқ бо пайвандаки “*ҳар қадар ки*” омадани ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷаро ба асос гирифта, бар он назар аст, ки ин тобиши маъно танҳо хоси ҷумлаҳои пайрави миқдор аст.

Албатта, табиати ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа чунин аст, ки хангоми бо пайвандаки “*ҳар қадар ки*”, “*чи қадар ки*” ба сарҷумла алоқаманд шудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла амали сарҷумла ва

ҷумлаи пайрав ҳамдигарро ё пурра мекунад ё инкор мекунад, яъне дар онҳо хусусияти муқоиса пайдо мешавад, вале агар он тақвиятдиҳанда бошад, муқоиса аст, агар инкоркунанда бошад, хилоф аст. Воситаи равшани муқоисаи тобиши муқоиса ва хилоф доштани ин ҷумлаҳо гузоштани пайвандаки хилофии аммо аст. Агар дар байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрави ин гуна ҷумлаҳо имкони гузоштани пайвандаки аммо бошад, пас он тобиши хилоф аст, агар гузошта нашавад, он тобиши муқоиса аст:

Танҳо ин бўсаҳо ҳар қадар ки гарм ва ҳар қадар ки муҳаббатомез буданд, ҳамон қадар ҳам хушк буданд [Айнӣ С., 6, 78]. Ҳар қадар ки ба ту ёрӣ додам, ҳамон қадар монанди шогирди ресмонтоб паснокӣ рафтӣ (Айнӣ С., 4, 64). Ту аз инҳо чӣ қадар ки тарсида гурезӣ, инҳо ҳам ҳамон қадар далер шуда ба ту ҳучум мекунанд... [Айнӣ С., 5, 122]. Чи қадар ки ҷавонон зӯр зада хок мекашиданд, об шуста мебурд [Айнӣ С., 5, 487].

Тобиши хилоф дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа кам ба мушоҳида мерасад. Он маъмулан ҳоси ҷумлаҳои пайрави миқдор аст, хабари ҷумлаи пайрав дар онҳо дар шаклҳои замони гузаштаи сиғаи хабарӣ ва аористи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ омада метавонанд.

7. Тобиши замонро дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа аз муҳаққиқон танҳо Р. Асозода қайд мекунад. Ӯ дар хусуси онҳо маълумоти хеле мухтасар дода, камистеъмол будани онҳоро таъкид менамояд [Асозода Р., 1978, с. 54]. Тобиши замони дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа як хусусияти фарқкунанда дорад. Ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа, ки тобиши замон доранд, бо пайвандаки то ба сарҷумла тобеъ шуда, маъмулан ин гуна ҷумлаҳо дар дохили ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиб меоянд. Онҳо хеле кам ба мушоҳида мерасанд:

То метавонист, аз ҳаёҳуи беҳуда канораҷӯӣ мекард [Улуғзода С., Навобод, 173]. Ҳаёл, то метавонад, ба ҳар тараф медавад [Айнӣ С., 4, 135]. То метавонем, пул ғундошта ба Афғонистон фиристода, яроқи бисёре ба даст дарорем [Айнӣ С., 4, 254]. То метавонем, ба аскарони сурх рӯ ба рӯ

нашавем [Айнӣ С., 4, 260]. Ў, то метавонист, Назирро сиёҳ кард ва муттаҳам сохт [Улуғзода С., 28, 96].

Чумлаҳои пайрави миқдору дараҷае, ки тобиши замонӣ доранд, асосан, миқдорро ифода мекунанд ва маънои миқдории онҳо низ равшан ба мушоҳида мерасад. Тобиши замони онҳо бошад, ба туфайли маънии замонӣ доштани пайвандаки то зоҳир мешавад.

8. Тобиши тарзи амал низ дар чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа мушоҳида мешавад, агарчи дар ин хусус танҳо як муҳаққиқ назари худро баён намуда, муҳаққиқони дигар ишорае накардаанд. К. Қаландаров хусусиятҳои чумлаҳои пайрави миқдору дараҷаро дар насри классикии тоҷику форс таҳқиқ намуда, мавҷудияти тобиши тарзи амалро дар онҳо нишон медиҳад: “Чумлаи пайрави миқдору дараҷа дараҷаи амали сарчумларо нишон дода, тобиши тарзи амалро мегирад: Ва бар ҷониби ҷануби мағриби Басра бодия аст, чунонки ҳеҷ ободонӣ ва обу ашҷор нест (“Сафарнома”); Ва ин ҳама чоҳҳо биканданд, чунонки ҳеҷ кас накард” [Қаландаров К., 2004, с. 361-362].

Воқеан, аз мисолҳои овардаи муҳаққиқ мушоҳида кардан мумкин аст, ки чумлаҳои мазкур чумлаи пайрави миқдору дараҷа буда, тобиши маъноии тарзи амал доранд. Ба назари мо низ, дар ин мисолҳои овардаи К. Қаландаров чунин тобиши маъноӣ гирифтани чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа ба туфайли пайвандаки “*чунонки*” сурат гирифтааст.

Мушоҳидаҳо ва таҳлилҳои мо низ нишон доданд, ки чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа ҳангоми бо пайвандаки “*чунонки*” ба сарчумла тобеъ шуданашон тобиши тарзи амал гирифта метавонанд:

Гармобаҳои сангини гунбазшакли ин шаҳрҳо ба ҳаммомҳои одии Балҷувону Кӯлоб ҳеҷ ба муқоиса намеомаданд, чунонки масҷиду мадрасаҳои он тарафҳо низ ба масҷиду мадрасаҳои кошинкории ин шаҳрҳо баробар шуда наметавонистанд [Улуғзода С., 28, 98]. Ба замми ин ба ин дарҳо чунон пардаҳои ғафс кашида буданд, ки аз хона овоз ба кӯча ҳеҷ намебаромад [Айнӣ С., 5, 218]. Харҳои ҳезумкашон чунон лоғар ва

заиф буданд, ки аз пиёдагон пеш гузашта наметавонистанд [Айнӣ С., 5, 309].

Дар ин гуна ҷумлаҳо пайвандаки “*чунонки*” ва калимаи ҳамнисбати “*чунон*” омили асосии тобиши маъноии тарзи амал гирифтани ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа гардидааст. Инчунин агар ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа бо пайвандаки “*ки*” ба сарҷумла тобеъ шуда бар эзоҳи калимаи ҳамнисбати “*чунон*” ояд, тобиши тарзи амал мегирад.

9. Дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа низ мисли баъзе хелҳои дигари ҷумлаҳои пайрави дучузба ҳамзамон **якчанд тобиши маъноӣ** метавонад зоҳир гарданд. Дар баъзе ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа маъноҳои иловагии шарт ва хилоф баробар намоён мешаванд: *Ҳар чи қадар нафспарасту булҳавас бошад ҳам, аз рӯи мо гузашта наметавонад ва аз барои як гадодухтар аз баҳри мо намегузарад* [Айнӣ С., 7, 53]. *Бой ҳар чи қадар диққат карда нигоҳ кунад ҳам, рӯйи Сороро дуруст дида натавонист* [Айнӣ С., 7, 52].

Дар ҷумлаҳои зикршуда маънои иловагии шарт ба воситаи хабари ҷумлаи пайрав (аорист) ва маънои иловагии хилоф бо туфайли пайвандак ва маънои умумии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав пайдо шудааст.

Дар баъзе ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави миқдору дараҷа маънои иловагии шарт ва мақсад ифода мегардад. Барои тобиши иловагии мақсад гирифтани онҳо омилҳои зерин сабаб шудаанд: пайвандак, таркибҳои ҳамнисбат, ҷойи ҷумлаҳо, мазмуни умумии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав. Ин гуна ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа калимаҳои ҳамнисбати *чунон*, *чандон*, *ончунон*, *ҳамчунон*, ба андозае, ба дараҷае, ба қадре, он қадар, ба ҳадде ки ва ғайраро, ки дар таркиби сарҷумла меоянд, шарҳу эзоҳ медиҳанд:

Халифа ба кафи пой Аҳмад ба дараҷае зад, ки аз ҷоҳои ҷӯбрасида хун шорида ҷӯбро рангин кард [Айнӣ С., 7, 13]. *Кори боғ мушкил не, ҳардумон чунон кунем, ки ҳам боғ обод шаваду ҳам боз ба қорҳои боғи*

худат фурсат ёбӣ! [Икромӣ Қ., 14,52]. *Ҷро хунук заду бемор шуда афтод, харораташ ба ҳадде баланд шуд,ки аз худ рафт ва ҳазён гуфт ва гиряҳо кард* [Икромӣ Қ., 14, 400).

Аз тобишҳои семантикии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа бештар тобиши муқоиса доштани ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷаро муҳаққиқони ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони тоҷикӣ қайд намудаанд. Махсусан, зикр кардани назари муҳаққиқи бевоситаи ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа Р. Асозода муҳим аст. Муҳаққиқ шартӣ асосии ин ҳодисаро қайд намуда, мегӯяд: “Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа бо тобиши муқоиса мавҷуд будани ду далели қиёсшавандаро талаб мекунад, яке дар сарҷумла, дигаре дар ҷумлаи пайрав меояд” [Асозода Р., 1978, с. 52].

Ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа, ки маънои муқоисаро ифода мекунанд, маъмулан бо пайвандакҳои *ҳар қадар ки, чи дараҷае ки, ба ҳамин дараҷа, чи қадар ки, ҳамон қадар* ба сарҷумла тобеъ мешаванд ва маҳз ба туфайли ҳамин такрор омадани таркибҳои ҳамнисбат ба пайвандакҳо хусусияти муқоисавӣ мегиранд:

Шумоҳо дар ин ҷо аз дасти Ёрмон–Полвон, Ҳаит амин, Бозор амин ва дигарҳо чӣ қадар ки ҷавру ҷафо қашида бошед, ман дар он ҷо аз дасти Сафар амин, Қўзӣ амин, Ҷалолиддин оқсақол ва дигарҳо аз ин камтар ҷавру ҷафо нақашидаам [Айнӣ С., 5 , 237]. *Ҳар қадар ки ба сари бозор наздиктар мешуданд, ҳамон қадар ҳам овози дойра баландтар меомад* [Айнӣ С., 4, 137].

Дар як қатор ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа бо тобиши муқоиса амали сарҷумла ва ҷумлаи пайрав ба тариқи муқобилгузорӣ муқоиса карда мешаванд:

Ҳар қадар ки пулаш бисёр гардад, ҳамон қадар ҳам ба ғоидахӯрӣ хирсаш зиёда мешуд [Айнӣ С., 8,161]. *Тири ҳаллоҷӣ, ҳар қадар ки баландтар бошад, пунбадонро ҳамон қадар зиёдтар меҳояд* [Айнӣ С.5,

73]. *Ҳар қадар ки пунбадона бештар хоида шавад, ҳамон қадар ҳам пахтаи тоза вазнинтар ва бобаракатар мешавад* [Айнӣ С., 5, 73].

Чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа, маъмулан, пеш аз сарҷумла меоянд ва амали муқоисашаванда ба туфайли калимаҳои ҳамнисбати *он қадар, ҳамон қадар* дар сарҷумла омада равшантар мегардад: *Ҳар қадар ки аскарони сурх ба шаҳр наздик мерасиданд, гирдбоди ҷангу ҳок камтар мешуд* [Айнӣ С., 4, 302].

Тобиши маъноӣ муқоиса дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа, маъмулан, ҳоси ҷумлаҳои пайрави миқдор аст, ки бар эзоҳи таркибҳои ҳамнисбати *он қадар, ин қадар* меоянд. Дар ҷумлаҳои пайрави дараҷа тобиши муқоиса камтар мушоҳида мешавад. Умуман, дар ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа аксар вақт ҳуди амали сарҷумла ва ҷумлаи пайрав якдигарро тақвият медиҳанд, муқоиса карда мешаванд ё муқобил гузошта мешаванд.

Ҳамин тариқ, ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа бо ёрии воситаҳои зиёди грамматикӣ, аз ҷумла, пайвандакҳои сершумор, калима ва таркибҳои ҳамнисбат ба сарҷумла тобеъ мегарданд ва ҳамаи ин воситаҳои омилҳои асосии тобишҳои маъноӣ иловагӣ гирифтани ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа мегарданд.

3.4. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави монандӣ ва тобишҳои маъноӣ иловагии он

Дар қисмати наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеъ як гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави ҳол мавҷуданд, ки онҳо амалу ҳолати воқеъшавии амали сарҷумларо бевосита ё ба амалу ҳолати дигар монанд ё қиёс намуда ифода мекунанд, ки онҳоро ҷумлаҳои пайрави монандӣ ва ё монандӣ – қиёсии тарзи амал номидаанд [Грамматикаи забони тоҷикӣ., 1963; Зикриёев Ф., 1976; Маъсумӣ Н., 2011; Ниёзмӯҳаммадов Б., 1960].

Дар хусуси ҷумлаҳои пайрави монандӣ ҳанӯз дар китобҳои дарсии солҳои 30-юм ишораҳо мавҷуданд. Муаллифони китоби дарсии “Наҳви забони тоҷикӣ” А.М. Белинитский, Б. Ҳочизода дар мавриди ҷумлаи пайрави монандӣ маълумоти нисбатан васеъ додаанд: “Ҷумлаҳои пайвастае, ки монандӣ ва муқоисаро дар бар гирифтаанд, ҷумлаҳои монандӣ номида мешаванд. Ҷумлаи тобеи монандӣ ба сарҷумла ба воситаи бандаҳои тобеҷунандаи монандии “*чун*” , “*чунон*”, “*чунонки*”, “*гӯе ки*” ва ғайраҳо баста мешаванд” [Белинитский А. М., Ҳочизода Б., 1936, с. 49]. Муаллифон вобаста ба дараҷаи назари ҳамон солҳо дар қоидаи ҷумлаи пайрави монандӣ истилоҳоти “ҷумлаҳои монандӣ”, “бандҳои тобеҷунандаи монандӣ” гуфтаанд, ки ин аз заифии истифодаи истилоҳу таркиботи муаллифони он давра дарак медиҳад, аммо дар ин ҷо муҳим ҳуди шинохти мавҷудияти ҷумлаҳои пайрави монандӣ аст, ки ҳанӯз дар он солҳо баён карда шудааст. Баъдан дар мавриди ҷумлаҳои пайрави монандӣ дар китобҳои дарсӣ, грамматикаҳои солҳои 40-ум ва 50-ум ёдрас карда мешавад.

Ҷумлаи пайрави монандӣ ва хусусиятҳои он дар таҳқиқоти Н. Маъсумӣ, Б. Ниёзмӯҳаммадов, Д. Тоҷиев, Ф. Зикриёев зикр гардидаанд. Н. Маъсумӣ онҳоро “монандӣ-муқоисавӣ” гуфта дар дохили ҷумлаи пайрави тарзи амал воқеъшаванда мегӯяд, ки дар ин хусус мо дар боби қаблии рисола ёдрас карда будем: як гурӯҳ ҷумлаҳои пайрави ҳолиро чун нави ҷумлаи пайрави тарзи амал шуморидаанд. Аз сабаби дар солҳои 50-ум муқаммал омӯхта нашудани ҷумлаҳои пайрави ҳолӣ, баъзе ҳелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳолро чун тобиши ҷумлаи пайрави тарзи амал зикр кардаанд. Ҷумлаи пайрави монандиро низ чун ҷузъи ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва ё тобишҳои гуногуни он бо номҳои гуногун зикр кардаанд: ҷумлаи пайрави ташбеҳии тарзи амал, монандӣ-муқоисавӣ, ташбеҳӣ-муқоисавӣ, ҷумлаи пайрави қиёсӣ.

То солҳои 60-70 дар тасниф ва муқаррар намудани мавқеи онҳо дар байни ҷумлаҳои пайрав забоншиносон фикру ақидаҳои мухталиф баён

кардаанд. Ин бесабаб нест, зеро чумлаҳои пайрави мазкур аз ҷиҳати вазифа ва сохти синтаксисӣ бо ҳам монанданд. Дар асари Н. Маъсумӣ “Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик” ҷумлаи пайрави монандӣ чунин шарҳ ёфтааст: “Ҷумлаи пайрави монандӣ-муқоисавӣ тарзи амали кас ё предмети тасвиршавандаро ба ҳолати чиз ё ҳодисаҳои ҷудогона ташбеҳ дода, намуд ва манзараи бадеӣ ба вуҷуд меоварад. Вазифаи услубии ин тарзи ифода бо вазифаи услубии ҳолшарҳкунандаҳои ташбеҳӣ-муқоисавӣ як аст” [Маъсумӣ Н., 2011, с. 348].

Забоншиносон Б. Ниёзмӯҳаммадов ва Д. Тоҷиев ҷумлаи пайрави монандиро ба таври ҷудогона мавриди тадқиқ қарор додаанд. Онҳо исбот намудаанд, ки ҷумлаи пайрави монандӣ типӣ алоҳидаи ҷумлаи пайрави забони тоҷикиро ташкил медиҳад. “Ҷумлаҳои пайрави монандӣ, – менависад забоншинос Б. Ниёзмӯҳаммадов, – амали сарҷумларо бо амалҳои гуногун монанд карда, нишон медиҳад” [Ниёзмӯҳаммадов Б., 1960, с. 27].

Албатта, тадқиқоти мукамал дар илми забоншиносии тоҷик рисолаи забоншиносии шинохта Ф. Зикриёев – “Ҷумлаи пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик” ба шумор меравад. Мухаққиқ паҳлуҳои баҳснок ва печидаи ҷумлаи пайрави мазкурро мавриди таҳлилу баррасӣ қарор дода ниҳоят, “хусусият ва маъноифодакунии чунин ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ба асоси гирифта, онҳоро ҷумлаи пайрави монандӣ номидааст” [Зикриёев Ф., 1976, с. 64].

А. Шафой дар таҳқиқоти монографияш “Сложноподчиненные предложения в современном персидском языке” [Шафай А., 1967, с. 193] дар қатори ҷумлаҳои пайрави ҳолӣ ҷумлаи пайрави монандиро бо номи “придаточные сравнения” зикр мекунад, аммо чунонки дар мавриди ҷумлаҳои пайрави ҳолии дигар низ ёдрас кардем, аз хусуси тобиши маъноӣ чизе намегӯяд.

Профессор Д. Точиев ҷумлаи пайрави монандиро як навъи алоҳидаи ҷумлаи пайрави забони тоҷикӣ ҳисобида, чунин таърифи дуруст додааст: «Ҷумлаи пайрави монандӣ сарҷумларо ба воситаи монандкунӣ ва муқоиса шарҳ медиҳад [Точиев Д.Т., 1981, с. 93].

Аз фикру ақидаи муҳаққиқон бармеояд, ки дар силсилаи ҷумлаҳои пайрави зикршуда дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ҷумлаи пайрави монандӣ мавқеи муайян дошта, хусусиятҳо ва воситаҳои махсуси грамматикӣ дорад ва аз қолабҳои гуногуни он нависандагон дар осори худ истифода намудаанд. Дар сохти нахвии осори нависандагони муосир чунин навъи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мавқеи махсус дорад.

Аз мушоҳидаҳо бармеояд, ки дар асарҳои бадеии мазмуни таърихӣ дошта, ин навъи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ нисбат ба дигар навъҳои он серистеъмол аст. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави монандӣ ба услуби ниғориши ҳар нависанда хос буда, ифодакунандаи тарзу қолабҳои ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба ҳисоб меравад.

Нахвиёти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва тарзҳои ифодаи он хусусиятҳои зиёде дорад, аммо дар осори бадеӣ бештар бо ниятҳои услубӣ сохтан ва ба кор бурдани ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави монандӣ ҷолиби диққат аст. Чунончи, ҷумлаи пайрави монандӣ бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбат омада бошад, пас аз сарҷумла меояд:

Ҳолату ҳангома шабеҳи он буд, ки гӯё ба шаҳр фотеҳи бегонае бо ўрдуи ҷарорри худ дохил шуда бошад [Улуғзода С., 28, 175]. Боқимонда шаш нафар ба ман чунон муомила мекарданд, ки гӯё ман ғуломи падари онҳо бошам [Айнӣ С., 11, 164].

Ҷумлаҳои пайрави монандӣ, одатан, амали сарҷумларо шарҳ медиҳанд ва ба воситаи он ба тамоми сарҷумла муносибат пайдо мекунанд. Аммо ҷумлаи пайрав баъзан ба калимаҳои ҳамнисбат, ки аъзои пайрави сарҷумла мебошанд, тобеъ шуда, ба воситаи онҳо тамоми сарҷумларо шарҳ медиҳад:

Қушбегӣ дар бораи Музаффархон тавре гап мезад, ки гӯё вай мурда бошад [Улуғзода С., 28, 159]. *Пояш ба назар чунон менамуд, ки гӯё аз лои шиттаи сиёҳ қолиби пойро сохта, дар оташ хушконида бошанд* [Айнӣ С., 11, 157).

Пайвандакҳои “*мисли он (ин) ки*” ва “*монанди он (ин) ки*” аз пайвандакҳои хосса ва серистеъмоли ҷумлаи пайрави монандӣ ба шумор мераванд ва аксар дар нутқи китобӣ мавриди истеъмол мебошанд. Аз таҳлилу баррасии мисолҳои асарҳои бадеӣ маълум мегардад, ки нависандагон дар сохтани ҷумлаҳои пайрави монандӣ аз пайвандакҳои зикршуда ба таври васеъ истифода мебаранд.

Масалан: *Дар ҳавлиҳои мансабдорон, мисли ин ки чизи гумшударо саросема кофтуков карда бошанд, асбобу анҷоми рӯзгор ҳама тағу рӯ мехобид* [Улуғзода С., 28, 293]. *Ман зан ва бачагонро бо асбобу анҷомашон ба ин хона кӯчондам ва худам бо писарҳо болои бом баромада, монанди он ки барф мерӯфта бошем, регҳои ба боми хона гуншударо бо бел рӯфта истодем* [Айнӣ С., 11, 48]. *Саркардаи шуҷоъ аз назораи боғи маҷрӯҳи миранда завқ мебурд, монанди он ки пас аз ҷанги фотехонае дар корзор лашкари ба хун оғуштаи душманро дида истода бошад* [Улуғзода С., 28, 29]. *Восеъ имрӯз якумин бор, мисли ин ки бори гаронеро аз дӯшаш фуру афканда бошад, дар худ сабуки ва хушҳолие ҳис кард* [Улуғзода С., 28, 143]. *Ҷавон ноаён-ноаён меларзиду бурида-бурида нафас мегирифт ва аз сару рӯяш арақ мешорид, монанди ин ки дар дили оташ нишаста бошад* [Улуғзода С., 28, 49].

Дар ҷумлаҳои пайрави монандӣ ҳодисаву воқеаҳо, амалу ҳолатҳои муқоисашаванда бештар табиати воқеӣ дошта, баъзан характери гумонӣ-ғайривоқеӣ доранд. Аз ин нуқтаи назар дар сарчашмаҳои илмӣ онҳоро ба ду гурӯҳи асосӣ – ифодакунандаи амалу ҳолатҳои воқеӣ ва ғайривоқеӣ ҷудо мекунанд [Зикриёев Ф., 1976, с. 81].

Дар гурӯҳи якуми ҷумлаҳои пайрави монандӣ ҳодисаву воқеаҳо, амалу ҳолатҳои воқеӣ бе ҳеҷ гуна тахмину гумон ва ё ҳаёлу тасаввур

ифода мегардад. Чумлаҳои пайрави мазкур ба сарҷумла ба воситаи пайвандакҳои “ки”, “чи тавре ки”, “чунон ки”, “чи хеле ки”, “чи гунае ки” “монанди он (ин) ки”, “мисли он (ин) ки”, “ҳамчунон ки” ва монанди инҳо алоқаманд мешаванд:

Дар қарибии даҳани ғуломгардиш Восеъ дастаи Саидалиро шинак дод, ба тавре ки мингбошӣ баъди баромадан аз бағали талҳо ба Саидали пушт гардонда ба сӯи мазор мерафт [Улуғзода С., 28, 248]. Чунонки аз рӯи муқаррароти ҳукумати амир дар баҳор, вақти майса, аз деҳқонон нисфи уштурро мегирифтанд, амлоқдор ин хирочро ҳам ба болои қарзи Восеъ зам кард [Улуғзода С., 28, 29. Мисли ин ки ҳудаш барои ҳудаш воқеаи гузаштаеро ба хотир меоварда бошад, чунин гап сар кард [Улуғзода С., 28, 141]. Восеъ, мисли ин ки ўро пеш аз ин дар кучо дидани худро ба ёд меоварда бошад, бо диққати бештар нигоҳ мекард [Улуғзода С., Восеъ, 287].

Баръакси чумлаҳои пайрави гурӯҳи якум, чумлаҳои пайрави гурӯҳи дуюм ҳодиса, воқеа ва амалу ҳолатҳоеро ифода мекунанд, ки дар ҳаёт воқеъшавии онҳо тахминӣ – фарзӣ буда, имконнопазир ё ки ғайриоддианд. Аз ин ҷост, ки онҳо ба сарҷумла фақат ба воситаи калимаи модалӣ ва дар айни вақт пайвандакшудаи “гӯё”, инчунин пайвандакҳои дигари аз он таркибёфта – “гӯё ки”, “гӯё ин ки” ва баъзан “ба тарзе ки гӯё”, “ба тавре ки гӯё” алоқаманд мешаванд. Ин пайвандакҳо ба чумлаи пайрав характери гумонӣ ва дар бештари мавридҳо ғайриоддӣ, имконнопазирӣ медиҳанд:

Оби ҷӯй шилдир-шилдир мекард, гӯё ки ба ҳоли Амирқул мегирист [Улуғзода С., 28,122]. Ў вақте ки ҳам мешавад, кокулҳои сиёҳаш ба рӯяш ғелида, гӯё ки он рӯи зеборо аз чашми номаҳрамон пинҳон медорад [Улуғзода С., 28,47]. Дар шаҳр ў ба мардикорони ҳисорӣ, кӯлобӣ, балҷувонӣ вохӯрда, онҳоро як-як оғӯш кард, гӯё ки бародарони ҳамтанай худро дида буд, беихтиёр ба чашмонаш об меомад [Улуғзода С., 28,129].

Чумлаҳои пайрави монандӣ, хусусан, типӣ дуҷумлаи онҳо – ҷумлаи пайрави монандии ифодакунандаи ҳодисаҳо ва амалҳои ғайривоқеӣ, ба ғайр аз ифодаи маъноӣ асосии худ, инчунин баъзе тобишҳои маъноӣ иловагиро низ ифода карда, хусусияти сермаъноӣ пайдо мекунад. Албатта, маъноҳои гуногуни иловагии онҳо аз маъноӣ асосӣ – монанду муқоисаҳои воқеӣ ва ғайривоқеӣ дур намераванд, лекин тобишҳои маъноиро бештар ҷумлаҳои пайрави монандие ифода мекунад, ки характери фарзӣ-тахминӣ, гумонӣ ва ғайривоқеӣ доранд. Табиист, ки дар ҳолати хусусияти ғайривоқеӣ доштани муқоиса муносибатҳои гуногуни мантиқӣ байни ҳодисаву воқеаҳо, ашё, ҳаракату амалҳо ва равандҳо, аз ҷумла сабабу оқибат, зиддият, шарту зарурат ва монанди инҳо аз эътибор меравад. Дар ин ҳолат ҷумлаҳои пайрави монандии ғайривоқеӣ, асосан, бо пайвандаки *“гӯё”* ва қолабҳои аз он таркибёфта (*“гӯё ки”*, *“гӯё ин ки”*, *“ба тарзе ки гӯё”* ва ғайра) бо сарҷумла алоқаи маъноӣ ва грамматикӣ пайдо мекунад. Маҳз, пайвандакҳои мазкур сабаби маъноӣ иловагӣ гирифтани ҷумлаҳои пайрав мегардад.

Дар мавриди тобишҳои маъноӣ ҷумлаҳои пайрави монандӣ Д. Тоҷиев, Ф.Зикриёев андеша баён намудаанд. Аз ҷумла, Д.Тоҷиев дар мавриди тобишҳои маъноӣ ҷумлаҳои пайрави монандӣ андеша ронда, ибраз менамояд, ки як гурӯҳи онҳо маъноӣ монандиро тариқи муқоиса ифода мекунад, инчунин дар ҷумлаҳои пайрави монандӣ мавҷуд будани тобиши маъноӣ микдору дараҷаро зикр мекунад. Муаллифони *“Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик”* (1989) дар мавриди тобиши маъноӣ ҷумлаҳои пайрави монандӣ чизе намегӯянд, аммо чанд нуктаи ҷолибро таъкид мекунад: *“Пайвандакҳои “ҷунон ки”, “ҳамҷунон ки” маъноӣ монандкуниро бо роҳи муқоиса адо мекунад...; Дар алоқаи ҷумлаи пайрави монандӣ бо сарҷумла бо пайвандакҳои “ба тавре ки”, “ба тарзе ки”, “ба тариқе ки”, “чӣ тавре ки”... низ истифода мешавад. Инҳо, аслан, пайвандакҳои ҷумлаи пайрави тарзи амал буда, дар ин маврид вазифаи дигари синтаксисӣ пайдо кардаанд”* [Грамматикаи

забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 124-125]. Аз ин гуфтаҳо танҳо пай бурдан мумкин аст, ки муаллифон ба ду тобиши маъноии ҷумлаҳои пайрави монандӣ ишора кардаанд.

Муҳаққиқи ҷумлаҳои пайрави монандӣ Ф. Зикриёев тобиши сабаб, мақсад, шарт, хилоф, муайянкунандагӣ-баёнигӣ [Зикриёев Ф., 1976, с. 107-110] доштани ҷумлаҳои пайрави монандиро қайд намуда, барои ҳар як тобиши маъноӣ бо овардани мисолҳо мавқеи худро асоснок менамояд. Ҳангоми таҳлили мисолҳои асар тобишҳои маъноии иловагии муайянкунанда, сабаб, мақсад, миқдору дараҷа, тарзи амал, натиҷа пайдо кардани ҷумлаи пайрави монандӣ ба назар расид. Бояд қайд кард, ки баъзе аз ин тобишҳои маъноӣ дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобӣ ба таври барҷастаю равшан зоҳир шаванд, баъзе дигарашон бошад, як навъ хиратар ба назар менамоянд. Бо вучуди ин агар ба моҳияти масъала чуқуртар диққат диҳем, ҳамаи ин тобишҳои маъноии иловагӣ, қатъи назар аз реалӣ ва ё ирреалӣ будани амали ҷумлаи пайрав, ҳис карда мешаванд.

1. **Тобиши маъноии муайянкунандагӣ** дар ҷумлаҳои пайрави монандӣ зиёд ба мушоҳида мерасад. Инро муҳаққиқ Ф. Зикриёев низ қайд менамояд. Сарҷумлаи ин гуна ҷумлаҳо бештар оҳанги тасвирӣ доранд, ба зухурот ва аломатҳои онҳо далолат меkunанд, ки баъдан дар ҷумлаи пайрав ба тариқи қиёс шарҳ дода мешаванд. Тобиши муайянкунандагӣ дар онҳо маҳз ба туфайли ҳамназир доштан, муқоисашаванда будан ва дар баробари ин фарқ карда шудани онҳо аз ҳодисае барҷастатар намоён мешавад, зеро ҳамин хусусият ба мо имкон медиҳад, ки ба онҳо саволи кадом? гузошта тавонем, вале, нишонаи асосии ҷумлаҳои пайрави монандӣ дар онҳо ҳамчун ҷумлаи пайрави монандӣ боқӣ мемонад. Чунончи, дар ин ҷумлаҳо саволи асосӣ Ба монанди чӣ? – аст, аммо саволи иловагии кадом?-ро ҳам гузошта ҷавоб гирифта метавонем:

Қаҳқаҳа мисли сангбороне буд, гӯё ки ба сари Мирзокаримбои бечора меборид [Улуғзода С., 28, 8]. Шодӣ бо овози пасттар, гӯё ки

худаш ба худаш гап мезада бошад, гуфт [Икромӣ Қ., 16, 307]. Буз дар вақте ки чиккак зада ҷон меканд, ришаш, чунонки риши мактабдор дар вақти гап заданаш мечунбад, ҳаракат мекард [Айнӣ С., 7, 22].

Мисолҳои адабиёти бадеӣ нишон медиҳанд, ки тобиши муайянкунандагӣ дар ҷумлаҳои пайрави монандии ирреалӣ бештар аст.

2. Тобиши маъноӣ сабаб аз тобишҳои дигари нисбатан бештар мушоҳидашаванда аст. Дар як қатор ҷумлаҳои мураккаби тобеъ калимаҳои дорои семантикаи монандӣ, муқоиса ба ҷумлаи пайрави монандӣ нисбат доштани пайравро нишон медиҳанд. Дар баробари ин миёни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав мавҷуд будани муносибати сабабӣ низ мушоҳида мешавад. Ҷумлаҳои пайрави ин гуна ҷумлаҳои мураккаб ба сарҷумла бо пайвандаки “гӯё”, “гӯё ки” тобеъ мешаванд:

Ҳамроҳрофиқ, гӯё ки ин суҳанонро нашунида бошад, чизе нагуфт [Айнӣ С., 3, 123]. Ё аз сояи дарахту деворҳо роҳ гашта, гӯё ин хокро аз манзили ягон кас медуздида бошад, аз ҳад зиёд эҳтиёткорӣ менамуд [Ҷалил Р., 32, 422]. Ин ҷавон, то ки бо ҳамдигар гап задани коркунони дуртар аз ҳудашро ҳам пай барад, оҳиста аз ҷояш хеста, гӯё ки ягон чизи даркорияшро аз пеши дӯзандаҳо мечуста бошад, ба чор ҷо бо диққат нигоҳкунон аз пеши коркунони гап зада истодагӣ гузашта мерафт [Айнӣ С., 11, 167].

Бар ҳилофи ҷумлаҳои пайрави монандии тобиши муайянкунандагӣ дошта ҷумлаҳои пайрави монандии тобиши сабабидошта аксаран ба амалҳои реалӣ далолат мекунанд:

Гӯё акнун якбора ба фаҳми ҷиддият ва бузургии кори пешгирифташон расидаанд, ки якбора ҳама дар ҳайрату андеша мондаанд [Улуғзода С., 28, 267]. Ё мисли каси роҳи дарозеро тайкарда магар хеле монда шуда буд, ки ба шугли зарурии рӯзгориаш ҳам мачол надошт [Улуғзода С., 28, 31]. Ё аз сояи дарахту деворҳо роҳ гашта, гӯё ин хокро аз манзили ягон кас медуздида бошад, аз ҳад зиёд эҳтиёткорӣ менамуд [Ҷалил Р., 32, 422].

3. Тобиши маънои мақсад низ дар ҷумлаҳои пайрави монандӣ маъмул аст. Ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо тобиши мақсад низ мисли ҷумлаҳои пайрави монандӣ бо тобиши сабаб бештар ба амалҳои реалӣ далолат мекунад:

Вай, гӯё ки аз будани касе хабар надорад, мақсадаш фақат об гирифтани аст, ба лаби дарё равона мешавад [Иқромӣ Ҷ., 16, 35]. *Ҷама баробари боло шудани тозиёна баланд мешуданд ва баробари паст шудани он-паст, гӯё ки бо ин шишту хез зарбаи тозиёнаро зӯр мекарданд* [Ҷалил Р., 16, 236]. *Сарбозони савора ва пиёдаи туфангдор издиҳомӣ халқро, чуноне ки дар Балҷувону Ҳисор низ ҳамин тавр шуда буд, аз ҷои қатл дуртар нигоҳ медоштанд, наздик омадан намонданд* [Улуғзода С., 28, 362]. *Меҳост дар бомдод, ба тавре ки Восеъ дар гафлат бошад, ба Балҷувон расида, якбора ба болои шӯришгарон ҳучум оварад* [Улуғзода С., 28, 312].

4. Тобиши маънои миқдору дараҷа дар ҷумлаҳои пайрави монандӣ бештар ҳоси ҷумлаҳои пайрави ирреалӣ аст. Дар онҳо унсури ташбеҳ хеле барҷаста ва бадеӣ ифода меёбад. Дар ин гуна ҷумлаҳои пайрави монандӣ калимаи ҳамнисбати “*чунон*”, “*ин қадар*” дар таркиби сарҷумла омада, воситаи асосии монандкунии “*гӯё*” дар таркиби ҷумлаи пайрав меояд ва маҳз ҳамин калимаи ҳамнисбат боиси пайдоиши тобиши миқдору дараҷа дар ҷумлаҳои пайрави монандӣ мегардад:

Карру фараш чунон буд, ки гӯё даҳ кишварро кушода омада бошад [Улуғзода С., 28, 175]. *Восеъ ба даҳони гӯянда чунон ҷашм дӯхта қарахт шуда монд, ки гӯё дили ӯро қайнада нигоҳ қарда, дарду алами ӯ, рози ниҳонии ӯ, ҳаёлу андешаҳои ӯро дарёфта тафсир мекард* [Улуғзода С., 28, 146]. *Мо ҳеҷ вақте ин қадар интизории баҳорро нақашаи будем, чунонки дар Шивли, дар замишони пурмашаққат, дар он гуруснагӣ ва ғарибӣ интизории онро қашидем* [Улуғзода С., 27, 97].

5. Тобиши маънои тарзи амал дар ҷумлаҳои пайрави монандие мушоҳида мешавад, ки дар таркиби сарҷумла калимаҳои ифодакунандаи

маъноӣ тарзи амал доранд. Ба сифати ин гуна ифодаҳо калимаҳои “тавре”, “мисле” меоянд ва ё ҷумлаи пайравашон бо пайвандакҳои “мисли ин ки” ба сарҷумла тобеъ мешаванд. Ин гуна ҷумлаҳо чи амали реалӣ ва чи ирреалиро ифода карда метавонанд:

Восеъ ва Назир ба ҳам оғӯш кушода, китф ба китф молида вохурдӣ карданд, мисли ин ки якдигарро дер боз надида пазмон шуда мурдани амир ва тахтнишинии наздики тӯра шаку шубҳае бошанд [Улуғзода С., 28, 278-279]. *Вай мисли ин ки худаи ба худаи гап мезада бошад, бо овози паст ба сухан даромад* [Улуғзода С., 28, 354]. *Ман аз ханда шах шуда, Мирзодикакро гирифта боз ба наздики Алихуча бурдам, вай ба бозича остин афшонда, худро ақиб кашид, мисли он ки он бозича каждӯм ё ки ягон газандаи дигар бошад* [Улуғзода С., 28, 137].

6. Тобиши маъноӣ натиҷа дар ҷумлаҳои ба мушоҳида мерасад, ки дар байни қисматҳои сарҷумла муносибати сабабу натиҷа мушоҳида гардида, амали ҷумлаи пайрав ба натиҷаи дар қисмати дуҷумла сарҷумла зикршуда муқоиса карда мешавад:

Чехраҳои сомон чиддӣ, чашмҳо ба дур ё ба оташи гулхан дӯхтагӣ, – мисли ин буд, ки ҳама якбора фарқи фикру ҳаёле гардиданд [Улуғзода С., 28, 267].

Дар ҳолати дигар тобиши мазкур ҳамчун натиҷаи сабаби дар сарҷумла баёншуда бо роҳи монандкунӣ зикр мегарданд:

Саидасрор мисли ин ки тарсаки ба рӯяш зада бошанд, ду даст ба ришаш кашада, шах шуда монд [Улуғзода С., 28, 295].

7. Тобиши маъноӣ ҳилоф дар ҷумлаҳои пайраве ба назар расид, ки ба сарҷумла бо пайвандаки “гӯё ки” тобеъ гардида, хабарашон бештар бо шакли аорист ифода ёфтааст:

Бо вучуди он, гӯё ки вай роҳи дурро дартоз тай карда бошад, дар он манзил барои дам гирифтани дар пеши як самоворхона омада истоду дигар аз ҷояш наҷунбид [Айнӣ С., 11, 209]. *Вай ба ҳама, аз он ҷумла, ба Раҷаб ҳам, ки пилки чашмонашро овозон карда меистод, гӯё ки ҳеҷ гапе*

дар байни онҳо нагузаштааст, хайру хуш карда, ба кӯча баромад [Ҷалил Р., 32, 280]. Мӯйсафед бо қаҳр рӯяшро аз Дилбар ба сӯи дигар тофт, гуё ки ба ҳамаи ин Дилбар гунаҳкор бошад [Икромӣ Ҷ., 16, 287].

Дар ҷумлаҳои зерин муносибатҳои нобаробарӣ, қиёсӣ-хилофӣ, таносуби хилоф мушоҳида мешавад:

Чунонки дар миёни мо коргару деҳқонони рус ҳастанд, инчунин дар миёни онҳо босмачиён ҳам офицерони сафеди рус ва эвропогӣ ҳастанд [Айнӣ С., 2, 373]. Дар деҳаи мо, – гуфт ӯ, – чунонки чорводорони калон ва заминдорони калон буданд, инчунин ҷӯпонон, ятимон ва ғуломон, деҳқонони камзамин ва камгӯсфанд низ буданд [Айнӣ С., 2, 184].

Чунонки мушоҳида гардид, ҷумлаҳои пайравӣ монандӣ хусусияти сермаъноӣ зоҳир мекунанд ва ин ҳодисаи наҳвӣ бештар ба ҷумлаҳои пайравӣ монандии ғайривоқеӣ хос аст. Омилҳои сермаъношавии ҷумлаҳои пайравӣ монандӣ гуногунанд, аз қабилӣ пайвандакҳо, ҷойӣ ҷумлаҳои пайравӣ, калимаҳои ҳамнисбат, мутобиқати шаклҳои феълӣ, ки онҳо ҳар кадом дар мавқеи худ сабаби маъноӣ иловагӣ гирифтани ҷумлаи пайравӣ мегарданд.

3.5. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайравӣ сабаб ва тобишҳои маъноӣ иловагии он

Ҷумлаҳои пайравӣ сабаб яке аз ҷумлаҳои пайравӣ ҳол аст, ки бо муносибати махсусӣ ба сарҷумла доштааш фарқ мекунад. Як гурӯҳ ин гуна ҷумлаҳо сабаби воқеъ гардидан ва ё нагардидани амали сарҷумларо ифода кунанд, гурӯҳи дигарашон амалро ифода мекунанд, ки натиҷаи он дар сарҷумла зикр мегардад. Аммо ин хусусияти онҳоро шартӣ шуморида муҳаққиқи ҷумлаҳои пайравӣ сабаб Ш. Рустамов таъкид менамояд, ки “Дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои пайравӣ ҳастанд, ки

танҳо ба яке аз ин гурӯҳҳо мансубанд. Аммо аксарияти мутлақи ҷумлаҳои пайрави сабаб характери эзоҳӣ доранд, агарчи на ҳамаи ҷумлаҳои пайрави эзоҳӣ ва исботкунӣ боиси ба амал омадани сарҷумла шудаанд” [Рустамов Ш., 1968, с. 9].

Дар мавриди ҷумлаҳои пайрави сабаб низ мисли хелҳои дигари асосии ҷумлаҳои пайрави ҳол маълумот дар аввалин дастурҳои таълимӣ ва китобҳои дарсӣ ҳанӯз аз солҳои 30-юм оғоз мешавад. Таҳқиқоти махсус дар бораи ҷумлаҳои пайрави сабаб ва хусусиятҳои маъноии он соли 1968 аз ҷониби Ш. Рустамов анҷом дода шудааст. Муҳаққиқ муносибатҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрави сабабро нисбат ба сарҷумла нишон медиҳад, ки ҳамаи онҳо танҳо паҳлӯҳои гуногуни маъноӣ бевоситаи сабаб ҳастанд, аз ҷумла, ҷумлаҳои пайрави сабаби хусусияти эзоҳидошта, ҷумлаҳои пайрави сабаб, ки зарурати воқеъ шудани сарҷумларо нишон медиҳанд, ҷумлаҳои пайрави сабаб, ки ҳолати воқеъ гардидани амали сарҷумларо эзоҳ медиҳанд, ҷумлаи пайрави сабаб, ки натиҷаи онҳо дар сарҷумла баён мешавад ва монанди инҳо.

Дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави сабаб муҳаққиқ Ш. Рустамов дар муқоиса бо таҳқиқоташ дар хусуси ҷумлаҳои пайрави ҳолӣ, ба таври дигар назар мекунад. Ӯ масъалаи тобишҳои маъноиро бештар ба пайвандакҳо вобаста дониста, ҳангоми шарҳи хусусиятҳои грамматикӣ маъноии пайвандакҳои сабабӣ қайд менамояд, ки кадом тобишҳои маъноиро ба ҷумлаҳои пайрави сабаб дода метавонанд [Рустамов Ш., 1968, с. 75].

Дар баробари ин бояд зикр намуд, ки дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави сабаб бевосита муҳаққиқи шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ С. Атобуллоев ибрози назар намуда, тобишҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрави сабабро нишон медиҳад [Атобуллоев С., 1984]. Аз ҷумла, мавҷудияти тобиши мақсад, натиҷа ва муносибати сабабу натиҷа доштани сарҷумла ва ҷумлаи пайравро дар ин гуна ҷумлаҳо қайд мекунад [Атобуллоев С., 1984, с. 129].

Муҳаққиқи наҳви забони классикии тоҷик К. Қаландаров низ доир ба ҷумлаҳои пайрави сабаб маълумот дода, аз тобишҳои маъноии он ном мебарад ва пайвандакхоро яке аз омилҳои асосии сермаъноии ҷумлаҳои пайрави сабаб мешуморад, ҳамчунин тобиши мақсад, сабабу натиҷа, натиҷаро дар онҳо нишон медиҳад ва қайд мекунад, ки сарҷумлаи ҷумлаи пайрави сабаб тобиши натиҷагӣ гирифта метавонад ва дар ин маврид низ нақши пайвандакҳои ҷудогоноро муҳим мешуморад [Қаландаров К., 2004, с. 267, 277, 278, 282, 284].

Тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави сабабро ба таври хеле равшан дар мақолаи Д. Хоҷаев мушоҳида мекунем. Муҳаққиқ дар мақолааш “Сермаъноии ҷумлаи пайрави сабаб” 6 тобиши маъноӣ иловагӣ ҷумлаҳои пайрави сабаб – пурқунанда, муайянқунанда, шарт, мақсад, натиҷа, замонро меорад [Хоҷаев Д., 2011, с. 245-254].

Ҷумлаи пайрави сабаб аз гурӯҳи он ҷумлаҳои пайравест, ки бештар пайвандак доранд. Муҳаққиқ Д. Тоҷиев 30 пайвандаки тобеъқунандаи ҷумлаи пайрави сабабро ба сарҷумла нишон медиҳад. Умуман, муҳаққиқон пайвандакҳои сабабиро ба ду гурӯҳи калон ҷудо мекунанд, пайвандакҳои хосаи сабабӣ ва пайвандакҳои муштараквазифа ва ҳангоми бо пайвандакҳои хосаи сабабӣ ба сарҷумла тобеъ шудани ҷумлаи пайрави сабаб тобишҳои маъноӣ камтар ба мушоҳида мерасанд, аммо дар мавриди тобеъ шудани ҷумлаи пайрави сабаб бо яке аз пайвандакҳои муштараквазифа тобишҳои маъноии иловагӣ онҳоро мушоҳида намудан мумкин аст. Ба ин мисолҳо таваҷҷуҳ намуда, дидан мумкин аст, ки ҷумлаҳои пайрави бо пайвандакҳои зеро ки, азбаски ба сарҷумла тобеъшуда маъноӣ бевоситаи сабабиро ифода кардаанд:

Аз он шаб беш аз ин чизе дар хотирам намонд, зеро ки маро зуд дар ҷойи нишастагиам хоб бурдааст [Улуғзода С., 27, 55]. *Лекин азбаски бачаҳо хурдсоланд ва ҳанӯз ақли расо надоранд, барои хондан меоянду хондан намехоянд* [Муҳаммадиев Ф., 21, 55].

Воқеан, пайвандакҳои муштараквазифа аз омилҳои асосии тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави сабаб ҳастанд, вале омилҳои дигар низ ба ин ҳодиса бетаъсир нестанд.

1.Тобиши замон дар ҷумлаҳои пайрави сабаб яке аз тобишҳои маъмул аст. Онҳо ҳангоми бо пайвандакҳои “*чун // чу*” ба сарҷумла тобеъ шудан тобиши замонӣ мегиранд. Ш. Рустамов дар чунин назар аст, ки пайвандаки “*чун*” дар ҷумлаҳои пайрави замон серистеъмолтар аст. Он ҳам ба мисли пайвандаки “*ки*” сервазифа аст, аммо аз мундариҷаи сарҷумла пайдост, ки ҷумла кадом хели ҷумлаи пайрав аст. Ба муайян кардани хели ҷумлаи пайрав ба зами пайвандак муносибатҳои семантикии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, мутобиқати шаклҳои феълӣ –хабарҳо, низ мусоидат мекунанд. Дар ду мисоли зер равшан мушоҳида кардан мумкин аст, ки ҷумлаи якум пайрави замон, аммо ҷумлаи дуюм ҷумлаи пайрави сабаб бо тобиши замонӣ аст:

Чун Равшан аз мактаб бармегашт, амакам гоҳ-гоҳе аз вай мепурсид [Улуғзода С., 27, 178]. *Чун аз вафоти вай огоҳӣ ёфт, бисёр афсӯс хӯрд* [Улуғзода С., 27, 184].

Ҷумлаҳои пайраве, ки бо пайвандаки “*чун*” ба сарҷумла тобеъ мешаванд, нисбат ба сарҷумла дар ду мавқеъ омада метавонанд: онҳо метавонанд пеш аз сарҷумал ва пас аз он ҷой гиранд. Дар мавриди чунин ҷумлаҳои пайрави сабаб Ш. Рустамов менависад: “Ҷумлаҳои пайрав бо пайвандаки “*чун // чу*” аксар вақт пеш аз сарҷумла меоянд ва сарҷумлаҳо натиҷаи онҳо ба ҳисоб мераванд” [Рустамов Ш., 1978, с. 75].

Чун гумоштагони Раҳимхон ба Гурзак ҳучум оварданд, озодихохон аз он ҷо кӯчида ба қалъаи Сина рафтанд [Айнӣ С., 6, 134]. *Чун аз ду се хомаву теппа гузаштам, аз тарафе овози ҳазини найи ҷӯпонӣ баромада маро ба тарафи худ кашид* [Айнӣ С., 11, 192]. *Чун босмачиён бинои маҳкамаро вайрон карда буданд, аскарони сурх яке аз биноҳои бозоргахро таъмир карда, дар он ҷойгир шуда буданд* [Улуғзода С., 27, 147].

Дар ин чумлаҳо мо ду маъно сабаб ва замонро равшан мушоҳида мекунем, аммо муносибати сабабу натиҷагӣ маънои сабабиро дар ин гуна чумлаҳо дар аввал мегузорад:

Чун кор ба ҷону корд ба устухони он канизакон расидааст, як шаб ҳамаашон гапро як ҷо монда баъд аз хобидани соҳибонашон ба тарафи ҷӯл гурехтанд [Айнӣ С., 11, 191]. *Чун аз вафоти вай огоҳӣ ёфт, бисёр афсус хӯрд* [Улуғзода С., 27, 67]. *Чун тойча монанди шаби торик сип-сиёҳ буд, пирамард номи вайро Шабранг меномад* [Улуғзода С., 29, 127].

Дар чумлаи боло низ ин муносибат равшан ба назар мерасад. Бояд таъкид намуд, ки саволгузориро ҳамчун омили муайян кардани тобиши маъноӣ бояд омили асосӣ нашуморем. Он дар муайян кардани нави чумлаи пайрав муҳим аст, на дар тобиши маъноӣ, зеро он метавонад моро ба хулосаи нодуруст бибарад.

2. Тобиши шарт низ дар чумлаҳои пайрави сабаб зиёд мушоҳида мешавад. Мавҷудияти ин тобишро дар онҳо Ш. Рустамов низ қайд намудааст. Муҳаққиқ дар мавриди воситаҳои алоқаи чумлаи пайрави сабаб бо сарчумла сухан гуфта, ишора мекунад, ки пайвандаки муштараквазифаи “ки” бо чумлаҳои пайрави сабабе меояд, ки иҷрои амали он ба шарте вобаста аст [Рустамов Ш., 1968, с. 75] :

Дохунда, охистатар гап зан, ки ҳам сари маро бар бод медиҳӣ, ҳам сари худатро – гуфт он одам [Айнӣ С., 4, 222]. *Ба Қизилтеппа рафта аз Юсуфхоча ғаллаатро гир, лекин минбаъд ба пеши аскарҳо арз карда нарав, ки пушаймон мешавӣ* [Улуғзода С., 27, 183].

Муҳаққиқ меафзояд: “Баъзан ба чумлаи пайрави сабаби тобиши шартидор боз чумлаи пайрав бо пайвандаки “агар” тобеъ шуда меояд, ки он гоҳ пайвандакҳои тобеъкунанда дар шакли вагарна, агар, набошад агар меоянд”:

Хайрият ки ягон гӯсфанд ё буз надоштаем, вагарна агар ба ҷойи ин меҳмони нохондаи бевақтӣ ягон дузд аз девор фаромада онро гирифта равад ҳам, ман беҳабар мемондам [Айнӣ С., 2, 214]. *Хуб аст, ки мӯйи*

сарат рехтааст, вагарна агар ман ба кандани риш маҷбур шуда бошам, ту маҷбур мешудӣ, ки мӯйи саратро канӣ [Айнӣ С., 2, 232].

Барои тобиши маъноии шарт гирифтани ин гуна ҷумлаҳо мутобиқати шаклҳои феълӣ - хабари сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, низ нақши муҳим дорад.

Калимаву ифодаҳои тобиши модалидошта низ барои тобиши шарт гирифтани ҷумлаҳои пайрави сабаб мусоидат мекунад:

Ту бояд гуноҳ карда бошӣ ки, вай туро задааст [Улуғзода С., 27, 261]. *Ҳаққи یتимонро хӯрда буд ки, дар гардану рӯяш яраҳо пайдо шуданд* [Улуғзода С., 27, 95].

Муқоиса кунед:

1.Ту бояд гуноҳ карда бошӣ бояд гуноҳ ки , вай туро задааст	1.Вай туро задааст, чунки ту карда бошӣ
2.Ҳаққи یتимонро хӯрда буд ки , пайдо дар гардану рӯяш яраҳо یتимонро хӯрда пайдо шуданд.	2.Дар гардану рӯяш яраҳо шуданд, чунки ҳаққи буд.

Ҳангоми иваз шудани ҷумлаи пайрав ба сарҷумла ва ба ҷой пайвандаки муштарақвазифаи “*ки*” ифода шудани пайвандаки сабабии “*чунки*” маъноии сабаб равшантар мегардад.

Дар як қатор ҷумлаҳои пайрав бо тобиши шарт шакли хабари ҷумлаи пайрав хели онро муайян мекунад: *Дар сафари одӣ мошин, фаразан, дар лойдоне дармонд ва ронанда сар то пой лойолуд шуд, дилаш ба ҳар ҳол зик мешавад* [Муҳаммадиев Ф., 21, 247].

Дар ҷумлаи боло агарчи, калимаи модалии фаразан ба ҷумлаи пайрави сабаб тобиши шарт мебахшад, аммо амали ҷумлаи пайрав, ки дар шакли замони гузаштаи наздики сиғаи хабарӣ омадааст, маъноии сабаб доштани онро нигоҳ медорад.

3.Тобиши мақсад низ дар як силсила ҷумлаҳои пайрави сабаб ба мушоҳида мерасад, ки ин табиист, зеро муносибатҳои сабаб ва мақсад чун категорияҳои мантиқӣ ба ҳам вобастагии зиёд доранд. Қабл аз ҳама як гурӯҳ пайвандакҳои муштарак онҳоро ба ҳам наздик мекунад. Ба андешаи Д.Т. Тоҷиев: “Пайвандакҳои “*барои ин ки*”, “*барои он ки*” ҳам дар нутқи гуфтугӯӣ ва ҳам китобӣ кор фармуда мешаванд. Ин пайвандакҳо дорои маънои сабаб ва мақсад буда, ҷумлаҳои пайрави сабаб ва мақсадро ба сарҷумла мепайванданд. Мутобиқати шаклҳои феълӣ барои фарқ кардани ин ду типи ҷумлаи пайрав ёрӣ мерасонад. Агар хабари ҷумлаи пайрави бо пайвандаки “*барои ин (он) ки*” тобеъшуда бо шаклҳои сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода шуда бошад, ҷумлаи пайрави мақсадро ва дар ҳолатҳои дигар сабабро мефаҳмонад” [Тоҷиев Д.Т., 1981, с. 109].

Воқеан, мисолҳои адабиёти бадеӣ ҳам нишон медиҳанд, ки дар байни ҷумлаҳои пайрави сабаб ва мақсад ҳамин гуна пайванди мантиқии устувор вучуд дорад ва дар як гурӯҳ ҷумлаҳои пайрави сабаб бо иваз кардани ҷойи пайвандакҳо ба осонӣ онҳо ба ҷумлаи пайрави мақсад мубаддал мешаванд:

Барои он ки чашми одамҳо ба ман наафтад, ман ба деҳа на бо роҳи калон, балки аз канортар, бо кӯчабоғҳои танг дохил шудам... [Улуғзода С., 27, 330]. *Барои он ки аз ҷиҳати оғил ва коҳу беда душворӣ рӯй дод, муваққатан ба соҳибони пештараашон дода мондани ҳайвоноти умумишуда маслиҳат дода шуд* [Айнӣ С., 2, 499].

Дар як гурӯҳ ҷумлаҳои пайрави сабаб тобиши мақсад ниҳоят пурқувват аст, дар онҳо мавҷуд будани калимаҳои ҳамнисбати сабабӣ маънои сабабии ҷумлаи пайравро нигоҳ медорад:

Ман ба тағи қалъа аз он сабаб омада будам, ки барои ба Тошканд бозгаштанам аз совети ҷамоат пули роҳкиро илтимос кунам [Улуғзода С., 27, 337].

Ин гуна истифодаи имконоти воҳидҳои забон нишон медиҳад, ки ҳар ду навъи муносибатҳои ҳолӣ бо ҳам алоқамандии ниҳоят устувор доранд.

4.Тобиши натиҷа дар ҷумлаҳои пайрави сабаб хеле маъмул аст. Д. Хоҷаев ин тобиши маъноӣ натиҷаро дар ҷумлаҳои пайрави сабаб ба мушоҳида гирифта, таъкид мекунад, ки: “Дар байни ҷумлаи пайрави сабаб ва натиҷа умумияте ҳаст. Аксари ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави натиҷаро бе душворӣ ва осеби маънӣ ба ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави сабаб баргардонидан мумкин аст, ки дар ин ҳолат сарҷумла ба ҷумлаи пайрави сабаб ва ҷумлаи пайрав ба сарҷумла табдил меёбад” [Хоҷаев Д., 2011, с.151].

С. Атобуллоев низ дар мавриди тобиши натиҷа доштани ҷумлаҳои пайрави сабаб мулоҳиза баён карда, таъкид мекунад, ки: “Як ҷиҳати хоси ҷумлаҳои пайрави сабаби дорои тобиши натиҷа дар он аст, ки хабари ҷумлаи пайрав ва сарҷумлаи онҳо, асосан, бо шаклҳои мухталифи замони гузашта ва ҳозира- ояндаи сиғаи хабарӣ ифода мешаванд” [Атобуллоев С., 1984, с. 130]. Ҷумлаҳои аз адабиёти бадеӣ ҷамъоваринамудаи мо, воқеан, ин андешаро собит мекунад:

Аммо соли гузашта дар мавсими олуғундорӣ фалокате рӯй дод, ки ба сабаби ин Ҳасан, аз як тараф, аз ҳамаи бародар ва бародарзодагонаш ҷудо шуда бошад, аз тарафи дигар, дили худашро ҳам бой дода монда буд [Айнӣ С., 5, 15].

Ш. Рустамов вазифаҳои пайвандаки “ки”-ро дар ҷумлаҳои пайрави сабаб таҳлил намуда, таъкид мекунад, ки: “Пайвандаки “ки” ҷумлаҳои пайрави сабабро бо тобишҳои гуногуни маъноиашон ба сарҷумла тобеъ мекунад. Махсусан, дар ҷумлаи пайрави сабаб, ки тобиши натиҷа дорад” [Рустамов Ш., 1968, с. 75].

Мисолҳои аз матни адабиёти бадеӣ ҷамъоваринамудаи мо низ ин гуфтаро собит мекунад:

Чаро шумо дандонҳои ҳаллоҷиро ин қадар баланд бароваронидед, ки аз пештара дучанд вазнинтар шудаанд? [Айнӣ С., 5, 72]. *Аммо пилта, ки тар шуда буд, аз ҷақмоқ задан дарнагирифт...* [Улуғзода С., 27, 130].

С. Е. Крючков ва Л. Ю. Максимов қайд мекунад, ки: “Дар ҷумлаҳои мураккаби тобее, ки ҷумлаи пайрави сабабашон пеш аз сарҷумла қарор доранд, муносибати сабабу натиҷа ифода мешавад, яъне дар ҷузъи аввал ҷумлаи пайрав - сабаб, дар ҷузъи дуюм сарҷумла – натиҷа; сарҷумла аз рӯйи маъно ва сохтор пурра мустақил нест” [Крючков С. Е., 1969, с. 111].

Дар забони тоҷикӣ низ ин зухурот ба мушоҳида мерасад ва ҷолиби таваҷҷуҳ ин аст, ки дар ҳамаи мавридҳои ба мушоҳидаи мо расида, агар сарҷумла пеш аз ҷумлаи пайрав қарор дошта бошад, ҷумлаи пайрав ҳамчун натиҷаи он зоҳир мешавад ва, баръакс, агар ҷумлаи пайрав пеш аз сарҷумла омада бошад, сарҷумла натиҷаи ҷумлаи пайравро ифода мекунад. Ҷунончи, дар ҷумлаи зерин ҷумлаи пайрав пеш аз сарҷумла омадааст:

Азбаски бисёр занонаш мурда буданд, ўро «занкуш» ва «қадамаш шум» гуфта ҳеҷ кас духтар намедод [Айнӣ С., 6, 143]. *Ҳошим Корвон ҳам пеш аз ин дар маҷлисҳои калон сухан наронда буд, бинобар ин одамҳо аз ҷӣ гуфтани вай дида ба ҷӣ гуна гап задани вай бештар аҳамият медоданд* [Улуғзода С., 29, 295]. *Духтарча ки дар гирду пеши худ модари худро наёфт, ба гиря даромад* [Айнӣ С., 7, 174].

Дар ин ҷумлаҳо сарҷумла пеш аз ҷумлаи пайрав омадааст: *Аммо ширбинич мепазем нагӯйӣ, ки биринчи паст медиҳад* [Айнӣ С., 7, 20]. *Ў пирсаг набудааст, балки пиррӯбоҳ будааст, ки гургони ҷавонро мурч хӯронда рафтааст, гуфт посбон ба онҳо* [Айнӣ С., 2, 294].

Маълум аст, ки дар ҳолати пеш аз сарҷумла омадани ҷумлаи пайрави сабаб, агар он бо пайвандаки азбаски ба сарҷумла тобеъ

шуда бошад, пайвандак дар аввали ҷумлаи пайрав меояд, агар бо пайвандаки ки ба сарҷумла тобеъ шуда бошад, пайвандак дар байни ҷумлаи пайрав меояд.

Хоси табиати забони тоҷикӣ будани ин зухуротро мисолҳое, ки С. Атобуллоев аз шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ меорад, низ собит мекунад [Атобуллоев С., 1984, с. 130]. Ҳамчунин ин зухуротро қайдҳои муҳаққиқ К. Қаландаров дар осори классикӣ собит мекунад: “Ҷумлаи пайрави сабаб бо пайвандаки “аз он ки” пеш аз сарҷумла низ омада метавонад, аммо ин тарзи ифода камистеъмол аст. Дар ин маврид пайвандаки “аз он ки” бо пайвандаки “азбаски” ҳаммаъно мегардад ва байни сарҷумлаю ҷумлаи пайрав муносибати сабабу натиҷа воқеъ мешавад” [Қаландаров К., 2004, с. 282].

5. Дар ҷумлаҳои пайрави сабаб низ мисли ҳелҳои дигари ҷумлаҳои пайрави ҳолӣ гоҳо мавҷудияти **якчанд тобиш** дар як ҷумла ба назар мерасад. Дар баъзе мисолҳои адабиёти бадеӣ тобишҳои шартӣ ва ҳилофии ҷумлаҳои пайрави сабабро дидан мумкин аст:

Бо ин ҳама, модом ки чора набошад, ба ин душворӣ тоқат кардан мумкин буд [Улуғзода С., 27, 102]. *Модом ки вай ба онҳо сир намедихад ва дардашро изҳор намекунад, бояд ба ман гӯяд* [Иқромӣ Ҷ., 14, 279].

Ҷумлаи пайрави сабаб бо пайвандаки “*модоме ки*” // “*модом ки*” тобиши шартӣ ва замонӣ дошта метавонад. Агар хабари ҷумлаи пайрав бо сифаи шартӣ хоҳишмандӣ (аорист) ифода ёфта бошад, маънои шартии ҷумлаи пайрав равшантар зоҳир мегардад ва пеш аз сарҷумла меояд:

Модом ки хонаву ҷой надорем, аз ин хонадорӣ чӣ ҳузуру ҳаловат мебинем? [Айнӣ С., 2, 138]. *Модом ки ҳама розӣ, як ҳуди ман чӣ қор карда метавонам?* [Ҷалил Р., 32, 164]. *Модом ки барои совети қишлоқ ягон бинои дурусте насохтаед, навод ки барои тозаю сафед карда нишастани ҳамин хоначаҳо вақт надошта бошед?* [Ҷалил Р., 32, 210].

Ба ҳамин тариқ, ҷумлаҳои пайрави сабаб имконияти фарохи ифодаи фикрро дар бар гирифта, тобишҳои гуногуни маъноӣ доранд.

Дар байни муҳаққиқони ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик ин хусусиятҳоро таъкид намуда, инчунин мавҷудияти тобишҳои муайянкунандагӣ ва пуркунандагиро низ қайд намудаанд, аз ҷумла, профессор Д. Хоҷаев ин масъаларо таъкид намудааст.

3.6. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави мақсад ва тобишҳои маъноӣ иловагии он

Ҷумлаи пайрави мақсад дар баробари ҷумлаҳои пайрави сабабу натиҷа дар баёни фикр мавқеи хеле муҳим дорад, зеро ҳуди маъно ва мафҳуми мақсад аз рукнҳои муҳимми муҳокимаронии мантиқию фалсафӣ буда, дар муҳокимаронии мантиқӣ ҷузи муҳим аст. Ҷунонқи ҳуди ҳоли мақсад дар ҷумла барои пурра кардани мазмуни хабар ва тафсили мундариҷаи ҷумла хизмат мекунад, вазифаи ҷумлаи пайрави мақсад бошад, ҳамин вазифаро дар доираи ҷумлаи мураккаб ифода кардан аст.

Масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои пайрави мақсад, муносибатҳои маъноӣ ва сермаъноии он таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ҳанӯз аз даврони аввали омӯзиши ин масъала ба худ ҷалб намуда буд. Ҳанӯз дар дастурҳои таълимӣ ва китобҳои дарсии солҳои 30-40-ум ба таълими он дар қатори ҷумлаҳои пайрави дигар аз ҷониби муаллифони таваҷҷуҳ зоҳир шуда буд ва шарҳи ин масъала дар фаслҳои дигари рисола баён шудааст, аз ин рӯ дар ин ҷо ба тафсили бештар ниёз нест, аммо масъалаи таҳқиқоти илмӣ дар хусуси ҷумлаҳои пайрави мақсад қобили зикр аст.

Ҷиҳати хеле муҳим дар омӯзиши ҷумлаҳои пайрави мақсад, қабл аз ҳама, дар он зоҳир мегардад, ки дар аксари таҳқиқоти ба он бахшидашуда робитаи муносибати мақсад бо муносибати сабабӣ пайваста зикр карда мешавад. Ҳангоми омӯзиши ин ду хели ҷумлаҳои пайрави ҳолӣ муҳаққиқон бештар ба умумият ва фарқи онҳо таваҷҷуҳ

кардаанд [Тоҷиев Д., 1981; Рустамов Дж. Ш., 1998; Рустамов Ҷ. Ш., 1996].

Аз муҳаққиқони асосии ҷумлаҳои пайрави мақсад Д.Тоҷиев ва Ҷ. Рустамов ба воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрав бо сарҷумла таваҷҷуҳ намуда, пайвандакҳои тобеъкунандаро дар бунёди ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави мақсад аз воситаҳои муҳим шуморидаанд.

Д.Тоҷиев дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави мақсад бевосита чизе нагуфта бошад ҳам, аз хусуси тобишҳои маъноии пайвандаки “*то*” сухан ронда, чунин қайд мекунад: “Маълум аст, ки пайвандаки “*то*” сермаъно буда, дар забони адабии тоҷик ҷумлаҳои пайрави замон ва мақсадро ба сарҷумла мепайвандад. Фарқ он аст, ки ҷумлаи пайрави мақсад бо ин пайвандак, одатан, пас аз сарҷумла ҷой мегирад” [Тоҷиев Д.Т., 1981, с. 119]. Ҳамин гуна назари худро дар мавриди пайвандаки “*ки*” низ баён мекунад, аммо дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави мақсад ишораи дигаре надорад. Ҳамчунин дар хусуси пайвандакҳои дигари ҷумлаҳои пайрави мақсад сухан ронда, танҳо махсусияти услубии онҳоро ошкор мекунад.

Муҳаққиқи дигар, Ҷ. Рустамов низ ҳамин гуна ба воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави мақсад ба сарҷумла бештар таваҷҷуҳ зоҳир намуда, доир ба сермаъноии ҷумлаҳои пайрави мақсад ишораи бевосита надорад.

Муҳаққиқи навҳи забони тоҷикӣ Б. Камолиддинов дар мақолааш “Имконоти услубии ифодаи сабабу мақсад” [Камолиддинов Б., 1991, с. 11-16] бештар ба муродифоти ин гурӯҳи ҷумлаҳо таваҷҷуҳ намудааст.

К. Қаландаров ҷумлаҳои пайрави мақсадро дар асоси мисолҳои фаровон аз осори адибони классикии форсу тоҷик омӯхта, мавқеи пайвандакҳои тобеъкунанда ва шакли хабари сарҷумла ва ҷумлаи пайравро баррасӣ мекунад ва назари Л. П. Смирнова ва Г. Камоловаро дар мавриди ҷумлаи пайрави мақсад будани ҷумлаҳое, ки амали баанҷомрасидаро ифода мекунанд, рад мекунад ва шартӣ асосии фарқи ҷумлаҳои пайрави мақсадро аз ҷумлаҳои пайрави сабаб ва натиҷа дар

амали баанҷомнарасидаро ифода кардани хабари онҳо медонад [Қаландаров К., 2004, с. 298].

Ба ҳамин тариқ, муҳаққиқони зикргардида дар мавриди хусусиятҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави мақсад танҳо ба масъалаи фарқи онҳо аз ҷумлаҳои пайрави дигар, махсусан, ҷумлаҳои пайрави сабаб ва натиҷа бештар таваҷҷуҳ намудаанд, аммо доир ба умумияти маъноии онҳо бо ҷумлаҳои пайрави дигар ишорае накардаанд.

Дар мавриди тобиши маъноии ҷумлаҳои пайрави мақсад С. Атобуллоев дар китоби “Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ” андеша баён мекунад. Ӯ ҷумлаи пайрав мақсад, воситаҳои алоқаи он бо сарҷумла, хусусиятҳои маъноии ин ҷумлаҳоро дар шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ омӯхта, ду тобиши маъноии ҷумлаҳои пайрави мақсадро муайян кардааст – тобиши маъноии сабабӣ ва натиҷа [Атобуллоев С., 1984, с. 139, 141].

Мушоҳидаҳои мо нишон доданд, ки ҷумлаҳои пайрави мақсад чанд тобиши маъноӣ доранд.

1.Тобиши маъноии сабаб дар ҷумлаҳои пайрави мақсад як ҳодисаи маъмул аз нигоҳи забоншиносон баҳсбарангез аст, зеро ҳангоми муайян кардани ин ду навъи ҷумлаҳо бо пайвандаки “то” баҳсҳо хеле зиёданд.

Ин масъала дар мақолаи профессор Д. Ҳоҷаев – “Ихтилофи назар дар шарҳи наҳвии як байт” ҳам хеле равшан ва батафсил баён шудааст. Муҳаққиқ дар он ба маъноҳои зиёди ин калимаи ёвар баҳс намуда, дар мавриди вазифаҳои пайвандакии он мегӯяд: “Пайвандаки “то” бештар барои алоқаи ҷумлаҳои пайраве корбаст мешавад, ки маънои замонию шартӣ, замонию шартӣ ва мақсад, замонию шартӣ ва сабаб доранд, маъмул аст” [Ҳоҷаев Д., 2009, с. 51-60].

Қабл аз ҳама мебоҷад гуфт, ки ҷумлаи пайрави мақсад азму мақсад, орзуву хоҳиш ва нияти иҷро гардидани амали сарҷумларо ифода мекунад. Ин хусусият тақозо менамояд, ки хабари ҷумлаи пайрав бо аорист чун нишондиҳандаи замони оянда ифода гардад, яъне дар

сарҷумла фикр, амал ё воқеае бо мақсади муайян оварда мешавад, вале он мақсад ҳанӯз иҷро нашудааст. Он мақсад хоҳиш, нияти амали сарҷумла аст, ки баъди иҷрои амали сарҷумла (дар оянда) бояд иҷро шавад. Ин маънои онро дорад, ки хабари ҷумлаи пайрав бояд дар шаклҳои гуногуни замони оянда омада бошад – асосан, аорист, сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ.

Дар мавриди тобиши сабаб доштани ҷумлаҳои пайрави мақсад, С. Атобуллоев изҳори ақида кардааст. Муҳаққиқ хусусияти грамматикӣ сохтори ҷумлаҳои пайрави мақсадро таҳлил намуда, дар мавриди як гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави мақсад мегӯяд, ки: “Хабари сарҷумла дар шакли гуногуни манфии замони гузашта, ҳозира-оянда ва ҳозираи сиғаи хабарӣ ва хабари ҷумлаи пайрав дар шакли аорист ифода мешавад...” [Атобуллоев С., 1984, с. 139] ва таъкид мекунад, ки ҳамин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави мақсад тобиши сабабӣ доранд. Барои исботи фикраш муҳаққиқ чанд мисол аз шеваи ҷанубӣ меорад: *Дар ҷанг вахт наёфтам, фрча наёфтам, ки руҳома бшуюм; Нун наёвардӣ, ки бэхрем* [Атобуллоев С., 1984, с. 139].

Дар мисолҳои боло воқеан, тобиши сабаб мушоҳида мешавад, агарчи чандон равшан нестанд. Мушоҳидаҳои мо аз осори бадеӣ низ далел бар он аст, ки тобиши сабабӣ дар ҷумлаҳои пайрави мақсад мавҷуданд ва вобаста ба хели пайвандакҳо, мутобиқати шаклҳои феълӣ – хабарҳо, ин тобишҳо гоҳо равшан ва гоҳо хиратар мушоҳида мешаванд.

Пайвандаки “ки” ҳамчун пайвандаки аз ҳама сервазифа дар алоқамандсозии ҳама гуна ҷумлаҳои пайрав ба сарҷумла истифода мешавад. Ҳангоми корбурди ин пайвандак аксари хелҳои ҷумлаҳои пайрави ҳол тобишҳои маъноӣ мегиранд. Ҷумлаи пайрави мақсад вақте ки бо пайвандаки “ки” ба сарҷумла тобеъ мешавад, бар эзоҳи калимаҳои ҳамнисбати сарҷумла низ омада метавонанд. Дар ин маврид тобиши сабабӣ дар ҷумлаҳои пайрави мақсад равшантар намоён мешавад:

Аввалаш ин аст, ки, – гуфт Ғафур чилликрес ба сухан ҳамроҳ шуда, – дар вақти чинаки пахта тӯй кардани бой на аз барои ин аст, ки шиками ту ва дигаронро сер кунад, балки барои ин аст, ки меҳнаткашонро аз кор мононда ба чинаки пахта ҳалал расонад [Айнӣ С. , 5, 237].

Тобиши сабабӣ дар ҷумлаҳои пайрави масад ҳангоми ба сарҷумла тобеъ шудани онҳо ба пайвандаки “*барои он ки*” низ хеле равшан аст:

Дар Саталмуш барои он ки Восеъ аз зиёфати фақиронаи деҳотиён баҳра бурда тавонад, дасти ӯро кушодан лозим буд [Улуғзода С., 28, 196]. Маҳз барои он ки рӯзаш бе шогирду бе шарик гузарад, ким-чӣ гуна дастгоҳҳо, усулҳо ёфта мебаровард [Муҳаммадиев Ф., 22,88].

Дар ҷумлаи зерин бошад, таркиби матнсози “*бинобар ин*” барои гирифтани тобиши сабабӣ тақвият бахшидааст:

Бинобар ин Саидалӣ, барои он ки баъд аз сари падараш боғи ӯ хушк нагардад ва ҷазир нашавад, ба ҷустуҷӯи манбаи дигари об афтод [Улуғзода С., 28, 24].

Дар услуби бадеӣ бо таъсири забони гуфтугӯӣ воситаҳои дигари ифодаи муносибати мақсад дар як гурӯҳ ҷумлаҳои мураккаб дида мешавад. Як гурӯҳ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави мақсад дар услуби гуфтугӯӣ бо пайвандаки *гуфта* сурат мегиранд [Тоҷиев Д., 1981, с. 122]. Ин пайвандак ҳамеша дар охири ҷумлаи пайраве меояд, ки пеш аз сарҷумла қарор гирифтааст:

Аспҳоро ба фуруш мерасонам гуфта, ба саратон як олам ташвишу хархашаро харида мегирад [Улуғзода С., 28, 80].

Хӯ-ӯ-ш, ман ҳам аспҳои шуморо албатта, ғоида мекунам гуфта, меҳарам [Улуғзода С., 28, 80].

– Хӯчаин туро барои чӣ сирри таппончаро кушодӣ гуфта, ҷанг накард? [Улуғзода С., 28, 87].

Як хусусияти фарқкунандаи ин гуна ҷумлаҳо дар насри бадеии муосир дар он аст, ки дар шеваҳои забон онҳо “... аксаран ба сурати

таркибии *ки.. гуфта* меоянд...: *ай болош бо хоки бисёра мепартован, ки боз оянда зинда нашава гуфта* [Атобуллоев С., 1984, с. 141].

Чунонки аз муқоисаи мисолҳо намоён аст, дар шеваҳои забон ин гурӯҳи ҷумлаҳо, ки бо таркиби пайвандакии *ки... гуфта* омадаанд, пас аз сарҷумла қарор доранд, аммо дар мавриди танҳо омадани пайвандаки *“гуфта”* ҷумлаи пайрав пеш аз сарҷумла ҷой мегирад.

Як гурӯҳ ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайвандаки *“то ки”* низ тобиши сабабӣ гирифта метавонанд. Аз таҳлили мисолҳо аз асори муосир мушоҳида намудан мумкин аст, ки бо пайвандаки *“то ки”* тобиши сабабӣ дар ҷумлаҳои пайрав зиёд мушоҳида мешавад:

Ин мурдаҳо мувофиқи супориши махсуси ҷаноби оӣ то бегоҳӣ ин ҷо мемонанд, то ки оянда ва равандагон аз ҳоли инҳо ибрат гиранд [Айнӣ С., 5, 57].

Дар ин гуна ҷумлаҳо тобиши маъноии сабабиро гоҳо хабарҳои ҷумлаи пайрав боз ҳам қувват мебахшад:

Фармояд зудтар ошро бароранд, то ки нафс ором гирифта дастҳо ба ҳаракат оянд [Айнӣ С., 5, 72]. *Амлоқдори Ховалинг кишти ғаллаи деҳқонро дидбонӣ карда мегардад, то ки деҳқонон ҳосили ғаллашонро пеш аз додани хироч сарф карда намонанд ё пинҳон накунанд* [Улуғзода С., Восеъ, 58]. *Понздаҳ сар аспӣ лақайро ба нархи арзон харида буд, то ки онҳоро ба Бухоро бурда қиматтар фурӯшад* [Улуғзода С., 28, 61].

Азбаски муносибатҳои сабаб ва мақсад ҳамчун категорияҳои фалсафӣ ба ҳам алоқамандии устувор доранд, зоҳир гардидани тобишҳои маъноии сабабӣ дар ҷумлаҳои пайрави мақсад ва баръакс тобишҳои мақсад дар ҷумлаҳои пайрави сабаб як ҳодисаи маъмул ва мантиқӣ аст.

2. Тобиши шарт низ дар ҷумлаҳои пайрави мақсад ба назар мерасад. Агарчи муҳаққиқони ҷумлаҳои пайрави мақсад дар ин хусус ишорае накардаанд, аммо дар осори бадеӣ ба назари мо чанд мисоле

расид, ки ҷумлаҳои пайрави мақсад тобиши шарт доранд. Албатта, дар баъзеи онҳо ин тобиш чандон барҷаста нест, аммо оҳанг ва мазмуни мантиқии ҷумлаҳо аз мавҷудияти ин тобиш дарак медиҳанд:

Бояд муллобачагон ҳам туда шуда ба дари қозихона ва пеши арк рафта, шавкун бардоранд, то ки сабаби шӯриши оммаи муллоён будани ин воқеа ба ҳоким маълум шавад [Айнӣ С., 5, 200]. Аз мазмуни ҷумла оҳанги “агар ... рафта шавкун бардоранд, маълум мешавад” намоён аст.

Дар як гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави мақсад бо тобиши шарт ба таври иловагӣ истифода шудани таркибҳои *мабодо агар...*, калимаҳои модалии *магар* тобиши маъноии шартро пурқувват мекунад:

Дар Ҳисор Акрам-Қорӣ ба Восеъ якто таппонча дод, то мабодо агар дуздон, роҳзанон қасди бурдани аспҳоро кунанд, ӯ бо ин таппонча аспҳоро ва худро муҳофизат намояд [Улуғзода С., 28, 78]. *Магар он коҳро барои он нигоҳ дошта будед, ки имрӯз ба гову хари колхоз хӯронед?* [Айнӣ С., 5, 550].

Ба ҳамин тариқ, тобиши шарт дар ҷумлаҳои пайрави мақсад ба назар мерасад ва нишонаҳои асосии он, аз рӯйи мушоҳидаҳои мо, калимаҳо ва таркибҳои махсуси тақвиятдиҳандаи маъноии шарт боиси ба вуҷуд омадани тобиши шарт дар ҷумлаи пайрави мақсад мегарданд.

3. Тобиши замон ҳам дар ҷумлаҳои пайрави мақсад мушоҳида мешавад. Дар сарҷумла ё ҷумлаи пайрави онҳо калимаҳои ифодакунандаи маъноии замон ҷой доранд ва ҷумлаи пайравашон бештар бо пайвандаки “то”, “то ки” таркиби пайвандакии “ки то” ба сарҷумла тобеъ мешаванд:

Давлат тохта аз майдон берун баромад, то ба чашми Писин ҳамин вақт намоён шуда, дар дили наҳор ҳақоратҳои дастабиринчии ӯро ҳам шунида нагирад [Ҷалил Р., 33, 226]. *Аз ҷойҳои дур, бо ҷӯю ҷӯйчаҳои монанди дара морпеч ба он заминҳо об мебиёрад, то ки чанд банд ғалла дараваду чанд ғирбол дона гирад* [Ҷалил Р., 33, 54]. *Мо инқилоб кардем,*

то ки дунёро, зиндагониро аз нав созем, ба нафъи аксарияти кулли халқ, ба манфиати оммаи меҳнаткаш аз нав созем [Муҳаммадиев Ф., 22, 153].

4. Тобиши муайянкунанда доштани ҷумлаҳои пайрави мақсадро муҳаққиқ В. Абдулазизов дар мақолаҳои зикр мекунад [Абдулазизов В., 2014, с. 9-12; Абдулазизов В., 2015, с. 85-90]. Муҳаққиқ таъкид мекунад, ки аксари ҷумлаҳои пайрави мақсад, ки бо пайвандаки “ки” ба сарҷумла тобеъ мешаванд, дорои тобиши маъноӣ иловагӣанд, аз ҷумла, тобиши маъноӣ иловагӣи муайянкунанда, тарзи амал, мубтадо ҳастанд.

Таҳлил ва муқоисаи мисолҳо аз адабиёти бадеӣ нишон медиҳанд, ки ин тобиш дар ҷумлаҳои пайрави мақсад хеле кам ба мушоҳида мерасад, аммо хеле барҷаста ва равшан аст:

Ҷӯра бо мақсади он ки ба саволҳои марди савора ҷавобҳои равшан диҳад, аввало хуб фикру мулоҳиза мекард [Ҷалил Р., 31, 52]. *Нонро бошад аз рӯйи одат, ба нияти он ки ғоиб боз ҳозир шуда хӯрад, то ин вақт нигоҳ дошта монда будаанд* [Ҷалил Р., 31, 75.]

2. Тобиши пуркунандагӣ. Ҷумлаи пайрави мақсад, ки бо пайвандакҳои “ки”, “то”, “то ки” ба сарҷумла тобеъ шудааст, бар эзоҳи тамоми сарҷумла меоянд ва ҷиҳати дигари муҳимми ин гуна ҷумлаҳои пайрави мақсад дар он аст, ки онҳо бештар ба ҷумлаи пайрави пуркунанда монандӣ пайдо мекунанд, аммо ҳангоми гузаштани саволи барои ҷӣ, бо ҷӣ мақсад? фарқи онҳо аз ҷумлаи пайрави пуркунанда муайян карда мешавад [Тоҷиев Д., 1981, с. 118]:

Пӯлоду Гулрӯ ба вагон баромаданд, ки то равона шудани он ба ҳам гуфтугӯ кунанд [Ҷалил Р., 32, 137]. *Бохабар бошад, то ки боз қасаматонро нашиканед!* [Улуғзода С., 27, 316]. *Чизе ки бошад, гаранг накарда кушо, то ки бинем* [Муҳаммадиев Ф., 21, 72]. *Ҳозир ним пудашро гирифта бар, боқимондашро ба амакат гӯй, то омада гирифта барад* [С. Улуғзода, 27, 218].

Ҳангоми пайдо кардани тобиши пуркунандагӣ воқеан, ин гуна ҷумлаҳо аз нигоҳи мутобиқати шаклҳои феълӣ – хабарҳо низ монанд мешаванд.

5.Тобишҳои ҷумлаи пайрави мақсад. Муҳаққиқ В. Абдулазизов мавҷудияти якчанд тобишро баробар дар ҷумлаҳои пайрави мақсад ошкор менамояд. Ҳамчунин аз ашъори Камоли Хучандӣ силсилаи мисолҳоро оварда, мавҷудияти тобиши маъноии мубтадо ва тарзи амалро зикр мекунад [Абдулазизов В., 2015, с. 85-90].

Мисолҳое, ки мо аз адабиёти бадеӣ чамъ овардем, дар як ҷумлаи пайрави мақсад мавҷудияти тобиши маъноӣ *замон ва сабаб* ба назар мерасад:

Душмани аз гурезо-гурез дар ҳарос монда, бо мушакҳои равшанибахш шаби тираро пай ҳамдигар равшан мекард, то ки ба ҷанговарони мо монёӣ шавад [Ҷалил Р., 31, 62].

Дар баъзе ҷумлаҳо тобиши сабаб ва натиҷа ба мушоҳида мерасад: *Савдою тичорати кушод ва озод ба онҳо барои он лозим, ки ҳар матои даркорӣ худро бо пули дуздӣ бемалол харида бурдан гиранд* [Иқромӣ Ҷ., 13, 234]. *Вай маро бо худ ба назди аскарони сурх аз барои он бурд, ки суханашро ба онҳо тарҷума карда диҳам* [Улуғзода С. , 27, 181].

Чунонки аз мисолҳои овардашуда маълум гардид, омилҳои асосии якчанд тобиши маъноӣ гирифтани ҷумлаи пайрави мақсад пайвандҳои муштараквазифа, калимаҳои ҳамнисбат ва мутобиқати шаклҳои феълӣ буда, мавҷудияти калимаҳои ифодакунандаи маъноҳои замон, сабаб, шарт ва натиҷа дар таркиби сарҷумла низ тобишҳои маъноиро равшан месозанд.

3.7. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон ва тобишҳои маъноӣ иловагии он

Хусусияти асосии ҷумлаи пайрави замон дар тадқиқоти Д.Тоҷиев, Х. Ҳусейнов баён шудаанд. Д.Тоҷиев аломати асосии онро чунин шарҳ медиҳад: “Ин ҷумлаи пайрав замони фикри дар сарҷумла ифодашударо шарҳ медиҳад” [Тоҷиев Д., 1981, с. 128] Дар мавриди муносибати замони – ҳамзамони, пайҳамзамони ҷумлаи пайрави замон ба сарҷумла, воситаҳои алоқии он, бар эзоҳи кадом ҷузъи сарҷумла омаданаи андешаи муҳаққиқон, асосан, ба ҳам мувофиқанд

Таҳқиқи ҷумлаи пайрави замон низ баробари ҷумлаҳои пайрави ҳолии дигар оғоз шуда, ба сабаби маъноӣ хеле мушаххас доштан мавриди баҳсҳои тулонӣ қарор нагирифтааст. Маълумоти нахустин дар хусуси ҷумлаҳои пайрави замон ҳанӯз дар аввалин китобу дастурҳои забон аз қисмати наҳв дар солҳои 30-юми садаи XX ба мушоҳида мерасад. Муаллифони китоби дарсии “Наҳви забони тоҷикӣ” А.М. Беленитский, Б. Ҳочизода дар хусуси ҷумлаҳои пайрави замон маълумоти мухтасар медиҳанд: “Чунин ҷумлаҳои пайвастаро, ки ҷумлаҳои тобеи онҳо замони ба вучӯ омадани ҳаракат ва муддати давоми ҳаракатро ифода мекунанд, ҷумлаи замони меноманд” [Беленитский А.М., 1936, с. 47, 48].

Дар иқтибоси зикршуда истилоҳи “пайваста” ба маъноӣ мураккаб ва тобеъ ба маъноӣ “ҷумлаҳои пайрав” омадааст. Муаллифони китоб пайвандакҳои ҷумлаҳои пайрави замонро низ зикр карда ва бо онҳо мисолҳо овардаанд. Л. Бузургзода дар китоби “Синтаксиси мухтасари забони тоҷик.” Барои омӯзишгоҳҳои педагогии ғоибона дар мавриди “Анвои ҷумлаи пайрав” маълумот дода, аксари ҳелҳои ҷумлаи пайрави ҳолро дар таркиби ҷумлаи пайрави пурқунанда меорад ва онҳоро “ҷумлаҳои пурқунандаи замон, ҷумлаҳои пурқунандаи макон, ҷумлаи пурқунандаи сабаб...” меғӯяд ва дар таркиби ҷумлаҳои пайрави

пуркунандаи бавосита меорад. Танҳо ҷумлаҳои пайрав шарт ва ҳилофро ҳамчун хели алоҳидаи ҷумлаи пайрав зикр мекунад. Бо вучуди ин қайд мекунад, ки: “Ҷумлаи пуркунандаи замон замони ба вуқӯъ омадани таъсиру ҳаракати дар сарҷумла баёнкардашударо нишон дода ба саволҳои кай?, кадом вақт?, дар кадом вақт? ҷавоб мешавад. Ҷумлаҳои пуркунандаи замон ба сарҷумла бо ёрии пайвандакҳои вақте ки, ҳангоме ки, баъд аз он ки ва дигарҳо пайваста мешаванд” [Бузургзода Л., 1942, с. 327].

Бояд гуфт, ки китоби олими зиндаёд Л. Бузургзода аввалин иқдومه буд, дар шинохти ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо ҳелҳои ҷумлаи пайрав. Аммо баъзе мулоҳизаҳои муаллиф шарҳу эзоҳро талаб мекунанд. Аввалан, дар доираи ҷумлаи пайрави пуркунанда овардани ҳелҳои ҷумлаи пайрави ҳол бо назардошти баъзе аломатҳо ва муносибатҳои нахвии онҳо тасниф шудааст, баъдан, масъалаи таснифоти ҷумлаҳои пайрав, хусусан, таснифоти ҷумлаҳои пайрави ҳол дар он замон ба таври саҳеҳ муайян нагардида буд.

Дар қоидаи зикргардида муаллиф ифодаи “пайваста мешаванд”-ро овардааст, ки он аз рӯйи андеша ва фаҳмиши қоидаҳои илми нахви ҷумлаҳои мураккаб дар он замон буд. Аслан, дар ин ифода алоқои тобеи байни ҷумлаи пайрав ба сарҷумла дар назар дошта шудааст.

Муаллифони “Грамматикаи забони тоҷикӣ”. Қисми 2. Барои мактабҳои миёнаи нопурра ва миёна А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров [Мирзоев А., 1942, с. 59] ҷумлаи пайрави замонро дар қатори ҷумлаҳои пайрави ҳолшарҳкунанда нишон медиҳанд ва маълумоти мухтасар оварда ба он машқу супоришҳо низ илова кардаанд. Баъдан соли 1950 ин муаллифон дар нашри навбатии он бо номи “Грамматикаи забони тоҷикӣ”. Барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна [Мирзоев А., Ниёзӣ Ш., Ғафуров М., 1950, с. 65, 66], асосан, ҳамон маълумотро такрор мекунанд.

Муаллифони китоби дарсии дигар [Ниёзӣ Ш., Ниёзмухаммадов Б., 1958, с. 85] Ш. Ниёзӣ ва Б. Ниёзмухаммадов низ, асосан, ҳамон

маълумотро такрор карда, қоидаи ҷумлаи пайрави замон, воситаи алоқаи онро бо сарҷумла нишон дода, танҳо нави ҷумлаи пайрави ҳол будани онро таъкид мекунанд ва мисолҳо меоранд.

Дар нашрҳои баъдина ва мукаммали “Грамматикаи забони тоҷикӣ”. Синтаксис [Грамматикаи забони тоҷикӣ., 1963, с. 135-142], китоби дарсии “Забони адабии ҳозираи тоҷик”. Синтаксис. Барои студентони факултетҳои филологияи мактабҳои олии [Забони адабии ҳозираи тоҷик., 1970, с. 226-232] (зери таҳрири Б. Ниёзмӯҳаммадов), наشري навбатӣ зери назари Ш. Рустамов [Забони адабии ҳозираи тоҷик., 1984, с. 265-270] маълумот дар хусуси ҷумлаи пайрави замон васеътар оварда мешаванд.

Дар мукамалтарин “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик”. Ҷилди 3. Ҷумлаҳои мураккаб [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989], ки қисмати ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ба қалами Ш. Рустамов тааллуқ дорад, дар хусуси ҷумлаи пайрави замон, махсусан, пайвандакҳои он маълумоти хеле васеъ оварда мешавад. Ҳамчунин муносибатҳои замони ҷумлаи пайрав ба сарҷумла, ҷойи ҷумлаи пайрави замон бо мисолҳо шарҳ дода шуда, дар муқоиса бо китобҳои қаблӣ хеле фарқ мекунад.

Дар китобҳои дарсӣ [Қамолиддинов Б., 2010, с. 186] ва воситаҳои таълимии [Норматов М., 2011, с. 280-282] барои донишҷӯёни мактабҳои олии пешбинишуда хусусиятҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрави замон васеътар бо мисолҳо таҳлил гардида, ба ҷанбаи амалии онҳо бештар таваҷҷуҳ зоҳир гардидааст.

Дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави замон дар китобу дастур, воситаҳои таълимии дар боло овардашуда бевосита чизе гуфта нашудааст, аммо аксари муаллифони онҳо аз пайвандакҳои муштараквазифае ном мебаранд, ки имкон доранд ҳелҳои дигар ҷумлаҳои пайравро низ ба сарҷумла тобеъ кунанд.

Таҳқиқоти илмӣ бевосита дар мавриди ҷумлаҳои пайравӣ замон дар таҳқиқоти Н. Маъсумӣ [Маъсумӣ Н., 2011], Х. Ҳусейнов [Ҳусейнов Х., 1960], А. Шафой [Шафой А., 1953], Д. Тоҷиев [Тоҷиев Д., 1981], С. Ҳалимов [Ҳалимов С., 1988, с. 15-26], С. Атобуллоев [Атобуллоев С., 1984], К. Қаландаров [Қаландаров С., 2004] дида мешавад.

Ҳарчанд ки Н. Маъсумӣ ба тобишҳои маъноӣ ҷумлаҳои пайравӣ замон бевосита дахл накарда бошад ҳам, баъзе маълумотҳои ҷолиб доир ба ҷумлаи пайравӣ мазкур дар таҳқиқоти ӯ ба назар мерасанд: “Дар Айнӣ ба маъноӣ сабаб барои бо сарҷумла алоқаманд кардани ҷумлаи пайравӣ замон кор фармудани “чун” низ дида мешавад, ки дар ин маврид вай ба ҷойи пайвандаки “*модоме ки*” хизмат мекунад, аммо ба маъноӣ сабаб омадани он нисбат ба вазифаи замониаш ниҳоят кам аст” [Маъсумӣ Н., 2011, с. 356-357].

Муҳаққиқи ҷумлаи пайравӣ замон Х. Ҳусейнов фасли ҷудогонаи монографияи худро ба “Хусусиятҳои асосии ҷумлаи пайравӣ замон” [Ҳусейнов Х., 1960, с. 10-27] бахшида, “ифодаи шарт, сабаб ва натиҷа”-ро дар ҷумлаҳои пайравӣ замон нишон медиҳад ва дар фаслҳои ҷудогона ифодаи маъноӣ шарт, сабаб, натиҷаро таҳлил мекунад. Муҳаққиқи тобишҳои маъноӣ гирифтани ҷумлаҳои пайравӣ замонро бештар бо шаклҳои феълӣ – хабарҳои сарҷумлаю ҷумлаи пайравӣ, вобаста доништаъкид мекунад, ки: “Хабарии ҷумлаи пайравӣ замоне, ки ба ғайр аз маъноӣ замони худ маъноҳои иловагӣ дорад, бештар бо аорист таркиб меёбад” [Ҳусейнов Х., 1960, с. 20].

С. Ҳалимов дар мақолаи худ “Ҷумлаи пайравӣ замон дар “Гулистон”-и Саъдӣ” хусусиятҳои зиёди ин навъи ҷумлаҳои пайравӣро дар насли адиби шаҳир Саъдии Шерозӣ нишон дода, дар мавриди таҳлили мавқеи пайвандаки “чун” ишора мекунад, ки он муштарақвазифа буда, “ҷумлаҳои пайравӣ замон, шарт, сабабро ба сарҷумла алоқаманд мекунад” [Ҳалимов С., 1988, с. 15-26].

Инчунин дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави замон муҳаққиқи шеваҳои забони тоҷикӣ С.Атобуллоев низ мавҷудияти тобиши шарт, сабаб ва натиҷаро зикр мекунад. К. Қаландаров низ қайд мекунад, ки, ҷумлаҳои пайрави замон тобиши шарт ва сабабу натиҷа дошта метавонанд.

Таҳқиқи мо нишон медиҳад, ки, воқеан, дар ҷумлаҳои пайрави замон омилҳои гуногун ҳастанд, ки барои тобишҳои маъноии гуногун гирифтани онҳо мусоидат мекунанд.

Маълум аст, ки ҷумлаҳои пайрави замон бо пайвандакҳои хеле зиёд ба сарҷумла тобеъ мешаванд. С. Атобуллоев истифода шудани 35 пайвандаки замониرو дар шеваҳои ҷанубии замони тоҷикӣ, Д.Тоҷиев аз мавҷудияти 30 пайвандак ва Х. Ҳусейнов аз мавҷудияти 40 пайвандаки замони дар забони тоҷикӣ маълумот медиҳанд. Табиист, ки қисми зиёди онҳо пайвандакҳои муштараквазифа ба шумор мераванд ва яке аз омилҳои сермаъношавии ҷумлаҳои пайрав ба шумор мераванд.

Бояд гуфт, ки дар мавриди сермаъноии ҷумлаҳои пайрави замон ва умуман ҳама навъҳои ҷумлаҳои пайрав мавҷудияти як омил кифоя нест, пайвандакҳо, ҷойи ҷумлаи пайрав нисбат ба сарҷумла, муносибати замони ҷумлаи пайрав бо сарҷумла, мутобиқати шаклҳои феълӣ – ҳабарҳо, ҳамдигарро ҳамеша тақвият медиҳанд ва боиси гирифтани маъноҳои иловагии ҷумлаи пайрав мегарданд. Дар ин маврид ҳамчунин семантикаи баъзе калимаҳо дар сарҷумла ё ҷумлаи пайрав низ метавонад ба маънои нави иловагӣ гирифтани ҷумлаи пайрав мусоидат намояд.

1.Тобиши маъноӣ шартро дар ҷумлаҳои пайрави замон ҳамаи муҳаққиқоне, ки дар мавриди тобиши маъноии ҷумлаи пайрави замон ишораҳо доранд, зикр намудаанд. Ин гуна ҷумлаҳои пайрави замон ба сарҷумла бештар бо таркибҳои ҷонишинии “*ҳар гоҳ*”, “*ҳар вақт*”, пайвандакҳои “*ҳар гоҳ ки*”, “*ҳангоме ки*” тобеъ шуда, иҷрои амалро бо тобиш вобаста будан ба шарте нишон медиҳанд:

Ҳар гоҳ ки Зебӣ модари худро аз шаттаву шаллоқи падари бадчаҳлаш халос карданӣ мешуд, падараш: “Гум шав, башараи хунукат дар гӯр!” гуфта духтаракро дур меронд [Улуғзода С., 28, 4]. Ё вақте ки хам мешавад, кокулҳои сиёҳаш ба рӯяш ғелида, гӯё ки он рӯйи зеборо аз чашми номаҳрамон пинҳон медорад [Улуғзода С., 28, 44]. Ҳангоме ки сӯйи иморат мерафт, яқин медонист, ки Хиромон аз рӯйи ҷадвал ҳоло кор мекунад... [Муҳаммадиев Ф., 21, 113].

Тобиши шартро дар ҷумлаҳои пайрави замон таҳқиқ намуда, К. Қаландаров қайд мекунад, ки: “Агар хабари сарҷумлаю ҷумлаи пайрав бо аорист ифода шавад, ҷумла тобиши шартӣ мегирад. Барои муайян кардани вазифаи ҷумлаи пайрав дар ин гуна ҳолатҳо ғайр аз воситаҳои алоқа (пайвандакҳо, ифодаи хабарҳо), ба фикри мо, боз маъноҳои ҷумлаҳои пайрав ва сарҷумла низ мавқеи муҳим дорад” [Қаландаров К., 2004, с. 174].

Воқеан, муносибатҳои мантиқии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав дар ташаккули маънои шартии ҷумлаҳои пайрави замон нақши муҳим доранд. Аз омилҳои дигари тобиши шартии ҷумлаҳои пайрави замон гоҳо дар паҳлуи таркибҳои ҷонишинӣ ва пайвандакҳои замонӣ омадани пайвандаки “агар” аст, ки тобиши шартии ин ҷумлаҳоро равшантар мегардонад:

Ҳар гоҳ агар ба бозори Шаҳидон, Ховалинг ё Балҷувон равад, ба Азизачон, албатта, шириниҳо харида меовард [Улуғзода С., 28, 95]. Ҳар гоҳ агар ба зиёрати Ҳочиумар имконият пайдо шавад, Нуралӣ шитоб мекунад [Улуғзода С., 29, 237].

Дар мавриди бо пайвандаки “ки” ба сарҷумла тобеъ шудани ҷумлаҳои пайрави замон низ тобиши шарт ба мушоҳида мерасад. Дар ин маврид пайвандаки “ки” маъмулан дар байни ҷумлаи пайрав омада, худӣ ҷумлаи пайрав пеш аз сарҷумла ҷой мегирад: *Ман ки рафта ҷойгир шудам, омада туро ҳам гирифта мебарад [Улуғзода С., 27, 162]. Онҳо ки хобиданд, омада ба ман гуфта медиҳӣ [Айнӣ С., 5, 233]. Ман саҳл*

калонтар ки шудам, ба шахр рафта дар мактаби нав меҳонам (Улуғзода С., 27, 172).

Тобиши шарт дар ҷумлаҳои пайрави замон дар мавриди бо аорист омадани хабари ҷумлаи пайрав, ки замони ба вуқӯ омадани амали ҷумлаи пайрав ва сарҷумларо ба шарте вобаста медонад, боз ҳам пурқувваттар мегардад.

2. Тобиши маъноӣ сабаб ҳам дар ҷумлаҳои пайрави замон ҳодисаи маъмулӣ аст. Чунонки аз ҳелҳои дигари ҷумлаҳои пайрав низ мушоҳида намудем, тобиши маъноӣ сабаб дар аксари ҷумлаҳои пайрави якҷузъа ва дучузъа ба мушоҳида мерасад. Дар ҷумлаҳои пайрави замон ин тобиш бештар чун тобиши сабабу натиҷа зоҳир мешавад. Дар ин гуна мавридҳо ҷумлаҳои пайрави замон пеш аз сарҷумла омада, ҳамчун сабаби воқеъ шудани амали сарҷумла зоҳир мешаванд, сарҷумла бошад, тобиши натиҷагӣ мегирад, аммо маънии асосӣ дар онҳо ифодаи замон боқӣ мемонад:

Вақте ки мири Балҷувон Исҳоқбек қўшпулӣ, мирона ва зақоти чаканаро якбора ду баробар зиёд кард, деҳқонони шӯридаи Калтачинор бо сардории Муллохол ном бошандаи он деҳа барои арзу дод ба Балҷувон юриш карданд [Улуғзода С., 28, 24]. *Пас аз он ки шаб даромада дашт торик гардида, одам одамро дида наметавонистагӣ шуд, ҳучумчиён аз ҷашм ғойб шуданд* [Айнӣ С., 5, 293]. *Пас аз он ки ӯ шатта хӯрда гурехт, он як пой мӯза дар ман монд* [Айнӣ С., 5, 494]. *Чун дар осмон, ки ҳама ҷояшро абри сиёҳ фуру гирифта буд, ягон ситораро ҳам надид, пас гашта ба хона даромад* [Айнӣ С., 5, 296].

Чунонки аз мисолҳои боло мебинем, агар ба ҷойи пайвандакҳои замони пайвандаки сабаб гузошта шавад, маъноӣ сабаб хеле равшан мегардад.

Дар ин гуна ҷумлаҳо дар шаклҳои замони гузашта омадани хабари сарҷумла ва ҷумлаи пайрав тобиши сабабиро дар онҳо боз равшантар мегардонад. Дар ин маврид нақши пайвандакҳои “чун”/ “чунки”, “вақте

ки” низ муҳим аст. “Дар баъзе ҷумлаҳои пайрави замон пайвандаки “чун//чунки” бо пайвандаки “вақте ки” ҳаммаъно буда, байни сарҷумлаву ҷумлаи пайрави замон муносибати ҳамзамониро ба вуҷуд меорад, яъне амали ҷумлаи пайрав пеш аз амали сарҷумла воқеъ шуда, байни онҳо тобишҳои сабаб натиҷа низ ифода мешавад” [Қаландаров К., 2004, с. 225]:

Чун номи Раҳими Қанд дар миён омад, лозим шуд, ки дар бораи ӯ як қадар зиёдтар истода гузарам [Айнӣ С., 8, 95]. Чун дид, ки аз гови рафта асаре нест, монанди он, ки зинда шудани бародарашро умед карда бошад, дубора ба навмедии саҳт афтод [Айнӣ С., 4, 40]. Чун яқин, кард, ки пул гум шудааст, осмонро ба сари худ бардошта фарёд кард [Айнӣ С., 4, 81].

Муҳаққиқи ҷумлаҳои пайрави замон дар мавриди тобишҳои сабабӣ ва шартӣ дар ҷумлаҳои пайрави замон мулоҳиза ронда бамаврид зикр мекунад, ки: “Дар баъзе ҷумлаҳои пайрави замон, ки хабари онҳо бо сифаи шартӣ- хоҳишмандӣ ифода гардидааст, на фақат замони воқеъ гардидани амалҳо, инчунин шарт ва сабаби содир шудани амалҳои сарҷумла фаҳмида мешаванд. Хусусиятҳои гуногуни ин хел ҷумлаҳоро дар таҳлили умумии матн баъзан бо тағйир додани пайвандакҳо ва хабари ҷумлаи пайрав фаҳмидан осон аст” [Хусейнов Х., 1960, с. 24].

Мисолҳое, ки аз адабиёти бадеӣ мо мушоҳида намудем, воқеан, ин гуна хусусият дар баъзе ҷумлаҳои пайрави замон равшан аст:

Ҳар гоҳ ки дар ягон деҳа Кулӯх - мингбошӣ пайдо мегардид, фақирон ба кӯҳҳо гурехта пинҳон мешуданд [Улуғзода С., 28,76].

– *Агар дар ягон деҳа Кулӯх - мингбошӣ пайдо мегардид, фақирон ба кӯҳҳо гурехта пинҳон мешуданд [Улуғзода С., 28,76].*

– *Аз сабаби ин ки Кулӯх - мингбошӣ пайдо гардид, фақирон ба кӯҳҳо гурехта пинҳон шуданд [Улуғзода С., 28,76].*

Муносибатҳои ҳолӣ аз бисёр ҷиҳат ба ҳам робитаи мантиқӣ дошта, омилҳои асосии фарқи онҳо муносибати байни сарҷумла ва ҷумлаи

пайрав, шаклҳои феълӣ-хабарҳо, пайвандакҳои тобеъкунанда, калимаҳои ҳамнисбат ва мақсади иртиботии матн ба шумор мераванд.

Бояд зикр намуд, ки дар мавриди тобиши сабаб ва натиҷа дар ҷумлаҳои пайрави замон муҳаққиқон назари гуногун баён намудаанд, муҳаққиқи шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ С. Атобуллоев, муҳаққиқи осори классикӣ К. Қаландаров ин тобишро сабабу натиҷа гуфтаанд, Х. Ҳусейнов бошад, тобиши сабабӣ ва тобиши натиҷаро ҷудогона меорад. Дар ин маврид С. Атобуллоев [Атобуллоев С., 1984] ва К. Қаландаров [Қаландаров К., 2004] бар он назаранд, ки тобиши сабабӣ дар ҷумлаи пайрав ва тобиши натиҷа дар сарҷумла аст, вале Х. Ҳусейнов [Ҳусейнов Х., 1960] ин ду тобишро аз ҳам ҷудо оварда, чунин мешуморад, ки ҷумлаи пайрави замон тобиши сабабӣ ва натиҷагӣ гирифта метавонад, вале мисолҳои, ки барои тобиши натиҷа меорад, ҳамагӣ дар сарҷумла буда, аз гурӯҳи аввал фарқе надоранд.

Бо назардошти ҳамин, мо агарчи байни ин гуна ҷумлаҳои пайрав ва сарҷумла тобиши сабабу натиҷа мавҷуд аст, онро тобиши сабабӣ гуфтем, зеро тобиш дар ҷумлаи пайрав намоён мешавад.

4. Тобиши маъноӣ миқдору дараҷа дар як қатор ҷумлаҳои пайрави замон ба мушоҳида мерасад, ки ба сарҷумла бо пайвандаки “*то ки*” // “*то ин ки*” алоқаманд мешаванд. Дар онҳо агарчи маъноӣ замон асосӣ аст, аз маъноӣ калимаҳои таркиби ҷумлаи пайрав ва сарҷумла тобиши миқдору дараҷа зоҳир мешавад:

Душман бояд тамоман нест шавад, то ки эҳтимоли дигар бор ҷунбидан ва дам заданаш намонад [Айнӣ С., 4, 400]. *Мардак даступозанон бо доду фарёди ҷигархарош месӯхт, то он ки фарёдашро оҳиста - оҳиста алангаи оташ фуру мебурд* [Улуғзода С., 28, 315].

Дар мисолҳои боло ба ҷойи пайвандаки “*то он ки*” “*ба дараҷае ки*” гузорем, маъноӣ миқдору дараҷа хеле равшан мегардад. Ин тобиш дар мавриди бо пайвандаки “*то ки*” омадани ҷумлаи пайрав гоҳо хеле

барчааста мегардад: *То ки аз дастам меояд, хабардор шуда истодаам* [Икромӣ Қ., 14, 79].

5. Тобиши маъноӣ хилоф низ дар баъзе ҷумлаҳои пайрави замон ба мушоҳида мерасад, агарчи чандон маъмул нест. Дар ин маврид мо ду омилро мушоҳида намудем. Аввалан, дар паҳлуи пайвандаки замонӣ омадани таркиби “*бо вучуди он*”, ки маъноӣ хилофиро пурқувват мекунад ва дар баъзе мавридҳо дар шакли инкорӣ омадани хабари ҷумлаи пайрав, ифодаҳои туфайлии маъноӣ хилофидошта ин тобишро тақвият медиҳанд:

Бо вучуди он вақте ки Зардодхон ба суҳбат ҳозир шуд, Носир Аббос андешаманду парешонҳол буд, хомӯш менишаст [Муҳаммадиев Ф., 21, 118]. *Чун сухани худро ба занаш қабул кунонда наметавонист, бе он ки азми худро шиканад, соате хомӯш мемонд* [Айнӣ С., 4, 65].

Ҷумлаҳои пайрави замон аз маъмултарин ҳелҳои ҷумлаи пайрави ҳол буда, ба тобишҳои гуногуни маъноӣ гирифтани онҳо воситаҳои грамматикӣ алоқа, калимаву ифодаҳои маъноҳои гуногуни ҳолидошта мусоидат мекунанд. Семантикаи ҳуди ҷумлаҳо, муносибати маъноӣ байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав дар ин маврид нақши ҳеле муҳим доранд.

3.8. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави макон ва тобишҳои маъноӣ иловагии он

Ҷумлаҳои пайрави макон ба ғайр аз таҳқиқоти Д.Тоҷиев дар таркиби ҷумлаҳои мураккаби тобеъ мавриди таҳқиқоти монографӣ қарор нагирифтааст, аммо аз ҷониби муҳаққиқони тоҷик дар шакли мақолаҳои илмӣ пураарзиш фикру мулоҳизаҳо баён шудаанд. Д.Тоҷиев хусусиятҳои маъноӣ грамматикӣ онро шарҳ дода, ба масъалаи муносибатҳои семантикӣ ҷумлаи пайрави макон, воситаҳои алоқай

грамматикии он бо сарчумла, ҷойи ҷумлаи пайрав нисбат ба сарчумла таваҷҷуҳ намудааст.

Ҷумлаи пайрави маконро Л. Бузургзода ҳамчун як навъи ҷумлаи пайрави пуркунанда зикр мекунад ва “ҷумлаи пуркунандаи макон” меномад, зикр мекунад, ки он ба саволҳои *дар кӣ (?)* ва *дар кучо?* ҷавоб мешавад ва дар мавриди ба саволи *дар кӣ?* ҷавоб шудани он чунин мисол меорад: “*Касе ки сафарист, ба вай бояд хӯрчин бошад*” [Бузургзода Л., 1942, с. 327].

Чунонки мебинем, аслан ин ҷумла ҷумлаи пайрави муайянкунанда аст. Бо вуҷуди ин худи нишон додани мавҷудияти ҷумлаи пайрави макон дар ин дастур арзишманд аст. Аз ҷиҳати бошад, ки дар дастурҳои минбаъда то соли 1958 ин маълумот ба инобат гирифта нашудааст.

Дар китобу дастурҳои баъдина аввал дар шакли мухтасар: “Ҷумлаи пайраве, ки макони будан ё рӯй додани амали сарчумларо эзоҳ мекунад, пайрави макон ном дорад” [Ниёзмуҳаммадов Б., Ниёзӣ Ш., 1958, с. 85] зикр мегардад, баъдан хусусиятҳои он равшантар нишон дода мешаванд, аз ҷумла, дар “Грамматикаи забони тоҷикӣ” дар мавриди дар таркиби сарчумла омадани таркибҳои “*хар ҷо*”, “*дар он ҷо*”, “*ин ҷо*” ва пайвандҳои ҷумлаи пайрави макон маълумот дода мешавад [Грамматикаи забони тоҷикӣ., 1963, с. 142]. Ҳамин гуна маълумотро дар ҳамаи китобу дастурҳои то соли 1989 нашргардида мушоҳида кардан мумкин аст.

Маълумоти бештар ва мукамалтар дар грамматикаи академии соли 1989 оварда мешавад. Дар ин ҷо дар баробари воситаҳои алоқаи грамматикии ҷумлаи пайрав бо сарчумла, ҷойи ҷумлаи пайрав инчунин маълумоти мухтасар дар бораи тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави макон оварда мешавад [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 138-139].

Муҳаққиқи шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ С. Атобуллоев [Атобуллоев С., 1984] низ дар бораи ҷумлаҳои пайраваи макон маълумот

дода, ба масъалаи пайвандакҳо ва воситаҳои дигари алоқаи ҷумлаи пайрави макон бо сарҷумла, ҷойи ҷумлаи пайрав нисбат ба сарҷумла таваҷҷуҳ намудааст.

Муҳаққиқи наҳви осори классикии К. Қаландаров [Қаландаров К., 2004] низ дар мавриди ҷумлаҳои пайрави макон сухан ронда бештар ба воситаҳои алоқаи наҳви ва ҷойи ҷумлаи пайрав нисбат ба сарҷумла таваҷҷуҳ намудааст. Андешаи К. Қаландаров дар мавриди шинохтани ҷумлаи пайрави макон ва фарқи он аз ҷумлаи пайрави муайянкунанда, ки яке аз масъалаҳои баҳснок дар забоншиносии тоҷик ба шумор меравад, таваҷҷуҳ намуда, фарқи ҷумлаи пайрави маконро аз ҷумлаи пайрави муайянкунанда нишон медиҳад [Қаландаров К., 2004, с. 231].

Бояд зикр намуд, ки доир ба паҳлуҳои ҷудогонаи баҳсноки ҷумлаи пайрави макон муҳаққиқон Х.Ҳусейнов, Б. Камолиддинов, Д. Хоҷаев андешаҳо баён намудаанд.

Х. Ҳусейнов дар мақолааш “Ҷумлаи пайрави макон” бештар ба як масъалаи хеле баҳснок –хелҳо ва миқдори пайвандакҳои ҷумлаи пайрави макон, таваҷҷуҳ менамояд. Муҳаққиқ пайвандакҳои зеринро пайвандакҳои ҷумлаи пайрави макон медонад: *ба ҷое ки, он ҷое ки, аз кучое ки, ба кучо ки, дар кучо ки, дар кучое ки, ҳар ҷо ки, ҳар ҷое ки, ҳар кучое ки, ба ҳар кучое ки, дар он ҷое ки, дар ҳамон ҷое ки*” [Ҳусейнов Х., 1960, с. 12-15].

Б. Камолиддинов дар мақолаи худ “Мулоҳизаҳо доир ба ҷумлаи пайрави макон” [Камолиддинов Б., 2003, с. 69-75] бештар ба масъалаи семантикаи ҷумлаи пайрави макон, аз кадом ҷиҳат сарҷумларо шарҳ додани он ва бо баъзе хелҳои дигари ҷумлаи пайрав омехта кардани ҷумлаи пайрави макон мулоҳиза баён намудааст.

Д. Хоҷаев дар мақолаи худ “Ҷумлаи пайрави макон ва тобишҳои иловагии маъноии он” [Хоҷаев Д., 2011, с. 193-160] бевосита дар хусуси тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави макон мулоҳизаҳои судманд баён намудааст.

Ногуфта намонад, ки дар забоншиносии рус низ масъалаи омӯзиши ҷумлаҳои пайрави макон хеле барвақттар таваҷҷуҳи муҳаққиқонро ҷалб намудааст. Ҳанӯз дар таҳқиқоти нимаҳои дуҷумлаи асри XIX, ки ба масъалаи таснифоти ҷумлаҳои пайрав бахшида шудаанд, ишораҳо мавҷуданд, дар забоншиносии замони шуравии солҳои шастум ва ҳафтодум бошад, аз ҷониби В.А.Белошапкина [Белошапкина В., 1967], А.Н. Гвоздев [Гвоздев, 1968], А. К. Федоров [Федоров А.К., 1972] мавзӯи ҷумлаи пайрави макон дар доираи омӯзиши сохтори нахви забони русӣ, масъалаи таснифоти ҷумлаҳои пайрав хеле мукаммал омӯхта шудааст.

Яке аз масъалаҳои бахшоки ҷумлаи пайрави макон монандии он ба ҷумлаи пайрави дигар, аз ҷумла, пайрави муайянкунанда ва масъалаи пайвандҳои ҷумлаи пайрави макон аст, ки бештар аз ҳама ба тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави макон пайвастагӣ дорад. Аксари муҳаққиқоне, ки ҷумлаи пайрави маконро мавриди баҳс қарор додаанд, ба ҳамин масъалаҳо низ мутаваҷҷеҳ шудаанд.

Аксари масъалаҳои бахшоки ҷумлаи пайрави макон бо пайвандҳои он иртибот пайдо мекунад. Аз ҷумла, Д.Тоҷиев дар монографияи худ пайвандҳои “*ки, ҷое ки, ба ҷое ки, то ҷое ки, аз ҷое ки, дар куче ки*” [Тоҷиев Д., 1981, с. 150-155]-ро пайвандҳои ҷумлаи пайрави макон медонад.

Б. Камолиддинов андешаи муҳаққиқони гуногунро доир ба вуситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави макон бо сарҷумла таҳлил намуда, чунин андеша баён мекунад: “Ҳангоми муқаррар намудани навъи ҷумлаҳои пайрав аксарияти таҳқиқгарон ба унсурҳои сохтори воҳидҳои нахвӣ эътибор дода, семантикаи хабари сарҷумла ва эҳтиёҷи онро ба шарҳи муносибатҳои маъноӣ сарфи назар кардаанд” [Камолиддинов Б., 2005, с. 71] Маълум аст, ки пайвандҳои тобеъкунанда яке аз унсурҳои сохтори ҷумлаанд, аммо пайвандҳое, ки танҳо як муносибати маъноиро ифода меkunанд, як навъи ҷумлаи пайравро ба сарҷумла тобеъ меkunанд ва хоси алоқаи нахви фақат як навъи ҷумлаи пайраванд,

микдорашон дар забони тоҷикӣ хеле зиёданд. Як гурӯҳи пайвандакҳои тобеъкунанда муштараквазифа буда, навъҳои гуногуни ҷумлаҳои пайравро ба сарҷумла тобеъ мекунанд ва яке аз омилҳои асосии сермаъношавии онҳо ба шумор мераванд. Бинобар ин таркибҳои пайвандакӣ, ки бо исми макони “*ҷо*” ва ҷонишини саволии “*кучо*” сохта шудаанд, на ҳамеша ҷумлаҳои пайрави маконро ба сарҷумла тобеъ мекунанд, балки бо ёрии онҳо алоқаи маъноӣ нахвӣи навъҳои дигари ҷумлаҳои пайрав низ ифода меёбанд.

Асосан, дар мавриди тобишҳои маъноӣ ҷумлаи пайрави макон дар “Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик”, ки муаллифи ин қисмат Д. Тоҷиев аст, тобишҳои маъноӣ дараҷа ва шарт доштани ҷумлаҳои пайрави макон қайд карда мешавад.

Муҳаққиқ Д. Хоҷаев дар мақолааш “Ҷумлаи пайрави макон ва тобишҳои иловагии маъноӣ он” тобиши муайянкунанда, мақсад ва шартро бо мисолҳо ба таври муътамад нишон медиҳад.

Ҷустуҷӯҳои мо низ дар насри муосири тоҷик нишон доданд, ки ҷумлаҳои пайрави макон тобишҳои иловагии маъноӣ муайян доранд.

1. Тобиши маъноӣ муайянкунанда дар ҷумлаҳои пайрави макон зиёд ба мушоҳида мерасад, зеро он бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда шабоҳати зиёд дорад. Ҷунонки қаблан низ зикр намудем, яке аз баҳсҳои асосӣ дар атрофи ҷумлаи пайрави макон омехтагӣ ва шабоҳати он бо ҷумлаи пайрави муайянкунанда аст, ки дар ин маврид забоншиносон Д. Тоҷиев, Б. Камолиддинов ва Д. Хоҷаев андешаҳои ҷолиб баён намудаанд. Ба назари ин ҳар ду муҳаққиқ монандии ин ду ҷумлаи пайрав бар эзоҳи исм омадани яке ва бар эзоҳи зарфи макон омадани дигаре аст, ки дар ин маврид як қисми зиёди исмҳои дар ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда эзоҳёбанда мафҳуми маконӣ доранд ва зарфҳои макон, ки дар ҷумлаҳои пайрави макон эзоҳ меёбанд, низ ба мафҳуми макон далолат карда гоҳо саволи кадом? талаб мекунанд, аммо дар ин гуна

ҳолатҳо дар ҷумлаи пайрави макон эзоҳи мафҳуми маконӣ бартарӣ дорад:

Аз ин ҷое, ки ман роҳ меравам, то работи он одами даҳшатнок бисёр бошад, бисту панҷ-сӣ таноб замин фосила ҳаст [Айнӣ С., 5, 229]. Дар вай асари тағма набуд, лекин ҷоеро, ки одатан дар он ҷо тағма мезананд, бо чизи буррандае харошида буданд, ки аз он ҷо хун захида мебаромад [Айнӣ С., 5, 129].

Дар сарҷумлаҳои ҷумлаҳои пайрави макон, ки тобиши муайянкунанда доранд, бештар калимаи ҷой истифода мешавад, ки он монанди *вақт* бештар характери грамматикӣ гирифта, вазифаи калимаи ҳамнисбатро адо мекунад, пайвандаки таркибӣ месозаду маънои маконро ифода мекунад, аз ҷониби дигар, маънои луғавии ин калима ба дараҷае нигоҳ дошта мешавад ва ҷумлаи пайрав бар эзоҳи он меояд:

Онҳое, ки лаб-лаби ҷӯй мерафтанд, ба ҷое рост омаданд, ки об аз ду ҷой роши ҷӯйро бардошта, тамоман ба тарафи киштзор гузаштааст [Айнӣ С., 5, 487]. Минбаъд ту дар кучое ки бошӣ, ба сарат ҳар мушкеле ки ояд, ба ман хабар деҳ [Улуғзода С. 28, 42]. Дар рӯ ба рӯйи қалъа ба соҳили чапи дарё, дар даҳанаи дараи оби Мазор, ҷое ки ин об ба Сурхоб мерезад, дарахтзори тирагуне ба назар мерасад [Улуғзода С., 28, 253].

Чунонки дар ҳамаи мисолҳои боло мебинем, дар баробари саволи Кучо? саволи Кадом? низ гузошта мешавад ва ин ҷумлаҳоро ба ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда монанд мекунад.

2. Тобиши маъноӣ шартро дар ҷумлаҳои пайрави макон ба осонӣ шинохтан ва ҷудо намудан мумкин аст. Дар ин гуна ҷумлаҳо хабари ҷумлаи пайрав дар шакли сифаи шартӣ-хоҳишмандӣ омада, то андозае иҷрои амали сарҷумларо ба ягон шарт вобаста мекунад: *Мо, дар кучое ки кор бошад, ба ҳамон ҷо ҳозир мешавем [Икромӣ Ҷ., 16, 351]. Рӯйи ин кас, аз кучо ки боди муҳолиф вазида монад, даррав ба ҳамон тараф мегардад [Ҷалил Р., 33, 69].*

Чумлаҳои пайрави мисолҳои зикршуда пайвандаки хоси шарт агарро қабул карда метавонанд: *Мо, дар кучое ки агар кор бошад, ба ҳамон ҷо ҳозир мешавем. Рӯйи ин кас, аз кучое ки агар боди муҳолиф вазида монад, даррав ба ҳамон тараф мегардад.*

Профессор Д. Хоҷаев тобиши шарт гирифтани чумлаи пайрави маконро ба ифодаи хабари чумлаи пайрав вобаста медонад: “Ҳангоми ба шакли замони ҳозира- оянда ифода ёфтани хабари чумлаи пайрави макон дар он тобиши иловагии шарт пайдо мешавад” [Хоҷаев Д., с. 2011, с. 160].

Муҳаққиқи чумлаҳои пайрави ҳол Д. Тоҷиев шарти асосии тобиши маъноӣ шарт гирифтани чумлаҳои пайрави маконро қайд намуда, таъкид мекунад, ки “Бо шаклҳои сифаи шартӣ хоҳишмандӣ ифода шаванд, чумлаи пайрав боз маъноӣ шартро ҳам ифода мекунад” [Тоҷиев Д., 2003, с. 154]. Воқеан, яке аз омилҳои тобиши шарт гирифтани чумлаҳои пайрави макон бо шакли замони ҳозира-оянда ифода ёфтани чумлаи пайрав аст:

Пештар, ба ҷое ки газета хонда истода бошанд, ҳеҷ наздик намешуд [Айнӣ С., 8, 163]. Дар ҷое ки хӯчаин бошанд, ба дасти ман ҷамъ шудани пул муносиб нест [Айнӣ С., 8, 70]. Ҷое ки кори душман ба силоҳ саранҷом намеёбад, ҳилаву тадбир лозим [Улуғзода С., 28, 236].

Агар ба чумлаҳои пайрави мисолҳои боло пайвандакҳои шартиро биёрем, тобиши шартӣ онҳо боз ҳам равшантар мегардад:

Пештар, ба ҷое ки агар газета хонда истода бошанд, ҳеҷ наздик намешуд. Дар ҷое ба шарте ки хӯчаин бошанд, ба дасти ман ҷамъ шудани пул муносиб нест. Ҷое ки агар кори душман ба силоҳ саранҷом намеёбад, ҳилаву тадбир лозим.

К. Қаландаров мавқеи пайвандакҳоро дар тобиши шарт гирифтани чумлаи пайрави макон махсус таъкид менамояд: “Вобаста ба ифодаи хабарҳои чумлаи пайрав ин пайвандак тобишҳои гуногуни маъноӣ мегирад, ки аз онҳо тобиши шартӣ равшантар зоҳир мешавад. Махсусан,

дар мавридҳое, ки хабари ҷумлаи пайрави макон бо шаклҳои гуногуни сиғаи шартӣ хоҳишмандӣ ифода мешавад, тобиши шартӣ он басо амиқ мешавад” [Қаландаров К., 2004, с. 235].

Дар мисолҳои зер равшан мебинем, ки омили асосии тобиши шарт гирифтани ҷумлаи пайрави макон калимаи “*ҳар ҷо*” аст, зеро дар мисоли аввал бо ин ифода хабари сарҷумла ва ҷумлаи пайрав дар сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ омада бошад ҳам, дар ҷумлаи дуюм хабари ҳам сарҷумла ва ҳам ҷумлаи пайрав ба шакли сиғаи хабарӣ омада, аммо тобиши шарт равшан мушоҳида мешавад. Масалан: *Ба ҳар ҷо раванд, ихтиёр доранд* [Айнӣ С., 5, 91]; *Дар ҳар ҷойи боб, ки рост овардем, роҳи гурезагонро гирифтаем* [Айнӣ С., 5, 345].

Дар як қатор ҷумлаҳои пайрави макон, ки тобиши шарт доранд, пайвандаки “*агар*” бо калимаҳои ҳаминисбати “*дар ҷое, ба ҷое*” омада, тобиши шартро тақвият медиҳанд:

Агар дар ҷое задухӯрде рӯй диҳад, чи гунае ки ман фармон диҳам, бечуну чаро ба амал оретон [Айнӣ С., 5, 512]. *Ҷоеро нишон мегиред, ки агар тиратон ба он ҷо расад, ҷони кас мебарояд* [Айнӣ С., 8, 54].

Тобиши маъноӣ иловагии шарт гирифтани ҷумлаи пайрави макон ба омилҳои зерин вобаста аст: Ба шакли замони ҳозира-ояндаи сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ ифода ёфтани хабари ҷумлаи пайрав; Ифодаи калимаи “*ҷо (ҷой)*”, ки мафҳуми хеле васеъ дошта, ҳангоми тасвири ҳодисаю воқеаҳо ва муҳокимаи онҳо калимаи “*ҷо*” бештар маъноӣ грамматикӣ гирифта, маъноӣ луғавияш суст ё тира мегардад. Дар чунин ҳолат калимаи “*ҷо*” чун воҳиди ҳамнисбат ва ё ҷузъи пайвандак меояд.

3. Тобиши маъноӣ миқдору дараҷа ҳам дар ҷумлаҳои пайрави макон равшан ба мушоҳида мерасад. Дар грамматикаи илмӣ академикӣ зоҳиршавии ин тобишро бештар ба пайвандакҳо вобаста дониста, муаллифон қайд мекунанд, ки “*Ҷумлаи пайрави макон бо пайвандаки то ҷое ки интиҳои амали сарҷумларо мефаҳмонад ва тобиши дараҷа дорад*” [Грамматикаи забони адабии тоҷик, 1989., с. 140]. Мисолҳои, ки аз

адабиёти бадеӣ ба назари мо расиданд, ин нуктаро тақвият медиҳанд. Ҳамчунин, ба назари мо, сабаби тобиши миқдору дараҷа гирифтани ҷумлаҳои пайрави макон бо пайвандаки “*то ҷое ки*” ба он ҳам вобастагӣ дорад, ки дар ин маврид амали ҷумлаи пайрав ва сарҷумла ба ҳадди амал далолат мекунад, ки хусусияти миқдору дараҷа низ дорад:

То ҷое ки тасмаи узангу мерасид, худро пас кашидам [Айнӣ С., 8,54]. *Барои дар шубҳа наандохтани онҳо даҳони нақбро, то ҷое ки Дохунда кофта буд, аввалиаш барин карда гӯронид* [Айнӣ С., 4, 307]; *Лавозимоти ҳарбири, то ҷое ки дастрасаш буд ва имкон дошт, барои онҳо таҳия кард* [Улуғзода С., 28, 283]. *Аз домани теппакӯҳи муқаддас то болои он, то он ҷое ки сутуни сафеди сангин меистод, чашмаҳои сунъӣ, намозгоҳҳои бешуморе воқеъ шудааст* [Муҳаммадиев Ф., 23, 129].

Барои тобиши миқдору дараҷа мо мисолҳои кам пайдо кардем, аммо дар ҷое, ки ин тобиш ба назар расид, хеле равшан ва барҷаста аст.

4. Тобиши маъноӣ мақсад низ дар ҷумлаҳои пайрави макон ба мушоҳида мерасад. Мавҷудияти ин тобишро муҳаққиқ Д. Ҳоҷаев чунин таъкид менамояд: “Агар хабари ҷумлаи пайрави макон бо аорист ифода ёбад ва ҷумлаи пайрав бар эзоҳи ҳоли макони сарҷумла – воҳиди ҳамнисбат, биёяд, тобиши мақсад гирифтани ҷумлаи пайрави макон равшан аст” [Ҳоҷаев Д., 2011, с. 160].

Ифодаи пайвандаки “*то ин ки*” дар ҷумлаи пайрав муносибати мақсадро возеҳтар мекунад:

Маро ба манзиле роҳбарӣ кун, то ин ки дар он ҷо қадре осуда шавам [Айнӣ С., 4, 241].

Дар баъзеи ин гуна ҷумлаҳо тобиши шарт ва мақсад баробар мушоҳида мешаванд: *Дар ҷое ки ҳуррият бошад, он ҷо обод мешавад* [Айнӣ С., 4, 259]. *Ба ҷое гурехтан даркор аст, ки касе дар он ҷо маро дунболагирӣ накунад* (Айнӣ С., Дохунда, 148).

Ба ҳамин тариқ, ҷумлаҳои пайрави макон, бо вучуди ифодаи маъноӣ мушаххас доштан дорои тобишҳои гуногуни маъноӣ буда, ҳамаи онҳо барои тақвияти маъноӣ асосии ҷумлаҳои пайрав хидмат мекунад.

3.9. Ҷумлаи мураккаби тобӣ бо ҷумлаи пайрави шарт ва тобишҳои маъноӣ иловагии он

Ҷумлаи пайрави шарт шартӣ ба вуқӯ пайвастан ё напайвастанӣ амали сарҷумларо ифода мекунад. Дар забоншиносии тоҷик ин навъи ҷумлаи пайрав дар ҳамаи китобу дастурҳои забони тоҷикӣ, ки дар онҳо дар мавриди ҷумлаҳои пайрави ҳол сухан меравад, зикр шудааст.

Ба мисли ҷумлаи дигари пайрави ҳолӣ дар мавриди ҷумлаи пайрави шарт аксари муаллифон ба масъалаи шинохти ин навъи ҷумлаи пайрав, воситаҳои алоқии он бо сарҷумла таваҷҷуҳ намудаанд. Хусусан, дар китобҳои дарсӣ ва воситаҳои таълимии солҳои охир дар хусуси ҷумлаҳои пайрави шарт маълумоти мухтасар оварда шуда, бештар ба масъалаи сохтори ин ҷумлаи пайрав таваҷҷуҳ зоҳир гардидааст.

Таҳлили ин китобу дастурҳо нишон медиҳад, ки муаллифон ва мурағибони онҳо ба масъалаи хусусиятҳои маъноӣ ва грамматикӣ ҷумлаи пайрави шарт чандон аҳамият надидаанд ва зарур нашуморидаанд.

Ниҳоят, дар грамматикаи академикӣ соли 1989 дар бораи ҷумлаҳои пайрав шарт маълумоти хеле муфассал бо нишон додани хусусиятҳои маъноӣ ва грамматикӣ, пайвандҳои тобеҷунанда, воситаҳои дигари алоқии ҷумлаи пайрав бо сарҷумла, ҷойи ҷумлаи пайрави шарт нисбат ба сарҷумла маълумот оварда шуда, дар мавриди тобишҳои маъноӣ ҷумлаи пайрав маълумоти арзишманд оварда мешавад [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 140-143].

Дар таҳқиқоти илмӣ забоншиносони тоҷик дар мавриди ҷумлаи пайрави шарт маълумоти гуногун оварда мешавад. Аз ҷумла, Н.

Маъсумӣ дар “Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии ҳозираи тоҷик” дар бораи ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав маълумот оварда бори нахуст ишорае дар бораи тобиши ҳилофӣ доштани онро ҳам қайд мекунад [Маъсумӣ Н., 2007, с. 362].

Маълумоти хеле мукамал ва муфассал дар мавриди хусусиятҳои грамматикию маъноии ҷумлаҳои пайрави шарт дар монографияи М. Қосимова оварда мешавад. Муҳаққиқ ба дараҷаи омӯзиши масъала, муносибати маъноию грамматикии ҷумлаи пайрави шарт, восиҷаҳои алоқаи грамматикии он бо сарҷумла маълумоти хеле мукамал додааст [Қосимова М., 1961].

Дар таҳқиқи дигари монографияи муҳаққиқони наҳви забони тоҷикӣ низ доир ба ҷумлаҳои пайраи шарт маълумоти пураарзиш оварда мешавад, аз ҷумла, дар монографияи профессор Д.Тоҷиев [Тоҷиев Д., 2003] дар баробари хусусиятҳои зиёди грамматикӣ дар бораи тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави шарт маълумот оварда мешавад.

Ҳамчунин муҳаққиқи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ С. Атобуллоев, муҳаққиқи забони осори классикони адабиёти форсу тоҷик К. Қаландаров дар монографияҳои худ дар баробари нишон додани хусусиятҳои грамматикии ҷумлаҳои пайрави шарт дар контексти таҳқиқи худ ба масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави шарт низ таваҷҷуҳ зоҳир намудаанд.

Масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави шартро муҳаққиқон ба таври гуногун баён намудаанд. Чунонки дар мисоли ҷумлаҳои пайрави ҳоли дидем, баъзеҳо танҳо ҳангоми баррасии вазифҳои пайвандакҳои тобеъкунанда ишора мекунанд, ки ин пайвандак ҳелҳои дигари ҷумлаҳои пайравро низ ба сарҷумла тобеъ мекунад. Аз он ҷумла, профессор Д. Хочаев дар яке аз мақолаҳои таҳти унвони “Ихтилофи назар дар шарҳи наҳвии як байт” вазифаи пайвандаки “то”-ро чунин муайян намудааст: “Далелҳои забони тоҷикӣ, маводи забони насру назми классикӣ ва муосир собит месозад, ки вожаи “то” ҳамчун

пайвандаки тобеъкунанда муштараквазифа аст. Ин пайвандак ҳеч гоҳ холису сирф як муносибатро ифода намекунад ба мисли пайвандаки “агар”, ки пеш аз ҳама маънии шартӣ дорад, ё ин ки мисли пайвандаки “зеро”, ки маънои сабабӣ дорад. Пайвандаки “то” бештар барои алокаи ҷумлаҳои пайраве корбаст мешавад, ки маънои замонию шартӣ, замонию шартӣ ва мақсад, замонию шартӣ ва сабабдоранд” [Ҳоҷаев Д., 2009, с. 51- 59] Баъзе муҳаққиқон бошанд бевосита аз хусуси тобиши иловагии ҷумлаҳои пайрав суҳан мегӯянд. Дар мавриди ҷумлаҳои пайрави шарт низ масъала чунин аст. Яке аз муҳаққиқони асосии ҷумлаи пайрави шарт дар забони тоҷикӣ М. Қосимова низ ҳамин гуна муносибат намудааст. Муҳаққиқ дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави шарт фасли ҷудогонае ҷудо накарда бошад ҳам, дар катори пайвандакҳои ҷумлаи пайрави шарт пайвандакҳои “агар (*гар, ар*), ба шарте ки, ки, то, вақте ки, ҳар гоҳ ки, модоме ки, чун, кошки (*кош*), магар ки” зикр карда, таъкид менамояд, ки: “Ҷумлаҳои пайрави шартӣ, ки бо пайвандакҳои мазкур меоянд, ба ғайр аз он ки маънои шартро ифода мекунанд, боз тобишҳои маъноии гуногунро ҳам дар бар мегиранд” [Қосимова М., 1961, с. 59].

Дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави шарт М. Қосимова тобишҳои замон, сабаб, натиҷа доштани ҷумлаҳои пайрави шартро зикр кардааст. Д.Тоҷиев низ ҳангоми шарҳи вазифаҳо ва маънои грамматикӣ пайвандакҳои ҷумлаи пайрави шарт аз мавҷудияти тобишҳои сабаб, замон ишора карда мегӯяд: “Маҳз бо тӯфайли шаклҳои феълии сифаи шартӣ- хоҳишмандӣ пайвандакҳои *то, чун, вақте ки, модоме ки* ҷумлаҳои пайрави шартро, ки тобишҳои замон ва сабаб низ доранд, ба сарҷумла мепайванданд” [Тоҷиев Д., 1981, с. 158].

Муҳаққиқ С. Атобуллоев [Атобуллоев С., 2004, с. 144, 145, 146] тобиши натиҷа, замон, мубтадо доштани ҷумлаҳои пайрави шартро зикр мекунад.

Пажухишгар К.Қаландаров [Қаландаров К., 2004, с. 305, 317] низ мавҷудияти тобиши маъноии хилоф ва сабабро дар ин гурӯҳи ҷумлаҳо қайд менамояд.

Муаллифони грамматикаи академикӣ [Грамматикаи забони..., 1989, с. 142] тобишҳои замон, сабаб, тарзи амал доштани ҷумлаҳои пайрави шартро зикр кардаанд.

1.Тобиши маъноӣ замон дар ҷумлаҳои пайрави шарт зиёд ба мушоҳида мерасад, зеро категорияҳои замон ва шарт ба ҳам хеле алоқаманданд, аз ин рӯ, яке аз масъалаҳои хеле мураккаб дар омӯзиши масъалаи замон ва шарт муносибати байни ин ду категория аст. Дар зоҳир шудани тобишҳои иловагӣ гоҳо ҳуди пайвандакҳо ва маъноӣ сарҷумла боис шаванд, гоҳо калимаҳои дохили ҷумлаи пайрав ё сарҷумла, ки ба маъноӣ замон далолат мекунад, мусоидат менамоянд. Д.Тоҷиев таъкид мекунад, ки “Пайвандакҳои “*то*”, “*вақте ки*” ҷумлаҳои пайрави шартро ба сарҷумла тобеъ мекунад, ки тобиши иловагии замон ҳам доранд” [Тоҷиев Д., 1981, с. 160] Дар мисолҳои зерин пайвандаки “*то*”, “*ки*” маъноӣ замонро низ ифода мекунад, ба ҷумлаи пайрав тобиши маъноӣ замонӣ бахшидааст:

То аз ҷояш хеста ба тарафи дарахти ҷуғзак нишаста рӯй овардани Ҳасан, вай парида рафт [Айнӣ С., 5, 98). *То ба даре ё деворе барнахӯрад, то танай дарахте ё дасти ин додгареро нагирад, худро боздошта наметавонад* [Муҳаммадиев Ф., 21, 102]. *То тайёр шудани хӯрок як каф пахта гузаронед ҳам, ғоидааст* [Айнӣ С., 5, 70]. *Вақте ки вақфкорон барои ҳамин вақфи даҳяки сабук ин қадар ошӯб барпо кунанд, магар вақфкории сеяк ё нисфидеҳ ором менишинанд?*[Айнӣ С., 5,186].

Муҳаққиқи шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ С. Атобуллоев низ ҳамин хусусияти ҷумлаҳои пайрави шартро бо пайвандаки “*то*” таъкид мекунад: «Бояд қайд кард, ки ҷумлаҳои бо пайвандаки “*то*” сохташаванда дар айни ҳол дорои тобиши маъноӣ замон низ мебошанд. Онҳо пеш аз амали сарҷумла содир шудани амали ҷумлаи пайравро низ

нишон медиҳанд. Ин ҳодиса як далели қавист бар ҳилофи гумони баъзеҳо, ки “то”-ро соф пайвандаки замон ва мақсад ҳисоб мекунад: *И одам, то чойи талх найорӣ, қаҳр мекъна*” [Атобуллоев С., 2004, с. 145].

Барои тақвияти тобиши маъноии замон дар ҷумлаи пайрави шарт таркиби замони “ҳар гоҳ”, “ҳар гоҳ ки” мусоидат мекунад:

Ҳар гоҳ агар аз дарвозаи ин работ дароед, аввал ба назаратон як майдони васеи қатор яккамехдор менамуд [Айнӣ С., 5, 145]. *Ҳар гоҳ ҳукуматҳо ин корҳои нодурусти комиссияро шунаванд, албатта, тафтиш хоҳанд кард* [Айнӣ С., 5, 371]. *Ҳар гоҳ ки аз вай сухан равад, рӯяш хира гашта, сарашро поин меандозад* [Улуғзода С., 29, 39]. *Ҳар гоҳ агар ба хонаамон касе аз хешонаш ё дугонаҳояш биёяд, тайёр буд, ки тамоми занҳои маҳалларо ба меҳмонӣ даъват кунад* [Улуғзода С., 27, 17].

Дар ҷумлаҳои боло маъноии замонӣ равшан аст, аммо ифодаи сиғаҳои шартӣ-хоҳишмандӣ ҷумлаҳои пайрави шарт будани онҳоро собит мекунад. Иҷрои амал дар ин ҷумлаҳо, пеш аз ҳама, ба шарте вобаста аст, на ба замоне.

2.Тобиши маъноии натиҷа дар ҷумлаҳои пайрави шарт ҳам мушоҳида мешавад. Ин ҳодисаи нахвиро дар ҷумлаҳои пайрави шарт профессор М. Қосимова чунин зикр кардаанд: “Агар шартӣ воқеъ гардидани амал дар ҷумлаи пайрави шартӣ ифода шавад, дар сарҷумла натиҷаи он ифода мегардад. Шарт ва натиҷа бо ҳам саҳт алоқамаданд. Бинобар ин сарҷумла бе ҷумлаи пайрав ва ҷумлаи пайрав бе сарҷумла дарк карда намешавад” [Қосимова М., 1961, с. 12].

Аз назари муҳаққиқ С. Атобуллоев баъзе ҷумлаҳои пайрави шарт, ки бо пайвандаки “ки” ба сарҷумла тобеъ шудаанд, тобиши натиҷагӣ доранд: «Пайвандаки “ки” дар шеваи ҷанубӣ, монанди пайвандаки “агар” дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави шарт фаровон истифода мешаванд. Ҷумлаи пайрав бо пайвандаки “ки” ҳамеша пеш аз сарҷумла омада, пайвандак дар дохили ҷумлаи пайрав, яъне дар байни аъзоҳои он ҷойгир мешавад. Дар ин қабил ҷумлаҳо

байни сарчумла ва ҷумлаи пайрав тобиши натиҷагӣ мавҷуд аст. Чунончи:
*Тъ ки надида бошӣ, ма дъ бор хондагийъм и китоба; Хами тан ки дъръс
боша, чиз мефора; Мо ки Дъшанбе бърем, артис мешем; Овъш ки
надиш, хушк меша (Атобуллоев С., 1984: 146).*

Мисолҳои адабиёти бадеӣ назари муҳаққиқонро тасдиқ мекунанд.
Дар ташаккули онҳо нақши пайвандаки “агар” ва мутобиқати шаклҳои
феълӣ– хабарҳо, яъне дар шакли сиғаи шартӣ-хоҳишмандӣ омадани
хабари ҷумлаи пайрав хеле муҳим аст:

*Агар ягон кас кофта ояд, маро мебинад [Айнӣ С., 5, 387]. Агар ба
даст афтам, ҳамаи орзуҳоям ҳамроҳи худам ба гӯр меравад [Айнӣ С., 5,
387]. –Дадеш! Агар ду бор ҳамин тавр шуда дӯшидани гов бевақт монад,
бадамал мешавад ва ширашро хушк мекунад,– гӯён аз суфа мефуромад
[Айнӣ С., 4, 36].*

Хабари ҷумлаҳои пайрави ин гуна ҷумлаҳо метавонад дар шакли
инкорӣ низ ояд:

*Агар ўро ба даст надарорем, мо хароб мешавем [Айнӣ С., 5, 395].
Агар ман намебудам, ҳам худхотон кушта мешудед ва ҳам молхотон
мерафт [Айнӣ С., 5, 419]. Агар мо ба вай ёрӣ надихем, ба зудӣ монда
шуда аз кор баромада мемонад ва тамоман бекас шуда мемонем [Айнӣ
С., Ғуломон, 296]*

Тобиши натиҷа дар ҷумлаҳои пайрави шарт муносибати устувори
ин категорияҳои мантиқиро нишон дода, далели имкониятҳои фароҳи
забони тоҷикӣ дар хулосабарориҳои мантикӣ аст.

3. Тобиши маъноӣ сабабро дар ҷумлаҳои пайрави шарт муҳаққиқ
М. Қосимова ёдрас намуда, таъкид мекунад, ки: “Муносибатҳои шартӣ
ва сабабӣ дар он ифода меёбанд, ки баъзан шартӣ муайян барои ягон
амали муайян сабаб мешавад. Сабаби пайдоиши амали ҳозираро тасдиқ
ва асоснок менамояд” [Қосимова М., 1961, с. 12].

Муҳаққиқ Д.Тоҷиев, муаллифони грамматикаи академикӣ,
инчунин муҳаққиқи забони осори классикӣ К. Қаландаров низ тобиши

сабабӣ доштани ҷумлаҳои пайрави шартро таъкид намуда, яке аз омилҳои ифодаи ин тобиши маъноиро дар ҷумлаҳои пайрави шарт пайвандаки “модом ки”-ро мешуморанд. Воқеан, қисми бештарини ҷумлаҳои пайрави шарт, ки тобиши сабабӣ доранд, бо пайвандаки “модом ки” ба сарҷумла тобеъ шудаанд:

Модом ки мо хонаву ҷой надорем, аз ин хонадорӣ чӣ ҳузуру ҳаловат мебинем?[Айнӣ С., 5, 147]. *Модом ки медонед надуздидааст, пас чаро ба ӯ дуздидӣ гуфта дӯғ мезанед* [Айнӣ С., 5, 184]. *Модоме ки аз бисёр афтодани поруи маъданӣ бемор шуда будааст, бояд бо кам кардани он дуруст шавад* [Айнӣ С., 5, 618].

Гоҳо ҷумлаҳои ҳам ба назар мерасанд, ки бо интонатсияи тобеъ ба сарҷумла алоқаманд шуда, тобиши сабабӣ зоҳир мекунад:

Шумо ки ба қудрати Худо имон доред, – гуфт Сафар ба Мулло Наврӯз, – чаро думи бекҳоро лесида мегардед?[Айнӣ С., 5, 176];

Як қисми ҷумлаҳои пайрави шарт бо пайвандаки “агар” ба сарҷумла тобеъ шуда, тобиши сабабӣ гирифта метавонанд:

Агар босмачӣ омада монад, молхотонро бар болои бом бароварда пинҳон кунетон [Айнӣ С., 5, 417]. *Агар хавотир кашӣ, амаки Рустам гуфта фарёд кун, ман ҳозир мешавам* [Айнӣ С., 4, 111]. *Агар дар ҳақиқат бой одами раҳмдил бошад, маро, ки ғуломвор ба дари хонааш кор мекунам чаро сер намекунад, чаро намепӯшонад?*[Айнӣ С., 4, 50].

Тобиши маъноии сабабӣ дар қатори тобишҳои дигари ҷумлаи пайрави шарт нишон медиҳад, ки муносибатҳои сабабу шарт ба ҳам алоқаманд буда, ҳангоми баёни фикр аксар чунин воқеъ мегардад, ки барои ифодаи як фикр муносибати маъноии як хели ҷумлаи пайрав кифоят намекунад ва он боиси шакл гирифтани якчанд маъно дар қолаби як ҷумла мегардад.

4. Тобиши маъноӣ хилоф ҳам дар ҷумлаҳои пайрави шарт ба мушохида мерасад. Дар ин маврид ҳанӯз хеле барвақт Н. Маъсумӣ ишора карда буд: “Ҳиссачаи ҳам дар ҷумлаи пайрави шартӣ тобиши

хилофӣ ба вучуд меоварад. Дар ин сурат ҷумлаи пайрави шартӣ бо пайвандаки “агар” маънои хилофиро ҳам ифода мекунад. Дар чунин тарзи ифода ҳиссаҷаи ҳам бо аористи будан пайравии доимӣ надорад” [Маъсумӣ Н., 2011, с. 362].

Тобиши хилофӣ доштани ҷумлаҳои пайрави шартиро К. Қаландаров низ муайян намуда, чунин изҳори ақида намудааст: “Маълум аст, ки пайвандаки “агар” ҷумлаҳои пайрави хилофро низ ба сарҷумла тобеъ мекунад, аммо дар ин маврид ҳамчун воситаи муҳимми алоқа бояд ҳиссаҷа- пайвандаки “ҳам” кор фармуда шавад. Дар ин навъи ҷумлаҳо маънои хилофӣ ба ифодаи хабарҳои сарҷумлаю ҷумлаи пайрав вобаста аст” [Қаландаров Е., 2004, с. 304-305].

Аксари мисолҳое, ки аз адабиёти бадеӣ мо гирд овардем, гуфтаҳои муҳаққиқонро тасдиқ мекунанд:

Дар роҳҳо ва ҷойҳои тақир обҳои барфу борон, ки кӯлмак шуда мондаанд, дар шабҳо ях банданд ҳам, рӯзона бо таъсири офтоб об мешуданд [Айнӣ С., 5, 383]. *Агар дар замин гӯронем ҳам, ёфта мегирифтааст* [Айнӣ С., 5, 417]. *Замини хона тахтафарш бошад ҳам, дар рӯи он як колин паҳн буд* [Айнӣ С., 5, 621].

Воқеан, дар зоҳир шудани тобиши маънои хилоф дар ҷумлаҳои пайрави шарт маънои хилофи ҳамдигарро ифода кардани хабари сарҷумла ва ҷумлаи пайрав муҳим аст.

5. Тобиши маънои макон низ дар ҷумлаи пайрави шарт дида мешавад. Ҳангоми ҷустуҷӯ ва омӯзиши забони насри бадеӣ ба назари мо мисолҳое расиданд, ки тобиши маънои макон доштани ҷумлаҳои пайрави шартро нишон медиҳанд, чунончи: *Агар мо мурем ҳам, бар болои бом, дар пеши молҳои худамон хоҳем мурд* [Айнӣ С., 5, 414]. *Агар мо дар ин кӯйҳои бад намеафтадем, боғамонро аз боғи Шамсӣ ободтар мекардем* [Айнӣ С., 4, 87]. *Бехтар мешуд, ки ўро ба касалхона фиристанд* [Ҷалил Р., 32, 170].

6. Тобиши тарзи амал ҳам гоҳо дар ҷумлаи пайраваи шарт ба мушоҳида мерасад. Дар ин маврид муҳаққиқон ба таври равшан чизе нагуфта бошанд ҳам, бо ишораҳои бавосита аз гуфташон пай мебарем, ки тобиши тарзи амал доштани ҷумлаи пайрави шартро ишора кардаанд. Аз ҷумла, муҳаққиқ Д.Тоҷиев дар ин маврид чунин андеша дорад: “Пайвандаки таркибии *“дар сурате ки”* сермаъност. Вай маъноҳои дигарро ҳам ифода карда метавонад: чунончи, сабаб, тарзи амал ва ғ.” [Тоҷиев Д., 1981, с. 160].

Ин тобиш дар ҷумлаҳои пайрави шарт хеле кам ба мушоҳида мерасад: *Дар сурате ки амлоқдор ним таноб гуфта нависад, пайкол-пайкол киштҳои ӯро “ин посираи оқсақол” гӯён партофта меравад* [Айнӣ С., 11, 267].

7. Чанд тобиш дар ҷумлаи пайрави шарт дар баъзе ҷумлаҳо мушоҳида мешавад. Чунончи, дар ҷумлаи зерин тобиши сабаб ва тарз, замон ба мушоҳида мерасад:

Дар сурате ки ҳамин об ба гӯшти бадан паҳн шавад, азоби тоқатнопазир медиҳад [Айнӣ С., 11, 236].

Дар ин ҷумлаҳо тобишҳои замон ва сабаб, ҳилоф дида мешавад: *Модом ки онҳо пароканда шуда мегурезанд ва кушта намешаванд, боз чамъ хоҳанд шуд* [Айнӣ С., 5, 412]. *Вақте ки ту дар саҳар нияти рӯзадорӣ накарда бошӣ, азбаски хурдсол ҳастӣ, рӯза хӯрда гардӣ, зарар намекунад* [Айнӣ С., 9, 114].

Ҷумлаҳои пайрави шарт аз гурӯҳи он ҷумлаҳои пайрави дучузъае ҳастанд, ки бо ду хусусияташон фарқ мекунанд. Аввалан, онҳо тобишҳои хеле зиёди маъноӣ доранд ва бо аксари ҳелҳои дигари ҷумлаҳои пайрав муносибати маъноӣ пайдо мекунанд, дуюм, бештарини тобишҳои маъноии онҳо хеле серистеъмол ҳастанд.

3.10. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави хилоф ва тобишҳои маъноӣ иловагии он

Ҷумлаҳои пайрави хилоф амалеро ифода мекунанд, ки он ба амали сарҷумла муқобил гузошта шудааст. Дар ин гуна ҷумлаҳо гоҳо амали сарҷумла ва гоҳо амали ҷумлаи пайрав бартарӣ пайдо мекунад, яъне агарчи амали ҷумлаи пайрави хилофӣ бо ифодаи маънояш амали сарҷумларо ботил мекунад, вале гоҳо ба маъноӣ хилофии ҷумлаи пайрав нигоҳ накарда, амали сарҷумла иҷро мешавад. Аз ин нуқтаи назар, ҷумлаҳои пайрави хилоф муносибати мураккаби байни сарҷумла ва ҷумлаи пайравро ифода мекунанд. Бо вучуди он ки ҷумлаи пайрави хилоф дар аввалин дастурҳои забони тоҷикӣ зикр карда мешавад, аз қабиле он ҷумлаҳои пайравест, ки таваҷҷуҳи муҳаққиқонро камтар ба худ ҷалб намудааст.

Ҷолиби таваҷҷуҳ аст, ки маълумоти дар мавриди ҷумлаҳои пайрави хилоф дар китобу дастурҳо овардашуда солҳои тулонӣ танҳо такрор мешаванд ва ҳеле кам таҷдиди назар шудааст. Аввалин маълумоте, ки аз ҷониби А. М. Беленитский, Б. Ҳочизода, баъдтар аз ҷониби Л. Бузургзода дар мавриди ҷумлаи пайрави хилофӣ оварда мешавад, масъалаи ҳудуд ва хусусиятҳои пайвандакҳои ин ҷумлаи пайрави ҳолро дар бар мегирад ва дар оянда ба яке аз бахсҳои асосӣ дар атрофи ҷумлаи пайрави хилоф мубаддал мегардад.

Дар китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимии солҳои 40-50-ум, ки ба таври силсилавӣ ба нашр расидаанд, маълумоти ҳеле мухтасар ва якхела оварда мешавад [А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров., 1942; Ниёзмӯҳаммадов Б., Ниёзӣ Ш., 1958].

Танҳо дар “Грамматикаи забони тоҷикӣ” наشري соли 1963 маълумот дар мавриди ҷумлаи пайрави хилоф андаке бештар буда,

доираи ифодаи маънои он бо пайвандакҳои гуногун зикр мегардад ва андешаҳои муаллифон бо овардани мисолҳо тақвият дода мешавад.

Дар “Забони адабии ҳозираи тоҷик” [Забони адабии ҳозираи тоҷик, 1970] бошад, аллакай ба зами маълумот дар бораи ҷумлаи пайрави ҳилоф ба масъалаи пайвандакҳои ҳилофӣ ва ҷойи ҷумлаи пайрави ҳилоф нисбат ба сарҷумла таваҷҷуҳ зоҳир мегардад.

Пас аз солҳои зиёд танҳо дар грамматикаи академикии соли 1989 дар хусуси ҷумлаи пайрави ҳилоф маълумот хеле васеъ оварда шуда, масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрави ҳилоф низ зикр мегардад. Муаллифон мавқеъ ва махсусияти пайвандакҳои тобеъкунандаи ҷумлаи пайрави ҳилофро ба таври ҷудогона зикр намуда, мавқеъ ва дараҷаи истеъмоли онҳоро қайд менамоянд ва бо мисолҳо аз адабиёти бадеӣ мақсадро равшан байн месозанд.

Пас аз солҳои 90-уми садаи XX низ як силсила китобҳои дарсӣ барои макотиби олии таълиф гардиданд, ки маълумоти заминавии онҳо аз китобҳои дарсии солҳои қаблӣ бармеояд. Албатта, ба тӯфайли ин ки ҳадафи асосии ин китобҳои дарсӣ овардани маълумоти мавҷуда барои донишҷӯён будааст, ба масъалаҳои баҳсноки ин ҷумлаи пайрав чандон таваҷҷуҳ нанамудаанд.

Дар забоншиносии тоҷик тадқиқоти ба таври ҷудогона ба мавзӯи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави ҳилоф бахшидашуда аз андешаҳои Н. Маъсумӣ оғоз мегарданд, ки дар “Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик” [Маъсумӣ Н., 2011] зикр гардидаанд. Масъалаҳои асосие, ки дар ин таҳқиқот барҷаста ба мушоҳида мерасад, роҳу воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави ҳилоф ба сарҷумла аст. Бояд гуфт, ки аксари ин маълумотҳо, мутаассифона, дар китобҳои дарсии он солҳо роҳ наёфтаанд.

Мақолаҳои хеле фароғири профессор Д.Т.Тоҷиев “Ҷумлаи пайрави ҳилофӣ” [Тоҷиев Д.Т., 1967, с. 5-21] ва К. Қаландаров “Ҷумлаи пайрави ҳилоф” [Қаландаров К., 1968, с. 57] аз қадамҳои нахустин дар омӯзиши

хусусиятҳои маъноӣю грамматикӣю ҷумлаи пайрави ҳилоф мебошанд. Аҳмад Шафой [Шафаи А., 1967] низ дар хусуси ин ҷумлаи пайрави ҳол дар забони форсӣ маълумоти муфасссал додааст.

Яке аз масъалаҳои асосии баҳси мавзӯи мазкур воситаҳои алоқаи грамматикӣю ҷумлаи пайрави ҳилоф бо сарҷумла аст, зеро воситаҳои грамматикӣ дар ифодаи маъноӣ ҳилоф нақши муҳим доранд. Агарчи муҳаққиқон пайвандакҳо, ҷойи ҷумлаи пайрав нисбат ба сарҷумла ва интонатсияи тобеъро аз воситаҳои алоқаи сарҷумла ва ҷумлаи пайрав доништаанд, таваҷҷуҳи онҳоро, асосан, масъалаи пайвандакҳои тобеъкунанда ба худ ҷалб намудааст.

Аз пайвандакҳои серистеъмолтарини ин ҷумлаи пайрав пайвандаки “ҳам” аст. Д.Т.Тоҷиев онро яке аз пайвандакҳои серистеъмоли ҷумлаи пайрави ҳилоф мешуморад: “Дар забони имрӯзаи тоҷикӣ пайвандаки серистеъмолтарини ҷумлаи пайрави ҳилоф “ҳам” мебошад. Доираи истеъмоли ин пайвандак беш аз пеш васеъ гардида, чи дар забони гуфтугӯӣ ва чи дар забони китобӣ баробар кор фармуда мешавад. Илова бар ин, пайвандаки “ҳам” бо пайвандакҳои дигари ин ҷумлаи пайрав ҳамроҳ омада, пайвандакҳои ҷуфт месозад” [Тоҷиев Д.Т., 1981].

Муҳаққиқ Аҳмад Шафой ба пайвандаки ҳилофӣ будани “ҳам” қатъиян зид буда, мегӯяд: “Ҳам дар асл қисмати дуҷумлаи ҳарфи рабти (пайвандак)-и ҳилофӣ “агар... ҳам” аст, ки қисмати аввали он агар ба далели талаботи нутқи шифоҳӣ ҳазф мегардад, аммо дар форсии муосир ин гуна ҷумлаҳо бо ҳиссаҷаи таъкидии агар... ҳам ба сурати ҳарфи рабти ҳилофӣ ба кор меравад” [Шафаи А., 1967, с. 182].

Умуман, дар мавриди пайвандакҳои ҷумлаҳои пайрави ҳилофӣ муҳаққиқон зиёд таваҷҷуҳ намудаанд. Маълумоти мукамал дар монографияи Д. Тоҷиев оварда мешавад.

Профессор Д.Т.Тоҷиев пайвандаки “ки”-ро яке аз воситаҳои алоқаи ҷумлаи пайрави ҳилоф ба сарҷумла мешуморад: “Як гурӯҳи ҷумлаҳои пайрави ҳилоф бо пайвандакҳои “ҳам” ва “ё ки” омада, ба

ичрои амал ва тасдиқи фикри сарчумла то ҳадди охирин мамониат кунанд ҳам, амали сарчумла ичро мешавад” [Тоҷиев Д., 1981, с. 172].

Профессор Ш. Рустамов бошад, дар масъалаи бо ҷумлаи пайрави хилоф омадани пайвандаки “ки” ба таври мушаххас чизе намегӯяд, вале дар хусуси ақидаи профессор Д.Тоҷиев чунин мегӯяд: “Дар ягон китоби дарсӣ ва сарчашмаҳои илмӣ ҳамчун воситаи алоқаи ҷумлаи пайрави хилоф истифода шудани пайвандаки “ки” қайд нашудааст. Танҳо Д.Тоҷиев онро дар қатори пайвандакҳои хилофӣ зикр намуда, хотирнишон мекунад, ки он, асосан, дар охири ҷумлаи пайрави хилоф меояд, вале ӯ фақат як ҷумларо мисол овардааст, ки он ҳам ҷумлаи пайрави хилоф нест: *Аз ҷони ҷавонам ҷудо шавам, ки хабар надорам* [Рустамов Ш., 1988, с. 214].

Аммо, ба назари мо, дар ин ҷо Ш. Рустамов ҳақ нест, зеро воқеан, ҷумлаи пайрави мазкур ҷумлаи пайрави хилоф аст.

Аз ин мисол як хусусияти дигари ҷумлаҳои пайрави хилоф равшан мешавад, онҳо гоҳо хусусияти рехтагӣ низ мегиранд: *Аз ҷони ҷавонам ҷудо шавам ки ..., яъне савганд ба ҷони ҷавонам... он ба маънои таъкиди тамоман бехабар будан омадааст.*

С. Атобуллоев соли 1984 дар таҳқиқоти ба наҳви шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ бахшидааш бо мисолҳои фаровон бори дигар ин фикрро тақвият дода, гуфта буд: “Дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави хилофӣ пайвандаки “ки” низ ширкат менамояд. Ҷумлаҳои пайрав бо ин пайвандак аз сарчумла пеш ҷой мегиранд...: *вовайло кард ки, суд накард*” [Атобуллоев С., 2004, с. 169].

Мисолҳои овардаи муҳаққиқ як факти дигарро равшан мекунад. Агар забоншиносони дигар бештар дар мобайн ва охири ҷумлаи пайрав омадани пайвандаки “ки”-ро ёдрас шуда бошанд, намунаҳои овардаи С. Атобуллоев нишон медиҳанд, ки пайвандаки “ки” дар аввали ҷумлаи пайрави хилоф низ омада метавонад. Чунин хусусият дар осори

классикон низ дида мешавад: *Қорун ҳалок шуд, ки чиҳил хона ганҷ дошт* [Атобуллоев С., 2004, с. 169].

Пайвандаки “ки” дар охири ҷумлаи пайрави хилоф ояд, муродифи пайвандаки “ҳам” мешавад ва хусусияти гуфтугӯӣ пайдо намуда дар он маънои хилоф барҷаста ифода меёбад. Дар ин навъ ҷумлаҳо ҷойи пайвандак устувор буда, вергул пас аз он меояд:

Ба занҷир баста кашола кунед ки, намеояд [Муҳаммадиев Ф., 21, 76].

Дар байни ҷумлаи пайрави хилоф ҷойи пайвандаки “ки” озод аст, на пеш ва на пас аз он вергул гузошта намешавад:

Амир ки дор дорад, манор дорад, маро аз ин роҳам гардонда натавонист [Айнӣ С., 3, 67].

Пайвандаки “ки” гоҳо ба ҷойи пайвандаки “ҳам” корбаст мешавад: *Кушед ҳам, бозӣ намекунам! Намехоҳам, вассалом! – гуфта, ба хонааш монду рафт* [Улуғзода С., 27, 367] // – *Кушед ки, бозӣ намекунам...* пайвандаки “ки” ва ҳам агарчи муштараквазифаанд [Ҷамолиддинов Б., 2010, с. 212], дар мисолҳои боло пайвандаки “ки” ба ҷумла тобиши қатъият, аммо пайвандаки “ҳам” тобиши муътадилӣ мебахшад. Ҷумла бо пайвандаки “ки” дар муқоиса бо пайвандаки “ҳам” табиӣ баромадааст. Аз ин рӯ, на ҳамеша ин пайвандакҳо якдигарро иваз карда метавонанд.

Ҷиҳати дигари қобили таваҷҷуҳ роли интонатсия дар ташаккули муносибатҳои хилофӣ аст. Танҳо бо воситаи интонатсия ба сарҷумла тобеъ шудани ҷумлаи пайрави хилоф хеле кам ба назар мерасад: *Падару модарам нахустфарзанди худро бисёр дӯст медоштанд ва саҳт намегирифтанд, гандагӣ кунад – ҷазо намедоданд* [Улуғзода С., 27, 94].

Агар дар ҷумлаи зикршуда ба ҷойи интонатсия пайвандакҳоро биёрем, ҷумлаи пайрав тобишҳои маъноӣ пайдо мекунад, чунончи: тобиши микдору дараҷа – *Чи қадаре ки гандагӣ кунад, ҷазо намедоданд;*

тобиши шарт – *Агар гандагӣ кунад, ҷазо намедоданд; Агарчи гандагӣ кунад, ҷазо намедоданд.*

Ба ҳамин монанд пайвандакҳои камистеъмоли хилофӣ “*ба ҷойи ин (он) ки*”, “*бо вучуди ин (он) ки*” ба пайвандакҳои серистеъмоли ҷумлаи пайрави хилоф муродиф шуда меоянд:

– *Бо вучуди ин ки Асад ва бисёре аз рафиқонам аз ин бозии аввалини ман дар сахна норозӣ буданд ва қаҳрашон омада буд, худ ман хурсанд будам* [Улуғзода С., 27, 370]. *Ба ҷое ки барои ин вафодории ман маро озод кунанд, аз зиндон маро ба конахона бурда андохтанд* [Айнӣ С., 4, 233].

Мавзуи пайвандакҳои тобеъкунандаи ҷумлаҳои пайрави хилоф дар баробари масъалаҳои дигари омӯзиши ҷумлаҳои пайрави хилоф аз мавзӯҳои аслии ва хеле муҳим дар шинохти ин хели ҷумлаҳои пайрав аст, ки муҳаққиқон ба он зиёд таваҷҷуҳ намудаанд ва он албатта, бо масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави хилоф вобастагии устувор дорад. Масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави хилоф низ то андозае аз ҷониби муҳаққиқон баён карда шудааст.

Маълум аст, ки ҷумлаҳои пайрави хилофӣ нисбат ба навиҳои дигари ҷумлаҳои пайрави ҳол як хусусияти барҷаста доранд. Дар онҳо амале оварда мешавад, ки ба содир шудани амали сарҷумла мамониат мекунад. Ана ҳамин хусусият дар аксар маврид имкон медиҳад, ки аз кадом ҷиҳат амали сарҷумларо шарҳ додани ҷумлаи пайрав мушаххас гардида, тобишҳои иловагӣ камтар зоҳир гарданд. Бо вучуди ҳамаи ин хусусиятҳои устуворӣ, дар ҷумлаҳои пайрави хилоф низ тобишҳои маъноӣ ба мушоҳида мерасанд. Дар ин маврид муҳаққиқон назари худро бештар ҳангоми таҳлили хусусиятҳои пайвандакҳо ибраз намудаанд.

1. Тобиши маъноӣ шарт дар ҷумлаҳои пайрави хилоф бештар дар мавриде ба мушоҳида мерасад, ки он бо пайвандаки ҷуфти агар... ҳам ба сарҷумла тобеъ шуда бошад. Забоншиноси маъруф Н. Маъсумӣ қайд мекунад, ки: “Тарзи ифодаи мазкур дар забони гуфтугӯӣ мавҷуд

будааст ва ба воситаи забони асарҳои Садриддин Айни ба норми забони адабии тоҷик дохил шудааст” [Маъсуми Н., 2011, с. 259].

Ҳанӯз соли 1954 В. С. Расторгуева дар “Краткий очерк грамматики таджикского языка”, ки ҳамчун замима ба “Луғати тоҷикӣ-русӣ” [Расторгуева В.С., 1953, с. 569] ба таърифи расида буд, дар қатори пайвандакҳои ҷумлаи пайравӣ ҳилоф пайвандаки “агар”-ро дар алоҳидагӣ номбар мекунад.

Муҳаққиқ Д.Тоҷиев ба қатори пайвандакҳои ҳилофӣ пайвандаки “агар”-ро низ илова карда чунин мегӯяд: “Пайвандаки “агар” барои ифодаи информатсия ва маълумоти иловагӣ дар ҷумлаи мураккаби тобеи ҳилофидор ҳам истифода мешавад” [Тоҷиев Д., 1967, с. 21] Н. Бозидов баръақс дар он ақида аст, ки “Маъноӣ асосӣ – марказиро дар ин ҳолат пайвандаки ҳилофӣ ҳам ифода карда, пайвандаки “агар” ба ҷумлаи пайрав тобиши шартӣ мебахшад” [Бозидов Н., 1985, с. 76].

Муҳаққиқи шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ С.Атобуллоев қайд мекунад, ки: “Баъзан дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравӣ ҳилофӣ танҳо як пайвандаки “агар” иштирок мекунад: *Чали агар кардаӣ, котиби ҷамоат шьда кор кард; Агар мо гов кьшем, ҳаққи ино мерава*” [Атобуллоев С., 1984, с. 166].

Муҳаққиқи наҳви забони осори асрҳои X-XIX К. Қаландаров низ ҳамин андешаро бо мисолҳои фаровон таъкид мекунад: “Дар забони асрҳои X-XIX дар ташаккули ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайравӣ ҳилоф пайвандаки шартӣ “агар” низ истифода шудааст. Ин гуна ҷумлаҳо тобиши шартӣ ва ҳилофӣ доранд: *Ва агар мерӯяд, рафган ҳосил намешавад; Агар ҳазор бор заминро бибӯсӣ, ҳеҷ суд надорад ва иҷобат наёбӣ*” [Қаландаров К., 2004, с. 341].

Профессор Б. Камолиддинов низ дар китоби “Наҳви забони тоҷикӣ” дар хусуси ҷумлаи пайравӣ ҳилофро ба сарҷумла тобеъ карда таъкид мекунад, ки пайвандаки “агар” чунин мегӯяд: “Ҷумлаи пайравӣ ҳилоф бо пайвандакҳои муштараквазифаи ки, агар, чун низ ба сарҷумла тобеъ

шуда метавонад: *Агар то қиёмат зинда бошӣ ва тамоми умратро ба хизмати ман сарф намоӣ, ҳаққи маро адо карда наметавонӣ*” [Камолиддинов Б., 2010, с. 212].

Чумлаи пайрави хилофро ба сарчумла тобеъ карда тавонистани пайвандаки “агар” аз хусусияти сермаъноии ин пайвандак дида, бештар ба хусусияти худӣ чумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави хилоф алоқаманд аст, зеро маънии хилоф, пеш аз ҳама, аз муқобилгузории маъноӣ чумлаи пайрав ба сарчумла сар мезанад.

Ин чихатро дар мисоли зерин метавон мушоҳида кард. Воқеан, аввал ба назар чунин мерасад, ки пайвандаки “агар” чумлаи пайрави шартро ба сарчумла тобеъ карда бошад, вале маъноӣ сарчумла хилофӣ будани муносибати чумлаи пайравро бо амали сарчумла возеҳ нишон медиҳад:

Агар аз ҳуш наравад, ақаллан муддате шах шуда, аз забон хоҳад монд [Муҳаммадиев Ф., 21,308]. *Дар он вақтҳо агар имрӯз панҷсад гӯсфандро сармо занад, ё ба сабабе онҳо бимуранд, фардои он рӯз ба ҷои онҳо ҳазор гӯсфанди дигар меомад* [Айнӣ С., 5, 107].

Дар ин гуна мавридҳо, чунонки муҳаққиқон зикр мекунанд, таркибҳои агар... ҳам ояд, агар тобиши шартро тақвият медиҳад:

Агар ташвиш кашида одам намефистод ҳам, мо ба ғайр аз сарои вай ба дигар сарой намефуромадем [Айнӣ С., 5, 45]. *Агар чашми булбулро нишон гирам ҳам, тирам ба хато намеравад* [Айнӣ С., 7, 138].

Тобиши шарт дар чумлаҳои пайрави хилоф аслан ба инобат гирифта нашудани шартӣ сарчумларо ифода мекунад.

2. Тобиши маъноӣ микдору дараҷа ҳам дар чумлаҳои пайрави хилоф ба мушоҳида мерасанд. Як гурӯҳ чумлаҳои пайрави хилоф маъноӣ микдору дараҷа низ доранд. Ин нуктаро профессор Д.Тоҷиев низ қайд кардааст: “Дар дохили чумлаҳои пайрави хилоф ҷонишинҳои ҳар чӣ қадар, ҳар қадар омада, аз як тараф, маъноӣ хилофиро, аз тарафи дигар, маъноӣ микдору дараҷаро мефаҳмонад. Чунин калимаҳо маъноӣ

вазифаи пайвандакҳои “ҳам” ва “ки”-ро низ як андоза қувват медиҳанд [Тоҷиев Д., 1981, с. 172]. Мисолҳои аз адабиёти бадеӣ ғирдовардаи мо низ ин фикрро тақвият медиҳанд, агар дар мисолҳои овардаи профессор Д.Тоҷиев маънои ҳилофро пайвандаки “ҳам” тақвият дода бошад, дар мисолҳои пайдокардаи мо фақат бо пайвандаки “*ҳар қадар*” ҷумлаи пайрави ҳилоф ба сарҷумла тобеъ шуда, маънои иловагии миқдору дараҷаро дорост:

Азоби филмбардорӣ ҳар қадар бузург бошад, машаққати монтажи он гоҳо зиёдтар аст [Муҳаммадиев Ф., 21,322]. *Ту вайро эрка карда мондӣ, ҳар қадар гандагӣ кунад, ту боз меҳрубонӣ мекунӣ, ҷазояшро намедиҳӣ* [Улуғзода С.,27 , 41].

К. Қаландаров дар мавриди тобиши миқдору дараҷа дар ҷумлаҳои пайрави ҳилоф сухан ронда, онҳоро ба гурӯҳи ҷудогонаи ҷумлаи пайрави ҳилоф мансуб медонад: “Аз ҷиҳати тобишҳои маъноӣ ҷумлаҳои пайрави ҳилофро, асосан, ба ду гурӯҳ ҷудо кардан мумкин аст. Гурӯҳи якум ҷумлаҳоеро дар бар мегирад, ки дар онҳо байни сарҷумлаю ҷумлаи пайрав муносибати ҳилофӣ мавҷуд аст. Гурӯҳи дигари ҷумлаҳои пайрави ҳилоф, ки бо пайвандакҳои ҳарчанд, ҳарчанд ки ба сарҷумла алоқаманд мешаванд, дорои тобиши миқдору дараҷаанд” [Қаландаров К., 2004, с. 329].

Муҳаққиқи шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ С. Атобуллоев дар хусуси тобиши иловагии маънои ҷумлаи пайрави ҳилоф ҷизе нагуфта бошад ҳам, силсилаи мисолҳоеро меоварад, ки ҷумлаи пайрави ҳилоф ба сарҷумла бо пайвандакҳои “*ҳамиқа (ҳамин қадар)*”, “*ҳамиқае (ҳамин қадаре)*”, “*ҳамуқаре (ҳамон қадаре)*” тобеъ шудаанд, ки тобиши миқдору дараҷаро ифода мекунанд: *Ҳамиқаре гаштанд ки, ба ҳич ҷо нарасиданд..; Ҳамиқа қамш мекован, ки тори бонг-да партоян, нест* [Атобуллоев С., 1984, с. 164]. Ин ҳодиса ба забони адабӣ низ хос аст:

Ту ҳамин қадар хароҷот ва ташвишҳоро ба назар нагирифта, танҳо ҳамин чор ман ғузaro мебинӣ [Айнӣ С., 5, 69].

Муҳаққиқи наҳви осори адабии асрҳои X-XIX К. Қаландаров дар бораи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави хилоф бо пайвандаки “*ҳарчанд, ҳарчанд ки*” сухан ронда таъкид мекунад, ки пайвандакҳои мазкур бо пайвандаки “*ҳар чӣ қадар*” ҳаммаъно шуда, ба ҷумла тобиши миқдору дараҷа мебахшад [Қаландаров К., 2004, с. 330]. Меъёри ин тафовутро муҳаққиқ дар маъноии сарҷумла медонад, ки ин андеша қобили дастгирист. Ин ҳодиса бештар хоси забони классикӣ буда, дар насри муосир низ дида мешавад:

Ҳарчанд ҳаво сард ва хона бе печ бошад ҳам, оташҳои ангишти саксавул, ин меҳмонхонаи васеъро монанди танӯри афрӯхта тафсонда буд [Айнӣ С., 5, 269]. *Ҳарчанд кӯшиш кардам, ҳар ба тарафи мақсад нагашт, балки ба рафти об нигоҳ карда рафтораширо тезтар кард* [Айнӣ С., 5, 438].

3. Тобиши маъноии замон. Баъзе ҷумлаҳои пайрави хилоф тобиши иловагии замон низ доранд:

Пахтакашонеро, ки ҳанӯз пахта ва пунбадонаи ғӯзаи дар навбати аввал гирифтаашонро дода тамом накарда буданд, ба гирифтани ғӯзаи нав далолат мекард [Айнӣ С., 5, 97]. *Ҳанӯз инҳо лӯбиёшӯракхӯриро дубора сар накарда буданд, ки аз тарафи Қарохонӣ садои шеҳа кашидани аспон шунида шуд* [Айнӣ С., 5, 168].

Ин тобиши маъно дар ҷумлаҳои пайрави хилоф бо калимаҳои ифодакунандаи мафҳуми замон дар сарҷумла ё ҷумлаи пайрав тақвият меёбад.

4. Тобиши маъноии сабаб низ дар ҷумлаҳои пайрави хилоф ба мушоҳида мерасад. Он ҳангоми ба сарҷумла бо пайвандаки “*дар сурате ки*” тобеъ шудани ҷумлаи пайрави хилоф ба мушоҳида мерасад:

Дар сурате ки норми ҳаррӯза чил килограмм аст, дирӯз ман даҳ килограмм чида будам [Айнӣ С., 2, 577]. *Дар сурате ки онҳо кулак карда шудаанд, ин чаро дар ин ҷо колхозчӣ шуда ба маҷлиси мо даромада ҷинойткоронро тарафдорӣ карда мегардад?* (Айнӣ С., 11, 660).

Бояд зикр намуд, ки ҳангоми иваз кардани пайвандакҳо тобишҳои маъноӣ иловагӣ ҷумлаҳои пайравӣ ҳилоф боқӣ мемонад. Ин ба он далолат мекунад, дар аксар маврид маъноӣ асосии ҷумлаҳои пайравӣ ҳилоф аз муносибати мантиқӣ амалҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав сар мезанад ва ин гурӯҳи ҷумлаҳо муносибатро хеле дақиқ ифода карда, дар онҳо хусусияти духӯрагӣ маъно қариб ба назар намерасад. Аз ҷониби дигар, таҳқиқи ҷумлаҳои пайравӣ ҳилоф нишон медиҳад, ки саҳми таҳқиқоти ба таърихи забони тоҷикӣ ва шеваҳои он бахшидашуда дар рушди омӯзиши ин масъала хеле назаррас аст.

3.11. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайравӣ натиҷа ва тобишҳои маъноӣ иловагӣ он

Ҷумлаи пайравӣ натиҷа дар забоншиносии тоҷик аз пурбаҳстарин хелҳои ҷумлаи пайравӣ ҳол аст, зеро дар ин гуна ҷумлаҳо муносибати сарҷумла ва ҷумлаи пайрав аз дигар хели ҷумлаҳои мураккаби тобеъ фарқ мекунад. Забоншинос Б. Ниёзмӯҳаммадов хеле мухтасар хусусиятҳои асосии ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайравро шарҳ медиҳад. Аломатҳои асосии ҷумлаи пайравро мувофиқи ақидаи ӯ ба чунин хелҳо ҷудо кардан мумкин аст:

1. Натиҷаи кору ҳаракати сарҷумларо ифода мекунад;
2. Баъзан дар таркиби сарҷумлааш калимаҳои ҳамнисбати чунон, ҳамчунон меояд;
3. Бо пайвандаки “ки” ба сарҷумла тобеъ мешавад;
4. Пас аз сарҷумла меояд;
5. Бо интонатсия низ ба сарҷумла тобеъ мешавад; [Ниёзмӯҳаммадов Б., 1970, с. 262-263].

Баҳси ҷумлаи пайравӣ натиҷа, агарчи аз солҳои 60-ум оғоз меёбад, ба таври хеле мушаххас бори нахуст ин баҳсро дар мақолаи худ Р.

Асоев меорад [Асоев Р., 1978, с. 19-22], ки дар фасли чумлаҳои пайрави микдору дараҷа мо овардаем.

Дар мавриди чумлаи пайрави натиҷа муҳаққиқ Б. Камолиддинов бо ёдоварӣ аз мақолаи омӯзгори мактаби миёна, ки дар рӯзномаи “Газетаи муаллимон” соли 1978 бо номи “Сарчумлаҳои сарсон” чумлаи пайрави натиҷаро ба баҳс мекашад ва ягон мисоли овардаи муаллифи мақоларо ба чумлаи пайрави натиҷа нисбат намедихад. Б. Камолиддинов қисми зиёди ин чумлаҳоро ба чумлаи пайрави сабаб нисбат дода, дар охир чунин хулоса мекунад: “Он ҳама омилҳои семантикию структурӣ ва тарзҳои гуногуни муоинаи муносибати маъноии байни ҷузъҳои чумлаҳои мураккаби тобеъ шаҳодат медиҳанд, ки муносибати маъноии натиҷа на танҳо дар қолаби чумлаҳои сода, балки дар чумлаҳои мураккаби тобеъ низ ифода намеёбад” [Камолиддинов Б., 2003, с. 69].

Аммо натиҷаи пажӯҳишҳо нишон медиҳанд, ки чумлаи пайрави натиҷа дар аввалин грамматикаи забони русӣ, ки соли 1868 профессор И.Ф. Буслаев бо номи “Историческая грамматика русского языка” [Буслаев Ф.И., 1959] навиштааст, чун типӣ алоҳида ҷудо карда шудааст ва дар навтарин китоби дарсӣ, ки барои синфи 9 бо номи “Русский язык” (Москва, 2004) ҷоп шудааст, чумлаи пайрави натиҷа (следствие) чун хели алоҳида ҷудо карда шудааст. Аз чумла, дар ҳамин китоб ғуфта шудааст: “Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави сабаб, шарт, ҳилоф, мақсад, натиҷа маъноӣ умумӣ шартиро доранд. Ҳамаи онҳо на танҳо ду маъноӣ ба ҳам алоқаманд, инчунин ифодакунандаи онанд, ки чаро, дар натиҷаи чӣ, ба чӣ нигоҳ накарда, бо кадом шарт амали сарчумла иҷро шудааст Масалан: *Мо дар зерӣ дарахт пинҳон шудем, зеро борон борид. Борон борид, барои ҳамин мо ба зерӣ дарахт пинҳон шудем. Агар борон борад, мо ба зерӣ дарахт пинҳон мешавем. Новобаста ба он ки борон борид, мо ба зерӣ дарахт пинҳон нашудем. Барои он ки дар борон тар*

нашавем, мо ба зери дарахт пинҳон шудем” [Русский язык. Учебник для 9 класса., 2004. – 203 с.].

Чунонки мебинем, дар хусуси мавҷудияти ин хели ҷумлаи пайрав ханӯз дар аввалин таҳқиқоти забоншиносӣ назари олимон баён гардида ва мавҷудияти он ҳеҷ гоҳ зери шубҳа қорор нагирифтааст ва мисолҳои аз адабиёти бадеӣ ба дастовардаи мо низ маънои равшани натиҷаро ифода мекунанд.

Муҳаққиқ Д.Тоҷиев, аслан, дар мавриди будан ё набудани ҷумлаи пайрави натиҷа баҳс накарда, балки хусусиятҳои фарқкунандаи ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайравро аз хелҳои дигари ҷумлаҳои пайрави якуз ва дуз ва нишон медиҳад ва таъкид мекунад, ки “Ин ҷумлаи пайрав натиҷа ё хулосаи фикри дар сарҷумла ифодашударо нишон медиҳад. Ҷумлаи пайрави натиҷа ҳамеша тамоми сарҷумларо шарҳ медиҳад ва аз тамоми ҷумлаи пайрав бо ҳамин фарқ мекунад, ки он дар ҷумлаи сода аъзои ба худ мувофиқ надорад, ба ягон аъзои сарҷумла тобеъ шуда наметавонад” [Тоҷиев Д., 1981, с. 123].

Муҳаққиқ М. Норматов хусусиятҳои ҷумлаи пайрави натиҷаро таҳлил намуда, таъкид мекунад, ки : “Ҷумлаи пайрави натиҷаро ба осонӣ ба ҷумлаи пайрави сабаб баргардонидан мумкин аст. Дар ин ҳол сарҷумла, ки маънои сабаб дошт, маънои натиҷа мегирад” [Норматов М., 2011, с. 279]. Ин муҳаққиқ ҳамчунин ба фикрҳои дигари Д.Тоҷиев дар мавриди хусусиятҳои ҷумлаҳои пайрави натиҷа мувофиқ аст.

Умуман, ба истиснои назари Б. Камолиддинов дар ҳамаи китобҳои дарсӣ, асосан, фикрҳои, ки Д.Тоҷиев овардааст, такрор мешаванд.

Профессор Д. Хочаев дар мақолаи хеш бо унвони “Сабаб натиҷа дораду натиҷа сабаб” оид ба ҷумлаи пайрави натиҷа иброи андеша менамояд ва муҳимияти ин ҷумлаи пайравро бо далелҳои мантиқӣ ва илмӣ асоснок менамояд: “Бояд донист, ки ҳеҷ сабабе бенатиҷа буда наметавонад, ҳамчунон ки ҳеҷ натиҷае бе сабаб пайдо намешавад. Ин ду мафҳум ҳам дар фаҳмиш ва ҳам руҳдодашон ба ҳамдигар дар иртиботи

доимианд ва яке бе дигаре буда наметавонад. Саволе пайдо мешавад, ки агар маънои натиҷа, аз рӯйи ақидаи профессор Б. Камолиддинов, на дар қолаби ҷумлаи сода ва на ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ифода наёбад, қолаби ифодаи он чӣ ном дораду дар кучо ҳаст? Мутаассифона, муаллифи мақола дар ин бобат чизе нагуфтааст” [Хочаев, Д., 2020, с. 5] Муаллиф дар идомаи суханаш ба маълумоти сарчашмаҳои муътамади илмӣ тақия намуда баҳси ин масъаларо ба миён мегузорад ва чунин қайд мекунад: “Маънии сабабу натиҷа чун дар як қолаби мураккаби наҳвӣ, дар шакли ҷумлаи мураккаби тобеъ ифода мешавад ва яке нақши сарҷумла, дигаре нақши ҷумлаи пайравро адо менамояд. Азбаски натиҷа чизе аст, ки аз чизе пайдо мешавад, ё аз таъсири амале сар мезанад, пас он амале, ки натиҷа аз он рух медиҳад, асос ё сабабу иллат буда, дар нақши сарҷумла ва натиҷае, ки сар задааст, дар мақоми ҷумлаи пайрав меистад. Ниҳоят, таъкид мекунад, ки дар тамоми осори ба илми мантику наҳв иртиботдоштаи донишмандони гузаштаи мо мафҳум ё маънои сабабу натиҷа ва қолаби ифодаи онҳо матраҳ шудааст ва ин чизи навест, ки солҳои охир эҷод шуда бошад ба ин осонӣ аз сохти наҳвиёти забони тоҷикӣ ҳазф гардад [Хочаев, Д., 2020, с. 6].

Муҳаққиқ Аҳмад Шафой низ мавҷудияти баҳсхоро дар атрофи ҷумлаи пайрави натиҷа дар забоншиносии рус ва тоҷик таъкид намуда, ба ду масъала махсус таваҷҷуҳ мекунад: воситаҳои алоқии ҷумлаи пайрави натиҷа ва кадом қисмати сарҷумларо эзоҳ додани ҷумлаи пайрави натиҷа.

Дар хусуси воситаҳои алоқии ҷумлаи пайрави натиҷа, агар муҳаққиқони тоҷик аз мавҷудияти як пайвандаки тобеъкунандаи “ки” сухан гуфта бошанд, А. Шафой аз чор пайвандаки тобеъкунандаи ин хели ҷумлаи пайрав сухан меронад ва бо пайвандакҳои “ки”, “то”, “то ки” / “то он ки”, “чунонки”, “тавре ки”, “яке” ба сарҷумла тобеъ шудани ҷумлаи пайрави натиҷаро дар забони форсӣ зикр мекунад ва барои тақвияти назари худ бо пайвандаки “ба тавре ки” мисоле меорад, ки он

колаб комилан барои меъёри забони адабии муосири тоҷик низ созгор аст: “Гуруснагии ғаддоре тамоми даруни ўро шиканча меод, ба тавре ки нотаҳои ва дардҳои дигарашро фаромӯш кард” [Шафаи А., 1967, с. 160-161].

Масъалаи кадом қисмати сарҷумларо эзоҳ додани ҷумлаи пайрави натиҷаро мавриди баҳс қарор дода, бо таъя ба андешаи забоншиносони тоҷик эътироф мекунад, ки дар сарҷумлаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави натиҷа гоҳо калимаҳои ҳамнисбати “*ҷунон*”, “*қадре*”, “*ба қадре*” истифода мешаванд ва бо назардошти ҳамин ҷумлаҳои пайрави натиҷаро ба синтетикӣ (бар эзоҳи калимаҳои ҳаминсбат омадани ҷумлаи пайрав) ва аналитикӣ (бар эзоҳи ҳуди сарҷумла омадани ҷумлаи пайрав) ҷудо мекунад, инчунин вобаста ба маъноии калимаҳои ҳамнисбат онҳоро ба миқдори ва сифати низ тақсим менамояд [Шафаи А., 1967, с. 160-161]. Ҷиҳати дигари ҷолиби назари А.Шафои ин аст, ки миқдори пайвандҳои тобеъкунандаи ҷумлаи пайрави натиҷаро зиёд нишон медиҳад.

Дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави натиҷа муҳаққиқон бевосита назаре баён накарда бошанд ҳам, фарқ ва умумияти ҷумлаҳои пайрави натиҷаро аз ҷумлаҳои пайрави дигар Д.Тоҷиев хеле равшан баён мекунад, ки он ба мо барои муайян кардани тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави натиҷа ёри мерасонад. Ҷунончи, муҳаққиқ дар мавриди умумият ва фарқи ҷумлаи пайрави натиҷа аз ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа, сабаб, мақсад, тарзи амал, муайянкунанда чунин мулоҳиза меронад: “Аз лиҳози структураи синтаксисӣ ҷумлаҳои пайрави натиҷаю мақсад ба ҳамдигар наздик бошанд ҳам, дар шакли хабари ҷумлаҳои пайрав ба кулӣ фарқ мекунанд. Гоҳо ҷумлаи пайрави натиҷа бо ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа омехта карда мешавад. Фарқи куллии ҷумлаҳои пайрави натиҷа ва миқдору дараҷа ин аст, ки ҷумлаи пайрави натиҷа бо пайвандаки *ки* ба сарҷумла тобеъ гардида, натиҷаи мундариҷаи умумии сарҷумла ва ё

амалу ҳолати хабари сарчумларо нишон медиҳад, аммо ҷумлаи пайрави микдору дараҷа ба ҳоли микдору дараҷаи сарчумла алоқаманд буда, фақат натиҷаи микдор, андоза ва дараҷаи зоҳиршавии амалу аломати хабари сарчумларо ифода менамояд ва маънои натиҷа дар ин сурат дуодараҷагӣ шуда мемонад. Маънои иловагии натиҷа ҳамчунин дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва муайянкунанда низ мушоҳида мешавад” [Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик., 1989, с. 133].

Таҳқиқи мо нишон медиҳад, ки тобиши иловагии натиҷа қариб дар аксари ҷумлаҳои пайрави якуз ва дууз ва ба мушоҳида мерасад, аммо ҳуди ҷумлаҳои пайрави натиҷа бо сабаби хеле мушаххас будани муносибати онҳо бо сарчумла тобишҳои маъноӣ камтар зоҳир мекунанд.

Дар мавриди умумият ва фарқияти маъноии ҷумлаҳои пайрави натиҷа андешаҳои муҳаққиқи шеваҳои ҷанубии забони тоҷикӣ С. Атобуллоев, муҳаққиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар адабиёти классикии форсу тоҷик К. Қаландаров хеле ҷолибанд.

1. Тобиши маъноии пуркунанда дар ҷумлаҳои пайрави натиҷа ба мушоҳида мерасад. Хусусияти фарқкунандаи ҷумлаҳои пайрави натиҷа, ки тобиши пуркунандагӣ доранд, пеш аз ҳама, он аст, ки хабари онҳо дар шакли замони гузашта меояд, аммо хабари ҷумлаҳои пайрави пуркунанда дар ҳамин гуна маврид дар шакли аорист меояд:

Ба болои ин тарафи вайро ҳам мегиред, ки барои ин ба ҷазои саҳт гирифтور мешавад [Ҷалил Р., 34, 105]. *Чинифуруш бояд аз ҳайрон шуданаш ба нонхӯрии Қорӣ-Ишқамба бошад, ки чойкаширо фаромӯш кард* [Айнӣ С., 8, 173].

Ин ҷумла тобиши маъноӣ сабаб низ дорад. Барои муқоиса хабари ҷумлаи пайрави онро ба шакли аорист бармегардонем ва равшан маълум мешавад, ки он ба ҷумлаи пайрави пуркунанда табдил меёбад:

Ҷумлаи пайрави натиҷа:

Чинифуруш бояд аз ҳайрон

Ҷумлаи пайрави пуркунанда:

Чинифуруш чойкаширо

*шуданаш ба нонхурии Қорӣ-
Ишкамба бошад, ки чойкаширо
фаромӯш кард*

Дар натиҷа чи кор кард?

*фаромӯш кард, ки бояд аз хайрон
шуданаш ба нонхурии Қорӣ-
Ишкамба бошад*

Аз чӣ бошад?

Фарқи асосӣ дар ин гуна ҷумлаҳо шаклҳои феълӣ-хабарҳо, мебошанд, ки ҷумлаи пайрави натиҷаро аз ҷумлаи пайрави пуркунанда фарқ мекунанд.

2. Тобиши муайянкунандагӣ низ дар ҷумлаҳои пайрави натиҷа мушоҳида мешавад. Омили асосии ин тобиш дар онҳо мавҷудияти калимаҳои ҳамнисбат аст, ки дар таркиби сарҷумла омада, саволи “*кадом*” талаб мекунанд ва дар назари аввал чунин менамояд, ки ҷумлаи пайрав ба саволи “*кадом*” ҷавоб медода бошад, вале мазмуни ҷумлаи пайрав дар асл натиҷаи амали дар сарҷумла баёншударо ифода мекунанд:

Ин вақт аз қафои ҳавлиамон машинаи боркаш гузашт, ки садои вай торикиро ларзонду хоби маро гурезонд [Ҷалил Р., 34, 45]. Як табассуми латиф, бачагона ва маъсумона дар рӯйи ӯ шукуфт, ки ӯро боз ҳам зеботар гардонд [Ҷалил Р., 31, 84].

3. Тобиши монандӣ низ дар ҷумлаҳои пайрави натиҷа мушоҳида мешавад ва чунонки дар мавриди тобиши маъноии муайянкунанда гуфтем, мавҷудияти калимаҳои ҳамнисбат ба ин ҳодиса мусоидат мекунанд. Дар ҷумлаи зерин калимаи ҳамнисбати “*монанди*” ба ҷумлаи пайрави натиҷа тобиши маъноӣ монандӣ медиҳад:

Ин овоз ба сари Ҳасан монанди раъди ҳаво буд, ки барқ зада ӯро гудохт [Айнӣ С., 5, 25]. Вай чунон тез мерафт, ки ба назарам ким чи ҳел ҳайвони тездавр барин менамуд [Улуғзода С., 27, 168]. Қомати ин одам аз миёна баландтар буда, баданаш чунон пуропур буд, ки ба назари кас кӯтоҳқад менамуд [Айнӣ С., 11, 237].

4. Тобиши замон ҳам дар ҷумлаҳои пайрави натиҷа ба мушоҳида мерасад, аммо ҳамон мутобиқати шаклҳои феълӣ–хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, ки амалҳои пайдарҳамро иҷро карда, амали ҷумлаи

пайрав чун натиҷаи амали сарҷумла намоён мешавад. Чун дар бисёр тобишҳои маъноии дигар ба тобиши маъноии замон гирифтани ҷумлаҳои пайрави натиҷа калимаҳои ҳамнисбат ё ифодакунандаи маъноии замон боиси пайдоиши тобиши маъноии замон мегардад. Чунончи:

Рӯзе ба ман бо Нурмуҳаммад суҳбати дуру дароз кардан рост омад, ки бо он мусоҳиба ҳақиқати аҳволи он оиларо тамоман фаҳмида гирифтам [Айнӣ С., 11, 162]. Имрӯз бояд комиссияи аз Бухоро омадаро шунида бошад, ки дами дирӯзааш ҳам намондааст [Айнӣ С., 2, 232]. Ӯ хангоми роҳ рафтан ҳар кадом аъзои баданаширо ҷудогона-ҷудогона чунбонда қадам мепартофт, ки дар вақти рафтаниаш ўро маст гумон кардан мумкин аст [Айнӣ С., 11, 125].

5. Тобиши тарзи амал низ ба туфайли калимаҳои ҳамнисбати ба тарзе, ба дараҷае, қадре дар сарҷумлаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави натиҷа ба мушоҳида мерасанд:

Об ба тарзе баста шуд, ки як чакрааш ҳам аз замин боз пас намегашт [Айнӣ С., 1, 245]. Носир-Ширинӣ ин суҳанони худро бо оташинӣ, аз дараҷае ки дар он вақт лозим буд, қадре баландтар гуфт, ки бо шунидани он аз даруни меҳмонхона як кас давон баромад [Айнӣ С., 1, 455]. Зани Бобособирро кушт ва худӣ ўро ҳам чунон зад, ки ў ҳам дар беморхона мурд (Айнӣ С., 2, 451).

6. Тобиши маъноии миқдору дараҷа дар ҷумлаҳои пайрави натиҷа нисбат ба баъзе тобишҳои маъноӣ бештар мушоҳида мешавад:

Ин духтар гуппиро чунон бо шиддат ва тезӣ мезад, ки аз сару рӯяш арақ мерехт [Айнӣ С., 4, 6]. Акнун Гулнор ҳам аз ҳол рафта буд, бе он ки дасти Ёдгорро сар диҳад, чун сархушони зиёдтар нӯшида, калавида - калавида ба зерӣ арча рафт ва дасти Ёдгорро сар дода ба дарахт така карда нишаст [Айнӣ С., 1, 116]. Ман дар шунидани саргузашти Бобоғулом чунон ғарқ шудам, ки тағоиҳоямро фаромӯш карда бегоҳ шудани рӯзро ҳам нафаҳмида мондам [Айнӣ С., 10, 247].

Дар мавриди чумлаҳои боло бояд бигӯем, ки Д.Тоҷиев ин гуна чумлаҳоро чумлаи пайрави миқдору дараҷа шуморидааст [Тоҷиев Д., 1981, с. 88], аммо, ба андешаи мо, онҳо чумлаи пайрави натиҷа ҳастанд ва равшан намоён аст, ки чумлаи пайрав натиҷа амали сарчумла аст. Барои собит намудани ин андеша кифоя аст, ки калимаи ҳамнисбати “*чунон*” аз таркиби сарчумла партофта шавад, маънои умумии чумла ва муносибати байни сарчумла ва чумлаи пайрав дигаргун намешавад: *Ин духтар гуппиро бо шиддат ва тезӣ мезад, ки аз сару рӯяш арақ мерехт. Ман дар шунидани саргузашти Бобоғулом ғарқ шудам, ки тағоиҳоямро фаромӯш карда бегоҳ шудани рӯзро ҳам нафаҳмида мондам.*

Бо вучуди он, дар бисёр китобҳои дарсӣ ва сарчашмаҳои илмӣ чумлаи пайрави натиҷа бо чумлаҳои пайрави миқдору дараҷа омехта карда шудааст [Тоҷиев Д., 1981, с. 127; Грамматикаи забони тоҷикӣ, 1989, с. 132-133] ва дар китобҳои дарсӣ ва грамматикаҳо қоидаҳои чумлаҳои пайрав омехта, норавшан ва гоҳо умумӣ оварда мешаванд ва чандон мушаххас нестанд.

7. Тобиши сабаб дар чумлаҳои пайрави натиҷа хеле зиёд ба мушоҳида мерасад, зеро ин ду категорияи мантиқӣ ба ҳам вобастагии устувор доранд. Дар аксари ин гуна чумлаҳо сарчумла оҳанги модалӣ ё саволӣ дорад:

Аттор шояд маро ҳамроҳи Қорӣ-Ишкамба гумон карда бошад, ки ба ман чизе нагуфт ва аз ман чизе напурсид [Айнӣ С., 8, 21].

Дар забоншиносии тоҷику форс дар атрофи ин типи чумлаҳои мураккаби тобеъ баҳс ҷой дорад. Онҳоро Ш. Рустамов чумлаҳои пайрави сабаб ҳисобида: “он барои фикри тахминие, ки дар сарчумла ба таври муҳокима гуфта шудааст, далел оварда мешавад” [Рустамов Ш., 1968, с. 20], мегӯяд. Ба назари мо, ин андешаи Ш. Рустамов дуруст аст. Ин чумлаи пайрави сабаб аст, ки тобиши натиҷа дорад.

Муҳаққиқи чумлаҳои пайрави ҳол Д. Тоҷиев ин гуна чумлаҳоро таҳлил намуда, танҳо қайд мекунад, ки “гурӯҳи алоҳидаи чумлаҳои

пайрави натиҷа баъзан натиҷаи амалу ҳолатеро эзоҳ медиҳанд, ки дар сарҷумла сабаби он тахмин карда мешавад. Дар ин хели ҷумлаҳои мураккаби тобеъ сарҷумла бо калимаҳои модалии “*бояд*”, “*шояд*”, “*эҳтимол*”, “*магар*” ва ғ. меояд, ки бевосита ба сохти ҷумлаи мураккаб медароянд ва агар онҳо набошанд, сохти ҷумлаи мураккаби тобеъ вайрон мешавад ва маънои эҳтимолии сарҷумла аз байн меравад:

Бояд тақ-тақи дарвозаро нашунида бошад, ки вай наҷунбида, беҳаракат менишаст [Толис П., 26, 153]. *Эҳтимол ба ягон сайру саёҳати калон рафта бошад, ки занашро ҳам даъват карда бурдааст* [Ҷалил Р., 33, 287]. *Ба миршаб ин сухани занак маъқул афтод магар, ки баланд қох-қох зада хандид ва паҳлуи ўро қитиқ карда истода гуфт* (Иқромӣ Ҷ., *Духтари оташ*, 137) [Тоҷиев Д., 1981, с. 127] ва бо ин гуфта онҳоро ҷумлаҳои пайрави натиҷа мешуморад. А. Шафой низ ин гурӯҳи ҷумлаҳоро ҷумлаи пайрави натиҷа меҳисобад.

Муҳаққиқи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони осори классикони адабиёти форсу тоҷик К. Қаландаров низ ин зухуротро дар забони тоҷикӣ таҳлил намуда, тобиши сабабӣ доштани ин гурӯҳи ҷумлаҳоро қайд мекунад ва махсусан, оҳанги саволӣ доштани ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави натиҷаро бо ҳиссаҳои саволии “*магар*” чун ходисаи маъмул таъкид менамояд [Қаландаров К., 2004, с. 444-446]. Мисолҳои фаровоне ба мушоҳидаи мо расиданд, ки ин гуфтаи муҳаққиқро дар насри муосир низ нишон медиҳанд:

Магар шумоён ғўзаро харида овардед, ки зарар мекашад [Айнӣ С., 2, 25]. *Абдурахимбой бар болои пирии ҷисмонии худ магар ба як рангшикастагии рӯхӣ ҳам гирифтор буд, ки ба андеша фуру рафта, ба тарафи меҳмони худ нигоҳ намекард* [Айнӣ С., 2, 125].

Дар ҳамаи мисолҳои овардаи муҳаққиқон ва мисолҳои гирдовардаи мо низ ҳамин ҳолат ба мушоҳида мерасад, агар ҳиссаҳои

саволии “магар” фурӯ гузошта шавад, муносибати сабабу натиҷагии сарҷумла ва ҷумлаи пайрав равшантар ва қавитар мегардад.

8. Тобиши мақсад низ дар ҷумлаҳои пайрави натиҷа ба мушоҳида мерасад. Хабарӣ ҷумлаи пайравӣ ин гуна ҷумлаҳо, чунонки Д. Тоҷиев низ таъкид мекунад, агар ба шакли аорист баргардонида шаванд, комилан ба ҷумлаи пайравӣ мақсад табдил меёбанд, аммо дар ҳамин қолаби комили ҷумлаи пайравӣ натиҷа будан дар онҳо тобиши маъноии мақсад ба назар мерасад:

Замона захми ҷонкоҳе ба чигаргоҳи ӯ зад, ки дигар тобу тавон дар пайкараш ва ақлу ҳуш дар сараш намонд [Айнӣ С., 8,152]. Бо каландча он заминро се бор каландгардон кардам, ки он замин дар чуқурӣ се қадӣ он каландча нармӣ пайдо кард [Айнӣ С., 11, 102].

Қайд кардан ҷоиз аст, ки дар хусуси ҷумлаи пайравӣ натиҷа дар байни наҳвшиносон баҳсҳои тулонӣ сурат гирифтааст ва таҳқиқоти ҷудогонаи мукамалро талаб мекунад. Дар онҳо ҳамчун ифодакунандаи як муносибати мантиқии устувор маъноҳое ифода мегардад, ки бо воқеъ шудан ё нашудани воқеоти дигар вобастагӣ доранд. Баҳсҳо дар хусуси мансубияти ин гуна ҷумлаҳо низ аз он сар мезанад. Мушоҳида ва таҳлилҳои мо нишон медиҳанд, ки дар бисёр мавридҳо онҳоро бо ҷумлаҳои пайравӣ дигар, ки аслан тобиши маъноии иловагӣ дар ҳуди ҷумлаҳои пайравӣ натиҷа ҳастанд, омехта мекунанд. Маҳз, ҳамин ҷиҳат омӯзиши ҷудогонаи ҷумлаҳои пайравӣ натиҷаро талаб менамояд.

Хулоса, тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайравӣ дуузва дар забоншиносии тоҷик як мавзӯи баҳснокест, ки бештар бо масъалаи воситаҳои алоқии грамматикӣ ҷумлаҳои пайрав бо сарҷумла, мутобиқати шаклҳои феълӣ – хабарҳо, иртибот пайдо карда, муҳаққиқон ин мавзӯро дар баъзе мавридҳо ҳамчун масъалаи ҷудогона таҳқиқ намудаанд, аммо дар аксар мавридҳо онро чун ҷузъи масъалаи пайвандакҳои тобеъкунандаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ баррасӣ кардаанд.

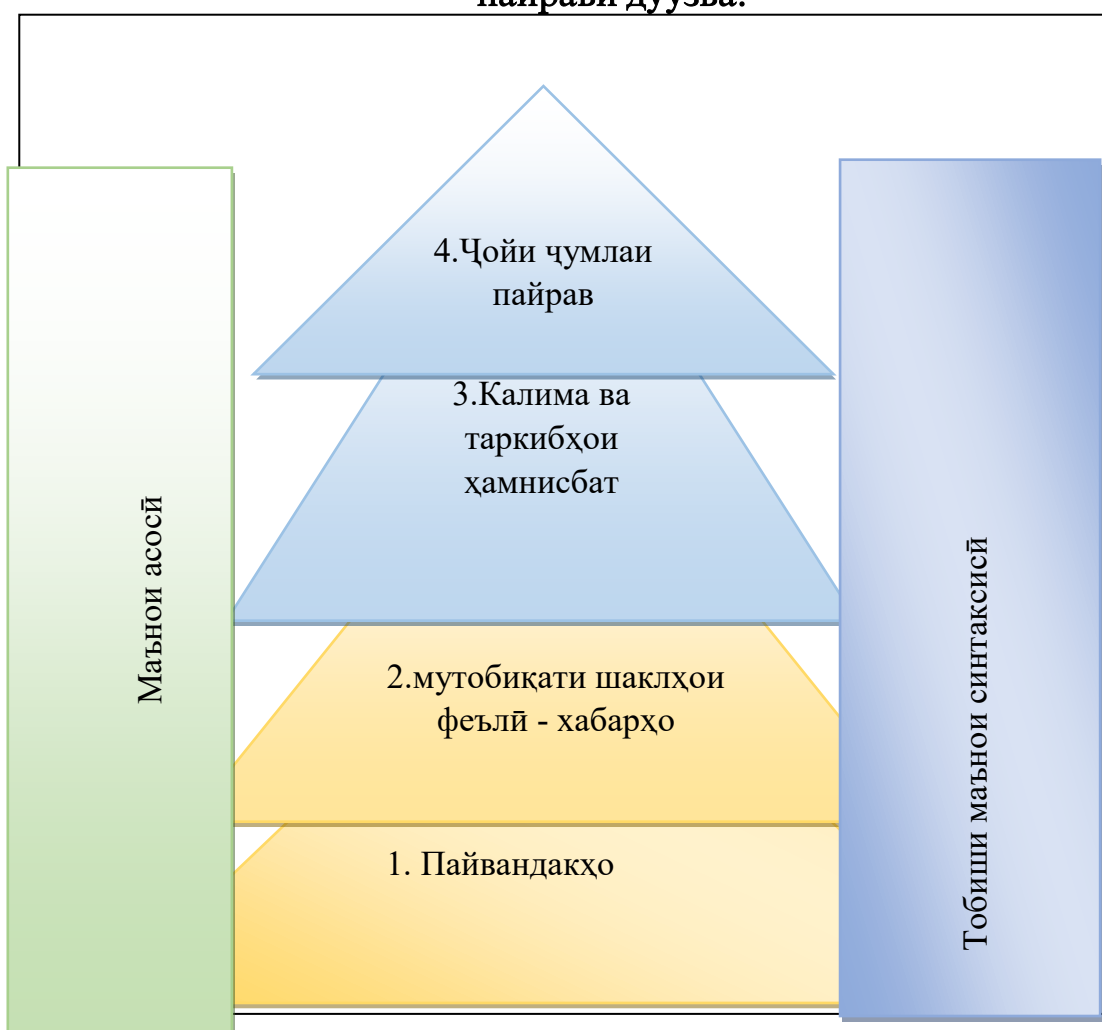
Таҳқиқ нишон медиҳад, ки дар мавриди тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави дуузва назари муҳаққиқон як хел нест, агарчи дар бисёр мавридҳо онҳо фикри ҳамдигарро дар атрофи масъалаи мазкур дастгирӣ ё рад намеkunанд. Ҳар кадоме аз онҳо назари худро баён менамояд.

Ин масъала, махсусан, дар китобҳои дарсии мактабҳои олии, асосан, зикр нагардидааст. Ин маъноӣ онро дорад, ки муаллифони ҳангоми таълими наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеъ омӯзиши онро аз мадди назар дур мондаанд ё лозим надонистаанд. Муҳаққиқони ҷумлаҳои пайрави якузва гоҳо ин масъаларо ёдрас карда ва ҳатто мақолаҳои ҷудогона таълиф карда бошанд ҳам муҳаққиқони баъзе хелҳои ҷумлаҳои пайрави дуузва ба масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав танҳо тавассути маъно ва вазифаҳои пайвандакҳои тобеъкунанда дахл намудаанд.

Тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави дуузва агарчи, асосан, аз хусусияти сермаъноии пайвандакҳои тобеъкунанда вобаста бошанд ҳам, аммо дар мавриди муайян кардани хели ҷумлаи пайрав ва маъноӣ асосии ҷумлаи пайрав дар баробари пайвандакҳо омилҳои дигаре мавҷуданд, ки дар намоён шудани тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрав нақши муҳим доранд. Махсусан, шаклҳои феълӣ- хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, калимаҳои ҳамнисбат ё калимаву таркибҳои ишораkunанда, калимаҳои дигари таркиби сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, ки ба маъноҳои гуногуни ҳоли далолат меkunанд, дар пайдо шудани маъноҳои иловагии ҷумлаи пайрав, сермаъно гардидани онҳо саҳми калон доранд.

Омилҳои сермаъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол зиёданд ва ҳатто дар хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрави ҳол ба ҳам баробар нестанд. Дар баъзеи онҳо як омил бартарӣ дошта бошад, дар баъзеи дигарашон омили дигар метавонад бартарӣ дошта бошад, аммо ба назардошти таъсири ҳамаи омилҳо мо онҳоро ба зина, градатсия ҷудо намудем, ки дар нақша [Расми №4] ба таври зерин овардан мумкин аст:

Расми №4. Мавқеи омилҳо дар ташаккули сермаъноии ҷумлаҳои
пайрави дуузва:

[Сарчашма: натиҷаи таҳқиқи диссертант]

Таҳқиқи мо нишон дод, ки муайян намудани тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави дуузва, пеш аз ҳама барои дарки маънои аслии ҷумлаи пайрав ва таснифоти саҳеҳ ва муназзами ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии тоҷик мусоидат мекунад.

ХУЛОСА

Омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ ва хусусиятҳои маъноӣю грамматикӣ онҳо дар забоншиносии на танҳо тоҷик, балки умуман, забоншиносии муосир аз масъалаҳои мубрам ба шумор рафта, барои ошкор намудани хусусиятҳои сохтории забон ва муайян намудани муносибати гӯянда ва шунаванда тавассути матнҳои хаттӣ ва шифоҳӣ нақши муҳим дорад. Ба тӯфайли ҳамин аз давраи аввали зоҳиргардидани тавачҷуҳ ба сохтори наҳвии забон он аз масъалаҳои асосӣ ва марказии баҳси илми наҳв маҳсуб меёбад.

Муҳаққиқони наҳвшинос, муаллифони китобу дастурҳои забони тоҷикӣ масъалаи сохтори наҳвӣ ва муносибатҳои маъноӣю ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ҳамеша дар алоқамандӣ бо бахшҳои дигари забон, махсусан, сарф ва наҳви ҷумлаҳои сода омӯхтаанд, зеро дар муайян намудани муносибатҳои маъноӣю сохтории ҷумлаи мураккаб мавқеи пайвандакҳо, шаклҳои феълӣ ва ҷумлаҳои содаи ҷузъи ҷумлаи мураккабро чун унсурҳои бунёдии ҷумлаи мураккаби тобеъ шинохтаю баррасӣ намудаанд.

Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо фарогирии ду гурӯҳи асосии онҳо – ҷумлаҳои пайрави якузва ва ҷумлаҳои пайрави дуузва, бо вучуди фарқи куллии маъноӣю умумияти зиёде байни ҳам зоҳир намудаанд. Дар ин миён забони адабиёти бадеӣ ҳамчун зухури забон дар нутқи нависанда ва қаҳрамонони асари бадеӣ, нишондиҳандаи махсусиятҳои забони зиндаи мардум тамоми нозукиҳои имконпазири зоҳиршавии забонро дар нутқ инъикос мекунанд.

Нависандаи муосир ҳамчун соҳибзабон ин нозукиҳоро мушоҳида намуда, тавассути сухани худ ва сухани персонажҳои офаридааш баён мекунад. Маҳз асари бадеӣ майдоне аст, ки тамоми унсурҳои забони зиндари он инъикос намудан имкон дорад.

Омӯзиши вазъи масъалаи полисемияи ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии умумӣ ва забоншиносии тоҷик, таҳқиқи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав дар асоси осори бадеии адабиёти муосири тоҷик моро ба чунин хулосаҳо овард:

1. Мавзуи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав ба омӯзишу таснифи анвои ҷумлаҳои пайрав иртиботи ногустастанӣ дошта, дар аввалин таҳқиқот дар забоншиносӣ, ки ба масъалаи ҷумлаи мураккаб бахшида шудааст, ба ин масъала таваҷҷуҳ гардидааст. Ҳанӯз аввалин муҳаққиқони ҷумлаи мураккаб дар забоншиносии рус, ки ба нимаҳои дуҷумлаи асри XIX рост меояд, аз имкониятҳои мавҷудияти ҷанд маъно дар ҷумлаи пайрав ёдовар шудаанд [8-М; 26-М].

Масъалаи таснифоти ҷумлаҳои пайрав ба ҳелҳои маъноӣ аз омилҳои асосии таҳқиқи тобишҳои маъноӣ, аз ҷумла, сермаъноӣ ва ҳодисаҳои дигари синкретӣ ба шумор рафта, дар тамоми давраи омӯзиши ҷумлаҳои мураккаби тобеъ чун масъалаи баҳсталаб ва марказӣ боқӣ мондааст. Забоншиносон ҳангоми омӯзишу таҳқиқи масъалаҳои гуногуни ҳам ҷумлаҳои пайрави ҷудогона ва ҳам ҳангоми баррасии масъалаҳои назарии ҷумлаҳои мураккаб кӯшиш намудаанд, ки омилҳо ва меъёрҳои асосии муайян намудани сарҳади сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, инчунин хели ҷумлаҳои пайравро дар иртибот ба хусусиятҳои маъноии онҳо арзёбӣ намоянд [2-М; 3- М].

2. Хусусиятҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав дар принсипи таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аз ҷанакҳои муҳимми он ба шумор меравад, зеро дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ омилҳои мавҷуданд, ки маънои ҷумлаи пайравро тақвият мебахшанд. Дар принсипи таснифоти ҷумлаҳои пайрав, ки дар забоншиносии муосир се меъёрро аз сар гузаронидааст, ҳамеша масъалаи хусусиятҳои маъноии ҷумлаи пайрав барандаи асосӣ шуморида мешаванд [24-М].

3. Давраҳои таҳқиқи масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайравро шартан ба ду марҳалаи калон ҷудо намудан мумкин аст: дар давраи

аввал муҳаққиқон ба мақсади шинохти ҳелҳои ҷумлаҳои пайрав ба масъалаи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав ишораҳо кардаанд. Ин ишораҳо ба туфайли ҳам таҳқиқи бевоситаи ҷумлаҳои мураккаб ва ҳам бо мақсади таълифи дастурҳои таълимӣ ва китобҳои дарсӣ сурат гирифтаанд [8-М ; 27- М] .

4.Таърихи омӯзиши масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои мураккаби тобеъ нишон медиҳад, ки мавзӯи мазкур ниёз ба омӯзиши амиқтар дорад ва паҳлуҳои норавшани масъалаи сермаъноӣ хеле зиёданд. Ба ҳамин сабаб дар таҳқиқоти давраҳои гуногун оид ба ҷумлаҳои мураккаби тобеъ муносибат аз ҷониби муҳаққиқон ба масъалаи хусусиятҳои маъноӣ ва сохтори ҷумлаҳои пайрав бахшнок боқӣ мондааст [8- М ; 27- М].

5.Таҳқиқ ва таҳлили назари забоншиносон, мисолҳои фаровони аз ҷониби мо гирдовардашуда ва таҳлилгардида нишон медиҳанд, ки тобишҳои маъноии синтаксисӣ ва семантикии ҷумлаи пайрав аз ҳам фарқи кулӣ доранд.Тобиши семантикӣ боиси шабоҳати як ҷумлаи пайрав ба ҷумлаи пайрави дигар намегардад. Он танҳо хусусиятҳои маъноии дар доираи як ҷумлаи пайрав аст. Дар ҳар як навъи ҷумлаи пайрав маъно дар сатҳ ва зинаи гуногун зоҳир мешавад, инчунин ҳар як маъно тобиши ифода дорад.Тобиши маъноии синтаксисӣ бошад, ҷумлаи пайравро ба хели дигари ҷумлаи пайрав монанд мекунад. Дар мавриди муайян намудани тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав баъзе муҳаққиқон миёни тобиши семантикӣ ва тобиши синтаксисӣ фарқ нагузоштаанд, баъзе муҳаққиқони дигар ин навъҳои тобишҳои маъноиро аз ҳам фарқ карда бошанд ҳам, онро махсус зикр накардаанд, аз ҷумла, Д.Точиев ва Д. Хоҷаев онҳоро аз ҳам фарқ кардаанд, вале махсус зикр накардаанд, муҳаққиқон С. Атобуллоев, К. Қаландаров байни онҳо фарқ намегузоранд [12-М] .

6.Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави якузва гурӯҳи махсуси ҷумлаи мураккаби тобеъро ташкил дода, бо он ки бар эзоҳи аъзои ҷудогонаи сарҷумла меоянд, фарқ мекунад. Тобишҳои маъноии

иловагии онҳо бештар боиси омехта карда шуданашон бо ҷумлаҳои пайрави дуузва мегардад. Худи табиати забон ва вазъияти нутқ, матн боиси он мегарданд, ки маъноҳои ҷумлаи пайрав вобаста ба ин вазъият фаҳмида шаванд, агарчи меъёрҳои таснифот, ба мисли пайвандакҳо, калимаҳои ҳамнисбат, ҷойи ҷумлаи пайрав, мутобиқати шаклҳои феълӣ – хабарҳо, нишондиҳандаи хели ҷумлаи пайрав ҳастанд.

Тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави якузва аз доираи ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ берун баромада, тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави дуузваро низ ба худ мегиранд ва ҳамаи хелҳои ҷумлаҳои пайрави якузва тобишҳои маъноии ҳолӣ доранд [12- М].

7. Ҷумлаҳои пайрави муайянкунанда ва хабар дар миёни ҷумлаҳои пайрави якузва аз ҳама бештар тобишҳои маъноӣ зоҳир мекунанд. Дар онҳо беш аз 8 то тобиши маъноӣ синтаксисӣ ба мушоҳида мерасад, ки аксари онҳо тобишҳои маъноии ҳолӣ буда, ин ҷумлаҳои пайравро ба ҷумлаҳои пайрави дуузва монанд мекунад, аммо маҳаки асосӣ дар муайян намудани он бар эзоҳи аъзоҳои сарҷумла омадани онҳо мебошад [13- М ; 28- М].

8. Ҷумлаи пайрави мубтадо низ тобишҳои маъноии гуногун дошта, дар он тобишҳои семантикӣ низ барҷаста ба мушоҳида мерасад, ки муаллифони баъзе таҳқиқот онҳоро бо тобиши маъноӣ синтаксисӣ омехта кардаанд. Дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо бештар аз ҳама тобиши натиҷа ба мушоҳида мерасад, ки дар доираи он тобишҳои гуногуни семантикии ин ҷумлаи пайрав низ барҷаста ифода мегардад. Тобишҳои маъноии ҳолӣ дар ҷумлаҳои пайрави мубтадо ба туфайли мутобиқати шаклҳои феълӣ – хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, бештар зоҳир мешаванд [12- М ; 26- М].

9. Ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забоншиносии тоҷик аз шумори он ҷумлаҳои пайравест, ки хеле муфасссал омӯхта шудааст. Тобишҳои маъноии он бештар ба семантикаи феълҳои таркиби сарҷумла, мутобиқати шаклҳои феълӣ – хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав,

алоқамандӣ дошта, маҳз ба туфайли онҳо тобишҳои маъноии ҳолӣ зухур мекунад. Ҷумлаи пайрави пурқунанда бо вучуди хусусиятҳои устувори грамматикӣ ва семантикӣ доштани тобишҳои маъноии гуногун махсусан ҳолӣ, гирифта метавонад, аммо нишонаи асосии он саволест, ки сарҷумла талаб мекунад. Ба туфайли ҳамин он бо хелҳои дигари ҷумлаҳои пайрав омехтагӣ, духӯрагӣ пайдо намекунад [12- М ; 27- М].

10. Ҷумлаи пайрави муайянқунанда дорои имкониятҳои васеи маъноӣ ва сохторӣ буда, ин хусусият боиси ба вучуд омадани тобишҳои гуногуни маъноии он мегардад. Хусусияти эзоҳӣ доштан, ҳолҳои гуногуни сарҷумларо шарҳ додани ҷумлаи пайрави муайянқунанда боиси ба вучуд омадани тобишҳои маъноии ҳолии ҷумлаи пайрави муайянқунанда мегарданд [12- М ; 27- М].

11. Ҷумлаҳои пайрави дуузва, ки дар забони тоҷикӣ ҳамаи хелҳои ҷумлаи пайрави ҳол ба ин гурӯҳ дохил мешаванд, дорои қолабҳо ва имкониятҳои муайяни ифодаи фикр, мулоҳизаронии мантикӣ буда, гурӯҳи хеле муҳимми ҷумлаҳои мураккаби тобеъро ташкил медиҳанд [7- М].

12. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо пайрави ҳол дар забоншиносии тоҷик аз солҳои сиюми садаи XX дар сатҳҳои гуногун таҳқиқ шудааст. Дар омӯзиши онҳо муҳаққиқони тоҷик бештар ба мактаби забоншиносии рус таъя кардаанд, аммо ҳангоми баррасӣ сирф махсусиятҳои забони тоҷикӣ ба инобат гирифта шудааст. Яке аз масъалаҳои мубрамтарини ҷумлаҳои пайрави ҳол масъалаи таснифоти онҳо ба хелҳо ба шумор меравад, ки то ҳанӯз баҳснок боқӣ мемонад. Маҳз ҳамин масъала ба омӯзиши тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав таъсири муҳим мерасонад, зеро тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави ҳол ва мансуб донишмандони хели ҷумлаи пайрав ба ин ё он навъ аз шинохти хели ҷумлаи пайрав манша мегирад [7- М].

13. Таҳқиқ ва баррасии ҷумлаи пайрави тарзи амал дар асоси маводи адабиёти бадеӣ нишон дод, ки ин навъи ҷумлаи пайрави дуузва

аз шумори он ҷумлаҳои пайрав аст, ки муносибатҳои холиро хеле барҷаста нишон медиҳад. Дар баробари ин тобишҳои гуногуни маъноиро ифода мекунад ва дар ҳелҳои зиёди ҷумлаҳои пайрав ба сифати тобиши иловагии маъноӣ намоён мегардад.

Таҳлили мисолҳо аз адабиёти бадеӣ нишон доданд, ки имкониятҳои фароҳии маъноӣ, пайвандакҳои муштараквазифа дар ҷумлаҳои пайрави тарзи амал омили муҳим дар пайдо намудани тобиши маъноӣ ҳастанд. Аз ин нуқтаи назар, қариб ҳамаи ҷумлаҳои пайрави тарзи амал як тобиши маъноиро соҳиб ҳастанд [5- М; 15 -М; 17- М] .

14. Муайян намудани тобишҳои маъноии ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ба табиати бисёрпахлуи ин навъи ҷумлаи пайрав вобастагии саҳт дорад, зеро ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа аз он хели ҷумлаҳои пайрави дузва аст, ки дар муайян кардани он ҳамчун хели ҷудогонаи ҷумлаи пайрав нисбатан мушкил аст. Масъалаи шинохт ва муайян намудани тобишҳои маъноии он талаб намуд, ки сарчашмаҳои илмӣ таҳқиқи ба шинохти ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа бахшидашуда дақиқан омӯхта ва таҳлил карда шавад.

Мисолҳои адабиёти бадеӣ нишон доданд, ки ҷумлаҳои пайрави миқдору дараҷа семантикаи васеи маъноӣ дошта, тобишҳои хеле гуногуни маъноӣ синтаксисӣ дар онҳо зоҳир мешавад, аммо тобиши натиҷа дар ин хели ҷумлаҳои пайрав аз ҳама зиёдтар ба назар мерасад [20- М; 18- М].

15. Таҳлил ва баррасии мисолҳо аз насли муосири тоҷик нишон доданд, ки ҷумлаҳои пайрави монандӣ дар худ муносибатҳои гуногуни холиро ба таври муқоиса ва монандкунӣ инъикос мекунад. Дар ҷумлаҳои пайрави монандӣ аз тобишҳои маъноии ҳелҳои ҷумлаи пайрави якузва танҳо тобиши муайянкунандагӣ ба назар расид [10-М ; 22- М].

16. Таҳқиқи тобишҳои маъноӣ дар ҷумлаҳои пайрави сабаб нишон дод, ки ин навъи ҷумлаҳо бо хусусияти махсуси маъноии худ фарқ мекунанд, дар як гурӯҳи зиёди онҳо маъноӣ сабаб ва натиҷа, сабаб ва

мақсад ҳамдигарро пурра месозанд. Дар мисолҳои таҳлилнамудаи мо ҷумлаҳои пайрави сабаб имконияти зоҳир кардани тобишҳои маъноии натиҷа ва мақсадро нисбат ба дигар тобишҳои маъноӣ бештар доранд. Сабаби асосии ин муносибати мантиқии сабаб, мақсад ва натиҷа ба ҳамдигар мебошад [7-М; 14-М].

17. Ба андешаи мо, ҷумлаҳои пайрави мақсад низ дар шумори ҷумлаҳои пайрави баҳснок ба шумор меравад. Қисме аз муҳаққиқон лаҳзаи нутқро ба инобат гирифта, гоҳо шаклҳои дар замони гузашта амали баанҷомрасидаро, ки мақсад дар онҳо ифода мешавад, ба ин гурӯҳи ҷумлаҳо шомил карда бошанд, қисме аз муҳаққиқон шартӣ асосии ҷумлаи пайрави мақсадро амали ба анҷом нарасида будани он медонанд. Ба назари мо, вазъияти нутқ муайянкунандаи ин гуна ҷумлаҳои баҳснок шуда метавонад ва нишон додани тобиши маъноӣ ё маъноии асосӣ аз ҳамин омил сарчашма мегирад

Бо вучуди мушаххас будани муносибатҳои маъноӣ дар ҷумлаҳои пайрави мақсад дар онҳо тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави якуз ва дууз ва мушоҳида мешавад. Ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав дар як ҷумла имконияти зоҳир кардани якчанд тобиши маъноиро низ доранд [7- М; 23- М].

18. Ҷумлаи пайрави натиҷа дар забоншиносии тоҷик аз пурбаҳстарин ҷумлаҳои пайрави дууз ва ба шумор меравад. Ин гурӯҳи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ муносибатҳои мураккаби мулоҳизаронии мантиқиро ифода намуда, тобишҳои маъноии хеле гуногун дошта метавонанд. Қабл аз ҳама тобишҳои маъноии онҳо бо зоҳир шудани мулоҳизарониҳои мантиқии мураккаб вобаста буда, аз ин рӯ, тобиши маъноӣ сабаб, мақсад дар онҳо хеле барҷаста ифода мегардад. Мисолҳои ҷамъовардаи мо нишон дод, ки ҷумлаи пайрави натиҷа низ ба мисли хелҳои дигари ҷумлаҳои пайрави дууз ва имконияти зоҳир намудани тобишҳои маъноии хелҳои зиёде дорад [14- М].

19. Таҳқиқи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави замон ва макон моро ба чунин хулоса овард, ки ин хели ҷумлаҳои пайрав муносибатҳои холии мушаххасро ифода мекунад, бинобар ин дар ин ҷумлаҳои пайрав тобишҳои маъноӣ камтар зоҳир мешавад, агарчи гоҳо замон ва макони ба вуқӯ пайвастанӣ воқеа ба шарте вобаста мегардад ё миқдору дараҷаи воқеъшавиро низ ифода мекунад [7- М].

20. Таҳқиқи тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрави шарт далел бар он аст, ки ифодаи маъноӣ шарт дар муқоиса бо баъзе хелҳои ҷумлаи пайрави дуузв хеле мушаххас аст. Бо вучуди ин ҷумлаҳои пайрави шарт тобишҳои гуногуни маъноии ҳолӣ зоҳир мекунад ва ба ин масъала назари муҳаққиқон як хел нест. Дар аксар маврид тобишҳои маъноии иловагӣ гирифтани ҷумлаҳои пайрави шартро бо пайвандакҳо алоқаманд донистаанд, аммо пайвандакҳо ягона воситаи сермаъноии ин гурӯҳи ҷумлаҳои пайрав нестанд. Воситаҳои дигари сермаъноии ин хели ҷумлаҳои пайрав мутобиқати шаклҳои феълӣ –хабарҳои сарҷумла ва ҷумлаи пайрав, низ аз омилҳои муҳиманд [4- М; 7- М]

21. Таҳқиқ ва баррасии ҷумлаҳои пайрави ҳилофӣ нишон доданд, ки ин хели ҷумлаи пайрав нисбат ба навъҳои дигари ҷумлаҳои пайрави ҳол як хусусияти барҷастаи маъноӣ дорад. Азбаски онҳо амалеро, ки дар сарҷумла зикр мешавад, инкор мекунад, яъне ба воқеъ шудани он мамониат ба вучуд меоранд, маҳз ҳамин хусусият дар аксар маврид боиси он мегардад, ки муносибатҳои маъноии байни сарҷумла ва ҷумлаи пайрав мушаххас гардида, маъно низ хеле равшан ифода шавад ва барои зоҳир шудани тобишҳои маъноии дигар имкон набошад. Бо вучуди ин, дар ҷумлаҳои пайрави ҳилоф низ баъзе тобишҳои маъноӣ зоҳир мешаванд, ки вазъияти нутқ онҳоро равшан мекунад [11- М].

22. Таъину ошкор сохтани тобишҳои маъноии ҷумлаҳои пайрав аз омилҳои асосии муайян намудани муносибати сарҷумла ва ҷумлаи пайрав буда, барои омӯзиши дуруст ва ҳамаҷониба, муайян намудани хели аслии ҷумлаҳои пайрав шартӣ муҳим ба шумор меравад [4- М].

ТАВСИЯҲО ОИД БА ИСТИФОДАИ АМАЛИИ НАТИҶАҲОИ ТАҲҚИҚ

Аз таҳлилу натиҷагириҳои мавзуи таҳқиқотӣ метавон нуктаҳои зеринро ба сифати тавсияҳои амалӣ пешниҳод намуд:

1.Таҳқиқи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав, ки яке аз масъалаҳои душвор ва печидаи илми наҳви забони тоҷикӣ ба шумор меравад, метавонад дар ташаккули маъноии навъҳои гуногуни ҷумлаҳои мураккаби тобеъ нақши муҳим гузорад;

2.Натиҷаҳои пажӯҳиш дар муайян намудани ҳадду ҳудуди ҷумлаҳои пайрав, воситаҳо ва омилҳои сермаъношавии онҳо дар забони тоҷикӣ дастур дода метавонад;

3.Таҳқиқи мавзуи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дар муайян намудани меъёри дурусти таснифоти ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии тоҷик замина мегузорад;

4.Тавсия дода мешавад, ки омӯзишу таҳқиқи навъҳои гуногуни ҷумлаҳои мураккаби тобеъ аз ҷиҳати сохторӣ ва маъноӣ ба таври мукамал таҷдиди назар шавад, дар он масъалаи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав ба таври махсус арзёбӣ гарданд;

5. Дар омӯзишу таснифи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо хелҳои гуногуни ҷумлаҳои пайрав ҷиҳати сермаъношавии онҳо ба назар гирифта шавад;

6.Дар китобҳои дарсӣ ва дастурҳои таълимӣ доир ба ҳодисаи сермаъноӣ (полисемия) - и ҷумлаҳои пайрав маълумот дода шавад;

7. Омӯзиши комили ҷумлаҳои пайрави дуузва ва мушаххас кардани навъҳои аслии онҳо, дар ин замина ба вучуд овардани назари мушаххас ва ягона дар мавриди хелҳои ҷумлаи пайрави ҳол аз вазифаҳои муҳими илми забоншиносии тоҷик, хусусан наҳв, хоҳад буд;

8. Масъалаи ҷумлаи пайрави натиҷа, ҳамчун ҷумлаи пайрави мушаххас ва хусусияти сермаъношавии он дар доираи ҷумлаҳои пайрави дигар баррасии комилро тақозо менамояд;

РҶҶҶҶҶҶ АДАБИЁТ

А) РҶҶҶҶҶҶ АДАБИЁТИ ИСТИФОДАШУДА

І. Сарчашмаҳо

1. Айни, С. Куллийет. Ҷ. 2. Дохунда [Матн] / С. Айни. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1960. – 474 с.
2. Айни, С. Куллийет. Ҷ. 3. Ғуломон [Матн] / С.Айни. – Сталинобод: Нашриёти давлати Тоҷикистон, 1960. – 622 с.
3. Айни, С. Куллийет. Ҷ. 4 [Матн] / С. Айни. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1961. – 351 с.
4. Айни, С. Дохунда [Матн] / С.Айни. – Душанбе: Адабиёти бачагона, 2017. – 381 с.
5. Айни, С. Ғуломон [Матн] / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 2017. – 509 с
6. Айни, С. Одина [Матн] / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 2014. –192 с.
7. Айни, С. Мактаби куҳна. Ятим [Матн] / С.Айни. – Душанбе: Адиб, 2014. – 200 с.
8. Айни, С. Марги судхӯр [Матн] / С. Айни. – Душанбе: Адиб, 2015. – 220 с.
9. Айни, С. Ёддоштҳо Қ. 1-2. [Матн] / С. Айни. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1954. – 450 с.
10. Айни, С. Ёддоштҳо. Қ. 3-4. [Матн] / С. Айни. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1955. – 509 с.
11. Айни, С. Ёддоштҳо (чаҳор қисм) [Матн] / С. Айни. – Душанбе: Энциклопедияи Миллии Тоҷик, 2009. – 680 с.
12. Айни, С. Мухтасари тарҷумаи ҳоли ҳудам [Матн] / С.Айни. – Сталинобод: Нашриёти давлатии Тоҷикистон, 1958. – 127 с.
13. Иқромӣ, Ҷ. Дувоздаҳ дарвозаи Бухоро [Матн] / Ҷ. Иқромӣ. – Душанбе: Адиб, 2016. – 560 с.
14. Иқромӣ, Ҷ. Духтари оташ [Матн] / Ҷ. Иқромӣ. – Душанбе: Адиб, 2014. –560 с.

15. Икромӣ, Ҷ. Тахти воҷгун [Матн] / Ҷ. Икромӣ.– Душанбе: Адиб, 1989. – 336 с.
16. Икромӣ, Ҷ. Шодӣ [Матн] / Ҷ. Икромӣ. – Душанбе: Адиб, 1989. – 384 с.
17. Кӯҳзод, У. Ҳайчо [Матн] / У. Кӯҳзод.– Душанбе: Адиб, 2015. – 594 с.
18. Мирзо, К. Ишқи сархӯр. Марги бегуноҳ [Матн] / К. Мирзо.– Душанбе : Адиб, 2020. – 240 с.
19. Мирзо, К. Дар орзуи падар. Дарди ишқ [Матн] / К. Мирзо. – Душанбе: Адиб, 2009.– 600 с.
20. Муҳаммадиев, Ф. Куллиёт. Ҷ. 2. Повестҳо [Матн] / Ф. Муҳаммадиев. –Душанбе: Адиб, 1990. – 443 с.
21. Муҳаммадиев, Ф. Палатаи кунҷакӣ [Матн] / Ф. Муҳаммадиев. – Душанбе: Ирфон , 1974. – 324 с.
22. Муҳаммадиев, Ф. Сози мунаввар [Матн] / Ф. Муҳаммадиев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2011. – 188 с.
23. Муҳаммадиев, Ф. Дар он дунё [Матн] / Ф. Муҳаммадиев. – Душанбе: Адиб, 2021. – 256 с.
24. Самад, А. Гардиши девбод [Матн] / А. Самад. – Душанбе: Маориф, 2017. – 512 с.
25. Самад, А. Ёр дар бари ёр [Матн] /А. Самад.– Душанбе: Адиб, 2019.– 192 с.
26. Толис, П. Куллиёт. Ҷ. 1. Повест ва ҳикояҳо [Матн] / П. Толис. – Душанбе: Ирфон, 1975. – 462 с.
27. Улуғзода, С. Субҳи ҷавонии мо [Матн] /С. Улуғзода .–Сталинобод, 1956. – 354 с.
28. Улуғзода, С. Восеъ [Матн] / С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1979. – 368 с.
29. Улуғзода, С. Навобод [Матн] /С. Улуғзода. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 368 с.

30. Улуғзода, Ф. Фирдавсӣ [Матн] / С.Улуғзода. – Душанбе: Адиб, 1991.– 256 с.
31. Ҷалил, Р. Ҳикояҳо [Матн] / Р. Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1984. – 480 с.
32. Ҷалил, Р. Одамони ҷовид [Матн] / Р. Ҷалил. – Душанбе: Ирфон, 1979.– 448 с
33. Ҷалил, Р. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 1. Шӯроб [Матн] / Р. Ҷалил. – Душанбе: Адиб, 1988. –304 с.
34. Ҷалил, Р. Асарҳои мунтахаб. Ҷ. 2. Шӯроб [Матн] / Р. Ҷалил. – Душанбе: Адиб, 1988. – 464 с.

II. Адабиёти илмӣ

А) ба забони тоҷикӣ

35. Абдулазизов, В. Баъзе вижагиҳои ҷумлаи пайрави мақсад дар ашъори Камоли Хучандӣ [Матн] / В. Абдулазизов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филологӣ. – Душанбе, 2015.– №4/5 (174). – С. 85-90.
36. Абдулазизов, В. Корбурди пайвандакҳои ҷумлаи пайрави мақсад дар ашъори Камоли Хучандӣ [Матн] / В. Абдулазизов // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши филологӣ.– Душанбе, 2014. – № 4/5 (143). – С. 9-12.
37. Абдулазизов, В. Хусусиятҳои сохтори маъноии ҷумлаи пайрави пуркунанда дар забони адабии тоҷик [Матн] / В. Абдулазизов. – Душанбе: Сино, 2014. – 140 с.
38. Абдулазизов, В.Тобишҳои маъноӣ иловагӣ ҷумлаи пайрави пуркунанда [Матн] / В. Абдулазизов // Сохтор ва қурбати воҳидҳои забони тоҷикӣ (Маҷмуаи мақолаҳо). – Душанбе: Диловар. – ДДМТ, 1999. – С. 130-136.

39. Абдурахимов, С. Пайвандаки «ки» дар ҷумлаи пайрави замон [Матн] / С. Абдурахимов // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1960. – №3. – С. 34-36.
40. Абдуррауфи, Фитрати Бухорӣ. Қоидаҳои забони тоҷик (сарф ва наҳв) [Матн] / Абдуррауфи Фитрати Бухорӣ. – Душанбе: Сино, 2009. – 128 с.
41. Ализода, С.С. Сарфу наҳви тоҷикӣ [Матн] /С. С. Ализода. – Самарқанд, 1926 .– бознашр.– Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2010 . – С.23-92.
42. Арзуманов, С. Д. Забони тоҷикӣ. Учебник таджикского языка для взрослых [Матн] / С. Д. Арзуманов. – Душанбе, 1951. – 120 с.
43. Асоев, Р. Чанд суҳан оид ба вазифаҳои пайвандаки “то” [Матн] / Р.Асоев // Маҷмуаи илмӣ. Институти давл.педагогии ш. Кӯлоб. Серии филологӣ. – Ҷ. 5. – Кӯлоб, 1972. – С. 166-174.
44. Асоев, Р. Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа бо маънои иловагии шарт [Матн] / Р. Асоев // Маҷмуаи илмӣ. Институти давл. педагогии Душанбе ба номи Шевченко. Сер. филологӣ, ҷилди 6. – Душанбе, 1976. – С. 27-33.
45. Асоев, Р. Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа ё натиҷа [Матн] / Р. Асоев // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1978. – №1. – С. 19-22.
46. Асозода, Р. Ҷумлаи пайрави миқдору дараҷа дар забони тоҷикӣ [Матн] / Р. Асозода. – Душанбе, 2010. – 168 с.
47. Атобуллоев, С. Оид ба таснифи ҷумлаи пайрави мубтадо дар забони адабии тоҷик [Матн] / С. Атобуллоев // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе: Дониш, 1967. – С. 146-154.
48. Атобуллоев, С. Ҷумлаҳои пайрави мубтадо ва хабар дар забони адабии тоҷикӣ [Матн] / С. Атобуллоев. – Душанбе: Дониш, 1975. – 205 с.
49. Атобуллоев, С. Шеваи ҷанубии забони тоҷикӣ [Матн] / С. Атобуллоев. – Ҷ. 4. – Дониш: Душанбе, 1984. – 249 с.

50. Атобуллоев, С. Доир ба масъалаи муайян кардани ҳудуди баъзе чумлаҳои пайрав [Матн] / С. Атобуллоев // Ахбороти АФ РСС Тоҷикистон. Шуъбаи фанҳои ҷамъиятӣ. – Душанбе, 1967. – № 3/40. – С. 61-65.
51. Атобуллоев, С. Муносибатҳои гуногуни маъноии чумлаи пайрави хабар бо сарҷумла [Матн] / С. Атобуллоев // Маҷмӯаи илмӣ. Институти давлатии педагогии ш. Душанбе // Материалҳо оид ба забони адабии тоҷик. – Ҷ. 55. – Душанбе, 1967. – С. 110-123.
52. Атобуллоев, С. Тарзи ташаккули баъзе чумлаҳои мураккаби тобӣ дар забони адабии асрҳои X–XIX / С. Атобуллоев // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1972. – №8. – С. 22-24.
53. Бақозода, Ҳ., Каримов, Ҳ. Забони тоҷикӣ [Матн] / Н. Бақозода, Н. Каримов. – Сталинобод: Наш.дав. Тоҷикистон, 1936. – 134 с.
54. Белиницкий, А. М., Ҳочизода, Б. Наҳви забони тоҷикӣ: Барои синфҳои VI–VII. Қ.2 [Матн] / А. М. Белиницкий, Б. Ҳочизода. – Сталинобод: Нашр.давл.Тоҷик., шуъбаи таълимӣ-педагогӣ, 1936. – 140 с.
55. Бобомуродов, Ш., Мухторов, З. Фарҳанги истилоҳоти забоншиносӣ [Матн] /Ш. Бобомуродов, З. Мухторов – Душанбе, 2016. – 428 с.
56. Бозидов, Н. Пайвандакҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Н. Бозидов. – Душанбе: Маориф, 1985. – 100 с.
57. Бузургзода, А. Синтаксиси мухтасари забони тоҷикӣ [Матн] /А. Бузургзода //Дурахши ахтари сӯзон. Ҷилди 2. – Душанбе: Матбуот, 2013. – С. 253– 337. (бознашр)
58. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои олӣ [Матн] /Душанбе: Нашриёти Давлатии Тоҷикистон, 1963. – 183 с.
59. Грамматикаи забони ҳозираи тоҷик:(Проспект) [Матн] / Душанбе: Дониш, 1977. – 186 с.

60. Грамматикаи забони адабии ҳозираи тоҷик. Ҷилди 3. Ҷумлаҳои мураккаб [Матн] / Душанбе: Дониш, 1989. – 224 с.
61. Ғаффоров, Р. Забон ва услуби Раҳим Ҷалил (Дар асоси материали романи «Одамони ҷовид») [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Дониш, 1966. – 225 с.
62. Ғаффоров, Р. Нависанда ва забон [Матн] / Р. Ғаффоров. – Душанбе: Ирфон, 1977. – 203 с.
63. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Барои студентони факултетҳои филологии мактабҳои олии [Матн] / Душанбе: Ирфон, 1970. – 268 с.
64. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Лексикология, фонетика ва морфология. Қисми 1. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии [Матн] / Душанбе: Ирфон, 1973. – 450 с.
65. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии. Қисми 2. [Матн] / Душанбе: Маориф, 1984. – 325 с.
66. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Синтаксис. Қисми 2. Китоби дарсӣ барои факултетҳои филологияи мактабҳои олии [Матн] / Душанбе: Маориф, 1995. – 335 с.
67. Зеҳнӣ ва Бақозода. Сарфи забони тоҷикӣ [Матн] / Зеҳнӣ ва Бақозода. – Душанбе: Ирфон, 2010. – 152 с.
68. Зиёев, М. Оид ба усули омӯзонидани ҷумлаҳои пайрави тарзи амал ва миқдори дараҷа [Матн] / М. Зиёев // Маҷмуаи илмӣ / Материалҳо оид ба забони адабии тоҷик / Сер. филол. – Душанбе, 1970. – С. 108-114.
69. Зикриёев, Ф. Ҷумлаҳои туфайлӣ ва муносибати онҳо бо ҷумлаҳои пайрави тарзи амал [Матн] / Ф. Зикриёев // Маҷмуаи илмӣ (Материалҳо оид ба забони адабии тоҷик). Серияи филологӣ. Ҷ. 55. – Душанбе: Ирфон, 1967. – С. 83-109.

70. Зикриёев, Ф. Чумлаи пайрави тарзи амал ва монандӣ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ф. Зикриёев. – Душанбе: Ирфон, 1976. – 123 с.
71. Исматуллоев, Ф. Оид ба чумлаи пайрави истисноӣ [Матн] / Ф. Исматуллоев //Маҷмуаи илмӣ (Материалҳо оид ба забони адабии тоҷик). –Қ. 12. Серияи филологӣ. – Душанбе, 1963. – С. 3-8.
72. Исмоилова, Ш. Қ. Муродифоти грамматикӣ ибораҳои исмӣ дар забони матбуоти тоҷик (дар мисоли ҳафтаномаи “Адабиёт ва санъат”) [Матн] / Душанбе, 2024. – 157 с.
73. Камолиддинов, Б. Забон ва услуби Ҳаким Карим [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 1967. – С. 127-163.
74. Камолиддинов, Б. Имконоти услубии ифодаи сабабу мақсад [Матн] / Б. Камолиддинов // Маърифат. – Душанбе, 1991.– №6 – С. 11-16.
75. Камолиддинов, Б. Хусусиятҳои услубии сарфу наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 128 с.
76. Камолиддинов, Б. Масъалаҳои баҳсноки наҳви забони тоҷикӣ [Матн] /Б. Камолиддинов. – Душанбе: Деваштич, 2003. – 134 с.
77. Камолиддинов, Б. Сухандонон сухан санҷида гӯянд [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 265 с.
78. Камолиддинов, Б. Наҳви забони тоҷикӣ [Матн] / Б. Камолиддинов. – Душанбе, 2010. – 231 с.
79. Камолиддинов, Б. Доир ба пайвандҳои чумлаи пайрави мубтадо / Б. Камолиддинов // Устод Айнӣ ва асолати забони тоҷикӣ (маводи конфронси илмӣ амалӣ бахшида ба ёдбуди устод Айнӣ). Барориши 7. – Душанбе, 2014. – С. 5–12.
80. Камолиддинов Б. Сухан аз баҳри дигарон гӯянд [Матн] / Б. Камолиддинов – Душанбе: Дунёи дониш, 2015. – 400 с.
81. Каримов, Ҳ. Дар бораи баъзе хусусиятҳои калимаи “як” [Матн] /Ҳ. Каримов // Баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик. – Душанбе, 1967. – С. 12-17.

82. Қаландаров, Қ. Ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Восифӣ [Матн] / Қ. Қаландаров // Мактаби советӣ. – 1971. – №2. – С. 22-24.
83. Қаландаров, Қ. Ҷумлаи пайрави шартӣ дар “Бадоеъ-ул-вақоеъ”-и Восифӣ [Матн] / Қ. Қаландаров // Мактаби советӣ. – 1966. – №7. – С. 24-27.
84. Қаландаров, Қ. Ҷумлаи пайрав бар эзоҳи калимаҳои нисбӣ дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ [Матн] / Қ. Қаландаров // Корҳои илмӣ аспирантон. Ин-ти давлатии педагогии ш. Душанбе. – Душанбе, 1967. – С. 102-116.
85. Қаландаров, Қ. Ҷумлаи пайрави ҳилоф дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ [Матн] / Қ. Қаландаров // Ученые записки. Куляб. гос. пед. Ин-т им. А. Рудаки. – I. II. Вып. VI. – Куляб, 1968. – С. 54-60.
86. Қаландаров, Қ. Ҷумлаи пайрави замон дар «Бадоеъ-ул-вақоеъ»-и Восифӣ [Матн] / Қ. Қаландаров // Маҷмӯаи илмӣ. Ин-ти давлатии педагогии ш. Кӯлоб ба номи Рӯдакӣ. Серияи филологӣ. – Ҷ. 1У. – Кӯлоб, 1969. – С. 95-107.
87. Қаландаров, Қ. Оид ба як навъи ҷумлаи пайрав дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Қ. Қаландаров // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1985. – №8. – С. 9-11.
88. Қаландаров, Қ. Ташаккул ва тақомули ҷумлаҳои мураккаби тобӣ дар забони адабии тоҷик (асрҳои X-XIX) [Матн] / Қ. Қаландаров. – Душанбе, 2004. – 464 с.
89. Қосимова, М. Н. Ҷумлаи пайрави шартӣ дар забони адабии тоҷик [Матн] / М. Н. Қосимова. – Сталинобод: Нашр. АФ Тоҷикистон, 1961. – 77 с.
90. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷик (асрҳои IX-X). Қисми 1. [Матн] / М. Н. Қосимова. – Душанбе, 2003. – 490 с.

91. Қосимова, М. Н. Ганҷи сухан [Матн] / М. Н. Қосимова // Маҷмуаи мақолаҳо. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 620 с.
92. Қосимова, М. Н. Таърихи забони адабии тоҷикӣ. Асрҳои XI-XII. Ҷилди 2. [Матн] / М. Н. Қосимова. – Душанбе: Сино, 2016. – 240 с.
93. Қурбонов, П. Як тип нави ҷумлаи пайрав дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / П. Қурбонов // Маҷмуаи илмӣ (материалҳо оид ба забони адабии тоҷик). Серияи филологӣ. – Ҷ. 55. – Душанбе, 1967. – С. 51-67.
94. Мачидов, Ҳ. Забони адабии муосири тоҷик. Ҷилди 1. Луғатшиносӣ [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе, 2007. – 243 с.
95. Мачидов, Ҳ. Сеҳри сухани форсии тоҷикӣ [Матн] / Ҳ. Мачидов. – Душанбе: Дақиқӣ, 2014. – 365 с.
96. Маъсумӣ, Н. Нишондодҳои методӣ ва супоришҳо аз забони модарӣ. Қисми 2. [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Сталинобод: Нашр.давл.Тоҷ., 1949. – 94 с.
97. Маъсумӣ Н. Асарҳои мунтахаб. – Ҷ. 2. Забоншиносӣ [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе: Ирфон, 1980. – 352 с.
98. Маъсумӣ, Н. Очеркҳо оид ба инкишофи забони адабии тоҷик [Матн] / Н. Маъсумӣ. – Душанбе, 2011. – 385 с.
99. Мирзоев, А. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Қисми 2. Синтаксис. Барои мактабҳои миёнаи нопурра ва миёна [Матн] / А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров. – Сталинобод: Нашр.давл.Тоҷ., 1942. – 87 с.
100. Мирзоев, А., Ниёзӣ Ш., Ғафуров М. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Қ.2. Ҷоми 2. Синтаксис. Барои мактабҳои миёнаи нопурра ва миёна [Матн] / А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров. – Сталинобод, 1945. – 94 с.
101. Мирзоев, А., Ниёзӣ, Ш., Ғафуров, М. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Қ. 2. Синтаксис. Қ. 2. Барои мактабҳои ҳафтсола ва миёна [Матн] /

- А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров. – Сталинобод: Нашр.дав.Тоҷикистон, 1948. – 95 с.
102. Мирзоев, А., Ниёзӣ Ш., Ғафуров М. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Қ. 2. Чопи IV. Синтаксис. Китоби дарсӣ барои мактабҳои ҳаштсола ва миёна [Матн] / А. Мирзоев, Ш. Ниёзӣ, М. Ғафуров. – Сталинобод: Нашр.дав. Тоҷикистон, 1950. – 96 с.
103. Мирзоева, М. Ҷ. Муродифоти грамматикӣ муносибатҳои ҳолии замон, шарт ва ҳилоф дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ [Матн] / М. Ҷ. Мирзоева. – Душанбе, 2012. – 120 с.
104. Мирзоева, М. Ҷ. Роли пайвандаки «то» дар шаклгирӣ маъноӣ мақсад дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ [Матн] / М. Ҷ. Мирзоева // Устод Айни ва асолати забон. – Душанбе, 2013. – С. 64-68.
105. Мирзоева, М. Ҷ. Муродифоти грамматикӣ муносибатҳои сабабу мақсад дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ [Матн] / М. Ҷ. Мирзоева. – Душанбе, 2013. – 108 с.
106. Мирзоева, М. Дж. Синонимия обстоятельственных отношений в современном таджикском языке [Текст] / М. Дж. Мирзоева. – Душанбе, 2017. – 316 с.
107. Муминов, А. Полисемия в таджикском языке. Автореф. дисс... канд. фил. наук [Текст] / А. Муминов. – Душанбе, 1972. – 18 с.
108. Мухторов, З. М. Структура и семантика текста [Матн] / З. М. Мухторов. – Душанбе, 2013. – 242 с.
109. Мухторов, З. М. Структура и семантика текста. Дисс... докт. фил. наук [Текст] / З. М. Мухторов. – Душанбе, 2013. – 334 с.
110. Набиев, М. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаҳои пайрави якхелаи ғайриҷида [Матн] / М. Набиев // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1976. – № 11. – С. 9-11.
111. Набиев, М. Забони адабии ҳозираи тоҷик. Наҳв. Қисми 2. [Матн] / М. Набиев. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 176 с.

112. Назарзода С. Истилоҳоти забони тоҷикӣ: таърих, гаройиш ва дурнамо [Матн] С. Назарзода. – Душанбе: Бухоро, 2013. – 371 с.
113. Назарзода С. Забони тоҷикӣ ва худшиносии миллӣ [Матн] /С. Назарзода. – Душанбе, 2018. – 208 с.
114. Ниёзмӯҳаммадов, Б., Ниёзӣ, Ш. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Барои мактабҳои миёна [Матн] /Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Сталинобод, 1952. – 85с.
115. Ниёзмӯҳаммадов, Б., Ниёзӣ, Ш. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. (Барои синфҳои ҳафтсола ва миёна). Қ. 2. [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Сталинобод: Нашр.дав.Тоҷикистон, 1958. – 159 с.
116. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Очеркҳо оид ба баъзе масъалаҳои забоншиносии тоҷик [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Сталинобод, 1960. – 118 с.
117. Ниёзмӯҳаммадов, Б., Ниёзӣ, Ш. Грамматикаи забони тоҷикӣ. Синтаксис. Барои мактабҳои миёна. Нашри нухум [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов. – Сталинобод: Нашр.давл. адабиёти таълимӣ–педагогии Вазорати маорифи РСС Тоҷикистон. – Сталинобод, 1961. –120 с.
118. Ниёзмӯҳаммадов, Б., Ниёзӣ, Ш., Рустамов, Ш. Забони тоҷикӣ. Синтаксис. Барои синфҳои 7–8. [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ, Ш. Рустамов. – Душанбе, Ирфон, 1962. – Қ. 2. – 130 с.
119. Ниёзмӯҳаммадов, Б., Ниёзӣ, Ш., Каримов, А. Забони тоҷикӣ. Қ.2. Нашри сеюм. Синтаксис. Барои синфҳои 7–8 [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов, Ш. Ниёзӣ, А. Каримов. – Душанбе: Ирфон, 1964. – 164 с.
120. Ниёзмӯҳаммадов, Б. Маълумоти тоза оид ба сохти ҷумлаҳои мураккаби тобӣ бо ҷумлаҳои пайрав [Матн] / Б. Ниёзмӯҳаммадов // V межвузов. Науч.конф. ТГУ им. В. И. Ленина. по иранской филологии. – Душанбе, 1966. – С. 250.

121. Ниёзмуҳаммадов, Б., Ниёзӣ, Ш., Рустамов, Ш. Забони тоҷикӣ. Барои синфҳои 7–8. Қ.2. [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов, Ш. Ниёзӣ, Ш. Рустамов. – Душанбе, 1967. – 130 с.
122. Ниёзмуҳаммадов, Б., Рустамов, Ш. Баъзе масъалаҳои синтаксиси забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов, Ш. Рустамов. – Душанбе: Ирфон, 1968. – 198 с.
123. Ниёзмуҳаммадов, Б., Каримов, А., Рустамов, Ш. Забони тоҷикӣ. Барои синфҳои 7–8 [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов, А. Каримов, Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1968. – Қ. 2. – 197 с.
124. Ниёзмуҳаммадов, Б. Забоншиносии тоҷик. Асарҳои мунтахаб [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов. – Душанбе: Дониш, 1970. – 386 с.
125. Ниёзмуҳаммадов, Б., Рустамов, Ш. Забони тоҷикӣ. Синтаксис. Барои синфи 7–8. Қ.2. [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов, Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1976. – 220 с.
126. Ниёзмуҳаммадов, Б., Рустамов, Ш. Забони тоҷикӣ. Синтаксис. Барои синфи 7-8. Қ.2. [Матн] / Б. Ниёзмуҳаммадов, Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1981. – 197 с.
127. Норматов, М. Ҷумлаи пайрави мабтадо дар романи «Фирдавсӣ» - и С. Улуғзода [Матн] / М. Норматов // Паёми Донишгоҳи давлатии Тоҷикистон. – №4. – Душанбе, 1993. – С. 81-90.
128. Норматов М. Ҷумлаҳои сода дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2001. – 182 с.
129. Норматов, М. Таҳлили синтаксисӣ ва навъҳои он (Дастури таълим барои донишҷӯёни мактабҳои олӣ ва муаллимони забон ва адабиёти мактабҳои таҳсилоти умумӣ) [Матн] / М. Норматов. – Душанбе, 2008. – 148 с.
130. Норматов, М. Ҷумлаи пайрави хабар [Матн] / М. Норматов // Ҷашнномаи Айнӣ (ҷилди Х1). – Душанбе: Дониш, 2010. – С. 89-99.
131. Норматов, М. Забони адабии муосири тоҷик (Синтаксис) [Матн] / М. Норматов. – Душанбе: Матбуот, 2011. – 324 с.

132. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат– ҳастии миллат. Китоби 1. Ба сӯйи пояндагӣ [Матн] /Эмомалӣ Раҳмон.– Душанбе: Эр-граф, 2016. – 491 с.
133. Раҳмон, Эмомалӣ. Забони миллат– ҳастии миллат. Китоби 2. Забон ва замон [Матн] / Эмомалӣ Раҳмон. –Душанбе: Эр-граф, 2020.– 431с.
134. Рустамов, Ш. Ҷумлаи пайрави пурқунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов // Масъалаҳои забоншиносии тоҷик. Душанбе: Дониш, 1967.– С. 62-101.
135. Рустамов, Ш. Ҷумлаи мураккаби тобӣ бо пайрави сабаб дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Дониш, 1968. –165 с.
136. Рустамов, Ш, Каримов А, Аминов С. Забони тоҷикӣ барои синфи 7 [Матн] / Ш. Рустамов., А. Каримов, С. Аминов. – Душанбе: Маориф. – 1985. – 131 с.
137. Рустамов, Ш. Мушкилоти синтаксис [Матн] / Ш. Рустамов. – Душанбе: Маориф, 1988. – 339 с.
138. Рустамов, Ш., Каримов, А., Аминов, С. Забони тоҷикӣ. Синтаксис. Барои синфи IX [Матн] / Ш. Рустамов, А. Каримов, С. Аминов. – Душанбе: Маориф, 1992. – 139 с.
139. Рустамов, Ҷ. Ш. Ҷумлаҳои пайрави мақсад дар эҷодиёти Камол [Матн] / Ҷ. Ш. Рустамов // Ахбори АФ Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе, 1996. – №1. – С. 73-80.
140. Тоҷиев, Д. Т. Ҷумлаи пайрави натиҷа [Матн] / Д. Т. Тоҷиев \\\ Мактаби советӣ. – 1964. – №12. – С. 26-29.
141. Тоҷиев Д. Т. Ҷумлаҳои пайрави микдору дараҷа [Матн] / Д.Т. Тоҷиев \\\ Мактаби советӣ. – 1966. – №7. – С.18-23.
142. Тоҷиев, Д. Т. Ҷумлаҳои пайрави тарзи амал [Матн] / Д. Т. Тоҷиев // Мактаби Советӣ. – 1966. – №6. С. 17-23.
143. Тоҷиев, Д. Т. Ҷумлаи пайрави монандӣ [Матн] / Д. Т. Тоҷиев //Мактаби советӣ. – 1966. – №8. – С. 7-11.

144. Тоҷиев, Д.Т. Ҷумлаҳои мураккаби тобеи сертаркиба [Матн] / Д. Т. Тоҷиев. – Душанбе: Ирфон, 1966. – 40 с.
145. Тоҷиев, Д. Т. Калимаҳои бо пайвандакҳо ҳамнисбат дар ҷумлаҳои мураккаби тобеи забони адабии тоҷик [Матн] / Д. Т. Тоҷиев // Материалы V Всесоюзной межвузовской научной конференции по иранской филологии. Тезисы докладов. – Душанбе, 1966. – С. 221-224.
146. Тоҷиев, Д. Т. Ҷумлаи пайрави хилофӣ [Матн] / Д. Т. Тоҷиев // Масъалаҳои забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1967. – С. 5-21.
147. Тоҷиев, Д. Т. Мухтасар оид ба сермаъногии ҷумлаҳои пайрав дар забони тоҷикӣ [Матн] / Д. Т. Тоҷиев // Кова. – 1969. – №4. – С. 358-362.
148. Тоҷиев, Д. Т. Доир ба сермаъногии ҷумлаҳои пайрав [Матн] / Д. Т. Тоҷиев // Мактаби Советӣ. – Душанбе, 1970. – №1. – С. 12–15.
149. Тоҷиев, Д. Т. Калимаҳои ҳамнисбат дар ҷумлаҳои мураккаби тобеъ [Матн] / Д. Т. Тоҷиев // Иранская филология. – Душанбе, 1970. – С. 9-31.
150. Тоҷиев, Д. Т. Воситаҳои алоқаи ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Д. Т. Тоҷиев. – Душанбе: Ирфон, 1971. – 51 с.
151. Тоҷиев, Д. Т. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Д. Т. Тоҷиев. – Душанбе: Ирфон, 1981. – 218 с.
152. Тоҷиев, Д. Т. Осори мунтахаб [Матн] / Д. Т. Тоҷиев. – Душанбе: Деваштич, 2005. – 484 с.
153. Тоҷиев, Д. Т. Тарзҳои алоқаи муайянкунанда бо муайяншаванда дар забони адабии ҳозираи тоҷикӣ [Матн] / Д. Т. Тоҷиев. – Душанбе: Пойтахт, 2015. – 111 с.
154. Халилов, А. Ҳиссаҷаҳо дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / А. Халилов. – Душанбе, 1977. – С. 82-83.

155. Хоҷаев, Д., Зикриёев Ф. Забони тоҷикӣ (Наҳв). Китоби дарсӣ барои синфи 9-уми муассисаҳои таҳсилоти умумӣ [Матн] / Д. Хоҷаев, Ф. Зикриёев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 175 с.
156. Хоҷаев, Д. Як хели ҷумлаи пайрави муайянкунанда дар «Ғуломон»-и устод Айнӣ [Матн] / Д. Хоҷаев // Масъалаҳои назариявӣ ва амалии таълими забон ва адабиёти тоҷик. – Душанбе, 1977. – С. 117-125.
157. Хоҷа, Давлатбек. Ташаккул ва таҳаввули илми забоншиносии форсу тоҷик дар асрҳои миёна [Матн] / Давлатбеки Хоҷа. – Душанбе: Диловар- ДДМТ, 1998. – 152 с.
158. Хоҷаев, Д. Ихтилофи назар дар шарҳи наҳви як байт / Д. Хоҷаев // Забон-рукни тоат. – Душанбе, 2009. – С. 51-60.
159. Хоҷаев, Д. Гуфтори накӯ куҳан нагардад [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Шӯҷоиён, 2011. – 230 с.
160. Хоҷаев, Д., Кабиров, Ш. Наҳв ва аломатгузорӣ (Дастури таълимӣ) [Матн] / Д. Хоҷаев, Ш. Кабиров. – Душанбе, 2012. – 86 с.
161. Хоҷаев Д. Анвои ҷумлаи пайрав аз назари Лутфулло Бузургзода [Матн] / Д. Хоҷаев // Дурахши ахтари сӯзон (Ҷилди 2). – Душанбе: Матбуот, 2013. – С. 418 - 427.
162. Хоҷаев, Д. Афкори забоншиносии тоҷик дар асрҳои X-XV [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе: Маориф ва фарҳанг, 2013. – 344 с.
163. Хоҷаев, Д. Сабаб натиҷа дораду натиҷа сабаб (баъзе мулоҳизаҳо оид ба ҷумлаи пайрави натиҷа) [Матн] / Д.Хоҷаев // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2020. – № 3. – С. 5-11.
164. Хоҷаев, Д. Ҷумлаи мураккаби тобеъ бо пайрави муайянкунанда дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Д. Хоҷаев. – Душанбе, 2021. – 140 с.
165. Хоҷаев, Д. Сермаъноии ҷумлаҳои пайрав ва омилҳои луғавию дастурии он дар забони адабии тоҷик [Матн] / Д. Хоҷаев // Паёми

Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2023. – №3. – С. 5-22.

166. Ҳалимов, С. Ҷумлаи пайрави замон дар “Гулистон”-и Саъдӣ [Матн] / С. Ҳалимов // Масъалаҳои инкишофи сохти синтаксиси забони тоҷикӣ. – Душанбе, 1988. – С. 15-26.
167. Ҳусейнов, Х. Муносибати замони сарҷумла ва ҷумлаҳои пайрави замон [Матн] / Х. Ҳусейнов // Ахбороти шуъбаи фанҳои ҷамъиятӣ АФ РСС Тоҷикистон. – 1958. – С.103-116.
168. Ҳусейнов, Х. Ҷумлаи пайрави макон [Матн] / Х. Ҳусейнов // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1960. – № 12. – С. 7-12.
169. Ҳусейнов, Х. Ҷумлаҳои мураккаби тобеъ бо ҷумлаи пайрави замон дар забони адабии ҳозираи тоҷик [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Сталинобод: Нашр. АФ Тоҷикистон, 1960. – 121 с.
170. Ҳусейнов, Х. Ҷумлаи пайрави андозаю миқдор [Матн] / Х. Ҳусейнов // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1961. – №8. – С. 26-31.
171. Ҳусейнов, Х. Забон ва услуби «Одина»-и устод Айни [Матн] / Х. Ҳусейнов. – Душанбе, 1973. – 254 с.
172. Ҳусейнов, Х., Шукурова, К. Луғати терминҳои забоншиносӣ [Матн] / Х. Ҳусейнов, К. Шукурова. – Душанбе: Маориф, 1983. – 256 с.
173. Шарифова, Ф. Х. Таҳаввули ҷумлаи содаи забони тоҷикӣ. Қисми 1 [Матн] / Ф. Х. Шарифова. – Душанбе, 2012. – 224 с.
174. Шербоев, С., Саидов, Ҳ. Практикуми забони тоҷикӣ [Матн] / С. Шербоев, Ҳ. Саидов. – Душанбе : Ирфон, 2010. – 206 с.
175. Шербоев, С. Методикаи таълими забони тоҷикӣ [Матн] / С. Шербоев. – Душанбе, 2011. – 458 с.
176. Эшонҷонов, Р. Ҷумлаи мураккаби тобеи пайваст ва баъзе тафовутҳои он аз ҷумлаҳои тобеи сертаркиба [Матн] / Р. Эшонҷонов // Мактаби советӣ. – Душанбе, 1974. – № 2. – С. 40-44.

Б) бо забони русӣ

177. Абдулазизов, В. Сложноподчиненные предложения с придаточными дополнительными в таджикском литературном языке. Автореф. дисс... канд. фил. наук [Текст]. / В. Абдулазизов. – Душанбе, 1993. – 29 с.
178. Алибейли, Э. Ю. Соотносительные слова в сложноподчиненных предложениях современного персидского языка. Автореф. дисс... канд. фил. наук. [Текст] / Э. Ю. Алибейли. – Баку, 1976. – 37 с.
179. Арендс, А. К. Краткий синтаксис современного персидского литературного языка [Текст] / А. К. Арендс. – 1941. – 190 с.
180. Арзуманов, С., Нестеренко, С. Zaboni tojiki: Учебник таджикского языка для взрослых [Текст] / С. Арзуманов, С. Нестеренко. – Сталинобод, 1938. – 384 с.
181. Бабайцева, В. В. Русский язык. Синтаксис и пунктуация [Текст] В. В. Бабайцева. – М. – 1979. – 269 с.
182. Бабайцева, В. В. Явление переходности в грамматике русского языка [Текст] / В. В. Бабайцева. – М.: Дрофа, 2000. – 640 с.
183. Бархударов, С. Г., Крючков С. Е. Некоторые вопросы изучения сложноподчиненных предложений в школе [Текст] / С. Г. Бархударов, С. Е. Крючков // Русский язык в школе. – 1964. – № 1. – С. 32-41.
184. Баршай Д. И. Сложноподчиненные предложения в союз чтобы и обязательным соотносительно-указательным словом [Текст] / Русский язык в школе. – 1969. – № 1. – С. 96 -101.
185. Бакикханов, А. Краткая грамматика персидского языка [Текст] / А. Бакикханов. – Тифлис, 1941. – С. 73-80.
186. Белошапкова, В. А. О принципах классификации сложноподчиненных предложений [Текст] / В. А. Белошапкова // Материалы 5 Международного методического семинара преподавателей русского языка. – МГУ: М. , 1965. – С. 59-73.

187. Белошапкова, В. А. Сложное предложение в современном русском языке [Текст] / В. А. Белошапкова. – М.: Просвещение, 1967. – 159 с.
188. Белошапкова, В. А. Сложное предложение в современном русском языке [Текст] / В. А. Белошапкова. – М.: Выс.шк., 1977. – С. 158-243.
189. Белошапкова, В. А. Современный русский язык. Синтаксис. Учеб.пособие для филол. специальностей ун-тов [Текст] / В. А. Белошапкова. – М.: Высш.школа, 1977. – 248 с.
190. Берёзин, Ф. Н. Грамматика персидского языка [Текст] / Ф. Н. Берёзин. – Казань, 1953. – С. 441-478.
191. Берёзин, Ф. Н. История русского языкознания [Текст] / Ф. Н. Берёзин. – М., 1977. – 223 с.
192. Биренбаум, Я. Г. К теории сложного предложения (На материале английского языка) [Текст] / Я. Г. Биренбаум // Вопросы языкознания, –№ 2, 1982. – С. 50-58.
193. Бертельс, Е.Э. Учебник персидского языка [Текст] / Е. Э. Бертельс. – Л., 1932. – 408 с.
194. Богородицкий, В. А. Общий курс русской грамматики. 2-е изд. испр.и доп [Текст] / В. А. Богородицкий. – Казань, 1907. – С. 264-270.
195. Бондаренко, А. Ф. Моделирование структуры предложения (На материале французского языка) [Текст] / А. Ф. Бондаренко. – Кишинев, 1982. – 133 с.
196. Булаховский, Л. А. Курс русского литературного языка [Текст] / Л. А. Булаховский. – Харьков, 1937. – 227 с.
197. Буслаев, Ф.И. Историческая грамматика русского языка [Текст] / Ф. И. Буслаев. – М.: Академия наук ССР, 1959. – 622 с.
198. Валгина, Н. С. Синтаксис современного русского языка: Учеб. для вузов по спец. «Журналистика». –3-е изд., испр. [Текст] /Н. С. Валгина. – М.: Выс. шк. 1991. – 432 с.
199. Ванников, Ю. В. Синтаксис речи и синтаксические особенности русской речи [Текст] / Ю. В. Ванников. – 1929. – 296 с.

200. Виноградов, В. В. Проблемы русской стилистики [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Госиздат, 1941. – 618 с.
201. Виноградов В. В. Основные вопросы синтаксиса предложения [Текст] / В. В. Виноградов // Вопросы грамматического строя. – М.: АН СССР, 1955. – С. 389 - 435.
202. Виноградов, В. В. Из истории изучения русского синтаксиса (От Ломаносова до Потебни и Фортунатова) [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Изд. Мос. Ун-та, 1958. – С. 223-251.
203. Виноградов, В. В. Исследования по русской грамматике (Изб.труды) [Текст] / В. В. Виноградов. – М.: Наука, 1975. – С. 284-294.
204. Гвоздев, А. Н. Современный русский литературной язык. Т. 2. [Текст] / А. Н. Гвоздев. – М., 1952. – 302 с.
205. Гвоздев, А. Н. Современный русский литературный язык. Учеб. пособие для пед.ин-тов. Изд. 3-ое [Текст] / А. Н. Гвоздев. – М.: Просвещение, 1968. – 344 с.
206. Головин, Б.Н. Введение в языкознание [Текст] / Б. Н. Головин. – М.: Высшая школа, 1978. – 320 с.
207. Грамматика русского языка. Том 2. [Текст] / М.: Изд-во АН СССР, 1954. – 444 с.
208. Грамматика русского языка. Синтаксис. Том 2. [Текст] / М.: Изд. АН СССР, 1960. – 432 с.
209. Грамматика современного русского литературного языка [Текст]. – М: Изд-во Наука, 1970. – С. 682-740.
210. Грамматика русского языка (под редакции Шведова) [Текст]. – М., 1986. – 640 с.
211. Григорьев, В. П. Проблемы структурной лингвистики [Текст] / В. П. Григорьев. – М.: Наука, 1982. – 299 с.
212. Головин Б. Н. Введение в языкознание [Текст] / Б. Н. Головин. – Москва: Высшая школа, 1978. – 319 с.

213. Дружинина, С. И. Синкретизм в системе сложноподчиненных предложений современного русского языка. Дисс.докт.филол.наук [Текст] / С. И. Дружинина. – Орел, 2009. – 471 с.
214. Журавлев, А. П. Одночленные сложноподчиненные предложения в современном русском языке. Автореф. дисс... канд. фил. наук [Текст] / А. П. Журавлев. – Саратов, 1967. – 24 с.
215. Залеман, К. Г., Жуковский, В. А. Грамматика новоперсидского языка [Текст] / К. Г. Залеман, В. А. Жуковский. – СПб.: Типография императорской АН, 1890. – 100 с.
216. Запарожченко, Н. Е. Структурно-семантический типы сложноподчинённых предложений с придаточными определительными в современном английском языке. Автореф. дисс... канд. фил. наук [Текст] / Н. Е. Запарожченко. – М., 1955. – 17 с.
217. Звегинцев, В. А. Теоретическая и прикладная лингвистика [Текст] / В. А. Звегинцев. – М., 1968. – 338 с.
218. Зикриёев, Ф. К. Структурно – семантические особенности таджикского паратаксиса [Текст] / Ф. К. Зикриёев. – Душанбе: Дониш, 1988. – 192 с.
219. Золотова, Г. А. Очерк функционального синтаксиса русского языка [Текст] / Г. А. Золотова. – М., 1973. – 350 с.
220. Ильенко, С. Г. Вопросы теории сложноподчиненного предложения в современном русском языке. Автореф. дисс... док. филол. наук [Текст] / С. Г. Ильенко. – Л., 1964. – 120 с.
221. Историческая грамматика русского языка. Составленная И. Ф. Буславиным [Текст] / И. Ф. Буслаев. – М., 1869. – 623 с.
222. Каландаров, К. Сложноподчиненные предложения в таджикском литературном языке XV–XVI вв. (На материале Бадае-ал-вакаеи

- Зайнидина Восифи). Автореф. дисс... канд. фил. наук [Текст] / К. Каландаров. – Душанбе, 1972. – 25 с.
223. Камолиддинов, Б. Синтаксическая синонимия в современном таджикском литературном языке (синонимия субстантивных словосочетаний простых предложений) [Текст] / Б. Камолиддинов. – Душанбе: Ирфон, 2012. – 288 стр.
224. Кирпичникова, Н. В. Современный русский язык [Текст] / Н. В. Кирпичникова. – Синтаксис. – М., 1977. – 94 с.
225. Кротеви́ч, Е. В. Структура сложноподчиненного предложения [Текст] / Е. В. Кротеви́ч // Вопросы славянского языкознания. – КНЗ, Львов-Хорков, – 1953. – С. 46-53.
226. Крючков, С. Е. О классификации придаточных предложений и их изучение в средней школе взрослых [Текст] / С. Е. Крючков // Русский язык в школе. – 1959. – № 5. – 62- 69.
227. Крючков, С. Е. Типы сложноподчиненных предложений с придаточной частью, относящейся к одному слову или словосочетанию в главной части [Текст] / С. Е. Крючков // Вопр. языкознания. – 1960. – С. 12-21.
228. Крючков, С. Е., Максимов, Л. Ю. Современный русский язык. Синтаксис сложного предложения [Текст] / С. Е. Крючков, Л. Ю. Максимов. – М.: Просвещение, 1977. – 184 с.
229. Липеровский, В. П. Сложноподчиненное предложение в современном литературном языке хинди [Текст] / В. П. Леперовский // Вопросы грамматики языка хинди. – М.: Изд-во Вост. Лит. 1962. – С. 260-170.
230. Маное́нкова, Л. Н. Местоименно-соотносительные (указательное) слова и их роль в структуре сложноподчиненного предложения [Текст] \ Л. Н. Маное́нкова // Уч. Зап. МГПИ им. Ленина, 328. – М, 1970. – С. 135- 148.

231. Маджидов, Х. Фразеологическая система современного таджикского литературного языка [Текст] / Х. Маджидов. – Душанбе: Деваштич, 2006. – 409 с.
232. Мещеряков, В. Н. О проблеме подразумеваемого в связи с теорией сложноподчинённого предложения современного таджикского языка [Текст] / В. Н. Мещеряков // V межвузовская науч. конф. по иранской филологии. Тезисы докладов. – Душанбе, 1965. – С. 79-181.
233. Мещеряков, В. Н. Акустические характеристики подчинительного союза «ки» в современном таджикском языке [Текст] / В. Н. Мещеряков // Сборник работ аспирантов. – Вып.2. – Душанбе, 1965. – С. 237-244.
234. Мещанинов, И. И. Соотношения логических и грамматических категорий [Текст] / И. И. Мещанинов // Язык и мышление. – М., 1967. – С.7- 16.
235. Мещеряков, В. Н. Вопросы синтаксиса сложноподчинённого предложения современного таджикского языка в аспекте конструктивной омонимии при союзе «ки». Автореф.дисс... канд.фил. наук [Текст] / В. Н. Мещеряков. – Душанбе, 1967. – 20 с.
236. Мещеряков, В. Н. Сложные предложения современного таджикского языка с лексико–синтаксическими показателями и отношении между их частями [Текст] / В. Н. Мещеряков // Сборник работ аспирантов ТГУ им. В. И. Ленина. Вып. 6. – Душанбе, 1968. – С. 204-208.
237. Мигирин, В. Н. Эволюция придаточного и разные виды трансформации главного и придаточного предложения в русском языке [Текст] / В. Н. Мигирин. – Симферополь, 1954. – 237 с.
238. Мигирин, В. Н. Процессы переходности на уровне членов предложения // В.Н. Мигирин. – // Филологические науки, 1968. – № 2. – С. 57- 82.

239. Мигирин, В. Н. Очерки по теории процессов переходности в русском языке (Учеб. Пособие для студентов) [Текст] // В. Н. Мигирин. – Бельцы, 1971. – 199 с.
240. Молчанова, Е. К. Основные вопросы синтаксиса среднеперсидского языка. Автореф. дис. канд. фил. наук. [Текст] / Е. К. Молчанова. – 1966. – 19 с.
241. Набиев, М. Сложные предложения усложненного типа в современном таджикском литературном языке (на материале прозы Айни). Автореф. дисс... канд. фил. наук [Текст] / М. Набиев. – Душанбе, 1975. – 22 с.
242. Назаретский, В. В. К истории сложноподчиненного предложения в древнерусском языке. [Текст] / В. В. Назаретский. – Енисейск, 1960. – 91 с.
243. Неменова, Р. Л. Краткий очерк грамматики таджикского языка, приложение к «Краткий Таджикско–русский словарь» [Текст] / Р. Л. Неменова. – М.: Гос. изд. иностр. националь. словарей, 1955. – 616 с. – С. 527- 604.
244. Никитин, В. М. Опыт классификации придаточных предложений [Текст] / В. М. Никитин // Уч. зап. Рязанского пед. инс-а. Т. 35. – 1959. – С. 165-185.
245. Никулина, О. Ю. Основные типы синкретизма в системе сложноподчиненного предложения (на материале современного французского языка). Автореф. дисс... канд. фил. наук [Текст] / О. Ю. Никулина. – М., 2009. – 27 с.
246. Оранский, И. М. Введение в иранскую филологию [Текст] / И. М. Оранский. – М., 1988. – 389 с.
247. Орлов К. Ц. Парадигматика сложноподчиненных предложений [Текст] / К. Ц. Орлов // К. Учеб. пособие. – Тула: Тульск. гос. пед. ин-т им. Л. Н. Толстого, 1976. – 95 с.

248. Падучева, Е. В. О семантике синтаксиса: Материалы к трансформационной грамматике языка. Изд. 3-ое. [Текст] / Е. В. Падучева. – М.,: Книжный дом «Либроком», 2009. – 296 с.
249. Пейсиков, Л. С. Вопросы синтаксиса персидского языка [Текст] // Л. С. Пейсиков. – М.: Изд-во ИМО, 1959. – С. 243-406.
250. Пейсиков, Л. С. Лексикология современного персидского языка [Текст] // Л. С. Пейсиков. – М., 1975. – 206 с.
251. Петерсон, М. Н. Очерк синтаксиса русского языка [Текст] / М. Н. Петерсон. – М.: – П.: 1923. – 123 с.
252. Пешковский, А. М. Русский синтаксис в научном освещении. – 7-е изд. [Текст] / А. М. Пешковский – М., 1956. – 544 с.
253. Пospelов, Н. С. О грамматической природе сложного предложения [Текст] \ Н. С. Пospelов // Вопросы синтаксиса современного русского языка / Под. ред. В. В. Виноградова. – М.: Учпедгиз, 1950. – С. 321-337.
254. Пospelов, Н. С. О различие в структуре сложноподчиненного предложения [Текст] / Н. С. Пospelов // Исследования по синтаксису русского литературного языка. – М.: Изд-во АН СССР, 1956. – С. 48-67.
255. Пospelов, Н.С. Сложноподчиненное предложение и его структурные типы [Текст] / Н. С. Пospelов // Вопросы языкознания. – 1959. – №2. – С. 32-52.
256. Расторгуева, В. С. О формах конъюнктива (сослагательного наклонения) в современном таджикском литературном языке [Текст] В. С. Расторгуева // Очерки по грамматике таджикского языка. – Сталинабад, 1953. – Вып. 2. – 46 с. – С. 20-25.
257. Расторгуева, В. С. Краткий очерк грамматики персидского языка, приложение к «Персидско-русский словарь» Гос. Изд. иностр. и националь. Словарей [Текст] / В. С. Расторгуева. – М., 1953.– 668. – С. 613-657.

258. Расторгуева, В. С. Среднеперсидский язык [Текст] / В. С. Расторгуева // М.: Наука, 1966. – С. 133-149.
259. Расторгуева, В.С. Краткий очерк грамматики таджикского языка: Приложение к «Таджикско–русскому словарю» [Текст] / В. С. Расторгуева. – М., 1954. – 788 с. – С.529 - 570.
260. Рубинчик, Ю.А. Современный персидский язык [Текст] / Ю. А. Рубинчик. – М., 1950. – С. 125-130.
261. Рубинчик, Ю. А. Сложные предложения с придаточными определительными в современном персидском языке [Текст] / Ю. А. Рубинчик. – М.: Восточная литература, 1959. – 214 с.
262. Рубинчик, Ю. А. Грамматика современного персидского литературного языка [Текст] / Ю. А. Рубинчик.– М.: Восточная литература, 2001.– 600 с.
263. Руднев, А. Г. Синтаксис современного русского языка [Текст] / А. Г. Руднев // –М.: Высшая школа, 1968. – 321 с.
264. Русская грамматика. Синтаксис.Том 2. [Текст]. / М.: Наука,1982. – 709 с.
265. Русский язык. Учебник для 9 класса [Текст] / М , 2004. – 203 с.
266. Рустамов, Дж. Сложноподчиненные предложения с придаточными цели в таджикском литературном языке. Автореф. дисс... канд. фил. наук [Текст] / Дж. Рустамов.– Душанбе, 1998.– 21 с.
267. Расторгуева, В. С., Керимова А. А. Система таджикского глагола [Текст] / В. С. Расторгуева, А. А. Керимова. – М.: Наука, 1964. – 289 с.
268. Синтаксис простого и сложного предложения [Текст] // Под редакцией В. А. Белошапковой. – М., 1973. – 51 с.
269. Современный русский язык [Текст] \под ред. Д.Э. Розенталя. – М.: Высшая школа, 1976. – 221 с.
270. Современный русский язык. Синтаксис [Текст].Под ред. Е. М. Галкиной Федорук. – М., 1957. – 515 с.

271. Современный русский язык. Синтаксис [Текст] / М.: Московский университет, 1958. – 515 с.
272. Современный русский язык: Учеб. для филол. спец. ун-тов [Текст] \ В. А. Белошапкова, Е. А. Брызгунова, Е. А. Земская и др.: Под ред. В.А. Белошапковой. – 2-е изд., испр. и доп. – М.: Высшая школа, 1989. – 800 с.
273. Самадова, Р. А. Подчинительная связь в русском и таджикском языках [Текст] / Р. А. Самадова. – Душанбе: Дониш, 1989. – 172 с.
274. Таджиев, Д. Т. Слово “об” – вода в современном таджикском языке [Текст] / Д. Таджиев // Труды ИЯ АН СССР. – М., 1952. – Т.1. – С. 42-60.
275. Таджиев, Д.Т. Проблемы изучения сложноподчиненного предложения [Текст] / Д. Т. Таджиев // Вопросы языкознания. – 1977. – № 5. – С. 43-52.
276. Федоров, А. К. Трудные вопросы синтаксиса. Пособие для учителя [Текст] / А. К Федоров. –М.: Просвещение, 1972. – 239 с.
277. Ходжаев, Д. Сложноподчиненные предложения с придаточными определительными в современном таджикском литературном языке. Автореф. дисс... канд. фил. наук [Текст] / Д. Ходжаев. – Душанбе, 1980. – 19 с.
278. Черемисина, М. И. Некоторые вопросы теории сложного предложения [Текст] / М.И. Черемисина. – Новосибирск: Госунивер. 1970. – 80 с.
279. Шанский, Н. М. Лексикология современного русского языка / Н. М. Шанский. – М.: Просвещение, 1964. – 370 с.
280. Шанский, Н. М. , Распопов И. П. , Тихонов А. Н. Современный русский язык: Синтаксис [Текст] \ Н. М. Шанский, И. П. Распопов, А. Н. Тихонов. – М.: Просвещение, 1981. – 584 с.

281. Шапиро, А. Б. О принципах классификации подчинительных предложений [Текст] / А. Б. Шапиро // Русский язык в школе, 1937. – 1987. – № 2. – С. 12-36.
282. Шарипова, Ф. Х. Эволюция простого предложения таджикского языка. Дисс... док. фил. наук [Текст] / Ф. Х. Шарипова. – Душанбе, 2013. – 394 с.
283. Шафаи, А. М. Сложноподчиненные предложения в современном персидском языке: придаточные определительные предложения. Автореф. дисс... канд. фил. наук [Текст] / А. М. Шафаи. – Баку, 1953. – 22 с.
284. Шафаи, А. М. Сложноподчиненные предложения в современном персидском языке. Автореф. дис. док. фил. наук [Текст] / А. М. Шафаи. – Баку, 1967. – 205 с.
285. Шахматов, А. А. Синтаксис русского языка [Текст] / А. А. Шахматов. – Ленинград, 1941. – 621 с.
286. Шахобова, М. Б. Подчинительный союз «ки» в современном таджикском литературном языке: Автореф. дисс... канд. фил. наук [Текст] / М. Б. Шахобова. – Сталинабад, 1954. – 17 с.
287. Широкова, Н. У. Типы сложноподчиненных предложений выражающих отношения сравнения в совр. русском литературном языке [Текст] / Н. У. Широкова. – Казань: Изд. Казанского ун-та, 1968. – 52 с.
288. Щерба, Л. В. Избранные работы по языкознанию и фонетике [Текст] / Л. В. Щерба. – Л.: ЛГУ, 1958. – Т. 1. – С. 35-36.
289. Щеулин, В. В. О классификации сложноподчиненных предложений [Текст] / В. В. Щеулин. – Воронеж: Изд. Воронежского ун-та, 1972. – 50 с.
290. Щеулин, В. В. Аспекты сложноподчиненного предложения и его место в системе синтаксических единиц (На материале сов. рус. яз.).

Автореф. дисс... док. фил. наук [Текст] / В. В. Щеулин. – Л., 1975. – 40 с.

291. Общее языкознание. Методы лингвистических исследований [Текст] / Москва: Наука, 1973. – 317 с.

В) Сомонаҳои интернетӣ

292. Басистов, П. Е. Система синтаксиса. [Текст] / П. Е. Басистов – М., 1848. – С. 48. // https://books.google.com.tj/books?id=mxyLqqHqEG8C&printsec=frontcover&hl=de&source=gbg_summary_r&cad=0#v=onepage&q&f=false (санаи мурочиат: 10.02.2022)
293. Богородицкий, В.А. Общий курс русской грамматики [Текст] / В. А. Богородицкий. – М., 1907. – С. 230 // <https://litportal.ru/avtory/vasiliy-bogorodickiy/kniga-obschiy-kurs-russkoy-grammatiki-669834.html> (санаи мурочиат: 13.02.2022).
294. Поспелов, Н. С. О грамматической природе сложного предложения [Текст] / Н. С. Поспелов // Вопросы синтаксиса современного русского языка. – М., 1950. <https://studfile.net/preview/4518801/> (санаи мурочиат: 13.02.2022)

Г) Адабиёти илмию назарӣ бо ҳуруфоти арабиасос:

295. مهدی شریعتی. دستور زبان فارسی. -تهران: 1377. 170 ص.
(Маҳдӣ, Шариатӣ. Дастури забони форсӣ. – Техрон: 1377. – 170 с.)
296. عبدالرحيم همایونفرخ. دستور جامع زبان فارسی. (هفت جلد در یک مجلد). تهران: 1336. 1142 ص.
(Абдурахим, Хумоюнфаррух. Дастури чоми забони форсӣ (ҳафт ҷилд дар як мучаллад). – Техрон, 1336. – 1142 с.)
297. دستور زبان فارسی. (پنج استاد) به اهتمام جهانگیر منصور. -تهران: ناهید، 1392. - 312 ص.
(Дастури забони форсӣ (панҷ устод) бо эҳтимоми Ҷаҳонгир Мансур. – Техрон, Ноҳид, 1392. – 312 с.)
298. عبدالرسول خیام پور. دستور زبان فارسی. تهران: 1397. 184 ص.
(Абдурасул Хаёмпур. Дастури забони форсӣ. – Техрон, 1397.-184 с.)

299. خانلری پرویز. دستور تاریخی زبان فارسی. - تهران: انتشارات توس، 1388-288 ص.
- (Хонларӣ Парвиз. Дастури таърихи забони форсӣ. – Техрон: Интишороти «Тус», 1388-288 с.)
300. تقی وحیدیان کامیار، غلامرضا عمرانی. دستور زبان فارسی. - تهران: "سمت"، 1398-130 ص.
- (Тақӣ Ваҳидиён Комёр, Гуломризо Имронӣ. Дастури забони форсӣ. – Техрон: «Самт», 1398. – 130 с.)
301. خسرو فرشیدورد. دستور مختصر تاریخی زبان فارسی. - تهران: "زوار"، 1402-302 ص.
- (Хусрав Фаршедвард. Дастури мухтасари таърихии забони форсӣ. – Техрон: «Завор», 1402. – 302 с.)

Б) РҶҲАТИ ИНТИШОРОТИ ИЛМИИ ДОВТАЛАБИ ДАРАҶАИ ИЛМӢ ДОИР БА МАВЗУИ ДИССЕРТАТСИЯ

I. Таълифоти муаллиф дар маҷаллаҳои илмӣ тақризшавандаи Комиссияи олии аттестатсионии назди Президенти Ҷумҳурии

Тоҷикистон:

- [1-М]. Абдурахмонова, М. Сермаъноии ҷумлаҳои пайрав аз назари профессор Д.Т.Тоҷиев [Матн] / М. Абдурахмонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2015. – №4/8 (183). – С.25- 29.
- [2-М]. Абдурахмонова, М. Доир ба сермаъноӣ ва синкретизм дар ҷумлаҳои мураккаби тобӣ [Матн] / М. Абдурахмонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2022. – №7. – С.33 -39.
- [3-М]. Абдурахмонова, М. А. О классификации сложноподчиненных предложений в таджикской лингвистике [Текст] / М. Абдурахмонова // Вестник университета. – Душанбе, – 2022. – №1(76). – С.147-156.
- [4-М]. Абдурахмонова, М. А. Назаре ба тадқиқи сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дар забоншиносии тоҷик [Матн] / М. Абдурахмонова //

Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2022. – №8. – С. 23-29.

- [5-М]. Абдурахмонова, М. А. Сермаъноии ҷумлаи пайрави тарзи амал дар насри бадеии Садриддин Айни [Матн] / М. Абдурахмонова // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – Душанбе: Дониш, 2022. – №2 (267). – С.176 -180.
- [6-М]. Абдурахмонова, М. А. Як омили сермаъношавии ҷумлаҳои пайрав дар забони адабии муосири тоҷикӣ [Матн] / М. Абдурахмонова // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. – Душанбе: Дониш, 2022–№3 (268). – С.152 -156.
- [7-М]. Абдурахмонова, М. А. Омӯзиши ҷумлаҳои пайрави дуузва дар забоншиносии тоҷик [Матн] / М. А.Абдурахмонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ.– Душанбе, 2023. – №7 – С. 28-34.
- [8-М]. Абдурахмонова, М. А. Таҳқиқи масъалаҳои мубрами наҳви ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик [Матн] / М. А.Абдурахмонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ.– Душанбе, 2023.– № 6. – С.11-17.
- [9-М]. Абдурахмонова, М. А. Таҳқиқоти бунёдии масъалаи сермаъноии ҷумлаи пайрав дар забоншиносии тоҷик [Матн] / М. А.Абдурахмонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. –Душанбе, 2023.– № 10.– С.42-48.
- [10-М]. Абдурахмонова, М. А. Ҷумлаи пайрави монандӣ ва тобишҳои маъноии он дар забони адабии муосири тоҷикӣ [Матн] / М. А.Абдурахмонова // Ахбори Академияи миллии илмҳои Тоҷикистон. Шӯбаи илмҳои ҷамъиятшиносӣ. –Душанбе: Дониш, 2023. –№2 (271).– С.259 - 262.
- [11-М]. Абдурахмонова, М. А. Доир ба сермаъноии ҷумлаи пайрави ҳилоф дар забони адабии муосири тоҷикӣ [Матн] / М.

А.Абдурахмонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2024. – №5. – С.36- 41.

[12-М]. Абдурахмонова, М. А. Масъалаҳои омӯзиши сермаъноии ҷумлаҳои пайрави якузв дар забоншиносии тоҷик [Матн] / М. А.Абдурахмонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. –Душанбе, 2024. –№6. – С.62- 67.

[13-М]. Абдурахмонова, М. А. Сермаъноии ҷумлаи пайрави хабар дар забони адабии муосири тоҷикӣ [Матн] / М. А.Абдурахмонова // Паёми Донишгоҳи миллии Тоҷикистон. Бахши илмҳои филологӣ. – Душанбе, 2024 – №7. – С. 37- 42.

[14-М]. Абдурахмонова, М. А. Мулоҳизаҳо доир ба сермаъноии ҷумлаи пайрави натиҷа дар забони адабии муосири тоҷикӣ [Матн] / М. А.Абдурахмонова // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих. –Душанбе, 2024. – № 1(53). –С. 5- 11.

[15-М]. Абдурахмонова, М. А. Ҷумлаи пайрави тарзи амал ва тобишҳои маъноии иловагии он дар забони адабии муосири тоҷикӣ [Матн] / М. А.Абдурахмонова // Паёми Донишгоҳи забонҳо. Силсилаи илмҳои филология, педагогика ва таърих. – Душанбе, 2024. –№ 2 (54).– С. 5-10.

II. Мақолаҳои муаллиф дар маҷмӯаҳо ва нашрияҳои дигари илмӣ:

[16-М]. Абдурахмонова, М. А. Баъзе мулоҳизаҳо оид ба сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дар забони адабии тоҷик [Матн] / М. А.Абдурахмонова // Илм ва фановарӣ (маҷаллаи илмӣ). Бахши филология. – Душанбе: Сино, 2014– № 3.– С.87-90.

[17-М]. Абдурахмонова, М. А. Сермаъноии ҷумлаи пайрави тарзи амал дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. А.Абдурахмонова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмию амалӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои мубрами таърихи афкори забоншиносии тоҷикӣ» (Душанбе, ДМТ, 12-уми майи соли 2017). – Душанбе, 2017.– С. 138-144.

- [18-М]. Абдурахмонова, М. А. Баъзе мулоҳизаҳо доир ба омилҳои сермаъношавии ҷумлаи пайрави микдору дараҷа дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. А. Абдурахмонова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назарӣ дар мавзуи «Масъалаҳои наҳви забони тоҷикӣ». – Душанбе, 2018. – С. 111-118.
- [19-М]. Абдурахмонова, М. А. Мутобиқати шаклҳои феълӣ яке аз омилҳои сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дар забони тоҷикӣ [Матн] / М. А. Абдурахмонова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назарӣ дар мавзуи «Масъалаҳои сарфи забони тоҷикӣ ва усули таълими онҳо». – (Душанбе, ДМТ, 12-уми феввали соли 2019). – Душанбе, 2019. – С. 54-62.
- [20-М]. Абдурахмонова, М. А. Вижагиҳои услубии ҷумлаҳои мураккаби сертаркиб дар насри бадеии С. Айнӣ [Матн] / М. А. Абдурахмонова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявии илмӣ-назарӣ дар мавзуи «Масъалаҳои мубрами услубиносии забони тоҷикӣ» (Душанбе, ДМТ, 18-уми феввали соли 2020). – Душанбе, 2020. – С. 66- 75.
- [21-М]. Абдурахмонова, М. А. Сермаъноии ҷумлаи пайрави микдору дараҷа дар насри бадеии Садриддин Айнӣ [Матн] / М. А. Абдурахмонова // Маводи конференсияи байналмилалӣ илмию амалӣ дар мавзуи «Медиалингвистика ва услубиносӣ: проблема ва дурнамо» (Душанбе, ДМТ, 22-23-юми октябри соли 2020). – Душанбе, 2020. – С. 194- 201.
- [22-М]. Абдурахмонова, М. А. Ҷумлаи пайрави монандӣ ва тобишҳои маъноии он дар асари «Восеъ» - и Сотим Улуғзода [Матн] / М. А. Абдурахмонова // Маводи конференсияи байналмилалӣ «Сотим Улуғзода ва адабу фарҳанги миллӣ» бахшида ба 110- солагии Сотим Улуғзода. (Душанбе, ДМТ, 28-29-уми сентябри соли 2021). – Душанбе, 2021. – С. 205- 209.
- [23-М]. Абдурахмонова, М. А. Баъзе мулоҳизаҳо доир ба ҷумлаи пайрави мақсад ва қорбасти воситаҳои грамматикӣ дар он [Матн] /

М. А.Абдурахмонова // Забон – ҳастии миллат. Маҷмуаи мақолаҳо бахшида ба 30-юмин солгарди Истиқлолияти давлатии Ҷумҳурии Тоҷикистон. – Душанбе: ДМТ, 2021.– С.206- 214.

- [24-М]. Абдурахмонова, М. А. Баъзе масъалаҳои назариявии таснифоти ҷумлаҳои мураккаби тобеъ [Матн] / М. А.Абдурахмонова //Маводи конференсияи байналмилалӣ дар мавзӯи «Рушди забони адабии тоҷик дар замони Истиқлол: мушкилот ва дурнамо» (Душанбе, ДМТ, 15-уми июни соли 2022). – Душанбе, 2022. – С.173- 181.
- [25-М]. Абдурахмонова, М. А. Масъалаҳои сермаъноӣ ва синкретизм дар ҷумлаҳои пайрав [Матн] / М. А.Абдурахмонова // Забон ва истилоҳот. Маҷаллаи илмӣ- оммавӣ. – Душанбе , 2022. –№2-3(2-3).– С.132-143.
- [26-М]. Абдурахмонова, М. А. Масъалаҳои мубрами сермаъноии ҷумлаҳои пайрав дар забони адабии тоҷик [Матн] / М. А.Абдурахмонова // Забон ва истилоҳот. Маҷаллаи илмӣ- оммавӣ. – Душанбе, 2022.– № 4 (4).– С. 33-41.
- [27-М]. Абдурахмонова, М. А. Ташаккул ва таҳаввули таҳқиқи масъалаҳои мубрами нахви ҷумлаҳои мураккаби тобеъ дар забоншиносии тоҷик (солҳои 70-90-уми садаи XX) [Матн] / М. А.Абдурахмонова //Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои мубрами луғатшиносии тоҷик: мушкилот ва дурнамо» (Душанбе, ДМТ, 22-юми декабри соли 2023). – Душанбе, 2023. – С.209-216.
- [28-М]. Абдурахмонова, М. А. Ҷумлаи пайрави хабар ва тобишҳои маъноӣ иловагии он дар забони адабии муосири тоҷикӣ [Матн] / М. А.Абдурахмонова // Маводи конференсияи ҷумҳуриявӣ дар мавзӯи «Масъалаҳои услубшиносӣ ва хусни баён: мушкилот ва дурнамо».(Душанбе, ДМТ, 29-уми октябри соли 2024). – Душанбе, 2024. – С.58 -71.